श्री-यशोदा-चिंतामणी-ग्रंथमाला, पुष्प पहिलें.

मराठीचें अंतरंगदर्शन

गोविंद कृष्ण मोडक

मराठीचें अंतरंगदर्शन

अथवा

कालिकांतून वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेल्या भाषाचिकित्सा-
विषयक विविध लेखांचा संग्रह.

लेखक
गोविंद कृष्ण मोडक, संस्कृताध्यापक,
न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें.

सन १९३२.

लेखक व प्रकाशक— रा. रा. **गोविंद कृष्ण मोडक.**
७७६ सदाशिव, पुणें.

मुद्रक—पुणें पेठ भांबुर्डा घ. नं. ९३६।२ येथें आर्यभूषण छापखान्यांत
रा. रा. अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं छापिलें.

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें—

१ गोविंद कृष्ण मोडक, ७७६ सदाशिव, पुणें.
२ नवीन किताबखाना, बुधवार, पुणें.
...तील इतर सर्व प्रसि...

श्री

यशोदा-चिंतामणी-ग्रंथमाला

पुष्प १ लें

आपल्या मातुःश्री व वडील यांच्या स्मारकभूत ग्रंथमालेचें प्रथम पुष्प होण्याचा मान प्रस्तुत पुस्तकाला देऊन त्यास विद्वत्कंठगत होण्याचें भाग्य जोडून दिल्याबद्दल लेखक, रा. नरसिंह चिंतामण केळकर यांचा, अत्यंत आभारी आहे.

गो. कृ. मोडक.

प्रस्तावना.

ज्यांच्या हृत्कासारीं होय गुणस्नेह बिंदुही फार। *
सारज्ञ असूयोज्झित त्यांना माझा असो नमस्कार ॥ मोरोपंत.

उपक्रम—पुढील लेखसंग्रह आज मी जनतेपुढें ठेवीत आहें. यांत वेळोवेळीं नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले माझे मुख्य-मुख्य लेख दिले आहेत. या लेखांतील पहिला १९१३ या वर्षी प्रकाशित झाला व यांतील शेवटचा लेख या संग्रहाचें प्रकाशन चालू असतांना प्रसिद्ध झालेला आहे. अलीकडील कांहीं लेख यांत दिले नाहींत; कारण माझ्या मतें त्यांतील विषय अजून स्थिर स्वरूपांत छापण्याइतके विचारपूर्ण ठरले नाहींत. प्रायः वर्तमानपत्री लेख कांहीं काळ गेल्यावरच संगृहीत करावे; म्हणजे मधल्या वेळांत, इष्ट असल्यास, त्यांत फरक करितां येतो. असो. या लेखांचा काळ जसा दीर्घ (म्हणजे २० वर्षांचा) असल्यामुळें विविध आहे, तसेच यांतील प्रतिपाद्य विषयही विविध आहेत. अनुक्रमणिकेवरून दिसून येईल कीं या संग्रहांत काव्यार्थाची चर्चा, शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा खल, व्याकरणाचें निरूपण, पर्यायशब्दांचें समीक्षण, इत्यादि विषय आले आहेत. त्यांतून कोणत्याही विषयावरील लेखाची पूर्वकल्पना यावी म्हणून, विषयाचे नांवाखालीं त्यांतील मुद्देही दिले आहेत. याच्या योगानें नुसत्या नांवापेक्षां, लेखांतील प्रतिपाद्य विषयाची विशिष्ट माहिती वाचकांस आधिक्यानें व सुखानें होईल.

विविध ज्ञान—या विषयांच्या वाचनापासून तत्तद्विषयक माहिती तर वाचकांस मिळेलच, पण त्या-त्या विषयाच्या कक्षेबाहेरीलही मधून-मधून मिळेल. माहेर हा शब्द हल्लीं आपण मराठींत वापरितों; तर संस्कृतकालीं तदर्थ पितृसद्मन्-सारखे शब्द वापरीत होतों. सांप्रत या संज्ञांत, पित्यास खो मिळून, मातेचा प्रवेश झाला आहे; यावरून कुटुंबांतील अधिकार आपल्या समाजांत कोणत्या वळणानें वहात आहे याचें कांहींसें अनुमान होतें. अर्थात्, असें एकटें अनुमान स्वयमेव कांहीं सिद्ध करूं शकत नाहीं; तरी त्यांच्या समवायाला महत्त्व आहे.

---

* **पद्यार्थ**—ज्यांच्या हृदयरूपी तळ्यांत परक्याचा गुण हेंच कोणी तेल, तें थेंबभर असलें तरी, विस्तार पावतें, जे (परक्याचे कृतीची) किंमत जाणूं शकतात, व जे मत्सरास थारा देत नाहींत, अशा सज्जनांना माझा नमस्कार असो !

म्हणूनच अशा अनुमापक गोष्टींचें निवेशन वाङ्मयांत करणें इष्ट असतें. अशा प्रकारच्या अनुमापक गोष्टी 'स्त्रियांची चढाई' (पान २१०), चित्पावन (पान ४६), उदचू (पान ४०) इत्यादि लेखांत वाचकांस सांपडतील. अशा रीतीनें व्युत्पत्ति हा विषयही सर्वस्वीं रूक्ष नाहीं असें दिसून येईल. काव्यार्थाची चर्चा हा कोणासही मनोहर असाच विषय आहे. व्याकरणाचें चिंतन हें तर भाषेच्या अभ्यासांत प्रधानतम मानिलें आहेच. विशिष्ट वस्तूस तत्सदृश वस्तूंहून भेददर्शक अशी कोणती संज्ञा द्यावी, एतदर्थ पर्यायांचें परीक्षण हें तर व्यवहारोपयुक्त आहेच. एवंच या संग्रहांतील विषय, या ना त्या कारणाकरितां, वाचकांस वाचनीय वाटतील असा मला भरंसा आहे.

स्वहित—या लेखांच्या वाचनापासून फायदा जसा जनतेस आहे तसाच यांच्या लेखनापासून मलाही झाला आहे. एखाद्या विषयावर व्याख्यान देणें, लेख लिहिणें, पुस्तक रचणें इत्यादि उत्तरोत्तर गोष्टींकरितां त्या विषयाचा व्यासंग अधिकाधिक व सचिकित्स करावा लागतो. अशा प्रयत्नांनीं मनांतील विचार निश्चित व व्यवस्थित होऊन यावच्छक्य निर्दोष होतात.

अनुभव—लेख लिहिल्यानंतर प्रकाशित होईपर्यंत बहुविध अनुभव लेखकास घ्यावे लागतात. यांचें निवेदन येथें अस्थानीं होणार नाहीं. माझ्या लेखांचे विषय रस्त्यांतील माणसास सहज रुचणारे नसल्यामुळें, हे लेख प्रकाशित करणें फार कठीण जातें. जें विकेल तेंच पिकवावयाचें, हें व्यवहारपाटव केव्हांही स्वीकार्यच असल्यामुळें, नियतकालिकांत अशा लेखांस जागा मिळणें सुलभ असत नाहीं. तरीपण अशा नियतकालिकांतही ज्ञानप्रकाश–सारखे कांहीं अपवाद आहेत, हें निवेशित करणें जरूर आहे. नियतकालिकानें द्रव्यदृष्ट्या जसें जनरुचीप्रमाणें स्वतः वहावें, तसेंच मधून-मधून कर्तव्यदृष्ट्या जनरुचीसही, इष्ट अशा लेखांच्या प्रकाशनानें योग्य त्या वळणानें, आपल्याबरोबर वाहण्यास लावावें. आतां सांगितल्याप्रमाणें नियतकालिकांत स्थान मिळणें हें तर कठीणच; पण तें मिळतें तेव्हांही विलंबानें मिळतें असाही माझा अनुभव आहे.

प्रतिपक्षांचे प्रकार—प्रकाशकानंतर प्रतिपक्षी लेखकांचा विचार येतो. यांच्यामध्येंही अनेक प्रकार आढळतात. कोणी युक्ति वगैरे न पाहतां केवळ टीकेकरितांच टीका करीत सुटतो व वशिल्यामुळें आपली टीका प्रकाशित झालेली पाहतो. कोण्या प्रतिपक्ष्यास आपल्या लेखावरील टीका न आवडून

तो केवळ हातचलाखीनें तिचें खंडन सजवून आपली बाजू रंगवितो व वाचकांची दिशाभूल करितो. कोणी प्रतिपक्षी आपल्या लेखाची सदोषता उत्तरामध्यें अनुदार भाषा योजून झाकूं पाहतो. कोणी विरुद्ध लेखाविषयीं केवळ गजनिमीलिका धारण करितो. असे विविध खारट–तुरट अनुभव मला आले आहेत. उलट–कांहीं उदार मनाचेही प्रतिपक्षी आढळतात. यांचा नामनिर्देश करण्यास हरकत नाहीं; इतरांचा मात्र तसा करूं नये. कां ? सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् । रा. केशव लक्ष्मण ओगले यांच्या कांहीं विधानांचें खंडन मीं प्रकाशित केलें असतांना त्यांनीं 'शेषं कोपेन पूरयेत्' याचा अवलंब न करितां तें खंडन मान्य केलें ही गोष्ट (जी मला माझ्या एका भूतपूर्व शिष्याकडून कळली) त्यांच्या मानसौदार्याची द्योतक आहे. पण असे लोक थोडे. असो. येथें पुढील पद्य उदाहरावेंसें वाटतें.

***कटु क्वणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।**
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदेपदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ 'बाण'

वाचकांसंबंधीं अनुभवही सांगण्यासारखा आहे. मात्र याची एकच बाजू मजजवळ आहे. माझ्या लेखांबद्दल संमतिबोधक पत्रें मला आलेलीं आहेत. लेख ज्यांना पसंत नाहींत असेही पुष्कळ असतील; पण अर्थात् नागरिकत्वामुळें त्यांनीं आपली विमति मला कळविली नसावी. यावरून त्यांचाही थोरपणा दिसून येतो. हा झाला सामान्य अनुभव. विशिष्ट विषयासंबंधींच्या लेखकांविषयीं आलेला अनुभवही निवेदनीय आहे.

लेखकांची विचारसरणी—भाषेंत विशेषेंकरून व्याकरणपुस्तकांत बदल करणें तो जनतेच्या संमतीनेंच झाला पाहिजे, असें लोकमान्यांचें स्पष्ट मत होतें (पान १६०) व तदनुरूप ते वेळोवेळीं खटपटही करीत असत. परंतु अलीकडे जनदृष्ट्या राजकीय विषयांस दिवसानुदिवस सर्वातिशायी महत्त्व येऊं लागल्यामुळें व्याकरण– विषयाकडे जनतेचें व परंपरेनें कालिकांचें लक्ष्य कमी होऊं लागलें आहे. त्यामुळें (क) **विद्याधिकाऱ्यांना** रान मोकळें सांपडून ते स्वैर वर्तूं लागले आहेत. ते जनतेच्या मताची पर्वा मुळींच करीत नाहींत.

***अर्थ**—अप्रिय शब्द काढणारे व दूषण देणारे खल, कठोर आवाज करणाऱ्या व काळें लावणाऱ्या हातांतील बेड्यांप्रमाणें, फार पीडा देतात. उलट घागऱ्यांच्या तोरड्यांप्रमाणें साधुजन पदोपदीं गोड शब्दांनीं मनास रमवितात.

एखादा प्रश्न त्यांना सुटला नाहीं म्हणजे त्याला तोंड न देतां बगल देऊन पुढें जातात. उदाहरणार्थ–I have to go एतदर्थक 'मला जावयाचें आहे' या वाक्यांत **जावयाचें** हें पद नीट विवरितां न आल्यामुळें **जावयाचें आहे** असलीं क्रियापदें संयुक्त मानावीं असें त्यांचें म्हणणें आहे. समासांच्या वर्गीकरणांत भिन्नभिन्न तत्त्वांवर अधिष्ठित असलेल्या समासभेदांची एकत्र खिचडी केली आहे. याच्या विरुद्ध लिहिलेल्या लेखांकडे लक्ष्य देण्याचें ते मनावरच घेत नाहींत; कारण आपलेंच मत जनतेवर लादण्याची अधिकारद्वारां शक्ति, व स्वभावानुसारें इच्छा, दोन्ही त्यांचे ठिकाणीं दिसत आहेत. हा झाला शाळाखात्याचा अनुभव.(ख) **परंपरेचा दाबही** ज्ञानवृद्धीला विरोधी दिसतो; मग ती परंपरा देशी असो वा विदेशी असो. ज्ञानेश्वरींतील ओव्यांचा अर्थ डोळसपणें न लावितां केवळ परंपरेनेंच लावण्यांत येतो, मग तो युक्तीला प्रतिकूल कां असेना ! ही परंपरा इतकी शिरजोर ठरते कीं ती दिलेल्या दाखल्याकरितां मूळ प्रस्तुतही बदलण्यास कचरत नाहीं (पान २५). ही परंपरेची अरेरावी संस्कृतांतही काव्येतर वाङ्मयांत आढळते. 'प्राशनात्' यासारख्या रूपाचा अर्थ शास्त्री प्रथमेसारखा करितील, पण तत्स्थानीं प्रथमायुक्त पाठांतराचा विचारही करणार नाहींत(पान२९). (ग) आधुनिक व्याकरणाभिज्ञही परंपरा व युक्तायुक्तता यांचा विरोध आल्यास परंपरेलाच चिकटून बसतात. अनादि–सारख्या शब्दांचीं पदें अन् आणि आदि अशीं स्वाभाविक न घेतां, अ आणि नादि अशींच आग्रहानें पाडितात (पान १७६). (घ) इंग्रजी शिकलेले लोक इंग्रजी भाषेच्या पकडींत अडकून बसलेले दिसतात. To like हा धातु इंग्लिश-मध्यें सकर्मक असल्यानें,त्याच्या भाषान्तरांत येणारा **आवड** हा धातूही सकर्मकच मानितात व लेखांतही तसा प्रतिपादितात (पान२३८). (ङ) सामान्य जनतेकडे पाहिल्यास तिचेंही लक्ष्य कालिकांतील लेखाकडे विशेष उत्सुकतेनें लागलेलें दिसत नाहीं.एकदां कालिकांत आलेला लेख कांहीं वर्षांनीं फिरून कालिकांत आल्यास, तो जनतेला नवाच वाटतो. येथें सांगितलेल्या या सर्व गोष्टी जरी अनुचित दिसल्या तरी एकंदरीनें पाहतां आपल्या भाषेविषयीं, तिच्या विविध अंगांविषयीं, जनतेमध्यें पूर्वी–पेक्षां जागृति व उत्साह खास वाढत असल्यानें भाषेचा भविष्यकाळ उज्वल असाच दिसतो.

कांहीं उणीवा—येथपर्यंत या लेखांतील प्रतिपाद्य विषयांविषयीं

जें पूर्वकथनीय तें कथून झालें. आतां अशा विविधकालीन लेखसंग्रहाबद्दल एकदोन गोष्टींचा उल्लेख कर्तव्य आहे. या संग्रहांत एकाच विषयावरील भिन्न-भिन्न लेखांत क्वचित् कांहीं विसंवाद आढळेल. एकाच वस्तूच्या संज्ञा भिन्न ठिकाणीं भिन्न आढळतील. कोठें-कोठें पुनरुक्तीही दिसेल. तरी असले दोष विविधकालीन लेखसमुच्चयांत दुष्परिहर आहेत हें लक्ष्यांत आणून त्याबद्दल मी क्षमेस पात्र आहें. विशेषेंकरून गांव (ग्राम),पोंच इत्यादि शब्दांतील,एका मतानें आहे व एका मतानें नाहीं अशा प्रकारचा म्हणजे,-सदसत्संशयगोचर असलेला नासिक्योच्चार दर्शविण्यास अनेक संज्ञा मूळ लेखांत येऊन गेल्या आहेत. पण आतां प्रकृतार्थबोधक संज्ञा उपनासिक्य ही विद्वज्जनसंमत झाली असल्यानें तीच या संग्रहांत अनेक ठिकाणीं योजिली आहे; तरी एकसूत्रतेकरितां बाकीच्या ठिकाणीं हीच संज्ञा वाचकांनीं समजावी. या उच्चाराच्या संज्ञेप्रमाणें त्याच्या व इतर नासिक्य लेखाकारांच्या संज्ञांतही धरसोड झाली आहे. पुष्कळ ठिकाणीं एकसूत्रीपणा आणण्याचा यत्न केला आहे, त्याचें स्वरूप असें.– श्राव्य तो **अनुस्वार** व त्याचें लेखन **बिंदू** म्हणजे भरीव टिंब–जसें पंकज. स्पष्ट **अनुनासिक** स्वर **चंद्रबिंदूनें** दर्शवावा; जसें–यँव. या दोहोंहून निराळा म्हणजे वरील सदसत्संशयगोचर असा नासिक्य उच्चार **उपनासिक्य** म्हणावा, व त्याचें चिन्ह म्हणून पोकळ **शून्य** योजावें; जसें–कोंवळा.

या वरील सर्व गोष्टी ध्यानांत वागवून लोकांनीं हा लेखसंग्रह वाचावा व त्याचा आदर करावा अशी त्यांस प्रार्थना आहे. त्यांनीं आदर केल्यानेंच या माझ्या श्रमाचें चीज होणार आहे.

कृतज्ञता—ज्या थोर गृहस्थांनीं हा लेखसंग्रह मजकडून छापविला त्यांचे उपकार तर फारच मोठे आहेत. या मोठेपणाचीं आगंतुक कारणें अनेक आहेत. एक तर व्याकरण हा विषय त्यांचा आवडता नसूनही त्यांनीं हा लेखसंग्रह, व्याकरणप्रचुर असलेला, मजकडून छापविला. दुसरें–एतदर्थ धनव्ययही त्यांनींच केला. तिसरें या पुस्तकाच्या विक्रीपासून तोटा झाल्यास त्याचें धनीपण स्वतांकडे घेण्याचें व फायदा झाल्यास त्याचें धनीपण मजकडे देण्याचेंही त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत सांगितलें. हें त्यांचें म्हणणें मीं सर्वथा स्वीकारिलें नाहीं, ही गोष्ट निराळी. खोगिराला मागें तर तोबऱ्यालाच तेवढा पुढें कसा होऊं ! असो.–या उपकारांच्या महत्वाचें एकच गमक येथें देतों कीं त्यांच्या भरीव

प्रोत्साहनाचे अभावीं हा लेखसंग्रह जन्मच पावला नसता. येथेंच या संग्रहांतलि लेखांस ज्या ज्या संपादकांनीं आपल्या कालिकांत स्थान दिलें त्यांचेही उपकार मानणें अवश्य आहे. याचीं कारणें दोन, त्यांनीं लेखांस प्रसिद्धी दिली हें एक व अशा प्रसिद्धीच्या अभावीं इतके मजकडून लेख लिहूनच झाले नसते हें दुसरें. लिहिलेला लेख छापून हातावेगळा झाल्यानेंच नवीन लेख लिहिण्यास लेखक उत्साहित होतो. अशा रीतीनें हा लेखसंग्रह प्रसिद्ध होण्याचें श्रेय वरील संपादकांसच आहे. आतां, या लेखांचे एकत्र प्रकाशनास त्यांची अनुमती अवश्य आहे; ही अनुमती मी न मागतांच घेतों. कारण अशी अनुमती प्रत्यक्ष मागणें म्हणजे त्यांच्या सौजन्याचा एक प्रकारचा उपमर्दच होय. ज्यांनीं लेख लिहून त्यांच्या संग्रहाची शक्यता सिद्ध केली ते त्याच संग्रहाच्या प्रकाशनास अनुमती देण्यास विमुख कसे होतील ?

शाश्वत उपकार–या लेखसंग्रहानें बराच कालावधि आक्रमिला आहे. तदनुसार बऱ्याच लोकांबद्दल कृतज्ञताबुद्धिही, मला वाटत असलेली, येथेंच निवेशित करणें मला उचित दिसतें. इतर एखाद्या विशिष्टकालीन पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत ही चिरकालीन उपकृतीची जाणीव व्यक्त करणें प्रशस्त होणार नाहीं. ज्यांच्या विषयीं मला सदैव कृतज्ञता वाटते त्यांतलि मुख्य–मुख्य पुढील गुरुवर्य होत. दिवंगत रंगोपंत गोगटे, गोविंदराव धारप व रामभाऊ पटवर्धन आणि विद्यमान रा. बापूजी रामचंद्र लोहोकरे, व परशुराम रावजी गडबोले. या सर्वांनीं माझ्या बुद्धीच्या चिकित्सक प्रवृत्तीस वेळावेळीं उत्तेजन दिल्यानेंच मी या संग्रहांतील लेख लिहूं शकलों. माझ्या चिकित्सक बुद्धीस पटुत्व देण्यास दिवंगत शिवराम महादेव म्हणजेच 'अण्णा' परांजपे यांचेंही अमूल्य असें साह्य झालें आहे. यांचा शिष्य होण्याचें भाग्य जरी मला विद्यार्थिदशेंत लाभलें नाहीं, तरी मयूरमंडळांत होणाऱ्या साप्ताहिक काव्यचर्चेंत त्यांची सहृदय, तर्कशुद्ध, कवित्वानुविद्ध, रहस्यस्पर्शी अशी अर्थप्रतिपादनाची सरणी ऐकावयास मिळाल्यानें, मला आनंदाबरोबर सूक्ष्मार्थदर्शितेचाही लाभ झाला. विभक्तिविचाराचे संबंधांत मला दिवंगत रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर यांच्या विविधज्ञानविस्तारांतील लेखाचें अमूल्य साहाय्य झालें. अशा कारणांनीं या लेखसंग्रहाचें कर्तृत्व एक प्रकारें या विद्वत्समूहाकडेच जातें म्हणून त्यांच्याच चरणीं मी हा संग्रह सविनय अर्पितों.

न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें.
ता. १७।२।३२.

गोविंद कृष्ण मोडक,
संस्कृत शिक्षक.

एक महत्त्वाचा अभिप्राय.

रा. मोडक (संस्कृत शिक्षक, न्यू इंग्लिश स्कूल, पुणें) यांची चिकित्सकपणाची बुद्धि अनेक वर्षांपूर्वीं, रामरक्षेवरील चर्चेच्या त्यांच्या एका टिपणावरून, माझे लक्षांत प्रथम आली. आणि तेव्हांपासून, त्यांजकडून लिहून प्रसिद्ध झालेलीं अशींच इतर अनेक टिपणें मीं मधून मधून वाचलीं. त्यांवरून मी अशी अपेक्षा व आशा धरून होतों कीं, मोडकशास्त्री यांच्या अनेक टिपणांचा समग्र ग्रंथ छापून निघेल व त्यामुळें मराठी भाषाविषयक चिकित्साग्रंथांत एक चांगली भर पडेल. म्हणून हल्लींचा हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत असलेला पाहून मला खरोखर फार आनंद झाला. प्रस्तुत ग्रंथांतील चिकित्सा-विषयांत किती विविधता व वैचित्र्य आलें आहे हें ग्रंथाचीं पानें नुसतीं चाळलीं असतांही सहज लक्षांत येईल.

महाराष्ट्रांतील सर्वच लोक मराठी भाषा बोलतात. त्यांतील कांहीं लेखक या नात्यानें प्रबंध लिहितात. आणि फिरून त्यांतील कांहीं कसलेले नामांकित असे ग्रंथकार असतात. तथापि या सर्व लोकांची मराठी भाषेकडे पाहण्याची दृष्टी फार ढोबळ असते. किंबहुना विद्वान व नामांकित अशाही लेखकांना मराठी व्याकरणशास्त्र फारसें माहीत नसतें असें म्हटलें असतां त्यांचा उपमर्द होतो असें मानण्याचें कारण नाहीं. कारण व्याकरण, शब्दसिद्धि व शब्दचिकित्सा हे विषय असे आहेत कीं, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळें निवळ वाङ्मय स्वरूपाच्या लेखनाची प्रगती किंवा उत्कर्ष हीं थांबत नाहींत. पण वरील विषयांचा अभ्यास करणारे लोक, एकंदरीनें भाषेच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें व तिच्यांतील स्थायीभावाच्या दृष्टीनें, आवश्यक आहेत. निरुक्ति व व्याकरण यांच्या परिचयाशिवाय उत्कृष्ट संस्कृत वाङ्मयाचें रससेवन होऊं शकतें; परंतु निरुक्ति व व्याकरण यांच्या साहाय्यानें संस्कृत भाषेवर जो प्रकाश पडतो त्याचें महत्त्व ऐतिहासिक दृष्ट्या व सामाजिक दृष्ट्या फारच मोठें आहे. सुप्रसिद्ध ग्रंथकार रा. राजवाडे यांचें महत्त्व त्यांच्या लेखनशैलीपेक्षां त्यांच्या संशोधक बुद्धींतच अधिक सांठविलेलें होतें. रा. राजवाडे यांच्यापेक्षां अधिक हृदयस्पर्शी भाषा लिहिणारे मराठी लेखक झाले व आहेत. पण त्यांनीं लिहिलेलीं व्याकरणविषयक व शब्दसिद्धिविषयक टांचणें यांनीं मराठी भाषेच्या

इतिहासावर व महाराष्ट्री समाजाच्या इतिहासावर जो प्रकाश पाडला तो उपरि-निर्दिष्ट-गुणविशिष्ट लेखकांच्या लेखांनीं किंवा ग्रंथांनीं पडणें शक्य नाहीं. मोडकशास्त्री यांच्या टिपणसंग्रहवजा ग्रंथाचीहि गोष्ट अशीच आहे.

काव्यार्थचर्चा असो, व्युत्पत्ती असो, शुद्धलेखन असो, व्याकरण असो, कोणच्याहि बाबतींत मराठी भाषेंतील शब्द, वाक्प्रचार आणि त्यांचे प्रयोग व उपयोग यांकडे मोडकशास्त्री यांनीं चालविलेली चिकित्सक बुद्धी पाहून, अंधाऱ्या रात्रीं आपल्या सूक्ष्म व प्रखर तेजाच्या किरणांनीं सभोंवार सर्वत्र टेहेळणी करीत फिरणाऱ्या विजेच्या सर्चलाइटची आठवण होते. आणि केव्हां सांडलेली मौल्यवान् वस्तु त्या प्रकाशांत अचानक सांपडेल, तर केव्हां उद्वेग वाटणारे अज्ञानाचे किंवा दुरुपयोगाचे प्रकार दृष्टीस पडतील. म्हणून असें वाटतें कीं, साधा पोशाख घालून हातांत छुपा कॅमेरा घेऊन हिंडणारा मोडकशास्त्र्यासारखा एखादा गुप्त पोलीस मराठीभाषाव्यवहाराच्या बाजारांत नेहमीं हिंडत असला तर तो फार चांगला.

हल्लीं वर्तमानपत्रांचा प्रसार झपाट्यानें वाढत असल्यामुळें मोडकशास्त्र्यांचा चिकित्सेचा उद्योग सफळ होण्याला बरीच मदत झालेली आहे. एरवीं, मासिक पुस्तकांतून असले विषय प्रसिद्ध होण्याला आधीं जागा थोडी व वाचकहि थोडे. त्यामुळें त्यांच्यासारख्या चिकित्सक संशोधकाचें चीज चांगलें झालें नसतें. पण त्यांचे लेख वर्तमानपत्रांत येऊनहि जे एरवीं वाचून विसरून गेले असते तेच आतां पुस्तकरूपानें संगृहीत झाल्यामुळें, त्यांना सार्वजनिक ग्रंथसंग्रहालयांतून व खाजगी ग्रंथसंग्रहांतून कायमचें स्थान मिळेल. इतकेंच नव्हे, तर अभ्यासकांच्या पुढील पिढीला त्यांच्या टिपणांची फार मदत होईल. जें विकेल तेंच पिकवावें असा सामान्य नियम असला तरी, वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें यांनीं मोडकशास्त्री यांची चिकित्सेची हौस अगदींच फुकट घालविली असें म्हणतां येणार नाहीं. आणि तसें होण्याचें खरें कारण शास्त्रीबोवांना वाटतें तितका चिकित्साविषय रूक्ष नसतो, व ती वाचणाऱ्यांची संख्याहि अगदींच थोडी आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. यामुळें अशा प्रकारची चिकित्साही चित्ताकर्षक होत नाहीं असें नाहीं.

असो. अशा लेखांच्या पुस्तकांना लोकाश्रय मिळावा तसा मिळत नाहीं ही गोष्ट मात्र निश्चित आहे. असा प्रकार असतांही, पुस्तकरूपानें एकत्र करून

छापण्याचा योग मोडकशास्त्री यांच्या लेखांसंबंधानें आला ही गोष्ट अत्यंत अभिनंदनीय होय. आणि त्यामुळें मोडकशास्त्री यांना आपल्या चिकित्सा-बुद्धीचें कार्य हल्लींप्रमाणें पुढेंहि चालविण्यास सहजच उत्तेजन येईल याजबद्दल आनंद वाटतो.

१२।३।३२ न. चिं. केळकर.

---

(२) प्रोफेसरांनीं केलेलें अभिनंदन.

माझे बहुश्रुत व विद्वान् मित्र श्रीयुत गोविंद कृष्ण मोडक, पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमधील मुख्य संस्कृताध्यापक, यांनीं गेल्या वीस वर्षांमध्यें कित्येक वर्तमानपत्रांत व नियतकालिकांत अनेक व विविध विषयांवर लेख लिहिले. त्यांतील कांहीं महत्त्वाच्या लेखांचा संग्रह रा. मोडक यांनीं प्रस्तुत पुस्तकांत केला आहे. हे लेख प्रायः शब्दव्युत्पत्ति, शब्दशक्ति, शब्देतिहास अशा स्वरूपाचे आहेत. कांहीं थोड्या लेखांत रा. मोडक यांनीं काव्यपाठ, काव्यार्थ, शब्दसंहति, शब्दार्थपरिवर्तनें, संप्रदाय, अलंकार यांचीही चर्चा केलेली आहे. मराठी भाषेचें मार्मिक ज्ञान व्हावयाला हे चिकित्सक बुद्धीनें व सूक्ष्म दृष्टीनें लिहिलेले लेख अत्यंत उपयोगी आहेत. रा. मोडक यांची लेखनपद्धति व्यवस्थित, सुसंस्कृत, सप्रमाण व तर्कशुद्ध आहे. ती कोठें कोठें विनोदगर्भही आढळते. प्रतिपक्षाविषयीं रा. मोडक नेहमींच योग्य तो आदर आपल्या टीकालेखांत दर्शवितात; यामुळें त्यांच्या विचारगांभीर्याची व युक्तियुक्त कोटिक्रमाची छाप वाचकांवर चटकन् बसते. रा. मोडक यांनीं या संग्रहांत प्रतिपादिलेल्या विषयांचें स्वरूप विशेषसें आकर्षक नसल्यामुळें त्यांचा वाचकवर्ग साहजिकपणेंच मर्यादित असणार. तथापि यामुळें त्यांच्या लेखांचें महत्त्व यत्किंचित् सुद्धां कमी होत नाहीं. मराठी वाङ्मयाच्या उच्च प्रतीच्या विद्यार्थ्यांना, तसेंच मराठीचा मोठ्या आवडीनें सर्वाङ्गीण अभ्यास करणाऱ्या गृहस्थांसही, प्रस्तुत लेखसंग्रह संग्राह्य व लाभदायक होईल यांत शंका नाहीं. प्रस्तुतचा प्रयत्न ग्रंथकारांस अर्थप्रद झाला नाही तरी तो त्यांस प्रतिष्ठावह खचित आहे. मोडकशास्त्री यांच्या प्रतिपक्षांत कांहीं ' सारज्ञ ' व ' असूयोज्झित ' आहेत हें मला माहीत आहे. असे गृहस्थ माझ्याप्रमाणेंच प्रस्तुत लेखसंग्रहाचें मनःपूर्वक व सानन्द अभिनन्दन करीत आहेत.

पुणें, (लक्ष्मीरोड).
फाल्गुन शुद्ध पूर्णिमा शके १८५३

लक्ष्मण गणेश शास्त्री लेले.
(प्रोफेसर, एस. पी. कॉलेज)

---

(३) तज्ज्ञ काय म्हणतात.

रा. मोडक यांस—

आपलें " मराठीचें अंतरंगदर्शन " हें पुस्तक वाचलें. आपला कोणताही लेख ज्या वेळेस मी वाचतों त्या वेळेस आपल्या सूक्ष्म, मार्मिक, चिकित्सक, व संशोधनपर अशा विवेचनपद्धतीबद्दल मला आदर वाटतो. वादांत उत्तर पक्ष करण्यांत आपला हातखंडा आहे. आपल्या म्हणण्यास पूर्वींच्या शास्त्रांतील आधार आणि त्याला पोषक अशीं वर्तमानबोलींतील उदाहरणें देऊन आपण आपल्या प्रतिपक्षास त्याच्या भुसभुशीत विचारसरणीबद्दल लाजवितां.

या पुस्तकांत आलेले आपले लेख मीं पूर्वींच वाचले होते. त्या वेळेसच हें शास्त्रीय विवेचन त्या त्या वृत्तपत्राबरोबर नष्ट होणार कीं काय अशी भीति मला वाटत होती. परंतु आपण ते सर्व विखुरलेले लेख एकत्रित करून त्यांना स्थैर्य आणून दिलें व अशा रीतीनें मराठी भाषेचें अंतरंग विशद केलें, ह्याबद्दल मराठीचे साक्षेपी अभ्यासक आपले ऋणी राहतील. मराठीच्या सूक्ष्म अभ्यासाच्या या वाढत्या काळांत असल्या प्रकारच्या पुस्तकाची अत्यंत जरूर होती. भाषाविषय रूक्ष व कष्टसाध्य असल्यामुळें लोकांचें लक्ष व आस्था याकडे फार कमी दिसून येतात; अशा प्रतिकूल परिस्थितींत मराठी भाषेचा उलगडा करून मराठींतील भाषिक ग्रंथांत आपण एक बहुमोल अशी भर घातली आहे. वर्ण, व्युत्पत्ति, प्रत्यय, प्रयोग व वाग्विशेष इत्यादि भाषेच्या अन्तःस्वरूपाच्या ज्या प्रधान बाबी व ज्यांच्यामध्यें प्रक्रिया विशेष घडून येते त्या घेऊन, सांग व संपूर्ण विवेचून व त्यांना संस्कृतमधील जरूर तो आधार देऊन, आपण त्यांना एक प्रकारचें ऐतिहासिक स्वरूप दिलें आहे. पुस्तकांत प्रतिपादिलेलीं मतेंही प्रगमनशील स्वरूपाचीं असल्यामुळें मराठी भाषेच्या विकासास तीं पोषक झाल्यावांचून राहणार नाहींत. मराठीचा विशेष चिकित्सक अभ्यास करणाऱ्यांस व विशेषतः कॉलेजांतील वरच्या वर्गांतील विद्यार्थ्यांस आपलें हें पुस्तक उपयोगी होईल अशी माझी खात्री आहे.

पुणें. ता. २०।३।३२

कृ. पां. कुलकर्णी.

अनुक्रमणी.

भाग–१. काव्यार्थचर्चा.

४ ज्ञानेश्वरींतील एक शंका, अथवा
–टिटवी समुद्र उपसणारी कीं भरणारी ?

खंड १

बोधसूत्र—पूर्वापर ओव्यांचा विचार. सूर्यापुढें तेजांत भर टाकणारा काजवा, अथवा समुद्रापुढें टिटवी, तसा भगवान् कृष्णापुढें (मी) ज्ञानेश्वर. माप **सूये**=परिमित पाणी **घाली**. **पानें** २१–२७

ज्ञानप्रकाश २०।२।२९

खंड २ (आक्षेपखंडन)

अथवा, माप **सूये** सागरीं इ०–चा अर्थ.

बोधसूत्र—शब्दबंध व लोककथा यांचें सापेक्ष बलाबल. **पानें** २७–२८

°प्रकाश—२६–४–२८

५ एक उपयुक्त सूचना.

यथा फलानां पक्कानां नित्यं प्रपतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नित्यं मरणतो भयम् ॥ १ ॥

बोधसूत्र—दसरथजातक व रामायण या दोहोंमध्यें एकाच श्लोकाचे पाठभेद. यांच्या सापेक्ष रचनाकालाविषयीं अनुमान. **पानें** २७–२९

मुमुक्षु—६।५।१५

६ पंचगव्यप्राशनमंत्र. (पाठांतर)

(समर्थन)

बोधसूत्र—वरील मंत्रांत प्राशनात्-चे स्थानीं प्राशनम् सुचविलेलें योग्य असून, आणखी दहति–चे स्थानीं 'दहतु' पाहिजे. **पान** २९

केसरी—८।१३

७ भगवद्गीतेंतील एक पाठभेद.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १ ॥

किंवा **ध्रुवाणीति मतिर्मम** ॥

बोधसूत्र—पूर्वपाठ प्रशस्त. नीति ही श्री–इत्यादिकांना आधार. ध्रुवाणि-चें नपुंसकलिंग व्याकरणविरुद्ध. ध्रुवा-चें विशेष्य कोणतें—भूति कीं नीति ?

क्षुधाः असेंही विसर्गान्त पद संभवेल. अर्थविवक्षा विरुद्ध रचना. **पानें** ३०–३२
केसरी ११८।३१

भाग–२ व्युत्पत्ति

१. अकरा व सत्तर. (खंडनपर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (भारतेतिहाससंशोधक मंडळ, केसरी २६-८-१३) एकापरदशन्—अकरा, सप्त–सत्तर. **खंडन**—एकादशन्–अकरा, व सप्तदश–सत्तर. **पानें** ३३–३४

केसरी १९१३

२. आटपाट. (खंडनपर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. साने, विविधज्ञानविस्तार २।१४) अट्टाश्च पट्टाश्च यस्मिन् तद्. **खंडन**—अट्टविशिष्टं पट्टम्. **पानें** ३४–३६

विविधज्ञानविस्तार ३।१४

३ आठवडा. (खंड पर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. राजवाडे, लोकशिक्षण) अष्टावर्त—आठवडा. **खंडन**—अष्टवार—आठवडा. **पानें** ३६–३७

केसरी ८।१३

४. आठवडा, बाजारहाट, हरताळ. (खंडनपर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. वि. प्र. लिमये, केसरी ११।१०।३१) (१) सप्तन्–सात–हाट–आठ. **खंडन**—महाप्राण (मराठींत) प्रत्यकप्रवण (= मागें सरणारा) असतो. म्हणून हाट–चें आठ अशक्य. (२) **पू.** सप्तन्–हाट (बाजारहाट शब्दांतील). **खंडन**—हट्ट–हाट. (३) हाट–तालु–पासून हरताळ. **खंडन**—हरताळ (एक रंगद्रव्य) पाडण्यानें जसें अक्षर, तसा (लक्षणेनें) बाजारांतील व्यवहार नाहींसा होतो. **पानें** ३८–४०

केसरी १८।१०।३०

५ आपणा आर्यांच्या मूलस्थानाची जिज्ञासा.

(व्युत्पत्तिदृष्ट्या)

बोधसूत्र—उंच देशाकडे जाणें = उदच् = उत्तरदिशा, सखल देशाकडे जाणें = अवाच् = दक्षिणदिशा. असें मूळस्थान कीं, ज्याच्या उत्तरेस चढण व दक्षिणेस उतरण आहे; म्हणजेच प्रयाग व त्याचेजवळचा प्रदेश. **पानें** ४०-४२

विविधज्ञान-विस्तार १२।१४

६ कातकरी. [खंडनपर]

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष-काथकर-कातकरी (ज्ञानप्रकाश ७-१४)

खंडन-कृत्तिकर-कातकरी.

पानें ४२-४३

ज्ञानप्रकाश, २४।७।१४

७ दोन द्विमूल शब्द (Homonyms)

बोधसूत्र—काचकार-वा कांस्यकार-**कासार**.वाधते-वा वाद्यते-**वाजतें**

पानें ४४-४६

ज्ञानप्रकाश २८।४।२३

८ चित्पावन. [खंडनपर]

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष-(१) रा. चिपळूणकर, बडोदें, केसरी

चित्तपावन (= चित्तास शुद्ध करणारा.)

(२) रा. राजवाडे, केसरी.

चित्तपावन (= देशवाचक किंवा ग्रामवाचक)

(३) रा. साने

चित्तपावन (= ज्ञानानें पावन करणारा)

खंडन—क्षितिपावन (= भूमि निवासार्ह होण्याजोगी साफ करणारा)

पानें ४६-५०

केरळकोकिळ ९।१४

९ ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ।

(अथवा) नोकरशाही--ची व्युत्पत्ति. [खंडनपर]

बोधसूत्र—नृकर-नोकर, आणि शासक-शाह **पानें** ५०-५४

केसरी, ५।१०।२९

१० बाबा व भाकर.

बोधसूत्र—बाबा स्वयंसिद्ध अथवा **वप्र**–पासून, **भास्कर**–भास्करी–भाकरी.

पानें ५१–५४

मुमुक्षु २१।७।१६

११ बुंदीचा लाडू कोठून आला ?

बोधसूत्र—लाडूची कृति. बिंदु–बुंदी–बुंद (हिंदी), थेंब (मराठी). हिंदी भाषेचे प्रांतांत अर्थात् दोआबांत उत्पत्ति. दोआबांतां धान्य व गव्य यांची म्हणजेच हरबरा, साखर, तूप इ.–ची समृद्धि. प्रांताप्रांतांतील दळणवळण

पानें ५४–५६

ज्ञानप्रकाश. ५।६।३१

१२ ज्ञानेश्वरींतील एक शंका,-अथवा, दोष अंगीं वाजों पाहति–चा अर्थ.

(ओवी २४१, अध्याय १)

बोधसूत्र—वाजते या शब्दाचें मूळ काय,वाद्यते कीं बाधते ? **पानें ५६–५७**

ज्ञानप्रकाश २६।४।२९

१३ मोठेंच शतकृत्य !

बोधसूत्र—शतक्रतु–शतकृत्य. शतक्रतु–चा यौगिक अर्थ व शतकृत्य–चा रूढ अर्थ समान. दोन्ही शब्द रूपदृष्ट्या तुल्यप्राय. **पानें ५८–५९**

संदेश २५।१२।१५

१४ सरोवर.

बोधसूत्र—अर्थ यौगिक व रूढ. मनस्–चें मन, तसें सरस्–चें सर व्हावें. सामान्यार्थत्व. शब्दांत क्षेत्रविभजन. अर्थाच्या विशदतेकरितां रूपांतर व अर्थांतर.

पानें ५९–६१

प्राथमिक शिक्षण, मार्च २९

१५ मराठींतील ही अव्यय.

बोधसूत्र—अपि–बी–भी –ही **पानें ६१–६२**

नवयुग १२–२९.

भाग ३ शुद्धलेखन.

१ अव्यय च कसें लिहावें,—सलग कीं विलग ?

खंड १ [खंडनपर]

बोधसूत्र— पूर्वपक्ष(इतिहासमंडळाचा उपक्रम) **च** मागील शब्दापासून तोडून लिहिणें. तें सर्वनाम आहे. **खंडन** च—चें उपजीव्य अथवा आधार. विशेषणाचा आधार नाम, व क्रियाविशेषणाचा क्रियापद, च–चे आधार दोन्ही, म्हणून तें उभयभिन्न. च–चा आधार कोणतीही, शब्दजाती, म्हणून त्याची शुद्धशब्दयोगी ही स्वतंत्र संज्ञा. वाक्यांतील पदांचा अन्वय पुरोगामी, तर च-चा प्रतिगामी. शब्दजातीचा निर्णायक वर्तमान उपयोग, भूत उपयोग नव्हे. 'अन्य' (सर्वनाम),तर तद्भव 'आणि' (अव्यय). च–मधील अ अनुच्चारित म्हणून च–चा उच्चार व अर्थात् लेखनही मागील स्वराबरोबर. येनोच्चारणं तेन सह लेखनम्.

पानें ६३–६७.

ज्ञानप्रकाश १५।७।२३

खंड २ [खंडनपर]

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. रामभाऊ जोशी, ज्ञानप्रकाश) **च** विलग लिहावा, कारण (क) च उभयान्वयी अव्यय म्हणजेच स्वतंत्र शब्द आहे. **खंडन** (१) च, शुद्ध शब्द**योगी** अव्यय असल्यानें पूर्व शब्दाशीं अवश्य योग पावणार. लेखनांत तें स्वतंत्र शब्द नाहीं. (२) च उभयान्वयी अव्यय नाहीं; कारण तें वाक्यें जोडीत नाहीं. **पूर्वपक्ष** (ख) शब्दयोगी अव्ययें केवळ विभक्त्यर्थवाचक असल्यानें स्वतंत्र शब्द नसून प्रत्यय आहेत. **खंडन**–शब्दयोगी अव्ययें स्वतंत्र शब्द नसल्यास अष्टविध शब्दजातींत कशीं गणिलीं जातात ? शब्दयोगी अव्ययें (रामभाऊंचे मतें) पदाचे प्रत्यय, अर्थात् **अवयव**, असल्यानें मागील शब्दास जोडून येणारच; तर **च** दोहोंचेमध्यें (त्याच्या-च-पलीकडे अशा ठिकाणीं) घुसत असल्यानें **अवयवतर** ठरणार. मागील शब्दास **च** जोडल्याशिवाय पुढील शब्दयोगी अव्यय कसें जोडणार ! **पानें** ६७–७१

ज्ञानप्रकाश ५।८।२३

२ मराठींतील संयोगकल्प अथवा दिखाऊ जोडाक्षरें.

बोधसूत्र—मराठींतील कांहीं जोडाक्षरांचे द्विविध उच्चार. उद्यां आणि उद्यान. संयोगकल्प म्हणजे दिखाऊ जोडाक्षर. य--कारान्त संयोगकल्प पद्-जन्य विकारानें उत्पन्न होतात. दंत्यतालव्याचा (तालुप्रवण म्हणजेच) यकारोत्तर संयोगकल्प शुद्धतालव्य वर्ण होतो, आणि स–चा श होतो. संयोगांचे आभास संयोगांहून भिन्न प्रकारें लिहावे. तालुप्रवण २४ व प्राणप्रवण ६ मिळून ३० संयोगकल्प मराठींत आढळतात. **पानें** ७१–७७

ज्ञानप्रकाश १२।१।२४

३ मोरोपंती व आजकालचें शुद्धलेखन.

बोधसूत्र—शुद्धलेखनांतील उणीवा, या उणीवा व मोरोपंती लेखन, मोरोपंती शुद्धलेखनाचें सामान्य स्वरूप, मोरोपंती व वर्तमानकालीन शुद्धलेखनांची तुलना, या तुलनेचा प्रत्यंग (=तपशीलवार) विचार. (दंत्यतालव्य) च, ज, झ, य आणि स यांचे बाराखडींतील कांहीं अक्षरें, च, ही यांचें लेखन, उद्यांचें शुद्धलेखन. **पानें** ७७--९५.

विविधज्ञानविस्तार १०·२५.

४ अनुस्वार लेखन. (भरींव व पोकळ पूज्य)

बोधसूत्र—बिंदु (भरींव) कर्णग्राह्य अनुस्वाराचा दर्शक, शून्य (पोकळ) केवळ नासाजन्य आनुनासिक्याचा दर्शक, दोहोंची सामान्य संज्ञा. **पानें** ९५·९८

साहित्य १७-५-२५

५ अनुनासिक, अनुस्वार व विसर्ग.

बोधसूत्र—अनुस्वारामुळें मागील स्वरास गुरुत्व येतें. अनुनासिक हा स्वराचा प्रकार. अनुनासिक उच्चार कोठें संभवतो ? अनुस्वार व विसर्ग दोन्ही व्यंजनें आहेत. **पानें** ९८–१०१.

ज्ञानप्रकाश

६ अनुस्वारांची अडगळ. (खंडनपर)

बोधसूत्र—प्रास्ताविक–अनुस्वार व उपनासिक्य. उपनासिक्याचे प्रकार, समूल, भेदक व स्वैर. उच्चार विरुद्ध लेख. त्याज्यात्याज्य. उपनासिक्य.

कोश व व्याकरण. **पूर्वपक्ष** (रा. कृ. पां. कुळकर्णी)—(क) उपनासिक्य राखण्यानें शब्दाचें स्वरूप शुद्ध राहतें. **खंडन**-शुद्ध म्हणजे तत्तत्कालीन शिष्टादृत, मग तें मूळाशीं संनिहित असो वा नसो. (ख) शास्त्रीय व लौकिक लिखाणें भिन्नभिन्न ठेवावीं. **खंडन**-असे दोन प्रकार ठेविल्यानें लौकिक लिखाण स्वैर बनून आपणाबरोबर शास्त्रीयासही भ्रष्ट करील. **पानें** १०१-१०६

विद्यासेवक १०-२६.

७ मराठी भाषेचें शुद्धलेखन.

बोधसूत्र—उपनासिक्याचे भेद-भेदक, स्वैर, कौशिक व वैयाकरण. काळाचें धोरण संक्षेपप्रवण. सुबोधतेकरितां उपनासिक्यलेखन. वैयाकरण उपनासिक्य रक्षणार्ह. नस्यभेददर्शन. **पानें** १०६-११०

ज्ञानप्रकाश २-४-२८

८ टिळकचरित्रांतील शुद्धलेखन.

खंड १. यथोच्चार लेखन.

बोधसूत्र— अगोदर उच्चार, नंतर लेख. रूढि आणि शिष्टांचें कर्तव्य. रूढीचें स्थैर्य यावच्छक्य राखणें. रूढि बदलण्याचा क्रम-जनप्रवृत्ति, शिष्टसंमति, वैयाकरणमान्यता व जनतादर. सोयसाधन कीं मानरक्षण ? यथोच्चार लेख कीं, यथालेख उच्चार ? **पानें** ११०-११५

ज्ञानप्रकाश २१-६-२८

खंड २ शब्दरूप व व्युत्पत्ति.

बोधसूत्र—' जगीं बोलण्यासारखें चाल बापा. ' शब्दरूपानें करावयाचा बोध विवक्षित अर्थाचा कीं मुळाचा ? **पानें** ११५-११७

ज्ञानप्रकाश ४-७-२८

खंड ३
लेखनानें अर्थाचें आणि लिंगादिधर्मांचें बोधन.

बोधसूत्र—कौशिक व वैयाकरण उपनासिक्य. कौशिक पंचविध,-पैकीं मौलिक असून भेदक असणारें रक्षणार्ह. वैयाकरण उपनासिक्य चतुर्विध-पुरुषार्थलिंगवचनापेक्ष. पैकीं लिंगवचनापेक्ष रक्षणार्ह, इतर त्याज्य. संदर्भाचें मूर्धन्यत्व. **पानें** ११७-१२२.

ज्ञानप्रकाश २८-७-२८.

खंड ४ (निभृत) उपनासिक्यांचा क्षेत्रपरिच्छेद.

बोधसूत्र—क्षेत्रपरिच्छेदाची आवश्यकता. अनुस्वारार्थ बिंदु, अनुनासिकार्थ चंद्रबिंदु, उपनासिक्यार्थ शून्य. काळाचा ओघ. पंचमवाद्यांची पद्धति, शून्यवाद्यांची पद्धति. शिक्षितांतील एक भ्रांति. उपनासिक्यांचें परिगणन.

पानें १२२–१२८.

ज्ञानप्रकाश १४–१०–२८.

९. मराठीचें शुद्धलेखन. (खंडनपर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (कृ. पां. कुळकर्णी, लोकशिक्षण, जून १९२८) उच्चारितपूर्व उपनासिक्यांच्या लोपांचे शास्त्रधाररहितत्व. **खंडन**—लेखाचें उच्चारानुगत्व हाच शास्त्राधार. **पूर्वपक्ष**—वर्णप्रक्रिया व परंपरा एतज्जन्य उपनासिक्यें रक्षणार्ह. **खंडन**–(नाम्–) ला हा प्रत्यय वर्णप्रक्रियादृष्ट्या सोपनासिक्य लिहिणें प्राप्त असूनही तसा लिहीत नाहींत. **पू.** अनुच्चारित उपनासिक्यें कवी मोरोपंत लिहितात. **खंडन**–मोरोपंत-लिखित उपनासिक्यें अनुच्चारित होतीं हें विधान अपुष्ट एतएव अग्राह्य. **पू.** प्राकृतांत अनुच्चारित उपनासिक्यें लेखांत होतीं. **खंडन**–निराधारत्वात् त्याज्य. उलट--बंभणो या उदाहरणांतील नस्य मळमळीत उपनासिक्य नसून ठणठणीत अनुस्वारच असलें पाहिजे. (भ-चे पूर्वी उपनासिक्याचा उच्चारच संभवत नाहीं.) **पू.**–उपनासिक्यधारण म्हणजे पूर्वजाभिमाननिर्वहण. **खंडन**–पूर्वजाभिमान बाळगणें तें उपनासिक्यापुरतेंच कां ! रुंचय— (सांचा) यांतील य् गाळितां, मग उपनासिक्याचे लोपास मात्र पूर्वजाभिमान कां आड यावा ! **पू**०—लेखनशुद्धि संस्कृतीचें मापक. **खंडन**—मान्य; पण शुद्धलेखन म्हणजे वर्तमान शिष्टोच्चारास अनुसरणारें, भूतपूर्वास अनुसरणारें नव्हे. समेन (?) = शीं, तव्य (?)=एँ, तैः (?) =तें. उपसंहार. **पानें १२८–१३६**

लोकशिक्षण ११।२८.

१० मराठींतील अनुनासिक उच्चार (टीकात्मक)

बोधसूत्र—अनुनासिक उच्चाराचें कालक्रमागत धोरण, आनुनासिक्याचें लेखन, लेखनांत आनुनासिक्य राखल्यानें त्याच्या उच्चारप्रवृत्तीची आशा (?), यथोच्चार लेखन, आनुनासिक्याचे लेखनाच्या अभावीं अर्थाचा अनर्थ (!),

संदर्भाचें महत्त्व, दंत्यतालव्य व शुद्धतालव्य च, ज, झ, चिन्ह एक व उच्चार अनेक, बिंदूचें स्थानिक मूल्य, बिंदु व शून्य, उपसंहार. **पानें** १३६–१४५.

रत्नाकर ८–२९

११ उपनासिक्य अथवा अनुच्चारित आनुनासिक्य.

[टीकात्मक]

बोधसूत्र—उपनासिक्य,–समूल–रूढ. रूढि विरुद्ध उच्चार इतर विकार उच्चारानुसारें लेखांत होतात, तसाच उपनासिक्यलोप व्हावा. जात्यें–चें जातें. कोणी केलें. उच्चारानेंच कीं नाहीं ? यथोच्चार लेखनभेद. उपनासिक्याचें मूळ नस्येतरही असूं शकतें. कांहीं नस्यांचें परीक्षण–पांखरूं, मांजर, कांत. सोंवळें, फेंस, संवय, वांचणें **पानें** १४५–१४९.

ज्ञानप्रकाश ७।२।३०

१२ मराठींतील संस्कृतागत इ–उ–कारान्त नामें.

बोधसूत्र—अन्त्य (र्‍हस्व) इकार व उकार मराठी टाळिते. यथोच्चार लेखन. संस्कृतांत सुद्धां ओषधि इत्यादि शब्द विकल्पानें दीर्घान्त होतात. संस्कृतांतील प्रथमैकवचन (मराठी) तद्भवास आधारभूत. इ–वर्णान्त मराठी शब्द त्रिविध. अव्ययांचा दाखला. मराठीचें सामान्य धोरण. अन्त्य इ–उ–वर्ण र्‍हस्व राखण्याबद्दल अस्थानीं आग्रह. उपसंहार. **पानें** १४९–१५३.

साहित्यपत्रिका. १–२९

१३ केसरी व मराठीचें शुद्धलेखन.

बोधसूत्र—शुद्धलेखनाचें महत्त्व. इंग्रजी व मराठी. शुद्धलेखनचर्चेचा उपक्रम. सुधारसमिति. समितीचे नियम, केसरीची दुराग्रहशून्यता, सुधारणेचें पाऊल मंद असावें, अध्यापनविषयक (सरकारी=) शासकीय धोरण–पूर्वीचें उदार व सांप्रतचें उद्दाम. लोकसंग्रह, महाराष्ट्रांतील शिक्षणपर्वें–अग्रवर्णीय, अनुवर्णीय, व उपप्रांतीय. संग्राहक धोरणाची इष्टता. व्युत्पत्ति व सोय विरुद्ध उच्चार. उपसंहार. **पानें** १५४–१६४

केसरी–प्रबोध १९३१

भाग ४ व्याकरण.

१ गुण आणि वृद्धि.

बोधसूत्र—गुणाचे म्हणजे दोरीचे घटक दोन सुतें. ए या स्वराचे घटक दोन स्वर म्हणून दुसुती दोरीशीं साम्य. (अ + ए =) ऐ--चें साम्य तिसऱ्या सुतानें जाडी वाढलेल्या दोरीशीं. म्हणून ए--ऐ इ. स्वरांच्या गुण वृद्धि या संज्ञा.

पान १६५.

महाराष्ट्रसाहित्य-पत्रिका आषाढ १८५२

२ य-व-र-ल यांचा क्रम.

बोधसूत्र—व्यंजनांच्या क्रमानुसार यरलव पाहिजे. स्वरांच्या क्रमानुसार यवरल पाहिजे. प्रत्याहारसूत्रांच्या रचनाक्रमाचा हेतु–उपयुक्ततेची दृष्टि.

पानें १६५-१६७.

महाराष्ट्र साहित्य-पत्रिका, आषाढ १८५२

३ अनुस्वार, विसर्ग व अनुनासिक यांचा क्रम.

बोधसूत्र—अनुस्वार व विसर्ग दोन्ही व्यंजनें. यांचीं स्थानें व्यंजनांत शेवटीं. (अननुनासिक =) साध्या स्वरानंतर अनुनासिक स्वर. म्हणून वरील क्रमाची प्राप्ती.

पानें १६७-१६८

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका आषाढ १८५२.

४ पाहिजे–चें व्याकरण.

बोधसूत्र—पाह्–धातूपासून व्युत्पत्ति. गुजराथीची पुष्टि. मला (पाहिजे) ही अधिकरणार्थी चतुर्थी. विशेषण धातुसाधित्वाचें नामत्व. **पानें** १६९–१७१.

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका आषाढ १८५२.

५ श्रवण–चा पदसंमर्श (Parsing).

बोधसूत्र—(कथा श्रवण केली–अशा वाक्यांतील.)—कर्म द्विविध,—रूपतः व अर्थतः. संस्कृताचा दाखला. कथा (सान्तर) कर्म, श्रवण भूतपूर्व कर्म.

पानें १७१–१७४

मराठी शिक्षक.

६ हें या सर्वनामाचा प्रयोग. [खंडनपर]

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष—(रा. रामभाऊ जोशी–कृत व्याकरण) क्षमा हें शूरास भूषण आहे. अशा ठिकाणीं ही पाहिजे. **खंडन**-संस्कृताचा आधार व मराठींतील द्विविध प्रयोग. अन्यतर प्रयोग विवक्षाधीन. नामापुढें येणारें हें दर्शक नसून अनुवादक सर्वनाम असतें. **पानें** १७४-१७५

ज्ञानप्रकाश

७ अनादि=अन् + आदि, कीं अ + नादि ? [खंडनपर]

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. पावशे, ज्ञानप्रकाश.) अनादि = अ + नादि. **खंडन**—अन् + आदि. व्यवहारदृष्टि, निसर्ग व शास्त्र अन्य भाषांचा दाखला. पाणिनि लाघवपरवश, म्हणून निसर्गानिरपेक्ष. **पानें** १७६-१७८

ज्ञानप्रकाश ८–११–२९

८ संस्कृत भाषा व संधीची उपयुक्तता. [खंडनपर]

बोधसूत्र-पूर्वपक्ष-(रा. ल. द. जोशी, ज्ञानप्रकाश २५–९–३१) सध्यांचे संस्कृत वाङ्मयांतील संधी अनैसर्गिक व कृत्रिम, उच्चारसौकर्यास बाधक, व वर्णांचा पाल्हाळ करणारे. **खंडन**–सुगण्ट्सु या ठिकाणची टकाराची भर,-running, gender, तुंबळ इत्यादि ठिकाणच्या अन्य भाषांतील वर्णांच्या भरतींनीं तुल्यत्वानें समर्थित होते, अत एव ही भरती नैसर्गिक.व्याकरणविहित उच्चार कठीण वाटणें हें परिस्थितिभेदमूलक. कृष्ण हा उच्चार कांहीं लोकांस साधत नाहीं. sub+port=support.–येथील वर्णविकार संधिनियम पाहून बनविला नसूनही संधिनियमाशीं मिळता आहे. यावरून संधी नैसर्गिक ठरतात. अनादि यांतील न्–प्रमाणें anarchy, an ear यांतही नकार-प्रवेश. संधि नूतनाभ्यासकासाठींच न करणें क्षम्य. **पानें** १७८–१८६

ज्ञानप्रकाश ९।१०।३१

9. What is the case in grammar, the form or the sense? PAGES 186–189

Progress of Education May 29

१० द्वितीयावाद.

बोधसूत्र—वादाचें स्वरूप. संस्कृतांतील विभक्तींची वाटणी, अर्थविचार. व्यवस्था-सूत्र. मराठींतील विभक्तिरूपांचें परिगणन. प्रत्ययविशेष-ऊन-हून-आंत-शीं. प्रथमा व द्वितीया. (रूपदृष्ट्या) पंचविध सामान्यरूप. पद व सामान्यरूप. चतुर्थी सामान्य विभक्ति. निगमन-उक्ति व कृति.व्युत्पत्ति.लोपलीच तर कोणती विभक्ति-द्वितीया कीं चतुर्थी ? विभक्तीचा आश्रय कोण-अर्थ कीं रूप ? प्रथम कोण-विभक्ति कीं वचन ? वादाचें सार. **पानें** १८९-२१०

मराठी शिक्षक, ५।६।२६

११ आपल्या स्त्रियांची चढाई.

बोधसूत्र—सं० राजा राज्ञी चोभौ (पुंलिंग) = म० राजा व राणी हीं दोघें (न० लिं०)-म्हणजेच पुरुषांच्या वर्चस्वाविषयीं स्त्रियांची मराठीकालीन असहिष्णुता. **पानें** २१०-२११

महाराष्ट्र साहित्य-पत्रिका, चैत्र १८५२

१२ मराठींतील संयुक्त क्रियापदें.

बोधसूत्र—वादाचें स्वरूप, वादांतील पक्ष, यौगिक व रूढ. अर्थ व रचना. कांहीं शब्दयोगांचें परीक्षण, सहाय धातूचें प्रयोजन, सहाय धातूचे प्रकार. अपूर्णादि काळ कां मानावे ? अस, हो, कर, इ० धातू. संयुक्तक्रियापद या संज्ञेचा अर्थ. संयुक्तक्रियापदाची कसोटी, संस्कृतांत संयुक्त क्रियापदाचें अन्वेषण, निगमन. सारांश. **पानें** २११-२२३

विद्यासेवक ६।२६

13 Parenthesis in Sanskrit.

Page 223–224

F. C. Quarterly 9–14

१४ प्रो. बनहट्टी यांचा व्याकरणविषयक लेख. (खंडन)

खंड १.

बोधसूत्र—विभक्ति म्हणजे रूप, संस्कृतांतील विभक्तिव्यवस्था, अव्यय, सव्यय विरुद्ध विकारी. प्रयोग विरुद्ध वाच्य. **पानें** २२४-२३०

खंड २.

पद्संमर्श (=Parsing) विरुद्ध वाक्यविमर्श (=Analysis)

वाच्य–चें संस्कृतांतील व हिंदींतील निरनिराळे अर्थ. जातिनाम विरुद्ध सामान्यनाम. पद्संमर्शाचीं तीन अंगें.विभाक्ति विरुद्ध कारक.**पानें** २३०–२३३

खंड ३.

प्रयोग–विचार. प्रयोगदृष्ट्या भाषात्रयतुलना.

कर्मणि विरुद्ध कर्मकर्तरि निमित्तार्थी तृतीया, शक्त्यर्थी चतुर्थी. शब्दजाति. आवड हा धातू कसा–सकर्मक कीं अकर्मक ? कर्त्याची कसोटी.

पानें २३४–२३९.

ज्ञानप्रकाश १६।१९।२९-४।३०

१५ व्याकरणसमितीची योजना. (खंडनपर)

बोधसूत्र-पूर्वपक्ष—(प्राथमिक शिक्षण, मार्च, १९२९) मुलगा अंबा खातो,–यांतील अंबा ही द्वितीया, (मला) जावयाचें आहे–हें संयुक्त क्रियापद, नामांचें वर्गीकरण, काळाचे अपूर्ण–पूर्णादि पोटभेद, मध्यमपदलोपी तत्पुरुषाशीं तुल्यकक्ष, प्रयोग अर्थावरून ठरविणें, रूढि विरुद्ध शास्त्र, क्रियापद इत्यादि संज्ञा. **खंडन**—भजे शंभोश्चरणयोः येथें चरणयोः अर्थतः कर्म असून रूपतः षष्ठीच मानितात. As a poet he is sublimer than me येथें me ही रूपावरून द्वितीयाच मानितात. जावयाचें हें मूळचें विशेषण असून, विशेष्याभावींच नाम बनतें. क्रियापदाचे धर्माचा बोध करणें हेंच सहाय धातूचें कार्य, धात्वर्थांत भर टाकणें नव्हे. संस्कृताचा व इंग्रजीचा दाखला. 'गेला होता' याशीं 'जाणार होता' हें तुल्यकक्ष असल्यानें तादृश संज्ञेस पात्र आहे. कातरविडा तत्पुरुष कीं मध्यमपदलोपी ? प्रयोगाचे व्याख्येंत अर्थास अनवकाश. शिष्ट-प्रयोग विरुद्ध (सापवाद) शास्त्र, सहाय विरूद्ध साहाय्य इ. **पानें** २३९–२४८

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका ३-५१

भाग ५. पर्यायसमीक्षण

१ आजन्म कीं आजीव ?

बोधसूत्र—विवक्षित अर्थ. जन्म विरुद्ध जीव. प्राथमिक व लाक्षणिक अर्थ. आजीव प्रशस्त.

पानें २४९

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, चैत्र, ५२

२ एकमत व ऐकमत्य.

बोधसूत्र—एकमत-चे दोन अर्थ. एकमत कीं एक मत ? एकमत व ऐकमत्य यांचा क्षेत्रविभाग. (अधिक) एक मत अशा अर्थी 'एक मत'-चा प्रयोग. **पानें** २४९-२५१

ज्ञानप्रकाश २४।७।३१

३ Cultured (Pearl) -चा मराठी पर्याय.

बोधसूत्र—संज्ञायुग्में, संज्ञाश्रित धर्म, निवडीचें धोरण; निवड. सागरी विरुद्ध आगरी. **पानें** २५१-२५४

केसरी २६।८।३०

४ उत्तरदाई, जबाबदार व धूर्वह. (पर्यायतुलना)

खंड १

बोधसूत्र—एकच स्थूल कल्पना भिन्नभिन्न अंगांनीं निरनिराळ्या भाषांत व्यक्त होते. राज्याभिषेक Coronation, Holiday सुट्टी इ०. प्रस्तुत कल्पनेंतील अंगें. विशिष्ट अंगाची निवड परंपरेनुसार. पर्याय-निर्माण, नुसत्या भाषांतरानें नव्हे तर, यथापेक्ष अंगांतरानेंही करणें. Sympathy-चे पर्याय सहानुभूति-अनुकंपा-अनुक्रोश. पर्याय-कल्पनेचें धोरण. **पानें** २५४-२५७

ज्ञानप्रकाश-१७।७।३१

खंड २

बोधसूत्र—या कामाबद्दल बाबा तुला **विचारतील**, म्हणून तूं **प्रष्टव्य**-या कामाचा आधार तूं म्हणून तूं **धूर्वह.** **पानें** २५७-२५८

ज्ञानप्रकाश ३१।७।३१

५ परांजपे कीं परांजप्ये ? (तारतम्य)

(पोषक)

बोधसूत्र—परांजपे ग्राह्य. परांजप्ये कर्णकटु म्हणून त्याज्य.

पानें २५८-२६२

ज्ञानप्रकाश १३।२।१४

६ शालीय कीं शालेय ? (खंडनपर)

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. पावशे, ज्ञानप्रकाश) शालीय शुद्ध, शालेय चूक. **खंडन**–मिरा–मैरेय, तसें शाला–शालेय (अर्थ 'शाला–संबंधी') मिरा–शब्द नद्यादि गणांत पठित नसूनही तद्गणकार्य पावतो; म्हणून नद्यादिचें आकृतिगणत्व. अर्थात् शाला–चा त्या गणांत अंतर्भाव. भाषेचें वळण शालेय याच रूपास अनुकूल.

पानें २६२–२६५

ज्ञानप्रकाश ४।१०।३०

भाग ६ मराठी भाषा.

१ मराठी भाषेचें शुद्धीकरण [टीकात्मक]

बोधसूत्र— भाषा म्हणजे संकेत, त्रिविधसंप्रदायानुसरण, वर्णलेखनाची शुद्धि. यथोच्चार लेखनभेद, लेखनांतील उणीवा, परदेशी वस्तू व त्यांच्या संज्ञा, पर्यायांचें बाहुल्य क्षेत्रविभागास पोषक, भाषा मृत व जीवन्त, पर्यायव्यवस्था, व्युत्पत्ति अनिश्चित, अश्व–आस्प, श्वेत–सफेद, शब्दनिर्मिति Dairy दुधाळें, Waggon वाघीण, Governor सत्रप. नियतकालिकांचें कर्तव्य, पूर्वजांचा दाखला, संस्कृतीकरण, Diametron जामित्र (जायामित्र), Hora अहोरात्र, शुद्धिभ्रम, धिक्कार, वैयाकरण इ. सत्य व वहिवाट, जपणें व काळजी घेणें, प्रमाणांत व प्रमाणांवर, पदक्रम निर्बाध, शुद्धीकरणाचें उपायचतुष्टय.

पानें २६६–२८१

केसरी–मे २६, जून २६।१९२५

२ मराठींतील शुद्धिभ्रम.

बोधसूत्र—पंडितंमन्य (= चुकीनें बुध्या शुद्ध म्हणून बनविलेलीं) रूपें, अंधकार वि० अंधःकार, चरित–चरित्र, दुष्ट–द्रुष्ट, मशहूर महशूर, लाजहोम–लज्जाहोम, रेफ–रफार, वैयाकरण–वैय्याकरण, पुंलिंग–पुल्लिंग, लागलेंच–लागलीच, कमिटींत नेमणें–कमिटीवर नेमणें, लोण्याहून जास्त (!) मऊ, हस्तामलक–हातचा मळ, धातु व क्रियापद इ०

पानें २८२–२८८

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, आश्विन ५१

३ मराठी व कानडी (खंडनपर).

बोधसूत्र—पूर्वपक्ष (रा. वि. रा. शिंदे, ज्ञानप्रकाश) (क) भूतविशेषणाचा मराठी प्रत्यय **ल** हा कानडी द—वरून आला असावा (ख) मराठी क्रियापदाचें लिंग कानडीवरून आलें असावें. (ग) सत्तर-चें स्थानीं अशिक्षित लोकांचें म्हणणें 'तीन विसा अन् दहा' हें कानडीचें अज्ञात अनुकरण असावें.

खंडन (क) जसा बंगालींत तसा मराठींतही संस्कृत त—प्रत्ययाचा ल झाला असावा. (ख) जीं मराठी क्रियापदें संस्कृत (participle =) उपाख्यातांवरून बनलीं आहेत तीं अर्थातच सलिंग असणार; म्हणून त्यांच्याशीं संवाद राखण्याकरितां इतरही क्रियापदें लिंगान्वित मानिलीं आहेत. (ग) कानडी कुणब्याप्रमाणें मराठ्यासहि दहाच बोटें (जीं उलटसुलट मोजल्यानें वीस संख्या भरते) असल्यानें विसाचें माप दोघांसही स्वाभाविक आहे. **प्रासंगिक विचार** एखाद्या स्थानाच्या बाजूस असलेल्या देशाच्या ठेवणीवरून तेथील दिशेची संज्ञा कधीं–कधीं प्रवृत्त होते.

पानें २८८–२९०

ज्ञानप्रकाश १६।१२।२३

भाग ७ विविध

१ कानाडोळा करणें

बोधसूत्र—काण म्हणजे आंधळा. मनुष्याचा **आंधळा डोळा** जिकडे वळलेला असतो तिकडलें तो कांहींच पाहूं शकत नाहीं, अर्थात् तिकडे त्याचें **दुर्लक्ष्य** होतें. तेव्हां कानाडोळा करणें = (न पाहणें =) दुर्लक्ष्य करणें.

पानें २९१–२९२

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, चैत्र ५२

२ तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् (चुकीचा अर्थ)

बोधसूत्र—गरीब दुर्दैवी ब्राम्हणाचा परान्नभोजनांतील अनुभव.

पानें २९२–२९४.

ज्ञानप्रकाश

३ रामरक्षेविषयीं अधिक विज्ञान (=माहिती)

बोधसूत्र – स्तोत्रमंत्रांतील देवतेचीं विशेषणें साभिप्राय योजिलेलीं असतात.

पानें २९४–२९५

मुमुक्षु १९.२.१४

४ New Poona College–चें नामांतर, अथवा श्री-परशुराम-भाऊ-कॉलेज

बोधसूत्र—Sir =(स् or श् + इ × र = श् + र + इ or ई) श्री; –(उभयथा–रूपतः व अर्थतः)

सर परशुरामभाऊ कॉलेज = श्री-परशुराम-भाऊ-कॉलेज. **पानें** २९५।२९७

ज्ञानप्रकाश ९।६।२८.

५ समाजाचे बाळपणचे अनुभव. (पर्याय–परीक्षण)

बोधसूत्र—ऋषिकृण, नीर–जल–सलिल-सर्वतोमुख–उदक–भुवन–पानीय –जीवन–अमृत,–हे पाण्याचे पर्याय **पानें** २९७–३००

F. C. Quarterly, 9–14

६ स्कन्द ब्रम्हचारी कीं गृहस्थ ? म्हणजेच

स्कन्दपत्नी देवसेना वास्तविक कीं लाक्षणिक ?

बोधसूत्र-शंका-(रा. नी. शं. नवरे, ९।१०।३१) देवसेना ही स्कन्द ब्रम्हचारी असून त्याची पत्नी कशी ?

समाधान-मूर्तास अमूर्तांची उपमा. कवीचें दर्शननैपुण्य. तीन पिते. वज्रप्रहारापासून पुत्रोत्पत्ति. मानीव पिता. वरापेक्षां वधू वयानें अधिक. साक्षात्पदाचें कार्य. निगमन. **पानें** ३०१–३०३

ज्ञानप्रकाश ३०।१०।३१

७ हरिहरांचें ऐक्य

बोधसूत्र—हरि भिक्षुक झाल्यास हरभट, गृहस्थ बनल्यास हरिपंत. महादेव व माधव दोन्ही नांवांचे विकार अविशेषतः महादेवभट व माधवराव असे वृत्तीस अनुसरून होतात. **पानें** ३०३–३०४

महाराष्ट्रसाहित्यपत्रिका, आषाढ १८५२.

वाग्विहार.

भाग १.

काव्यार्थचर्चा.

१. एका आर्येचा अर्थ.

राधाबुधानुराधा साधा हा योग माधवाराधा, ।
भक्तिसुधारस रांधा, द्या; सखयांनो कधीं नव्हे बाधा ॥

या पद्याच्या अर्थाविषयीं आपल्या पत्रांत पृच्छा करण्यांत आली आहे. तिचें उत्तर यथामति येथें देतों.

१ शब्दांचे अर्थ—राधा=वैशाखी पौर्णिमा. आराध=आराधना.

२ सामान्य अर्थ—बुधवार व अनुराधा नक्षत्र यांनीं युक्त अशी वैशाखी पौर्णिमा साधून त्या दिवशीं विष्णूचें पूजन करा. या वेळीं एकमेकींच्या सहकार्यानें भजनांत यथेच्छ रंगून जा. यांतील भक्तीचा अतिरेक तुम्हांस हितकरच होईल.

३ विशेष विचार—बुधवारीं अनुराधा नक्षत्र आल्यानें अमृतसिद्धि योग घडतो. आ–राध् या धातूवरून आराधन, आराधना असले शब्द व्हावे. प्रस्तुतासारखा अ–प्रत्ययान्त शब्द परिचित दिसत नाहीं. तरी 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया' या न्यायानें बाध् धातूच्या बाध या शब्दाच्या साम्यान आराध हा शब्द शुद्ध मानावा. एवढ्यानें पूर्वार्धाचा अर्थ कोणासही आकलन होईल. 'कधीं बाधा होणार नाहीं' या नकारार्थी विधानावरून, या प्रसंगीं बाधेची प्राप्ति संभवते. कारण (निषेधः प्राप्तिपूर्वकः) एखाद्या गोष्टीचा संभव

असल्याशिवाय तिच्या निषेधाचें प्रयोजन काय? तेव्हां येथें बाधा संभवते, ती कशानें? अतिमात्र खाण्यानें. खावयाचें काय? विष्णूस समर्पण करून त्याचा प्रसाद म्हणून स्वीकारलेलें भोज्य. येथें भोज्य कोणतें? सुधारस. प्रस्तुत प्रसंगीं ईश्वरास काय अर्पावयाचें आहे? भक्ति. यावरून असें ठरतें कीं भक्ति (म्हणजे आदरातिशय) देवास समर्पण करून, सुधारस हें पक्कान्न सर्वांनीं सेवावयाचें. जें अर्पावयाचें तेंच प्रसाद म्हणून सेवण्यांत येणार. करितां येथें भक्ति आणि सुधारस हीं एकच ठरतात. भक्ति ईश्वराचे ठिकाणीं आपण करितों व भजनाचा आनंद आस्वादितों. अर्पित आणि सेवित दोन्ही वस्तू एकच असणार. करितां येथें भजनानंद असा अर्थ भक्तीचा केला पाहिजे. तदर्थ कार्यकारणांचें ऐक्य मानिलें पाहिजे. यावरून उत्तरार्धाचा अर्थ पुढीलप्रमाणें बसतो.

ईश्वराविषयीं दृढभक्ति मनांत आणा व भक्ति हेंच कोणी गोड पक्कान्न नैवेद्य म्हणून ईश्वरास अर्पा व भजनाचा आनंद हाच कोणी प्रसाद त्याचा आस्वाद घ्या. या भजनरसाचा आस्वाद तुम्हीं कितीही घेतला तरी त्यापासून तुमचें अकल्याण मुळींच होणार नाहीं.

४ अन्वय—सखयांनो, माधवाराधा राधाबुधानुराधा हा योग साधा. भक्ति-सुधारस रांधा. (प्रसाद म्हणून तो) घ्या. कधीं बाधा नव्हे.

[प्रस्तुत पद्याचे अर्थ इतरही लोकांकडून आले आहेत. परंतु त्यांत रा. मोडक यांचा अर्थ विशेष समर्पक आढळल्यानें तोच येथें दिला आहे.]

के. संपादक.

---

२ मोरोपंती वाग्विशेष. *

१ मथळ्याचा अर्थ—बहुधा प्रत्येक लेखकाच्या लेखांत अर्थ व्यक्त करण्याच्या रीतींत कांहीं विशेष म्हणजे अनन्यसामान्य असा प्रकार असतो. अशा विशेषाचा बोध, इंग्रजींत त्या त्या लेखकाचे नांवापुढें—ism हा प्रत्यय लावून करितात; जसें Johnsonism, Baconism. या प्रत्ययाच्या अर्थीं मीं येथें वाग्विशेष हा शब्द योजिला आहे. तेव्हां प्रस्तुत लेखांत मोरोपंती

* मोरोपंतांचे पुण्यतिथीनिमित्त वार्षिक समारंभांत वाचलेला निबंध.

भाषेचीं अशीं वळणें सांगण्यांत येतील कीं, जीं इतर कवींत किंवा प्रस्तुत भाषेंत प्रायः आढळत नाहींत.

२ कंसवाक्य–हा शब्द इंग्रजींतील Parenthesis या अर्थी वापरिला आहे. यानें अशा वाक्याचा बोध होतो कीं, व्याकरणान्वयानें (म्हणजे syntaxचे द्वारां) जें पुढें-मागें जोडिलेलें नसतें; वाक्यार्थाविषयीं वक्त्याचें मनोगत किंवा अवांतर कांहीं माहिती त्याच वाक्यामध्यें सांगणें व तद्द्वारां एक वाक्य वांचविणें, हा कंसवाक्ययोजनेंत हेतु असतो. Then Emily, *for that was the name of the girl*, ran her fingers over the leaves. येथें वक्राक्षर वाक्य कंसवाक्य आहे. तें पुढील व मागील भागापासून सुटें आहे. अशीं वाक्यें संस्कृतांतही मधून मधून आढळतात. सर्वांस परिचित असें उदाहरण म्हणजे—

अकरिष्यदसौ पापम्–'अतिनिष्करुणैव सा।'
नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥१॥

—मालतीमाधव

या श्लोकांतलि 'अतिनिष्करुणैव सा' हें कंसवाक्य आहे; संस्कृत पंडित तें तसें मानोत वा न मानोत; पण तें तसें स्वीकारल्याशिवाय अर्थ समर्पक लागत नाहीं, असें मला वाटतें.

समेष्यसि च दारैस्त्वम्–'मा स्म शोके मनः कृथाः।'
राज्येन तनयाभ्यां च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥

—महाभारत

या पद्यांतील 'मा स्म शोके मनः कृथाः' हें कंसवाक्य मानिल्याशिवाय याचा येथें प्रवेश समर्थित होत नाहीं. आणखीही उदाहरणें चांगल्या अभिजात अशा कविकृतींतून देतां येतील; पण दिलेल्या उदाहरणांवरून संस्कृतांत कंसवाक्याचें अस्तित्व वाचकांस पटेल असें वाटल्यानें येथेंच हात आखडतों.

तों 'दक्षिणायनीं वपु न त्यागावें बुधें'–असें कवण।
सांगेल या बुधवराप्रति–ऐसें होय दिव्य–वाक्श्रवण ॥

प्रस्तुत आर्या पुढील प्रसंगींची आहे–अर्जुनाचे बाणांनीं विद्ध होऊन, भीष्म पृथ्वीवर पतन पावला असतांना, त्यानें तत्काळ प्राण सोडूं नयेत, ते उत्तरायणा-

पर्यंत राखून ठेवावें, ही गोष्ट त्याचे हितार्थ इष्ट होती. हें कवि सांगत आहे. प्रस्तुत आर्येत, "इतक्यांत, 'दक्षिणायनीं वपु न त्यागावें' ऐसें दिव्यवाक्श्रवण होय,"–या गोष्टीबद्दल–म्हणजे मनुष्यानें न सांगतां, ही गोष्ट देववाणीसच कां सांगावी लागली? याचे उत्तरादाखल–कवीचा अभिप्राय याच वाक्याचे पोटांत कवीनें प्रविष्ट केला आहे. सामान्य पंडितानें पंडितप्रवर असलेल्या भीष्मास ही गोष्ट सांगण्यानें त्याचा अपमान करण्यासारखें होईल; तेव्हां कोण पंडित पुढें होणार? तेव्हां, ही आपत्ति पाहून देववाणीच ही गोष्ट करिती झाली. हा सर्व अभिप्राय कवीनें 'असें या बुधवराप्रति कवण सांगेल?' अशा कंस-वाक्यानें व्यक्त केला आहे. "दक्षिणायनीं वपु न त्यागावें"—ऐसें दिव्य-वाक्श्रवण होय,–हा सरळ अर्थप्रवाह होय. याचे पोटांत बाह्य शब्द कंसवाक्य-रूपानें घुसले आहेत. असें हें वाक्य कंसवाक्य म्हणून न स्वीकारल्यास, प्रस्तुत ठिकाणीं अर्थच लागत नाहीं.

३. शाब्द व आर्थ कथन—(Direct व Indirect construction)–संस्कृतांतल्याप्रमाणें मराठींतही आर्थकथन प्रायः आढळत नाहीं. तरी पण मराठींत असा एक प्रकार वारंवार आढळतो कीं, त्यांत या दोन्ही प्रकारांचें मिश्रण आढळतें. मुला, '**मला** उद्यां भेटा' असें आपल्या वडिलांस सांग. येथें कोणी गुंडोपंत मित्राचे मुलाजवळ निरोप सांगत आहेत; अशाकरितां कीं, त्या मुलाचे बापानें गुंडोपंतांस भेटावें. येथें निरोप सांगणाऱ्या मुलास गुंडोपंत माहीत असल्यानें, प्रत्यक्ष निरोप सांगतांना मी-चे स्थानीं गुंडोपंत हा शब्द मुलगा घालील, अशी गुंडोपंतास खात्री आहे. कोणास भेटावयाचें–हें सांगतांना, प्रत्यक्ष गुंडोपंत हा शब्द गुंडोपंताचे तोंडून निघणें हें लाघव व शालीनता यांस विरुद्ध असल्यानें मी या सर्वनामानेंच गुंडोपंत कार्य भागवीत आहे.

अशा रीतीनें येथें शाब्दकथनांत पुरुष–सर्वनामाच्या जागीं नामाचें कथन अभिप्रेत असतां, आर्थकथनांतल्याप्रमाणें येथें पुरुषवाचक सर्वनाम प्रयुक्त आहे; ज्यामुळें प्रस्तुतासारखें कथन हें केवळ शाब्द किंवा आर्थ यांपैकीं कोण-त्याही सदरांत पूर्णांशानें पडत नाहीं; तरी पण तें बाहुल्यानें शाब्द ठरतें, मात्र त्यांत थोडेंसें शब्दांतर जरूर असतें.

अशा प्रकारचे नामाचे स्थानीं पुरुषसर्वनामाचा प्रयोग करणारें शाब्दकथन मोरोपंतांत मधूनमधून आढळतें. नमुना म्हणून पुढील आर्या पहावी—

हा सूतात्मज आधीं वदला कीं ' मी करीन अर्यन्त ' ।
आतां म्हणतो ' संगर न करीन मदन्त-कालपर्यंत ' ॥

ही आर्या भीष्मोक्त आहे. येथें कर्णाचे भाषणांतील करीन-चा कर्ता मी म्ह. नेहमींचे प्रथमपुरुषाचे उपयोगाप्रमाणें कर्ण आहे, तर मदन्त-मधील मद्-यानें भीष्म विवक्षित आहे. बोलणार कर्ण, पण त्याचे तोंडचा (मद् =) मी हा शब्द दुसऱ्याचा–भीष्माचा–बोधक, असा येथें विपरीत प्रकार आढळतो. पण तो शिष्टादृत असल्यानें अर्थात् ग्राह्यच आहे; फक्त तत्समर्थनार्थ व्याकरणांतील पुरुष-सर्वनामांचा उपयोग वेळीं कसा विकृत करावा लागतो, याची व्याकरणांत नोंद केली पाहिजे.

४. **क्रियाविशेषणाचें साधर्म्य**—जें क्रियाविशेषण लिंगविकार्य असेल–अर्थात् आकारान्त असेल–तें कोणाप्रमाणें चालणार ? याचें उत्तर-तें क्रियावाचक शब्द म्हणजे क्रियापद, त्याप्रमाणें चालणार; जसें—

(१) मुलांनीं ' **चांगलें** वागावें ' अशी वडिलांची इच्छा असते. (भावे).

(२) गरुडानें ' **जसा** ' अमृतघट ' **उचलिला,**' तशीच फांदीही ' उचलिली. ' (कर्मणी).

(३) ' जसा **वर्तता** लोककल्याण**कारी** ' । (अकर्मक कर्तरी).

(४) शेष **जसा** पृथ्वी ' **धरितो,**' ' तशी ' पृथ्वी प्राणी ' धरिते '. (सकर्मक कर्तरी).

या वाक्यांत भावे प्रयोगांत क्रियापद नित्य न. लिं. असल्यानें, क्रियाविशेषण तसेंच आहे. कर्मणि प्रयोगांत क्रियापदाचे द्वारें तें कर्माशीं सधर्म आहे; तर कर्तरि प्रयोगांत तें कर्त्याशीं सधर्म आहे. पण कर्तरि प्रयोगांत कर्मगत विशेष प्राधान्येंकरून सांगणें असेल तर क्रियाविशेषण कर्मगामी आढळतें. हें पुढील अंत्य उदाहरणावरून दिसून येईल. एवं वर्तमान मराठींत सकर्मक कर्तरी प्रयोगांत क्रियाविशेषण कधीं कर्त्याशीं तर कधीं कर्माशीं सधर्म असतें.

(१) तो जसा (क्रियावि०) कुस्ती करतो, तसाच मलखांबही करतो.
(२) तो चांगली (विशेषण) कुस्ती करितो.
(३) तो कुस्ती चांगली (क्रियावि०) करितो.

येथील अंतोक्त प्रकार सोडून दिल्यास, क्रियेचें विशेषण क्रियाशब्दाशीं साधर्म्य चाळगतें. हें प्रस्तुत भाषासरणीस मान्य आहे. परंतु मोरोपंतांत कधीं कधीं एतद्विरुद्ध प्रकार आढळतो.

(१) कर्णावरि कर ठेवुनि 'शिव शिव हर हर' असें म्हणे नर तो।
'माते, हा पुत्र रतो भजनीं, परि म्हणसि तूं 'तसें' न रतो!'॥

(२) तूं जविं देवकीला भेटासि, 'तैसेंचि' भेट आतेला।
आम्हांहुनि तूंचि अधिक; घृत टाकुनि कोण करिल आ तेला?॥

या दोन्ही ठिकाणीं कर्तरि प्रयोग असून, कर्ता पुंलिंग आहे; अर्थात् वर दिसून आलेल्या नियमाप्रमाणें, तसा किंवा तैसा असें पुंलिंगरूप उभयत्र पाहिजे; पण तें मोरोपंतांनीं तसें वापरिलें नाहीं, हें विचारणीय आहे. पहिल्या उदाहरणांतील 'तसें' या रूपांतील एकार कदाचित् यमकाधीनतेमुळें प्राप्त झाला असेल; पण दुसऱ्या उदाहरणांत हेंही कारण विद्यमान नाहीं. सारांश-क्रियाविशेषण क्रियापदरूपनिरपेक्ष नपुंसकलिंगांत मोरोपंतांनीं योजिलें असल्यास अर्थ करितांना, जरूर तर, त्याचें लिंगांतर कल्पावें.

५. विशेष्यविशेषण-विपर्यय— विशेषण लिंगविकार्य असल्यास, व पद्यांत क्वचित् तसें नसल्यासही, त्यानें सामान्यरूप धारण करावें, व विभक्तिग्रहण विशेष्यानें करावें; या नियमाचा विपर्यय मोरोपंतांत कधीं कधीं आढळतो.

कीं दुर्दानें दूषूं पाहे 'श्रीनायका पवित्राशीं'

येथें शूर्पणखा पवित्र अशा लक्ष्मीरमण रामचंद्रास भ्रष्ट करूं पहात होती ही गोष्ट वर्ण्य आहे. यांत पवित्र हें विशेषण व श्रीनायक हें विशेष्य आहे; पण पद्यरचनासौकर्यार्थ मोरोपंतांनीं हें त्या शब्दांचें नातें रूपविकारदृष्ट्या विपर्यस्त केलें आहे.

६. ती-प्रत्ययान्त स्त्रीलिंगी एकवचनी क्रियापद.

मग गुणवंताचीही सदधिक्षेपीं प्रवर्तती बुद्धी।

इत्यादि ठिकाणीं आपण जेथें 'प्रवर्तते' असें म्हणूं, तेथें मोरोपंत प्रवर्तती असें म्हणतात. गुणवंताची बुद्धि हा कर्ता असल्यानें तदनुगामी प्रवर्तती हें रूप एकवचनी आहे हें उघड आहे. तो करी, ते करिती इत्यादि ठिकाणीं आढळणारें जुन्या मराठींतील करिती हें रूपही प्रसिद्धच आहे; हें कवितेंत वारंवार आढळतें, मात्र

हें तिन्ही लिंगांस सामान्य असून अनेकवचनी असतें. यामुळें असें होतें कीं, 'नदी वाहती' (मोरोपंती), व 'नद्या वाहती (पुराणकालीन)–अशा ठिकाणीं स्त्रीलिंगाचे दोन्ही वचनांत वाहती हेंच रूप आढळतें; त्यामुळें, वाचक वारंवार घोटाळ्यांत पडतात. करितां त्यांनीं हें लक्ष्यांत वागवावें कीं, वाहती हें रूप कधीं कधीं वाहते याचे तोडीचें असतें. नदी वाहते असा आधुनिक सर्वमान्य प्रयोगही मोरोपंतांत आहेच.

७. तां–प्रत्ययान्त धातुसाधित अव्यय—'येतां जातां हरिनाम घ्यावें' इत्यादि वाक्यांत तां–अव्यय वर्तमान किंवा सहचारी काळ सुचवितें. "दशरथानें रामास राज्य दिलें तर, तूं सवतीची बटीक होशील" यांतील क्रिया-विशेषण-वाक्याचें रूपांतर, आधुनिक मराठींत "दशरथानें रामास राज्य दिलें असतां (किंवा दिल्यास)" अशा वाक्यांशानें करितां येईल. येथें दा धातूचें पूर्णवर्तमानकालीन धातुसाधित आहे. परंतु मोरोपंत अशा ठिकाणी वारंवार शुद्ध–वर्तमानसाधितच, तृतीयान्त कर्त्यासह, योजितात. वरील वाक्यार्थ मोरोपंतांनीं व्यक्त केला आहे, तो असा—

होशिल विपक्ष-दासी, 'देतां' रामासि राज्यभर 'तातें'।

यावरून उघड होतें कीं, कर्मणि पूर्णवर्तमानसाधिताचे जागीं मोरोपंत कर्तरि शुद्ध–वर्तमानसाधित योजितात. अर्थात् अशा ठिकाणीं अर्थ करितांना यथापेक्ष कर्माणि पूर्णवर्तमानसाधित आधुनिक मराठीचे दृष्टीनें कल्पिलें पाहिजे. **तातें राज्यभर देतां** म्हणजे तातानें राज्यभर दिला असतां, ज्यावरून "देतां=दिला असतां" असें समीकरण सिद्ध होतें.

८. वें प्रत्ययान्त धातुसाधित—'सांगावयाचें होतें' याचे जागीं दिवंगत रा. रा. भागवतांचे लेखांत 'सांगावें होतें' असे प्रयोग वारंवार दृग्गोचर होतात. असा प्रयोग मोरोपंतांतही क्वचित् आढळतो; जसें—

'सांगावें होतें' त्वां कीं साधूंचा धरूनि संग रहा।

सारांश, अशा ठिकाणीं अर्थ करितांना सांगावें होतें=सांगावयाचें होतें.

९. णार–प्रत्ययान्त धातुसाधित—'देतो तो' **देणार** किंवा **देणारा** अशा दोन्ही रूपांनीं ओळखिला जातो; मात्र विभक्तिप्रत्यय लागून रूपें होतात तीं आधिक्यानें **देणारा** याचींच होतात. त्यामुळें देणारानें इत्यादि रूपें कानास जरा चमत्कारिक भासतात. मोरोपंतांत अशीं रूपें–आकारांत सामान्य रूप धारण करणारीं–नैकशः आढळतात.

युक्तांचि 'मरणाराला' हितपरिणामहि न सोसवे काढा।

'मारणाराचा हात धरतां येतो, पण बोलणाराचें तोंड धरितां येत नाहीं' या येथल्यासारखे प्रयोग प्रचारांतही संभवनीय आहेत. सारांश मोरोपंत वाचतांना **देणाराला** इत्यादि रूपें **देणाऱ्याला** इत्यादिकांच्या इतकींच शुद्ध समजावीं.

१०. **अध्याहार**—संबंधी आणि संबद्ध अशा शब्दद्वंद्वापैकीं मोरोपंत कधीं एकाचा तर कधीं दुसऱ्याचा अध्याहार करितात; जसें—

(१) सत्पुत्रांनीं भवनीं, सुरतरुंनीं न सुख नंदनवनीं तें।
(२) भीमा भी कौरव-बल बहु, जैसें पाप रामनामरसा।

येथें प्रथम पंक्तींत '**जें**' अध्याहृत आहे, तर द्वितीय पंक्तींत **तैसें** हें अध्याहृत आहे. सारांश–मोरोपंतांमध्यें अर्थनिर्वाहाकरितां संबंधी व संबद्ध अशा शब्दांतून यथापेक्ष अन्यतर शब्दाची भरती कधीं कधीं करावी लागते.

११. **शब्दविशेष–(१) आदि**—या शब्दाचा अर्थ मराठीला प्रायः एकच माहीत आहे, व तो **पहिला** हा होय; **जसें–इंद्रादि** देव म्हणजे ते देव कीं, ज्यांत इंद्र पहिला आहे, इंद्र इत्यादि देव, इंद्र वगैरे देव. आतां, जेथें **पहिला** आहे तेथें इतरही असलेच पाहिजेत; निदान दुसरा तरी असणारच; एरव्हीं पहिला या अर्थाचा निर्वाहच होणें नाहीं. यामुळें आदि–शब्दान्त समास नित्य अनेकवचनी असणें आवश्यक ठरतें, पण ते एकवचनीही आढळतात. त्यांची संगति **पहिला** या अर्थानें लागत नाहीं. रामादि म्हणजे असे दोन किंवा अधिक पुरुष कीं ज्यांत राम आरंभीं कथिला जातो; अर्थात् त्याच्यामागून कोणी तरी येणारच. यामुळें रामादि व्यक्ति एकाधिक ठरत असल्यानें, रामादि–चें एकवचन शक्यच नाहीं. करितां असे समास एकवचनीं आढळल्यास त्यांमध्यें **आदि**–चें अर्थांतर अपरिहार्य आहे.

संस्कृतांत आदि–चा अर्थ **प्रकार** असाही दिला आहे. प्रकार म्हणजे नमुना. घंटामाघ हा समास शाकपार्थिवादि आहे, म्हणजे शाकपार्थिवाचे धर्तीवर बनला आहे. शाकपार्थिव हा अशा समासाचा 'नमुना' होय.

भव बुडवी म्हणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला।

'सनकादि जाणता' याचा अर्थ सनकासारखा ज्ञाता, सनक आहे आदि म्हणजे **उपमान** ज्याचें असा पंडित.

(२) **आपण विरुद्ध आम्ही**–पांडव कृष्णास बोलतांना केवळ स्वतः-बद्दल ' आम्ही ' म्हणतील; पण कृष्णाला आपल्यांत अंतर्भूत करणें असल्यास **आपण** म्हणतील; जसें—

[१] हे कृष्णा, **आम्ही** सर्वथा तुझे आश्रित आहों.

[२] हे कृष्णा, **आपण** (=आम्ही व तूं) भीष्माकडे जाऊं. **आम्ही**= वक्ता+सहकारी, आपण=वक्ता+श्रोता–हा भेद कोंकणांत, विशेषेंकरून कुलाबा जिल्ह्यांत पाळितात. पुणेंप्रांतीं तो नियमानें पाळिला जात नाहीं; तर कोल्हापूरचे बाजूस–जिकडे मोरोपंतांनीं बरेंच आयुष्य घालविलें तिकडे–हा भेद मुळीं ज्ञातच नाहीं; यामुळें कोकणांतील मनुष्यास मोरोपंतकृत आम्ही–चा प्रयोग वारंवार बुचकळ्यांत पाडितो. कोल्हापुरी शिक्षक दुसऱ्या सहाशिक्षकास म्हणेल.

' आमच्या शाळेला उद्यां सुटी आहे. ' हाच अभिप्राय कोंकणांतील शिक्षक ' आपल्या शाळेला उद्यां सुटी आहे ' अशा रूपानें व्यक्त करील.

यावर कोणी असा उपन्यास करील कीं, ' आपण ' व 'आम्ही' यांत भेद मानूंच नये; दोन्ही शब्द अविशेषतः सारखेच वापरावे; कारण कांहीं प्रदेशांत वरील भेद पाळीत नाहींत. यास उत्तर-जर भेद कांहीं प्रदेशांत पाळला जातो, व भेददर्शनानें भाषेंतील शब्दास नियतार्थता व तद्द्वारां सूक्ष्मबोधकता प्राप्त होते, तर असे भेद काढून टाकण्यापेक्षां, ते विस्तारण्याकडेच जास्त लक्ष्य देणें इष्ट आहे. असो. प्रस्तुत भेद मोरोपंतांत वारंवार दृष्टीआड केलेला आढळतो; तरी अशा ठिकाणीं **आम्ही** याचे जागीं यथापेक्ष ' आपण ' हा शब्द योजून अर्थ करावा.

मंत्र पुसाया ' आम्ही ' साजण जाऊं, चला, उठा राया ।

या अर्धांत धर्म कृष्णास ' राया ' असें संबोधून म्हणत आहे कीं, ' आपण सहाजण (= १ कृष्ण + ५ पांडव) भीष्मास मसलत विचारणेस जाऊं. येथें प्रथम पुरुषांत श्रोत्याचा अंतर्भाव इष्ट असल्यामुळें, आपण हें सर्वनाम उचित दिसतें; पण येथें मोरोपंतांनीं ' आम्ही ' हेंच प्रयोजिलें आहे.

(३) ' न......हीं '

*** तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसान्वनान्तरे निवसन् ।**
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ १ ॥

या (Complex=) मिश्र वाक्यांतील क्रियाविशेषण वाक्यांत 'न' प्रविष्ट करून सुद्धां मूलार्थ कायम राखितां येतो; मात्र 'यावत्' याचें अर्थांतर करावें लागतें; म्हणजे अशा वाक्यांत न–चा भावाभाव एका दृष्टीनें उपेक्षणीय ठरतो. यावत्–सारखाच कांहींसा प्रकार मोरोपंतांत ही–संबंधानें आढळतो.

जालीं महेन्द्रनयनें, अहिपतिनयनें 'हि' ऐकतां हिंवशीं ।
गमला शमला, 'न' मला, सर्वांस 'हि', दव दवांत पेटोन ।

पूर्वोक्त वाक्याचा अभिप्राय–'इंद्राचे **आणि** शेषाचे डोळे निवाले.' उत्तरोक्त वाक्याचा अभिप्राय–' मला **आणि** इतर सर्वांना तो विझलेल्या वणव्यासारखा भासला' समुच्चय हा अर्थ पूर्वत्र **हि** यानें व उत्तरत्र **न...हि** यानें दर्शविला आहे. अर्थ-वैशद्याकरितां प्रस्तुतांतील द्वितीय ठिकाणीं, 'न केवळ...हि' अशी योजना असावी; अशी मोरोपंतांत प्रायः मिळत नाहीं. त्यामुळें न–नें सहित वा रहित ही–चा अर्थ समुच्चय असा अनेकशः सांपडतो. पुढें ही योजिलें असल्यास मागील न-चे पुढें **केवळ** या शब्दाचा अध्याहार मानावा लागतो; न=न केवळ. हें अशा ठिकाणचें समीकरण मोरोपंत वाचतांना लक्षणीय आहे. तद्भावीं विवक्षित समुच्चयाचे जागीं निषेधच प्राप्त संभवायाचा.

(४) मानवणें व मान्य—

मानवली न सुरलता, दुर्गाहि विजय–धनुष्य–वल्लीला ।

(रमाबाईला) हवा मानवली, याचा आधुनिक मराठींत अर्थ हवा गुणावह झाली व पसंत पडली; ज्यावरून मानवणें म्हणजे इष्ट वाटणें हा वर्तमानकालीन अर्थ ठरतो; परंतु वरील आर्यार्धांत 'मानवली' याचा अर्थ पसंत करिती झाली, मान डोलविती झाली असा आहे; म्हणजे मानवणें=प्रशंसा करणें. या दोन अर्थांत विरोध आहे; मानवणें–चा कर्ता आधुनिक मराठींत इष्ट **वस्तु** होतो, तर तो मोरोपंतांत पसंत करणारी **व्यक्ति** असतो.

---

* हे कोकिला, ज्यावर भुंग्यांचे थवे जमत आहेत असा एखादा आम्रवृक्ष फुलेपर्यंत आनंदरहित असे (आपले) दिवस अरण्याच्या (अगदीं गाढ) अन्तर्भागीं काढ. यावत् समुल्लसति=फुलेपर्यंत. यावन्न समुल्लसति=जोंपर्यंत फुलला नाहीं तोंपर्यंत=फुलेपर्यंत.

मानवणें याच धातूशीं सगोत्र असलेला मान्य हा शब्दही उपयोगाचे संबंधांत अवधारणीय आहे. आधुनिक मराठींत तो कर्मणि असतो, तर मोरोपंतांत तो कर्मणि वा कर्तरि असतो; म्हणजे मान्य = (१) प्रशंसेचा विषय, किंवा (२) प्रशंसा करणारा, स्वीकारणारा.

भ्याले म्हणेल, 'मान्य' न अवमानाला कुलीन होतात।
पूर्वागत तूं जैसा, तैसा मज पूर्वदृष्ट हा मान्य !

येथें पूर्वत्र मान्य याचा अर्थ 'पतकरणारे' असा कर्तृपर आहे, तर उत्तरत्र तो पसंत असा कर्मपर आहे.

(५) **सख**–संस्कृतांतील नियमाप्रमाणें तत्पुरुषान्तीं सखि–चें रूपांतर सख असें होतें. मराठींत सखि हा शब्द प्रायः सर्वत्रच सखा या (त्याचे प्रथमैकवचनाचे) रूपानें प्रवृत्त होतो. त्यामुळें प्रस्तुत शब्दाचें सामान्यरूप, सख या मुळावरून **सखा** असें व सखा या मुळावरून **सख्या** असें होतें. यांतील पहिलें रूप मोरोपंतांत वारंवार सांपडतें; यावर वाचक बहुधा ठेचाळतात.

तें व्यसन तिचें रोदन तच्छ्वशुरसखा जटायुला कळवी।

सासऱ्याचा मित्र म्हणजे श्वशुरसख, तेव्हां सासऱ्याचे मित्राला म्हणजे श्वशुरसखा. 'केशव केशवा (ला)' या धर्तीवर श्वशुरसखा हें सामान्यरूपं (चतुर्थ्यर्थक) नियमप्राप्तच आहे. करितां अशा रूपास कोणा अभ्यासकानें नित्य प्रथमान्तच मानण्याचें कारण नाहीं.

(६) **सह**–हा शब्द शब्दयोगी अव्यय गणिला जातो; तसाच तो बहुधा व्याकरणांत व भाषेंत आढळतोही; पण मोरोपंतांत बऱ्याच ठिकाणीं त्याचा उपयोग समासाचें उत्तरपद म्हणून केला जातो.

जातां पुरास, यावें सामोरें 'भरतसह' अनीकांहीं।

या ठिकाणीं संस्कृतांत सहभरत किंवा सभरत–असा प्रयोग होईल; सामान्य मराठींत भरतासह असा होईल. भरत–सह या प्रयोगांत 'सह' सामान्यरूपोत्तर नसल्यानें, तें शब्दयोगी अव्यय होत नाहीं; तें पूर्वपद नसल्यानें येथें सहबहुव्रीहि समासही नाहीं. मग भरतसह या रूपाची संगति कशी लागणार ? वृक्षोपरि या रूपाचे धर्तीवर, तो तत्पुरुष समास मानिला पाहिजे. त्यांत सह हें तृतीया अनुकृष्ट करितें; तेव्हां हा तृतीया तत्पुरुष समास होय. किंवा शब्दयोगी

अव्ययापूर्वी सामान्यरूप वापरिलें नाहीं, मूळरूपच ठेविलें आहे, असें येथें मानावें.

(७) **स्तव—**

उघडी पहावया ' स्तव, ' जाणो, लज्जे ' स्तव ' प्रभा नुघडी ।

स्तव या शब्दाचा अर्थ हल्लीं सामान्यतः **करितां** असा होतो. अर्थात् तो शब्द उद्देश्यार्थी शब्दापुढें लावण्यांत येतो. लज्जेस्तव याचा अर्थ या धर्तीवर ' लज्जेसाठीं ' असा होईल, ' लज्जेमुळें ' असा होणार नाहीं. प्रस्तुत आर्यार्धांत स्तव हा शब्द या दोन्ही अर्थीं योजिलेला आहे; तो उद्देश्य व कारण या दोहोंच्या वाचक शब्दास पृथक् लावण्यांत आला आहे. आतां या दोहोंचा समावेश **हेतु** या शब्दांत होत असल्यानें, असें म्हणतां येईल कीं, मोरोपंतामध्यें स्तव हा शब्द हेतुबोधकापुढें जोडण्यांत येतो; तो हेतु पुरोगामी (=कारणरूप) असो वा अनुगामी (=उद्देश्यरूप) असो.

इंग्रजी भाषेंतही उद्देश्याला लागणारें शब्दयोगी अव्यय कधीं कधीं कारणाला लावण्यांत येतें; जसें—(१) The school is closed *for* the May vacation (२) *for* the out--break of plague.

येथें for पूर्वत्र उद्देश्यवाचकाला, तर उत्तरत्र कारणबोधकाला लाविलें आहे. सारांश स्तव=(१) करितां (२) मुळें.

(८) **स्व**—हा शब्द सामान्यतः वाक्यगत **कर्त्याचा** बोध करितो; जसें

' स्व ' बलक्षय पाहुनि द्रोण करी क्षत्रियान्त भार्गवसा ।

येथें द्रोणानें द्रोणाच्या सैन्याचा क्षय पाहिला. स्वबलक्षय या शब्दाचा पुरोगामीसंबंध ' पाहणें ' या क्रियेकडे आहे. पाहणें–चा कर्ता द्रोण आहे; त्याचाच बोध ' स्व ' हा शब्द येथें करीत आहे. अशा रीतीनें पुरः–**संनिकृष्ट क्रियेचा कर्ता स्व–नें दर्शित होतो**–असा नियम दिसतो.

पण मोरोपंतांत एतदन्य प्रकारांनींही ' स्व ' योजिलेला दिसतो.

(क) **बोले असें, हरी जो 'स्व' पद स्मरतांचि आशु पतनातें ।**

येथें स्वपद याशीं संसृष्ट क्रिया स्मरणें ही आहे; तेव्हां स्मरणें--चा कर्ता भक्त हा स्व–नें दर्शित व्हावा. पण येथें स्व–नें स्मरणेचा नव्हे, तर त्याचे पलीकडील हरणें या क्रियेचा कर्ता दर्शित होतो. म्हणजे असें

ठरतें कीं, स्व-नें पुरः-संनिकृष्टच नव्हे, तर कधीं कधीं विप्रकृष्ट क्रियेचाही कर्ता बोधित होतो.

(ख) 'यावत् 'स्व'-कथा तावज्जीव' असा पावला सुवर दास।

' जोंपर्यंत ' माझी ' कथा लोकांत आहे तोंपर्यंत तूं जगशील ' असा रामानें मारुतीस वर दिला. येथें '**स्वकथाची**' संसृष्ट क्रिया राहणें किंवा जगणें ही आहे. पण **स्व** हा शब्द येथें तिच्या–कर्त्याचा मारुतीचा बोध करीत नसून, तो वक्त्याचा–रामाचा–बोध करीत आहे. सारांश–' स्व ' हा शब्द कधीं कधीं वक्तृबोधक असतो.

(ग)...भेटे दुर्योधना असेव्याही ।
कीं तो स्वसुता ' स्व ' सुता देउनियां जाहला असे व्याही ॥

येथें दुर्योधनानें आपली मुलगी आपल्या (=कृष्णाच्या) मुलास दिली असल्यानें, कृष्ण त्यास भेटला, असा अर्थ आहे. या वाक्यांत एकाच क्रियेशीं संसृष्ट असलेला **स्व** हा शब्द भिन्नभिन्न व्यक्ति दर्शवीत आहे. पैकीं दुर्योधनाचा बोध–तो त्या क्रियेचा कर्ता असल्यानें-योग्यच आहे; पण कृष्णाचा बोध दुरुपपाद्य आहे. कृष्णकर्तृक क्रिया **भेटणें**; ही स्वसुता या पदाशीं केवळ यथाकथंचित् संसृष्ट आहे. यावरून असें दिसतें कीं, मोरोपंतांत स्व हा शब्द संनिकृष्ट वा विप्रकृष्ट कर्त्याचा, वक्त्याचा, किंवा यथाकथंचित्-संसृष्ट अशा क्रियेच्या कर्त्याचा, बोध करितो.

(९) **ही**-हा शब्द समुच्चय सुचवितो,–**मग** तो समुच्चय संभव किंवा अपेक्षा यांचे विरुद्ध असो वा नसो; जसें—

राम व लक्ष्मणही वनास गेला.

येथें रामानें वनास जाणें हें दशरथाज्ञेवरून संभवनीय होतें; पण लक्ष्मणाचें गमन संभवाभावीं घडलें. तेव्हां येथें रामाचे गमनांत लक्ष्मणाचे गमनाची भर **संभवाचे विरुद्ध** पडली आहे.

ऊन, उष्ण असूनही, हिंवाळ्यांत माणसास भाजीत नाहीं. येथें **ही** विरोध सुचविते. **थंड असतांना** न भाजणें, यांत **उष्ण असतांना** न भाजणें ही भर पडली आहे. विरोध तर येथें आहेच, ' तो मॅट्रिक व स्कूल फायनलही पास झाला ' या वाक्यांत मुलगा हुषार असल्यास, केवळ

समुच्चय किंवा समावेश सूचित होतो. अशा रीतीनें त्रिविध समुच्चय शुद्ध, असंभवगर्भ व विरोधगर्भ ही-चे प्रयोगावरून सूचित होतात.

या ही-चे विरुद्ध उपयोग च–चा प्रायः होतो. अन्यव्यावृत्ति-असंभव-व विरोध यांनीं युक्त वा अयुक्त–च-नें सूचित होते. पण मोरोपंतांत कधीं कधीं च ही यांचे उपयोग परस्परांचे अर्थानें केलेले आढळतात,–म्हणजे प्रचाराचे बरोबर विरुद्ध त्यांचे प्रयोग होतात; जसें—

देव म्हणे ' बहु आला वृद्धाहुनि जिष्णुचा हि राग मला ।

येथें दोघांत जास्त राग येणें तर, तो स्वपक्षीय अर्जुनाहून परपक्षीय भीष्माचा यावा; पण आला आहे अर्जुनाचा; हा **विरोध,** व क्रोधाधिक्याचे विषयांतून भीष्माची **व्यावृत्ति,** अशा दोन गोष्टी येथें विवक्षित आहेत. अर्थात् या दोन गोष्टींचा बोध करणें हा च-चा विषय आहे. करितां ' जिष्णु-चाचि ' असा प्रयोग येथें हवा; पण तो **जिष्णुचाहि** असा आहे. यांतील च–स्थानीं हि यमकासाठींही आलेला नाहीं. कारण वरील अर्धाचा अंत

' ......तरणिसा गमला '

असा असल्यानें, **चि**-चे जागीं हि ठेविल्यानें, यमकाचा परिपोष अधिक मुळींच होत नाहीं. सारांश–च-चे जागीं मोरोपंतांत हि-चा प्रयोग कधीं कधीं आढळतो; याचे उलटही प्रकार–म्हणजे हि-चे स्थानीं च–मोरोपंत क्वचित् योजितात; जसें—

द्यावें शीलचि, द्यावें केवल व्हाया न घात वसु तातें ।

येथें, लोकांत मुलास धन ठेवून देणें हें क्रमप्राप्त मानितात, या गोष्टींत शीलाची **भर** घालावी असा अर्थ विवक्षित असल्यानें, शीलहि अशी पद–योजना इष्ट ठरते; पण तशी ती येथें नाहीं. सारांश—मोरोपंतांत चि व हि यांचे अर्थ कधीं कधीं यथापेक्ष, प्रचारदृष्टाहून विपरीत करावे लागतात.

(१०) हो—

(क) **युद्धांत पांच-पांडव-पारिभव हो मत्करें असेंच वदे ।** (होवो)
(ख) **हो मशकमक्षिकाहर, गरुडा नाशी असें नसे चवर** (होईनाका)
(ग) **जातिकडे काय! गुणें तूं बहुमत शतमखा; न वानर 'हो'**(आहेस)
(घ) **पाशुपताद्यस्त्रांचा लाभ स्वर्गीं वरासनाचा 'हो'** (झाला)

(ङ) त्यजितां उटज, म्हणे वनदेवी 'हो' (अहो)
(च) जानकीस रक्षा 'हो' (बरें)

असे हो-चे सहा अर्थ मोरोपंतांत सांपडतात.

(११) **यमक**—'अति सर्वत्र वर्जयेत्' या म्हणीची सत्यता मोरोपंतांच्या यमकप्रियतेंत चांगलीच निदर्शित होते. यमक साधण्याकरितां अथवा त्याचा विस्तार साधण्याकारितां—अनेकविध अतिक्रम त्यांचे हातून होतात, जणूं काय यमकाचे बाबतींत, त्यांनीं वाग्देवीपासून 'चार खून माफ' अशी सवलतच मिळविली आहे. नीति, व्याकरण, अलंकार, औचिती इत्यादि गोष्टींकडे, यमकाचे नादांत मोरोपंत वारंवार दुर्लक्ष्य करितात.

१ श्रीकृष्णपरमात्म्यास—ज्यास शेंकडों नव्हे हजारों ठिकाणीं मोरोपंत परब्रह्म म्हणून उल्लेखितात—'शिनळ' असेंही म्हणण्यास ते कचरले नाहींत. "Temptation to say fine things" वाग्वैचित्र्याभिरुचीमुळें जसे वाग्दोष विद्वानांचे हातून प्रसंगीं होतात, तसेच यमकाभिलाषपारवश्यामुळें मोरोपंतांचे हातून घडतात.

२ 'येकोपा, आजवळ' इत्यादि रूपें क्रमानें एकोपा, आजोळ यांचे जागीं योजून अशुद्ध भाषेचा दोष ते पत्करितात.

बाप याचे जागीं 'बा' हें रूप योजून ते ग्राम्य शब्दप्रयोगाचा दोष स्वीकारतात. अशा अनेक प्रकारांनीं भाषाशास्त्राचें उल्लंघन, त्यांचे हातून, घडतें.

३ धांवूनि पाय धरितां, आशीःसूक्तें 'सुखें' वदे, हातें।
स्पर्शे माथां, मद्गुरु निववाया दे सुखेंव देहातें॥

येथें यमकविस्ताराकरितां पूर्वार्धांत **मुखें**-चे ठिकाणीं **सुखें** योजिलेलें दिसतें. मुखें वदे, हातें स्पर्शे—अशी रम्यबंध कल्पना येथें साधली असती; पण यमकपक्षपातापुढें कल्पनासौंदर्याचा बळी दिलेला येथें प्रतीत होतो! (येथें सुखेंव = आलिंगन)

बुडतिल बाहुबळमदें भट या रत्नाकरांत शतकोटी।

येथें योद्धे बुडून जाण्याला सागराचें गंभीरत्व, दुस्तरत्व, इत्यादि रौद्रगुण विवक्षित असल्यानें, श्रीमत्त्वद्योतक 'रत्नाकर' हा शब्द येथें अगदींच अप्रयोजक ठरतो; येथें 'मकरालय' यासारखा भीषणत्वसूचक शब्द इष्ट आहे. पण केवळ—

...चित्तीं यत्ना, करांत शतकोटी ।

या पूर्वार्धाशीं दीर्घ यमक सांधण्यासाठीं अनुचित शब्दाची निवड येथें झालेली दिसते.

४ पद्य हें लिहिलेलें डोळ्यांनीं पाहण्याकरितां नसून, गाइलेलें **कानांनीं ऐकण्याकरितां** आहे; पण हा विचार सोडून, मोरोपंत वारंवार अक्षरांच्या मिथ्या आकारसाम्यावर विसंबून, यमक सिद्ध मानितात.

...महाक'थें' 'बानें' । याशीं यमक... **अतितैलपाक 'थेंबानें!** ।

असें साधिलें आहे. पण हें यमक कर्णास कसें खपणार? दोन्ही ठिकाणीं थें–चा उच्चार एकविध नाहीं. पूर्वत्र केवळ **अनुनासिक स्वर थें**–मध्यें आहे, तर उत्तरत्र थे–पुढें अनुस्वार आहे. बद् रुपया व खणखणीत रुपया यांचे किंमतींत व्यवहारांत जितकें अंतर आहे, तितकेंच या दोहोंचे उच्चारांत आहे. करितां या दोहोंचे यमक सहृदय–ग्राह्य कधींच होणें नाहीं.

अशीच गोष्ट सत्य व मिथ्या संयोगाचे संबंधांत आहे.

...रविप्रभा 'वात्या'।...कविप्रभा 'वा त्या'।

येथें वात्या-मध्यें पूर्वत्र सत्यसंयोग आहे, तर उत्तरत्र केवळ भासमान संयोग आहे. कवितेचा अर्थ **लावण्यांत** व शकुंतलेचे **लावण्यांत** येथील 'लावण्यांत' या सारख्याच लिहिलेल्या रूपद्वयांत उच्चाराचे दृष्टीनें भेद आहे. अर्थात् हीं रूपें मिथः यमकोपयुक्त नाहींत. अशीच स्थिति (वातानां समूहः=) वात्या व (प्रभा) वा त्या, या अक्षरद्वयाची आहे. पूर्वत्र वा साघात आहे, तर उत्तरत्र तो निराघात आहे. सारांश, सत्यमिथ्यासंयोगाचें यमक दुर्घट आहे.

असाच प्रकार तालव्य व दंत्यतालव्य च-वर्गासंबंधानें आढळतो.

......इतरा क्षुधिता पदार्थ हा 'चारा'।
साचा रामचि समरीं जो तो मद्वत्स पार्थ पाचारा ॥

येथें **'चारा'** या द्व्यक्षराचें यमक दृष्टीला पटलें, तरी तें भ्रांतच आहे; तें श्रुतीला मुळींच संमत नाहीं. यमक–जें श्रुतिपूत असावें तें केवळ दृष्टिपूत साधून समाधान मानितांना मोरोपंत वारंवार आढळतात. करितां ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून यमकगत शब्दांचा अर्थ लावावा; त्या शब्दांचा उच्चारभेद शक्य आहे, ही गोष्ट मनांत वागवावी. एरवीं अनेक ठिकाणीं अर्थ लागणार नाहीं.

उत्तरार्धांत 'पाचारा' याचा उच्चार वरील चारा याशीं सरूप करूं गेल्यास, तसा शब्दच मराठींत नसल्यानें, कांहींच अर्थनिष्पत्ति होणार नाहीं.

अशा रीतीनें यमकाचे संबंधांत जरी मोरोपंतांचे प्रमाद आढळतात, तरी ते त्यांच्या काव्याचे गुणोदधीपुढें केवळ खसखशीसारखे दुर्लक्ष्यच आहेत. ते येथें सांगितले ते दोषदर्शनार्थ म्हणून नव्हे, तर त्यांचे अभावीं कवीचा गुणोदधि जितका रम्यतर दिसला असता, तितका तो वर्तमानस्थितींत दिसत नाहीं हें सांगण्याकरितां; चंदनाचे वर्णनांत, त्यास फूल नाहीं हें विधान तत्सौभाग्यविलोपि होत नाहीं, तर तें केवळ फुलामुळें संभवणारा चंदनोत्कर्ष तदभावीं सिद्ध होत नाहीं, एतद्विषयक मनाच्या हळहळीचेंच केवळ द्योतक होय. पुष्पाभाव हें तोट्याचें कलम नसून, केवळ फायद्याच्या किंचित् कमी वाढीचें गमक आहे. त्याप्रमाणें यमकासंबंधीं येथें उल्लेखिलेले दोषलेश नसते, तर केवढी बहार झाली असती, हेंच मनोगत दर्शविण्याचा येथें हेतु आहे.

अशा रीतीनें मोरोपंती काव्याचा अर्थ लावितांना अर्थप्रकटीकरणाच्या त्यांच्या विशेष वळणामुळें येणाऱ्या ठळक ठळक अडचणी, व त्यांचे परिहारमार्ग येथें मांडिले आहेत. त्यांवर यथायोग्य विचार करून विद्वानांनीं त्यांत न्यूनाधिक्य सुचवावें, एवढी त्यांची प्रार्थना करून हा लेख संपवितों.

---

३. कालिदासीय शब्दव्युत्पत्ति व कोट्या

या सदराखालीं महाराष्ट्र–साहित्य–पत्रिकेच्या गेल्या अंकीं आलेल्या मजकुरांत मला कांहीं दोष आढळले; ते केवळ नजरचुकीनें झाले असले तरी लोकांचे वाचनांत तसे राहूं देणें मला इष्ट वाटत नसल्यानें, त्यांची दुरुस्ती मी सुचवीत आहें.

(१) **राजन्**—या शब्दाची **राजति सः राजा** अशी व्युत्पत्ति आहे. एका शब्दावरून दुसरा शब्द निघाला आहे हें ठरविण्याचीं प्रमाणें दोन—**घटना-सादृश्य** म्हणजे वर्णांचा यावच्छक्य मेळ, व **अर्थसंगति**. यांपैकीं प्रभव-प्रभूत शब्दांच्या वर्णांत फरक होईल तो कांहीं हिशेबीच होईल. शिवाय हा बदल प्रत्यक्ष डोळ्यांस दिसत असल्यानें, त्यास प्रमाणांतराची जरूर तादृश नाहीं. सं. गच्छति म्ह० जातो. येथें अर्थसादृश्य असल्यानें गम् (किंवा गच्छ्)

वरून जा निघाला असें कोणी म्हणाल्यास तें पटण्यासारखें नाहीं. गम् व जा यांचे वर्णसंघांत मेळ मुळींच नाहीं हें उघड आहे. करितां जा–चें मूळ दुसरेंच असलें पाहिजे. तें संस्कृत **या** हें होय. या मुळाशीं दुहेरी मेळ बसतो,– वर्णतः व अर्थतः. संस्कृत य–चे जागीं मराठींत ज वारंवार येतो. यादव, युग, यत्र, यूथिका, युवन् व यष्टिमल्ल यांचे तद्भव जाधव, जुग, जेथें, जुई, जवान व जेठमल यांत हाच आदेश सांपडतो. अर्थतः दोघांचें ऐक्य आहेच. सारांश, प्रभव व प्रभूत अशा शब्दांमध्यें नुसतें अर्थसाम्य पुरें पडत नसून, त्यांच्या पुष्टीस वर्णसाम्यही पाहिजे.

उलट वर्णसाम्याचे पुष्टीसही अर्थसाम्य पाहिजे. सं. घास (गवत), मराठी घास (तोंडांत टाकिलेला खाद्याचा भाग) या दोन शब्दांत वर्णसाम्य जरी पूर्णतः असलें तरी अर्थसाम्य मुळींच नाहीं. म्हणून हे शब्द प्रभव-प्रभूत नाहींत. मराठींतील (तोंडांत टाकावयाचा) घास हा शब्द सं. ग्रासवरून आला आहे. सारांश वर्ण व अर्थ या दोन्ही दृष्टींनीं साम्य सांपडलें म्हणजे व्युत्पत्ति सिद्ध झाली असें समजावें.

कधीं कधीं यांपैकीं एखादें अंग लंगडें असल्यास चालेल कीं नाहीं ? मुळींच नाहीं. मात्र येथें हें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, रूपसाम्य जसें चक्षुर्ग्राह्य आहे, तसें अर्थसाम्य नाहीं. रूपांत किती बदल झाला, तो प्रमाणांत आहे कीं नाहीं, इत्यादि गोष्टी स्वतःचे बुद्धिबलानें आपण ठरवूं शकतों; कारण रूपांतील बदल आपणांस पूर्णतः बुद्धिगोचर असतो; तशी स्थिति अर्थाविषयीं नाहीं. प्रभूताचा (म्हणजे निघालेल्या शब्दाचा) अर्थ जरी सर्वतः प्रत्यक्ष असला, तरी प्रभवाचा (म्हणजे मूळ शब्दाचा) अर्थ तसा नेहमींच नसतो. कोशांत किंवा आपल्या वाचनांत न आलेला अर्थही प्रभवाचा असणें शक्य आहे. कोशांत अनुपलब्ध व वाचनांत अदृष्ट अशा अर्थानें प्रभवाचा उपयोग कवीनें केला असल्यास, त्या प्रभवाचें प्रभूताशीं अर्थसाम्य, आपणांस प्रतीत होत नसूनही, असणें शक्य आहे. करितां, कधीं कधीं अर्थतः साम्य आपणास दिसत नसूनही रूपतः साम्याचे बळावरच कविकृत शब्दसिद्धि आपण प्रमाण मानिली पाहिजे. अर्थात् हा कवि प्रमाणांतरावरून प्रमाणभूत गणला गेला असला पाहिजे. आपणांस अर्थसाम्य आपल्या तुटपुंज्या ज्ञानामुळें न दिसलें म्हणून तेवढ्यावरून कवीचा प्रमाद मानूं नये. **कोशांत धातूंच सर्व अर्थ वेळीं नसतात,** हीच गोष्ट ‘ धातूनामनेकार्थत्वम् ’ अशा शब्दांतरांनीं वैयाकरण सांगतात.

या वरील तत्त्वाप्रमाणें राजन् शब्दाची पारख केल्यास असें दिसतें कीं, हा शब्द राज् (प्रकाशणें) या धातूवरून आला असावा; वृष्-वृषन्, उक्ष्-उक्षन् हीं असलींच उदाहरणें होत. एवढा रूपतः विचार झाला; आतां अर्थतः करूं. रञ्ज् म्हणजे संतुष्ट करणें; राजन् म्हणजे तो, कीं जो संतुष्ट करितो. अशा रीतीनें 'राजन् शब्द आपलें अपत्य आहे' असें स्वत्व राज्-धातु रूपाचे जोरावर, व रञ्ज् धातु अर्थाचे जोरावर सांगत आहे. येथें वरवर पाहतां दोघांचा हक्क समसमान वाटतो; पण तशी स्थिति नाहीं. रूपतः तुझें साम्य नाहीं, ही गोष्ट रञ्ज् धातूस आपण आपल्या धूर्वहत्वावर सांगूं शकतों. तशी गोष्ट राज् धातूसंबंधीं नाहीं. त्याचें रूपतः साम्य स्पष्टच आहे. अर्थतः साम्यही कदाचित् असूं शकेल, तें नाहींच असें आपण म्हणूं शकत नाहीं; कारण अर्थाचे बाबतींत आपण सर्वज्ञ नाहीं. आंधळ्यांनीं आपल्या स्पर्शज्ञानानें मिळविलेलें हत्तीचें ज्ञान जसें अपुरें, तसेंच धातूचे अर्थासंबंधांत आपलें ज्ञान. करितां जर कोणी राज्-धातूचा अर्थ रंजविणें आहे असें म्हणेल, तर तें आपणांस नाकारतां यावयाचें नाहीं. अर्थात् हा अर्थवादी इतरथा प्रमाणभूत म्हणून सिद्ध झाला असला पाहिजे. कालिदास-कवि हा अशा उच्च कोटींतील शाब्दिक आहे, ही गोष्ट प्रमाणांतरांनीं प्रश्नातीत आहे. करितां त्याचे सांगण्यावरून राज्-चा अर्थ रंजविणें मानणें प्राप्त आहे. येथें राज्-च्या प्रचलित अर्थानेंही निर्वाह होईल. युक्तीचीही पुष्टी देतां येईल. **राजयति सः राजा, प्रजांना** (संतुष्ट, आनंदित किंवा) **आनंदानें विराजित** करितो तो. राजयति म्हणजे 'विराजित करणें' अशा रीतीनें वाटल्यास प्रयोजक रूपाचा अवलंब केल्यास अर्थतः सुद्धां राजन्-शब्दाची सिद्धी राज्-पासून होते.

कवीस अभिप्रेत असलेला राज्-धातूचा रञ्जन हा अर्थ कदाचित् कोणास दिसणार नाहीं व तो राज् धातू टाकून रञ्ज्-पासून राजन् शब्द व्युत्पादील; ही आपत्ति निवारण्याकरितां, टीकाकार मल्लिनाथानें मुद्दाम बजाविलें आहे कीं, 'यद्यपि राज-शब्दो दीप्त्यर्थात् **राजतेः** कनिन् प्रत्ययान्तः, **नतु रञ्जेः**, तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् 'रञ्जनाद् राजा' इति उक्तं कविना' राजन् शब्दाचे अर्थांत रञ्जन ही कल्पना आहे; एतदर्थ भागवतकार, भवभूति इत्यादिकांचा आधार लेखकानें दिला आहे, तो बरोबर आहे. पण प्रश्न आहे तो अर्थाबद्दल नव्हे, **राजा प्रकृतिरञ्जनात्** असें कवीच कंठरवानें

सांगत आहे; तर हा अर्थ रञ्ज्-पासून कीं राज्-पासून येथें उत्पन्न झाला आहे, अशाविषयीं. या बाबतींत वरील आधारांवरून कांहींच मदत मिळत नाहीं. करितां निष्कर्ष हाच कीं, राजन् शब्द रूपतः राज्-वरून बनला आहे; आणि कवीचे सांगण्याप्रमाणें त्यांत असलेला रञ्जन हा अर्थ राज्-धातूंत आहे असें स्वीकारून अर्थतःही राज्-वरूनच व्युत्पादिला पाहिजे. सारांश, राज्-धातु मूळ आहे असें मानण्यास (डोळे सांगतात म्हणून) रूपाचा व कवीचे सांगण्यावरून अर्थाचाही आधार आहे; पण रञ्ज् धातूस फक्त अर्थाचाच आधार आहे, रूपाचा नाहीं. करितां कमजोर म्हणून, राजन्-चें मूळ या दृष्टीनें रञ्ज् धातु त्याज्य ठरतो. मराठींतील राजी (= संतुष्ट) शब्द राज्-धातूत्पन्न मानिल्यास, रंजविणें हा राज्-चा अर्थ आहे, ह्या विधानासही पुष्टी मिळते.

[२] **ककुत्स्थ**—हें टोपण नांव रघूचे एका पूर्वजास-पुरंजय नांवाचे राजास-मिळालेलें कालिदासानें (रघु० ६, ७१) वर्णित आहे. ककुद् म्हणजे बैलाचें वशिंड (किंवा कोळू). मोरास जशी पिसाऱ्यानें, सापास फणेनें, किंवा सिंहास आयाळीनें शोभा येते, तशी बैलास वशिंडानें. यावरून वशिंड याचा अर्थ लक्षणेनें भूषणभूत, मुख्य, अग्रस्थान असा जरी होत असला-व तसा तो होतोही (ककुदं वेदविदाम् असा ककुद्-चा सहजात शब्द ककुद याचा प्रयोग प्रसिद्धच आहे),-तरी तशा अर्थानें कालिदासानें ककुत्स्थ याची व्युत्पत्ति दिली नाहीं. पुढीलच (म्हणजे रघु० ६।७२) श्लोकांत कवीनें हा शब्द 'वशिंडाजवळ बसणारा' अशा अर्थानें व्युत्पादिला आहे, ही गोष्ट त्या श्लोकाचे अवलोकनानें कोणासही पटेल. आतां प्रश्न एवढाच कीं, या ककुत्स्थ संज्ञेशीं ककुद्-चे लाक्षणिक अर्थाचा कांहीं संबंध नसल्यास प्रस्तुत (७१) श्लोकांत 'ककुदं नृपाणां' हें वर्णन किंप्रयोजन ? अर्थात्-व्युत्पत्तिनिरपेक्ष अनुप्रासाधनार्थ. अनुप्रास साधण्याची प्रवृत्ति कालिदासामध्यें वारंवार आढळते.

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

इत्यादि असंख्य ठिकाणीं ही प्रवृत्ति सांपडेल. असो. ककुदि (म्हणजे बैलाचे वशिंडाजवळ) तिष्ठति (बसतो) सः ककुत्स्थः अशीच व्युत्पत्ति कविसंमत दिसते.

[३] **गोप्रतर**—* **यद्गोप्रतरकल्पोऽभूत्संमर्दस्तत्र मज्जताम् ।**
अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥

१०१, १५ रघु०

* ज्याअर्थी तेथें बुडी मारणाऱ्या लोकांची गर्दी पाण्यांत उतरणाऱ्या गुरांच्या गर्दीसारखी म्हणजेच गोप्रतरासारखी झाली; त्याअर्थीं त्याच नांवानें तें तीर्थ प्रसिद्धी पावलें.

या पद्यांत रामचंद्रनिर्याणानंतर अयोध्यावासी जनांनीं शरयूंत बुड्या मारल्या ही गोष्ट वर्णिली आहे. त्यांची बुडी मारण्याची उत्कंठा किती होती ! याचें माप म्हणून कवीनें त्यांचे गर्दीस 'गोप्रतर' ही उपमा दिली आहे; अभिप्राय असा कीं, गुरें पाण्यांत पिण्यास व पोहण्यास उतरतांना जशी एकमेकांचे अंगास अंग घाशीत पुढें घुसतात, तसे लोक शरयूंत एकमेकांत रेटारेटी करीत उतरले. रा. ओगले म्हणतात, या लोकांचे उतरण्यामुळें शरयूचें पाणी (क) उथळ झालें; किती ? तर (ख) गाईंना उतरून जातां येईल इतकें. दोन्हीही विधानें प्रामादिकच.

(क) Backbay मध्यें कांहीं भागांत भर घालून तो उथळ केला (व पुढें तो भरून काढिला); तशी लोकांचे शरीराची भर शरयूंत घातली काय ! प्रयागीं एखाद्या पर्वणीचे वेळीं असंख्य लोक स्नानाला उतरल्यामुळें तेथील पाणी उथळ होतें काय ! (ख) गुरांना खोल पाण्यांतून पोहून पलीकडे जातां येत नाहीं काय ! शिवाय (ग) गोप्रतरकल्प हें विशेषण कवीनें लोकांचे गर्दीस लाविलें आहे, जलाशयास नाहीं. अशा त्रिविध दोषांनीं दूषित असा प्रस्तुत श्लोकाचा अर्थ लेखकानें केलेला दिसतो. गोप्रतर म्हणजे नदींत पाणी पिण्यास व पोहण्यास उतरतांना होणारी गुरांची खेचाखेच हा अर्थ येथें विवक्षित आहे.

---

४. ज्ञानेश्वरींतील एक शंका
अथवा
टिटवी समुद्र उपसणारी कीं भरणारी ?

लेख १.

चर्चोपकारक ओव्या.

अहो अर्जुनाचिये पांती । जे परिसणया योग्य होती ।
तिहीं कृपा करूनि संतीं । अवधान द्यावें ॥ ६२ ॥
हें सलगी म्यां म्हणितलें । चरणा लागोनि विनविलें ।
प्रभू सखोल हृदय आपुलें । म्हणऊनियां ॥ ६३ ॥
तैसा तुम्हीं मी अंगिकारिला । सज्जनीं आपुला म्हणितला
तरी उणें सहजें उपसाहला । प्रार्थू कायी ॥ ६४ ॥

परी अपराधु तो आणिक आहे। जें मीं गीतार्थ कवळूं पाहें।
तें अवधारा विनवूं लाहें। म्हणऊनियां ॥ ६६ ॥

हें अनावर न विचारितां। वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता।
येऱ्हवीं भानुतेजीं काय खद्योता। शोभा आथी ? ॥ ६७ ॥

कीं टीटिभू चांचूवरी। माप सूये सागरीं।
मीं नेणतु त्यापरी। प्रवर्तें येथ ॥ ६८ ॥

ऐसें जें अगाध। जेथ वेडावती वेद।
तेथें अल्प मी मतिमंद। काय होय ! ॥ ७३ ॥

(२) वरील ओव्यांचा सारांश—

ज्ञानेश्वर म्हणतात—अशा साधु लोकांनीं, कीं जे अर्जुनासारखे श्रद्धाळू आहेत त्यांनीं माझें म्हणणें ऐकावें. संतजनहो, ही विनंति मी आपणांस नम्रपणें करीत आहें. ॥ कारण तुम्ही अत्यंत क्षमाशील असल्यानें, माझें अज्ञाचेंही बोलणें ऐकाल. (बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्—हा न्याय प्रसिद्धच आहे.) ॥ तुम्ही मला ' आपला ' असें म्हटल्यावर, मला संभाळून घ्यालच, त्याकरितां तुम्हांस विनवावयास नकोच ॥ मी अज्ञ, तुम्ही तज्ज्ञ, अशा स्थितींत मी तुम्हांस (एक प्रकारें) शिकवूं पहाणें, हा माझा पहिला अपराध. **दुसरा** असा कीं, मी तुम्हांस सामान्य गोष्टी शिकवींत नाहीं, तर भगवानांनीं गीतेंत जें प्रतिपादिलें तें मी सांगूं पाहातों, हा दुसरा व मोठा अपराध ॥ भगवानांनीं आपल्या दिव्य वाणीनें व्याख्यान केल्यावर, त्याच विषयावर मी प्राकृत मनुष्यानें व्याख्यान करूं पाहणें, यापासून भगवत्कृत प्रतिपादनाला मदत ती काय होणार ! तें प्रतिपादन स्वयंपूर्ण मत्कृत (व्याख्यान)–निरपेक्ष असेंच आहे. करितां तें भगवद्वचन म्यां विवरून सांगणें हें सागरांत टिटवीनें आपल्या चोंचीनें पाण्याची भर टाकण्यासारखेंच, निरर्थक आहे. जो विषय भगवानांनीं प्रतिपादिला, तो मीं प्रतिपादून काय सोपा करणार ! (नगाऱ्यापुढें टिमकी ती काय !) नगाऱ्यानें लोकांचें लक्ष्य वेधावें तेथें टिमकीनें त्या लक्ष्य वेधण्यांत काय साह्य होणार !) सूर्य जगाला प्रकाशित करितो; तेथें खद्योतानें त्या सूर्याचे तेजांत भर टाकली काय, न टाकली काय, सारखेंच. जें काम सूर्याकडून केलें जातें तें आपण करूं पाहणें हें खद्योताचें धाडस; जें ज्ञान भगवानांनीं

जगास दिलें, तेंच मी काय देऊं शकणार ! सारांश, एखादा महासमर्थ मनुष्य जें काम पूर्णतः करीत आहे, त्याला अत्यंत दुर्लबानें आपली शक्ति खर्चून साह्य करणें व्यर्थ. कृष्णानें गोवर्धन पर्वत उचलून धरिला असतां, तेंच कार्य साधण्यास गोपाळांनीं आपल्या काठ्या लावल्या, त्या व्यर्थ होत. तद्वत् भगवानांनीं प्रतिपादिल्यावर मी तोच विषय आणखी सोपा तो काय करणार ! त्यांच्या प्रतिपादनापुढें माझें प्रतिपादन तें काय ! वेदांनाही ज्या गीताप्रतिपाद्य तत्त्वाचें आकलन झालें नाहीं, त्याचें आकलन मला अज्ञाला कसें होणार ?

(३) विशिष्ट शब्दादिकांचा अर्थ—

ओवी ६६—पण विशेष अपराध तो हा कीं, मी इतर एखादी 'गोष्ट तुम्हांस शिकवीत नसून गहन असा गीतार्थ उकलून तुम्हांस ऐकवूं पहात आहें.' हा होय. इतर एखादी गोष्ट सांगणें यांत अपराध एकच तो हा कीं, लहानानें मोठ्यास शिकविणें. मनुष्य लहानाविषयींचें कौतुकानें वेळेस, तें प्रियच मानील. पण 'गीतार्थ उकलून दाखवितों ' ही हाव मात्र शुद्ध वेडेपण आहे. लाडकें मूल सुद्धां एखादी भलतीच गोष्ट करूं पाहील, तर वडिलांस पसंत पडणार नाहीं.

६७–अनावर—म्ह०–शक्तीचे पलीकडील. ज्ञानेश्वर म्हणतात-गीतार्थाकलन मला दुःसाध्य आहे, हें लक्ष्यांत न आणितां, उगीच वेडेपणानें मला भलती हाव सुटली आहे; म्हणून मी गीतार्थ–विवरणास तयार झालों आहे, एरवीं झालों नसतों; कारण हें माझें कृत्य सूर्यतेजापुढें काजव्यानें आपलें तेज मिरविण्यासारखें आहे. व्यर्थ हाव मनांत नसेल तर अशा आचरट कृत्यास कोण तयार होणार ?

६८ –किंवा टिटव्यानें आपली चोंच भरून पाण्याचें माप (प्रमाण) सागरांत टाकावें, त्याप्रमाणें अज्ञानानें मी या कामांत पडूं पाहत आहें. **चांचूवरी**=चंचूभर किंवा चोंचीनें. **सूये**=घालितो.

४ मतभेद—वरील प्रतिपादनावरून ज्ञानेश्वराचें असें म्हणणें दिसतें कीं, भगवानाचे व्याख्यानांत भर घालूं पाहणें, म्हणजे टिटव्यानें चोंचभर पाण्यानें समुद्राचे पाण्यांत भर घालूं पाहण्यासारखेंच आहे. टिटवीनें समुद्र आटविण्याचा खटाटोप केल्याबद्दल प्रसिद्ध असलेल्या कथेशीं येथें मुळींच संबंध नाहीं. त्या कथेंत समुद्राचा एक प्रकारें प्रतीकार कर्तव्य होता. येथें भगवदुक्तीचा एक

प्रकारें सहकार आहे. विजेचा दिवा लागला असतां, तेथें कमिटीचे कंदिलाची जी किंमत, तीच भगवद्गीता असतांना ज्ञानेश्वरीची; असा अभिप्राय ग्रंथकाराचा दिसत आहे. प्रस्तुत ओवींचे भाषांतरांत बहुतेक प्रतींत 'समुद्र अटविणें' असा अर्थ ग्रथित आहे, तो कितपत उपपन्न होतो, हें सुज्ञांनींच ठरवावें.

५ **विनंति**—सुज्ञांना उपदेशणें, ज्ञान सांगणें हा एक अपराध व गीतार्थं विवरूं पाहणें हा दुसरा. या दुसऱ्याला अनुलक्षूनच टिटव्याची उपमा आली आहे; करितां प्रस्तुतांतील भगवान, गीता, ज्ञानदेव व **ज्ञानेश्वरी** यांचीं उपमानें क्रमानें सागर, सागरोदक, टिटवा, **चोंचभर पाणी** हीं आहेत. येथें सागराचें उपमेय साधुजन हें बरोबर दिसत नाहीं, हें उघडच आहे. या येथें दिलेल्या अर्थाचा विचार सुज्ञ सहृदयपणें करून आपलें यथास्थित मत कळवितील अशा आशेनें हा लेख संपवितों.

लेख २

ज्ञानेश्वरींतील माझ्या शंकेवरील आक्षेपास उत्तर.

१ चर्चोपयुक्त ओव्या.

हें अनावर न विचारितां । वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता ।
एरवीं भानूतेजीं काय खद्योता । शोभा आथी ? ॥
कीं टीटिभू चांचूवरी । माप सूये सागरीं ।
मी नेणतु त्यावरी । प्रवर्तें येथ ॥ ६८ ॥ अध्याय १

२ **पूर्वानुसंधान**—(१) माप सूये सागरीं याचा अर्थ समुद्रांत पाणी टाकी, असा आहे, व (२) टिटव्याची गोष्ट येथें लक्षित नाहीं. रा. कानिटकर लिहितात–(१) टिटव्याची गोष्ट येथें लक्षित असलीच पाहिजे, व (२) आप सूये सागरीं । असा पाठ असता तरच सदरहू गोष्ट लक्षित नाहीं, असें म्हणतां आलें असतें.

प्रास्ताविक— येथें तीन गोष्टींचा विचार कर्तव्य आहे, त्या ह्या; संदर्भ, शब्दबंध (wording) व लोककथा. पैकीं (१) संदर्भ-मी गीतार्थ विशद करूं पहात आहें; पण हें कृत्य सूर्यप्रकाशांत काजव्यानें चमकूं पहाणें यासारखें

आहे; (२) शब्दबंध–टिटिभू चोंचभर माप (=चोंचीनें परिमित पाणी) समुद्रांत टाकितो; (३) लोककथा–टिटव्यानें समुद्र आटविण्याचा प्रयत्न केला.

४ संदर्भ व लोककथा— येथें संदर्भ व शब्दबंध यांची एकवाक्यता आहे. पण लोककथा निराळीच आहे. अशा स्थितींत बदल झाला तर तो कशांत होईल ? अर्थात् लोककथेंत. प्रस्तुताचें विशदीकरण किंवा पोषण करण्याकरितां दृष्टांत येणार. अर्थात् तो प्रस्तुताशीं संवादीच असणार. तसाच त्याचा अर्थ असला पाहिजे. सूर्य व खद्योत या दृष्टांतानें, भगवंतांनीं केलेल्या कर्मयोगाचे व्याख्येंत माझ्यासारख्यानें भर टाकूं पहाण्याचा वेडेपणा–या प्रस्तुतार्थांचें पोषण होतें. तसेंच टिटवा–समुद्र या दृष्टांतानें झालें पाहिजे. गीतारूप व्याख्येंत मी भर टाकणार कसा ? जसा टिटवा (आपल्या चोंचभर पाण्यानें) समुद्रांत भर टाकणार तसा. माझा प्रयत्न वृथापोषक किंवा पुनरुक्त आहे, विरोधी नव्हे. काजवा सूर्यास विरोध करीत नाहीं, त्याच्या तेजाचें वृथापोषण करूं पहातो. तसा टिटवा समुद्राशीं विरोध करीत नाहीं, त्याचे पाण्यांत वृथा भर टाकूं पहातो. येथें प्रस्तुत प्रयत्न पुनरुक्त, तसाच काजव्याचा व टिटव्याचाही घेतला पाहिजे. ही पुनरुक्तता समुद्राचें पाणी आटवूं पाहण्यानें साधणार कीं त्यांत भर टाकूं पहाण्यानें साधणार ? अर्थात् भर टाकूं पाहण्यानें.

५ शब्दबंध व लोककथा–‘ चांचूवरी माप सागरीं सूये ’ याचा स्पष्ट अर्थ चोंचीनें पाणी समुद्रांत टाकितो, असा असतांना केवळ लोककथा विरुद्ध म्हणून शब्दबंधाचा अर्थ लोककथानुवर्ती करावा काय ? शब्दबंधा-करितां लोककथा किंवा दृष्टान्त पोषक होईल असा घ्यावा, कीं लोककथा कायम ठेवून तदर्थ शब्दबंधार्थच निराळा करावा ? छत्रीनें डोक्याचें रक्षण करण्याकरितां त्याचेवर रहावें, कीं छत्री वाऱ्यानें जाईल तिकडे डोक्यानें जावें ! प्रस्तुत व शब्दबंध यांकरितां दृष्टांत कीं दृष्टान्ताकरितां प्रस्तुत व शब्दबंध ? कोणीही दुराग्रहशून्य मनुष्य शब्दबंधानुरूपच दृष्टांत घेईल हें उघड आहे.

६ कवीवर दोषाची आपत्ति—लोककथेचा दृष्टांत द्यावयाचा तर त्या दृष्टान्ताचा शब्दबंध प्रस्तुतार्थाचे पोषणास अनुकूल असाच पाहिजे. पाणी समुद्रांतून काढी, अशा अर्थाचे शब्द इष्ट असतांना, कवीनें ‘ पाणी समुद्रांत

टाकी ' अशी शब्दरचना केली,-असें म्हणण्याचा अर्थ काय होतो ! कवीचे पदरीं यानें अप्रयोजकपणा येत नाहीं काय ! तसा दोष कवीचे पदरीं बांधण्यापेक्षां संपादकानें लोककथाच निराळी घेणें इष्ट नाहीं काय ! चांचूवरी आप सूये सागरीं-याचा अर्थ रा. कानिटकर ' पाणी टाकिते ' असा कबूल करतात, मग आपचे जागीं माप घेतल्यानें सूये म्हणजे काढी व सागरीं म्हणजे सागरांतून अशीं अर्थान्तरें कशीं संभवणार ! ' सागरीं माप सूये ' याचा अर्थ सांगण्यास जर ज्ञानेश्वर येत नाहींत, तर त्यांचा विवक्षित अर्थ संदर्भ व शब्दबंध यांवरूनच निघणार; तोच त्यांनाही विवक्षित असणार. निराळी विवक्षा त्यांची असती, तर तशी रचना करण्यास ते समर्थ होते. अर्थात् त्यांची शब्दरचना जो अर्थ सांगते तोच आपण मान्य केला पाहिजे. करितां सागरीं म्हणजे समुद्रांत, सूये म्हणजे टाकी, असाच अर्थ प्राप्त होतो.

७. लोककथेचीं रूपांतरें—(१) पंचतंत्रांत टिटवा समुद्राचें पाणी अटविण्यास तयार झाला, पण गरुडाचे मध्यस्थीनेंच त्यास शेवटीं पिलें मिळालीं अशी कथा आहे; (२) रा. कानिटकर सांगतात समुद्र अटवितां अटवितां टिटवा मेला. यांपैकीं, घेणेंच तर कोणतें रूपांतर घ्यावें ! ' मला गुरूचे रूपेनें अंगीकृत गीताव्याख्येंत यश येणार, कीं, मी प्रयत्नांत अपेशीच मरणार !' या दोहोंतून ज्ञानेश्वरांचा अजमास काय असणार ! त्यांची मनीषा काय असेल बरें ! गीताव्याख्या सुदुष्कर असली तरी मला गुरुरूपेनें तींत यश येणार असाच त्यांचा विश्वास असला पाहिजे. अशा स्थितींत दृष्टान्ताला कथा घेतलीच तर ती पंचतंत्रगत घेणें उचित, कीं रा. कानिटकर यांनीं दिलेली घेणें उचित, याचा विचार सुज्ञांनींच करावा. रा. कानिटकर आपल्या कथारूपास ग्रंथाधार दाखवितील काय ?

८. लोककथा व लोकसमज—लोककथा असेल तसाच लोकसमज किंवा लोकसमज असेल तशीच लोककथा असली पाहिजे, अशी अपेक्षा करणेंही योग्य नाहीं. ग्रंथकार आपले सोईप्रमाणें दृष्टांतास किंवा प्रकृतपोषणास एखादी कथा घेईल, लोकसमज घेईल किंवा दुसरें कांहीं स्वयंसत्यही घेईल. ' मुंगी उचली ब्रह्मांडगोळा ' इत्यादि ठिकाणीं एखादी कथा मानण्याचें कारण नाहीं. ' मुंगीनें जग उचलल्याचें कोणत्या कथेंत वर्णिलें आहे ! ' असा प्रश्न योग्य नाहीं. मुंगीचा प्रयत्न उघड उघड वेडगळ आहे. ही नुसती कल्पनाच

प्रकृतपोषणास पुरेशी आहे. टिटव्यानें समुद्रांत भर टाकणें, ही गोष्टही याच न्यायानें पुनरुक्त अथवा वेडगळपणाची आहे. तिचा एखाद्या कथेशी संबंध असलाच पाहिजे असा आग्रह धरण्याचें कारण नाहीं. असलीं विधानें (SELF-EVIDENT) स्वयंसिद्ध म्हणून घेण्यास हरकत नाहीं; उलट, त्यांत एखाद्यास कथेचा समर्पक आधार सांपडल्यास ती कथाही दृष्टांतभूत होण्यास हरकत नाहीं. सारांश, स्वयंसिद्ध गोष्टीस कथा पाहिजेच असा आग्रह धरूं नये. कथा कधीं कधीं लोकसमजाचे विरुद्धही असते.

* **कृतमपि महापकारं फणीव पीत्वा निरातङ्कः।**
प्रत्युत हन्तुं यतते काकोदरसोदरः खलो जगति ॥

या लोकसमाजांत सर्प दूध पाजणारावरही उलटतो असें आहे; तर ब्राह्मणभुजंगमयोः या कथेंत सापानें प्रत्युपकारार्थ दूध पाजणाऱ्या ब्राह्मणास रत्नें दिल्याचें सांगितलें आहे. सारांश, लोककथा, लोकसमज व स्वयंसिद्ध गोष्टी यांपैकीं वाटेल त्याचा उपयोग कवी आपल्या ईप्सिताप्रमाणें स्वमतप्रतिपादनार्थ करण्यास स्वतंत्र आहे. करितां त्याचें मनोगत त्याचे शब्दबंधांतच पाहिलें पाहिजे; त्यास लोककथेचा लगाम घालण्याचें कारण नाहीं.

---

५. एक उपयुक्त पाठभेद.

(१) रा. भांडारकरांचें पहिले संस्कृतपुस्तकांत पुढील श्लोक आढळतो.

यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् ।
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १ ॥

—रामायण २-१०५-१७.

हा श्लोक रामायणांत आहे. रा. वैद्य यांनीं आपल्या ग्रंथांत निवडक सुभाषितांतही घेतला आहे. याचा अर्थ मात्र चांगला लागत नाहीं, असें मला वाटतें.

(२) पिकलेल्या फळाला नासण्याचें, पक्ष्यांकडून टोंचलें जाण्याचें, कीड लागण्याचें, मुलांचें हातून दगडाचा प्रहार सोसण्याचें, अशीं अनेक भयें असतात. त्याप्रमाणेंच मनुष्यासही रोग, अपकीर्ति, द्रव्यनाश, आप्तांचा शोक

* केलेला मोठाही उपकार सापाप्रमाणें पचवून, सापाचा भाऊच असलेला दुष्ट मनुष्य उपकार करणारास उलट निःशंक मनानें मारूं पाहतो.

इत्यादि अनेक प्रकारचें भय नित्य संनिहित असतें. एवंच मरणाशिवाय इतर भयें मनुष्यास नाहींत, असें नाहीं.

एवढेंच नव्हे–दुर्लौकिकाचे भयानें अनेक वेळां मरणही मनुष्यास इष्ट वाटतें. वचनभंग टाळण्याकरितां दशरथानें प्रिय पुत्रास वनांत पाठवून मरण पत्करिलें.

सारांश–मरणावांचून दुसरें भयच नाहीं, किंवा मोठें भय नाहीं, हें म्हणणें व्यवहारविरुद्ध आहे. पुढील श्लोकांतही या व्यवहाराचा अनुवाद आहे.

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम्
मरणव्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यति ! ॥ हितोपदेश.

या श्लोकांत मरणाचे पंक्तीस रोग व आप्तनाश यांस बसविलें आहे; तेव्हां रामायणांतील उपमानविधान व उपमेयविधान हीं दोन्हीं अवास्तव आहेत हें उघड आहे.

(३) वरील श्लोक पाठभेदानें पालीभाषेंत 'दसरथजातकांत' पुढील-प्रमाणें आढळतो—

फलानमिव पक्कानं
निच्चं पपतना भयम् ।
एवं जातानं मच्चानं
निच्चं मरणतो भयम् ॥

या श्लोकांत पिकलेल्या फळाला झाडापासून तुटून पडण्याचा, व मनुष्यास मृत्युवश होण्याचा, प्रसंग केव्हां येईल याचा नेम नाहीं, ही सर्वसंमत गोष्ट सांगितली आहे. हा श्लोक अर्थाचे बाबतींत सर्वांस तेव्हांच पटण्यासारखा आहे. पालीभाषेच्या व्याकरणांतील अव्यवस्थितपणाप्रमाणें, वरील श्लोकांत छंदःशास्त्राचा अव्यवस्थितपणा दिसून येतो. 'सर्वत्र लघु पंचमम्' हा अनुष्टुभ् श्लोकाचे लक्षणांतील भाग तृतीय चरणांत उल्लंघित आहे; त्यांत विशेषतः तो चरण नीट म्हणतांही येत नाहीं.

(४) असो; वरील प्रतिपादनावरून रामायणांतून, किंवा (संस्कृत श्लोक मूळ दुसऱ्या ग्रंथांतील असेल तर) दुसऱ्या एखाद्या संस्कृत ग्रंथांतून 'दस-रथजातकांत' वरील श्लोक घेतला असावा; कारण एका श्लोकावरून दुसरा श्लोक ग्रथित करितांना भ्रांतिमूलक अर्थाचे जागीं सर्वसंमत अर्थ येणेचा जास्त

संभव आहे. रामायणांतील अर्थापेक्षां दसरथजातकांतील अर्थ शिष्टसंमत खास आहे. यावरून रामायणानंतर 'दसरथजातक' लिहिलें असावें असें अनुमान निघतें.

(५) स्वतंत्ररीत्या प्रस्तुत पद्याचा योग्य पाठ साधणें तर तो जातकांतील पाठानुसार असा साधावा–

यथा फलानां पक्वानां नित्यं प्रपतनाद्भयम् ।
तथा नरस्य जातस्य नित्यं मरणतो भयम् ॥

---

६. पंचगव्यप्राशनमंत्र.

आपले पत्रीं माझे मित्र रा. पोतदार यांनीं एका श्लोकाचा अर्थ, शुद्ध पाठ सुचवून, दिला आहे. त्यांनीं केलेली दुरुस्ती तर इष्ट आहेच, पण त्यांत आणखीही एक जरूर आहे. 'यत्त्वगस्थि' या श्लोकांत 'दहति' हें क्रियापद आहे. हें वर्तमानकालवाचक आहे. अशा रूपानें दोन प्रकारचा काल लक्षित होतो. (१) तत्काल, वा (२) सर्वकाल. पैकीं 'तत्काल' हा अर्थ घेणें वस्तुस्थितीचे विरुद्ध आहे; कारण दोषांचें शोधन होणें हें प्राशनानंतर संभवनीय आहे, व हा श्लोक प्राशनाचे पूर्वी म्हणतात. दुसरा 'सर्वकाल' हाही अर्थ येथें समर्पक नाहीं; कारण पंचगव्यप्राशनानें होणारी शुद्धि, केवळ प्रस्तुत प्राशकाचेच पुरती नसून, ती जो कोणी पंचगव्य पिईल त्यासही साधारण आहे; व श्लोकांत तर 'मामके देहे' हीं पदें विद्यमान आहेत. सर्वसाधारण सिद्धांत असून तो एकाचेच शरिरापुरता ग्राह्य धरण्यानें विधानाचा अवास्तव संकोच होतो, म्हणजे विधान अव्याप्तिदोषास पात्र होतें. करितां येथें वर्तमानकालाचा प्रयोग न करितां, आज्ञार्थाचा प्रयोग करणें इष्ट आहे. (१) यानें छंदोभंग तर होत नाहीं, शिवाय (२) प्रार्थित व्यक्त करण्याकडे याचा उपयोग सर्वसंमत आहेच. "...तन्मे रोगांश्च शोकांश्च नुद गोमय सर्वदा।" यांतील गोमयास उद्देशून केलेला 'नुद' हा प्रयोग प्रार्थनेचा वाचक आहे. "अपक्रामन्तु भूतानि" इत्यादि या मंत्रांतील पहिल्या पदांत इच्छा प्रदर्शित आहे, व तें पद आज्ञार्थी क्रियापद आहे. अशा रीतीनें प्रस्तुत श्लोक—

"यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।
प्राशनं पंचगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥ १ ॥

असा म्हणणें योग्य दिसतें.

७. गीतेंतील एक पाठभेद.

भगवद्गीतेंतील अंतिम श्लोक १८–७८ याचा पाठ शंकराचार्यांच्या मतें

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

असा आहे; तर कांहीं इतर लोकांच्या मतें यांतील उत्तरार्ध

तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवाणीति मतिर्मम ।

असा आहे. डॉ. बेझंटबाई यांनींही उत्तरोक्त पाठच स्वीकारला आहे हें त्यांच्या भाषांतरावरून स्पष्ट दिसतें.

प्रस्तुत दोन पाठांची तुलना—

(१) **वस्तुदृष्ट्या**—कृष्ण व अर्जुन यांचा म्हणजे पर्यायानें युक्ति व शक्ति यांचा जेथें संगम होईल तेथें नीति (म्हणजे व्यवहारपाटव), पैसा, विजय (किंवा यश), व ऐश्वर्य हीं असणार हें उघड आहे. येथील चार वस्तूं-पैकीं इतर तीन वस्तू नीतीवर अवलंबून असणार, हें स्पष्ट दिसतें. ऐश्वर्य अस्थिर असतें; तें नीतीच्या बंधनानेंच स्थिर होतें. सारांश शक्ति–युक्तींच्या संगमानें लाभणाऱ्या वस्तुसमुच्चयांत अपेक्षित वस्तूंस आधारभूत म्हणून नीतीस स्थान अवश्य आहे. यावरून ध्रुवाणीति याचे स्थानीं ध्रुवा नीतिः हाच पाठ युक्त दिसतो.

(२) व्याकरणदृष्ट्या - उत्तरार्धामध्यें उत्तरोक्त पाठ घेतल्यास 'ध्रुवाणि' हें विशेषण आढळतें. याचें विशेष्य कोण ? श्रीः विजयः व भूतिः हीं विशेष्यें व्हावीं. येथें प्रश्न असा कीं, विशेष्य व विशेषण यांमध्यें साधर्म्य कां नसावें ! विशेषण नपुंसकलिंगी तर विशेष्यें तद्भिन्नलिंगी आहेत. वचनाची गोष्टही अशीच. विशेषणाचें बहुवचन, तर विशेष्याचें एकवचन. यांतील उघड दिसणारा वचनविसंवाद विशेष्यांकडे समुच्चयानें पाहिल्यास परिहृत होतो. ध्रुवाणि हें श्री इत्यादि कोण्या एकस्या नामाचें विशेषण नसून त्यांच्या समुच्चयाचें आहे. या समुच्चयांत दोहोंहून अधिक घटक असल्यानें त्यांच्या विशेषणाचें बहुवचन युक्तच आहे.

परंतु लिंगाची गोष्ट अशी नाहीं. येथें विशेष्यें भिन्न लिंगांचीं आहेत. पण त्यांत नपुंसकलिंग एकही नाहीं. व्याकरण असें सांगतें कीं, भिन्नलिंगी नामांचा

समुच्चय असल्यास, अशा नामांचें विशेषण पुंलिंगी असावें; मात्र या समुच्चयांत नपुंसकलिंगी नाम मुळींच नसेल तर. अशीच स्थिति येथें आहे. श्री, भूति स्त्रीलिंगी, तर विजय पुंलिंगी. यामुळें या तिहींचें विशेषण पुंलिंगीच पाहिजे. ध्रुवाणि असें नपुंसकलिंगी शुद्ध नाहीं. या नामांत नपुंसकलिंगी नाम नसल्यानें 'एक Neuter, सब Neuter' हा नियम येथें प्रवृत्त होत नाहीं.

यावरून वस्तुदृष्ट्या सामान्यतः, व व्याकरणदृष्ट्या विशेषतः, ध्रुवा नीतिः हाच पाठ योग्य दिसतो.

थोडा अवांतर विचार—

(३) ध्रुवा याचें विशेष्य भूतिः व नीतिः यांपैकीं कोणतें समजावें ? या दोहोंचा विचार केल्यास भूतिः किंवा श्री चंचल दिसते, नीति तशी नाहीं. एखादा मनुष्य कालपर्यंत नीतिमान् होता, तेव्हां तो आजहि तसाच असणार; असें आपण समजतों. नीति ही वारंवार बदलत नसते. याच्या उलट जो मनुष्य काल संपन्न असेल तोच आज निर्धनही असूं शकेल. धनाच्या जाण्या-येण्यास अवधि फारच थोडा पुरतो. सारांश युक्तिशक्तींनीं संपन्न असलेला मनुष्य नीतिमान् व श्रीमान् आहे असें कळल्यावर ऐकणारास शंका आलीच तर त्याच्या संपत्तीच्या शाश्वतीविषयीं येईल, नीतीच्या शाश्वतीविषयीं येणार नाहीं. करितां येथील ध्रुवा हें विशेषण ऐश्वर्यालाच म्हणजे भूति या पदाला विशेष आवश्यक आहे. यावरून ध्रुवा हें विशेषण नीति याशीं न जोडितां भूतिः या पूर्वपदाशींच जोडावें.

(४) कदाचित् कोणी आग्रहच धरिल्यास, प्रस्तुत विशेषण मध्यगत असल्यानें तें दोन्ही पदांबरोबर घ्यावें. आणखीही एक सोय येथें शक्य आहे. प्रस्तुत भागाचा पदच्छेद ' ध्रुवाः नीतिः ' असाही संभवेल. असा घेतल्यास चारी नामांचें ध्रुवाः हें सामुदायिक विशेषण होईल.

(५) ध्रुवा हें विशेषण जर भूतिः पदाबरोबर घेणें योग्य, तर पद्यरचना तद्विरुद्ध कां ? ' ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ' असा चतुर्थ चरण असल्यानें रचनादृष्ट्या नीति हें विशेष्य उचित दिसतें.

या शंकेचें समाधान—पद्यरचना, संस्कृतांतील असल्यामुळें ती कितीही सोपी झाली तरी, कृत्रिम आहे, हें अमान्य करितां येत नाहीं.

या पद्यदोषामुळें कवीला वृत्तरचना कधीं कधीं आपल्या मताविरुद्ध करावी लागते. यासंबंधांत हें पद्य पहा—

आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान्रक्षेत् धनैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि ॥

यांत पूर्वार्धांत स्त्रीची महती धनाहून अधिक सांगितली आहे. अर्थात् उत्तरार्धामध्येंही तिचा भंग करणें उचित नाहीं असें असून पद्यरचना सांगते कीं, स्वतांच्या प्राणाकरितां प्रथम स्त्रीचा बळी द्यावा, त्यानें न भागल्यास मग पैसा सोडावा. हें मत पूर्वार्धाशीं विरुद्ध असल्यानें मुळींच कविसंमत नाहीं हें उघड आहे. येथें कवीच्या हातून स्वतांस अनभिमत अशी शब्दरचना केवळ वृत्तबंध साधण्याकरितां झालेली आहे. या उदाहरणावरून 'ध्रुवा नीतिः' यांतील विशेषणही पूर्वचरणगत भूतिः याला लावण्यांत कांहीं दोष नाहीं. सारांश, वस्तुस्थिति, व्याकरण व पद्यरचना यांचा साकल्यानें विचार केल्यास ध्रुवा नीतिः हाच पाठ योग्य ठरतो.

भाग २

व्युत्पत्ति.

१. अकरा व सत्तर (व्युत्पत्ति).

१ **भारत**-इतिहास-संशोधक मंडळाचे कांहीं निबंध सारांश रूपानें केसरींत दिले आहेत. त्यांतील कांहीं मुद्द्यांच्या ग्राह्यत्वाविषयीं संशय येतो. तो विद्वानांपुढें निरसनार्थ मांडीत आहें. निबंधांतील मुद्दे (१) अकरा हा शब्द 'एकापरदशन्' यावरून निघाला आहे. (२) तो 'एकादशन्' पासून निघतच नाहीं. (३) सत्तर हा शब्द 'सप्तृ' या (काल्पनिक) शब्दापासून बनला आहे.

२ या मुद्द्यांचा विचार. (१) 'एकापरदशन्' हा शब्द कधीं काळीं रूढ होता काय ? कां केवळ मराठी शब्द बनविण्याकरितां उत्पन्न केला ! (२) (वसु-द्वादशी) वसुबारस, (धनत्रयोदशी) धनतेरस, हे शब्द अनक्षर लोकांचे प्रचारांत आहेत. यांत, उघड उघड, द्वादशी यावरून बारस, व त्रयोदशी यावरून 'तेरस'-हे अवयव साधले आहेत. 'रस' हा भाग दशी,-दश याचा अपभ्रंश आहे. (उद्धत) उद्धट, (स्थानन्) ठाणें, (दंश) डांस, इत्यादि शब्दांवरून तोष्टुः म्हणजे त-वर्गाचे जागीं मराठींत ट-वर्ग येतो, असा नियम निघतो. यावरूनच **दश** याचे जागीं '**डस**' होतें. कोकणांत शूद्रलोक घोंगडी याचा उच्चार घोंगरी असा करितात; घोडा हा शब्द घोरा असा उच्चारलेला अनेक वेळां ऐकूं येतो. अशाच उच्चारप्रवृत्तीनें (दश) 'डस'-याचे जागीं '**रस**' येणें असंभवनीय नाहीं. सारांश, 'एकादश' सारख्या शब्दांत 'दश' चे स्थानीं 'रस' हें सिद्ध होतें. (लोहकार) लोहार, (भांडागार) भांडार, (सूचि) सुई, (कुटज) कुडा वगैरे शब्दांचे साधनिकेवरून 'अनुष्मणोऽनादौ लोपः' म्हणजे शब्दारंभीं नसलेल्या श-ष-स-ह-भिन्न व्यंजनांचा लोप होतो, या नियमानें स लोपून 'रस'-चे जागीं 'रा' येणें शक्य आहे. 'पारद' यांतील 'रद' याचे जागीं 'रा' येऊन पारा शब्द झालेला आहेच. या सरणीनें ('एका' चे जागीं

'अक' येऊन व जग, मन वगैरे शब्दांवरून सिद्ध होणाऱ्या अंत्य व्यंजन लोपाच्या बहुतर प्रचारावरून) एकादशन् यावरून अकरा शब्द झाला, असें मानितां येणार नाहीं काय? कदाचित् कोणी शूद्रानें एखाद्या शास्त्र्यापासून 'वसु–द्वि–अपर–दशी' सारखा कृत्रिम शब्द मिळवून, त्यावरून वसु–बारस हा साधिला असल्यास माझें कांहींच म्हणणें नाहीं.

३ त्रि+दशन् या संयोगानें जसा '१३' चा वाचक त्रयोदशन् हा शब्द होतो, तसाच '३०' चा वाचक त्रिदश हाही होतो. याचप्रमाणें सप्त+दशन् संयोगावरून सतरा व सत्तर या दोघांचेही पर्याय कां निघूं नयेत? आतां 'सत्तर' याची व्युत्पत्ति बाजूचे दशक–साठ व ऐंशी–यांच्याहून भिन्न आहे; पण असा पंक्तिभेद कांहीं अपूर्व नाहीं. इंग्रजींतही First, Second व Third या शब्दांपैकीं मधला लॅटिन् भाषेंतून आला आहे व कडेचे देशज आहेत. करितां 'सत्तर' याचे व्युत्पत्तीसाठीं काल्पनिक शब्द बनविण्याची जरूरी दिसत नाहीं.

---

२. "आटपाट" शब्दाची व्युत्पत्ति.

१ प्रस्ताव—विविधज्ञानविस्ताराचे जानेवारीचे अंकांत 'अष्टपट' या सामासिक पदाचा 'अष्टाश्च पट्टाश्च यस्मिन् तद्' असा विग्रह करून त्याचा अपभ्रंश 'आटपाट' मानिला आहे; व त्याचा अर्थ "विस्तृत आणि संपन्न, टोलेजंग" असा दिला आहे. या व्युत्पत्तींत पुढील दोष आढळतात—

(१) प्रथम ऐकतांक्षणींच 'आटपाट' हें विशेषनाम, अर्थात् विशेषण नसून नाम, असावें असें वाटतें. पण येथें विशेषण मानिलें आहे.

(२) 'आणि' ह्या अध्याहृत अव्ययानें दोन शब्द जोडून, त्या दोहोंनीं विशिष्ट वस्तु, असा तद्घटित समासाचा अर्थ मानावा लागतो; पण असा समास व्याकरणांत तर नाहींच, पण रूढींतही नाहीं. उदाहरणार्थ—'झारा कलथा' म्हणजे आचारी, 'मीठमिरची' म्हणजे वाणी, दगडमाती म्हणजे इमारत, असे अर्थ आढळत नाहींत. 'तांबोळी' ह्यास 'पान–तंबाखू' हा शब्द न लावितां 'पानतंबाखूवाला' असा लावितां येईल.

सारांश, जो शब्द मूळचा द्वन्द्व समास असेल त्याचा अर्थ बहुव्रीहीसारखा केलेला आढळत नाहीं. बहुव्रीहि समासाचीं उदाहरणें पहातां 'नीलकंठ'

'मूषकवाहन,' इत्यादिकांमध्यें दोन पदांचा संबंध 'विशेषण–विशेष्य' किंवा 'उद्देश्य–विधेय' असा उपलब्ध होतो; परंतु समुच्चयसहघटक असा आढळत नाहीं. करितां याची व्युत्पत्ति निराळी असून ती पुढीलप्रमाणें असावी असें मला वाटतें.

२ व्युत्पादन—'अट्टविशिष्टं पट्टम् = अट्टपट्टम्' असा उत्तरपदलोपिन् तत्पुरुष समास मानून, तो नाम समजावा; व त्याचा अर्थ अट्ट म्हणजे 'माड्या' यांनीं युक्त नगर असा करावा. यांतील पूर्वपद वस्तूचा बोध करितें, उत्तरपद ग्राम इ. स्थानाचा वाचक आहे, तर संपूर्ण शब्द 'पूर्वपदानें बोधित वस्तूनें विशिष्ट गांव' असा अर्थ व्यक्त करितें.

'अट्ट' याचा अर्थ 'माडी' असा 'नरेंद्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः' (रघुवंश ६–६७) इत्यादि ठिकाणीं आहेच. 'पट्ट' याचा अर्थ नगर असा आहे. हा आपटे यांचे कोशांत असून शिवाय 'नागपाडा,' 'जांभुळपाडा,' इत्यादि नांवांतील उत्तरावयव या 'पट्ट' शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. यावरून 'मोठमोठ्या हवेल्या असलेलें नगर' असा अट्टपट्ट या शब्दाचा अर्थ ठरतो. अशाच धर्तीवर 'मच्छलीपट्टण' 'फत्तेपूर' 'अंबेगांव' 'श्रीनगर' इत्यादि विशेषनामें बनलीं आहेत. 'पाट' या उत्तरावयवाचा अर्थ नगर असल्यानें 'आटपाट नगर' या शब्दसंघांतील 'नगर' पदानें त्याची द्विरुक्ति होत असली तरी ती दोषास्पद नाहीं. 'P. E. परीक्षा,' 'सह्याद्रि पर्वत,' 'नागपूर शहर' इत्यादि शब्दप्रयोगांत अशी द्विरुक्ति आढळते. हल्लींच्या काळींही पुष्कळ आख्यायिका 'भोजराज व कालिदास' यांचे नांवांवर लादण्याचा किंवा 'रामदासाचे' माथीं मारण्याचा त्या विभूतींच्या आदरातिशयामुळें प्रचार आहे. उज्जयिनी शहराचे नांवावरही पुष्कळ दंतकथा विकतात. अशाच धर्तीवर काहण्यांतून अट्टपट्ट या नगराची योजना झाली असल्याचा संभव आहे. तसें असल्यास तें विशेषनामच मानितां येईल. 'लोहगड किल्ला होता, त्यावर एक सरदार होता' इत्यादि प्रकारानें आजही एकादी गोष्ट आरंभितां येईल. या ठिकाणीं 'लोहगड' हें विशेषनाम आहे, तसें 'आटपाट' हेंही असेल. 'मनी' म्हणजे मांजरी, 'राघू' म्हणजे म्हणजे पोपट, 'Bruin' अस्वल, इत्यादि ठिकाणीं विशेषनामें सामान्यनामत्व पावलीं आहेत. याच धर्तीवर आटपाट हें नांवही वाटल्यास सामान्यनाम मानावें.

'सज्ज' याचें रूपांतर 'साज', 'घट्ट' याचें 'घाट', या धर्तीवर 'अट्टपट्ट' याचें 'आटपाट' हें रूपांतर उघड आहे.

---

३. 'आठवडा' शब्दाची व्युत्पत्ति.

'आठवडा' शब्दाचे व्युत्पत्तीसंबंधानें 'लोकशिक्षण' मध्यें चर्चा चालू आहे. माझें मत 'आठवडा' हा शब्द अष्टवार यापासून साधण्याचा प्रकार प्रथमोपस्थित, स्वाभाविक व यथार्थही आहे. तो येणेंप्रमाणें––

(१) वर्णदृष्ट्या विचार—

'अष्टवार' यांतील अक्षराचे जागीं 'आठवडा' हीं अक्षरें आलीं आहेत.

(अ) 'सशरः खयो द्वितीयः' म्हणजे श्, ष्, स् यांपैकीं कोणाचाही प्रथम किंवा द्वितीय वर्ग्याशीं संयोग झाला असल्यास, त्या संयोगाचे जागीं द्वितीय वर्ग्य येतो; जसें पश्चात्–पिच्छा, शुष्क–सुखा, स्थानं–ठाणें, बाष्प--वाफ, स्तर–थर; याप्रमाणें 'ष्ट' चे 'जागीं 'ठ' आला.

(क) 'संयोगावयवलोपे पूर्वस्य दीर्घः' संयोगांतील म्हणजे जोडाक्षरांतील अवयवाचा लोप झाल्यास पूर्वस्वरास दीर्घत्व येतें; जसें पर्ण–पान, चक्र–चाक, पिच्छ–पीस, कुड्य–कूड. या नियमानुसारें 'अ' चा 'आ' होऊन 'अष्ट' चें 'आठ' झालें.

(ख) 'डळौ रस्यानादौ' प्रथमेतर अक्षरांतील 'र' चे जागीं 'ड' किंवा 'ळ' येतो; जसें—अन्त्र–आंतडें, शिरस्–शीड, हरिद्रा–हळद, संभार–सांभाळ. यांवरून 'र' चे स्थानीं 'ड' येतो. 'मोडी' (लिपी) हा शब्दही 'मत्स्य' चें 'मत्सी' या धर्तीवर, 'मौर्य' चें 'मौरी' असें रूप होऊन, पुढें मोरी–मोडी अशा क्रमानें साधला आहे.

(ग) संस्कृतांत 'वाट' हा शब्द 'आळी' ह्या अर्थी आहे. 'प्राच्यवाट-कुक्कुट' (पूर्वेच्या मोहोल्यांतील कोंबडा) असा उल्लेख 'दशकुमारचरितांत' चरणायुधाच्या झुंजीसंबंधानें आला आहे. हा 'वाट' शब्द 'महार--वडा' या शब्दांत 'वडा' या रूपानें मराठींत आढळतो; त्याचेच धर्तीवर 'वार' चे जागीं वाड--वडा असें रूप प्राप्त होतें.

अशा रीतीनें वर्णदृष्ट्या 'अष्टवार' याचें रूपान्तर 'आठवडा' हें सिद्ध होतें.

(२) अर्थदृष्ट्या विचार—

संस्कृतांत 'दोला' शब्द झोपाळ्याचा वाचक आहे; जसें--'अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवम्' (रघु० ९--४४) हा शब्द मराठींत 'ताबुताचे' अर्थी 'डोला' या रूपानें प्रचारांत आला आहे. तेव्हां मूळ अर्थ 'झोपाळा' हा व्यक्त करण्याकरितां (आंदोलः-)--हिंदोळा, (झंपा--झोप)--झोपाळा हे शब्द रूढ झाले. असाच प्रकार प्रस्तुत प्रकरणीं झाला आहे.

'सप्ताह' हा संस्कृत शब्द मराठींत "सारखे सात दिवस भजन, पठण" इत्यादि अर्थी 'सप्ता' या रूपानें धार्मिक गोष्टींत प्रविष्ट झाल्यानें मूळचा अर्थ 'सात दिवसांचा अवधि,' किंवा साधारणतः 'महिन्याचा चतुर्थांश,' हा व्यक्त करण्याकरितां निराळ्या शब्दाची जरूर भासली. तेव्हां, संस्कृत भाषा ग्रंथैकवृत्ति झाल्यावर, 'अष्ट+वार' यावरून 'आठवडा' हा शब्द–विशेषेंकरून स्त्रियांच्या–प्रचारांत आला. 'वारः सूर्यादि दिवसे, वारोऽवसरवृन्दयोः' (अमर० ३–३–१६१) या महेश्वरोद्धृत कोशावरून 'वार' याचा अर्थ दिवस असा आहे.

बायका मोजतांना आदि व अंत या दोहोंचेंही ग्रहण करीत असल्यानें त्यांच्या मोजण्यांत 'सोमवार सोमवार आठ' असें येतें; अर्थात् त्यांचे दृष्टीनें आठवडा याचा अर्थ आठ दिवस असा होऊं लागला. तसेंच 'सोमवार सोमवार आठ, आणखी सोमवार पंधरा' अशाही त्यांच्या मोजण्याच्या पद्धतीवरून 'पंधरवडा' हा शब्दही रूढ झाला; त्यांचे अर्थ, 'आठ व पंधरा दिवस' असे जरी मूळ असले तरी, हल्लीं सामान्यतः महिन्याचे चतुर्थ व द्वितीय विभाग या दृष्टीनें 'सात दिवस' व 'पंधरा दिवस' एतदर्थी ते प्रचारांत आहेत.

वर दिलेला 'डोला' हा शब्द म्लेच्छप्रभव नाहीं; कारण म्लेच्छ भाषेंतून वस्तूबरोबर तद्वाचक 'ताबूत' हा शब्द आला असल्यानें त्या भाषेंतून त्याच अर्थी दुसरा येण्याचें कारण दिसत नाहीं. अशाच दृष्टीनें वर आलेला (शिरस्) 'शीड' हा शब्दही अवजाराशीं समानार्थक असल्यानें, संस्कृतप्रभव नसेलच असें म्हणतां येत नाहीं.

(३) रा. राजवाडे यांनीं दिलेला 'अष्टावर्त' हा शब्द संस्कृतांत प्रस्तुत अर्थानें कोठें प्रचारांत असल्याचें दिसत नाहीं. शिवाय यांतील समासाच्या अर्थसरणीचें आकलन विशेष दुर्घट भासतें.

४. आठवडा, बाजारहाट, हरताळ.

या तीनहि शब्दांत सप्त किंवा सात हा शब्द अनुस्यूत आहे असें राजश्री लिमये आपल्या पत्रीं म्हणतात. त्याचा विचार येथें करूं.

१ **आठवडा** हा शब्द अष्टवार या शब्दापासून किंवा आठ व वार या शब्द-द्वयापासून उद्भवला आहे असें मीं मार्गें १९१३ सालीं लिहिलें होतें, तेंच बरोबर आहे असें अजून मला वाटतें. रा. लिमये यांच्या लेखांत लिहिल्याप्रमाणें ' शुक्रवार–शुक्रवार आठ ' या मोजणीप्रमाणें ' वारांच्या संख्येचा आठपणा ' कांहींशा अडाणी लोकांच्या भाषेंत सिद्ध होतो. याच गोष्टीमुळें आठवडा हा शब्द सप्तदिनात्मक कालाचा वाचक बनला आहे. रा. लिमये यांचें मत निराळें आहे. सप्तन्-पासून वर्णविकाराच्या परंपरेनें ते हाटपर्यंत येऊन, पुढें ' आठ ' वर उतरतात. पण ही त्यांची सरणी प्रामादिक आहे.सप्तन्-पासून निष्पन्न म्हणून हाट हें रूप जरी वेळेस आपण पत्करिलें, तरी त्याचें आठ हें पुढील रूपांतर संभाव्य दिसत नाहीं. कसें तें पहा.

२ उत्तर–हिंदुस्थानांतील लोक, अर्थात् हिंदी भाषा बोलणारे, लंब्या लंब्या बाता मारण्यांत व तोंडाची वाफ दवडण्यांत स्वभावतः पटाईत असतात हें आपण पाहतों. याच्या उलट आपण महाराष्ट्रीय लोक मितभाषी असल्यानें पुढून तोंडाची वाफ दवडीत नाहीं. मराठींत महाप्राणोच्चार म्हणजेच एक प्रकारचा हकारोच्चार शब्दाच्या आरंभाकडे खेचला जातो, तर हिंदीमध्यें हा हकाराचा फवारा शब्दाच्या अंताकडे ओढला जातो. प्रस्तर, एकार्ध, संघटन या संस्कृत शब्दांचीं रूपांतरें हिंदींत क्रमानें-पत्थर, एकाध, संगठण अशीं होतात. यांचींच मराठी रूपांतरें पाहिल्यास तीं फत्तर, एखादा, संघटण अशीं आढळतात. यांची तुलना केल्यास असें दिसतें कीं, हिंदी शब्दांत हकारोच्चार पुढील अक्षरांत आढळतो, तर मराठींत मागील अक्षरांत. ही ऊष्मत्वाची पश्चात्प्रवणता अथवा पीछेहाट आणखीहि पुष्कळ मराठी शब्दांत आढळते.

आस्तरण–अंथरूण याचें रूपांतर मुलें हंतरूण असें करितात. वाघ शब्द ' वहाग ' असा उच्चारतात. येथेंहि ऊष्मत्व मागेंच जातें. कुंठक, महत्, कक्षा, स्कंध, युद्ध, पाश या शब्दांचीं मराठी रूपांतरें हीच प्रवृत्ति दर्शवितात. तीं रूपांतरें अशीं–खुंटा, म्होटा (अशिक्षित लोकांच्या भाषेंत), खाक, खांदा, झुंज, फास. मराठी फटाका, तर हिंदी पटाखा, अशीं रूपें आढळतात. या सर्व

रूपांचा विचार करतां मराठींतील उष्मत्वाची प्रत्यक्प्रवणता सिद्ध होते. ही प्रवृत्ति हाट याचें रूपांतर आठ असें होण्यास सर्वस्वीं विरुद्ध आहे. झाल्यास आठ-चें हाट असें रूप वेळेस होईल; पण हाट-चें आठ कदापि होणार नाहीं. ओष्ठ–ओठ--होट ही परंपरा आपण पाहतोंच. हाट व आठ यांचा परस्परसंबंध मानला तरी त्यांतील क्रम निश्चित आहे. माडीवर निजलेला मनुष्य वेळेस जिन्यावरून गडगडत तळमजल्यावर येईल; पण तळमजल्यावर निजलेला पाहुणा झोंपेंत लोळत वरतीं माडीवर जाणार नाहीं. सारांश, आठवडा या शब्दांतील आठ हें पद सप्तन् या शब्दावरून साधितां येत नाहीं. (२) बाजारहाट या शब्दांतील उत्तरावयव सप्तन् शब्दावरून उत्पादणें शक्य नाहीं. पट्ट–पाट या धर्तीवर बाजारवाचक हट्ट शब्दावरून हाट हा शब्द प्रवृत्त झाला आहे. क्वचित् काव्येतर संस्कृतवाङ्मयांत हाट असेंहि रूप आढळतें. हट्टविलासिनी हा शब्द वेश्या शब्दाचा पर्याय संस्कृतांत आहे. या जोडीसंबंधींहि असें म्हणतां येईल कीं, हट्ट यावरून हाट हें रूप बनलें आहे, हाट-वरून हट्ट बनलें नाहीं. सारांश येथेंहि हाट हा शब्द सप्तन्–वरून साधला नाहीं.

३ (क) **हरताळ** हा शब्द रा. लिमये हाट--तालु या शब्दावरून निष्पादितात, पण हाहि भ्रमच आहे. 'बाजारास कुलूप' असा अर्थ या शब्दाचा असता तर तदनुरूप लावणें, ठोकणें, घालणें असें एखादें क्रियापद हरताळाचे पुढें आलें असतें. तसें न येतां,पाडणें हेंच क्रियापद मुख्यत: येतें; निदान आरंभीं तरी येत होतें. हस्तलिखित पोथींतील ज्या अक्षरांचा लोप करावयाचा त्यांच्यावर हरताळ पाडीत असत. या गोष्टीला अनुलक्षून कामधंद्याचा लोप करणें, एतदर्थक हरताळ पाडणें हा शब्दयोग मराठींत रूढ झाला आहे. याच कृत्याला अलीकडे गंभीर रूप प्राप्त झालें असल्यानें तदुचित पाळणें हें क्रियापदही आपण योजितों. लोपावयाच्या अक्षरावर हरताळ पाडीत, व फाशीतही. पैकीं फांसणें हें रूप लाक्षणिक अर्थानें आपण योजीत नाहीं. गांधीदिनानिमित्त हरताळ पाडणें किंवा पाळणें, हें कानास रुचतें, तर हरताळ फासणें हें रुचत नाहीं. येथें कारण उघड आहे. पाडणें या धातूचा अर्थ लक्षणेच्या योगानें बदलण्यासारखा लवचीक आहे, तसा फासणें याचा नाहीं. पाडणें यांतील प्राथमिक अर्थ सहज दृष्टीआड होऊं शकेल. तसा प्रकार फासणें याचा नाहीं, त्याचा अर्थ लक्षणेनें बदलण्यास अनुकूल दिसत नाहीं. यावरून दिसतें कीं, अक्षरलोपार्थ 'हरताळ पाडणें'

याच शब्दयोगाचा प्रयोग हल्लीं आपण राजकीय कारणास्तव व्यापार ‘ बंद करणें ’ या अर्थी करितों.

(ख) एखाद्या नामापुढें येणारा धातू त्याच्या मूळ अर्थास अनुसरूनच येतो. प्रत्यक्ष क्रियेचा बोध त्यांत थोडाफार दिसून येतो. जोर व नमस्कार दोनही व्यायामाचेच प्रकार. पण जोरास आरंभ आपण जमिनीवरून करतों, व डोकें जोरानें खालीं घालून वर काढणें ही क्रिया त्यांत मुख्य असते. हिलाच अनुलक्षून **जोर काढणें** असा शब्दयोग आपण योजितों. उलट सूर्यनमस्कारास आरंभ आपण उभे राहून करतों; व आपली पहिली क्रिया म्हणजे शरीर जमिनीवर घालणें ही असल्यानें, तदनुसार **नमस्कार घालणें** असें आपण म्हणतों. या दाखल्यावरून कुलूप घालणें ही क्रिया हरताळ पाडण्यांत मुळांत असती तर हरताळ याच्यापुढें यथापूर्वोक्त घालणें, लावणें इत्यादि धातु आला असता. पण तो तसा येत नाहीं. यावरूनच हरताळ या शब्दाचा हाट–तालु या सामासिक शब्दाशीं कांहींच संबंध नाहीं असें सिद्ध होतें.

४ सारांश, मथळ्यांतील कोणत्याच शब्दाच्या उगमांत सप्तन्–सात हें रूप आढळत नाहीं. आठवडा हा शब्द आठवार या रूपावरून, बाजारहाट यांतील हाट हें पद हट्ट या शब्दावरून व हरताळ हा हरिताल अशा द्रव्यवाचक शब्दावरून निष्पन्न झाला आहे हें सुज्ञ वाचकांच्या बुद्धीस पटेल. बाजारहाट यांतील अर्थाची पुनरुक्ति अशिक्षित लोकांच्या तोंडीं असलेल्या पाणीउदक या शब्दांतही आढळते. ब्यांडबाजा हें रूपहि असेंच पुनरुक्तिगर्भ आहे.

---

५. आपणा आर्यांच्या मूलस्थानाची जिज्ञासा (उत्पत्तिदृष्ट्या).

१ कांहीं स्थानांचे नामांत दिशावाचक शब्दाचा समावेश झालेला आपण पाहतों. ‘ वायव्येकडील प्रांत ’ ही संज्ञा हिंदुस्थानचे ज्या भागास आज ‘ संयुक्त–प्रांत ’ असें म्हणतात त्यास लावण्यांत येत होती. ही संज्ञा इंग्रजांनींच दिली होती; त्यांची वसाहत प्रथम बंगाल प्रांतांत होती; त्यावेळीं, त्याच्या वायव्यभागीं असलेल्या या प्रांतास त्यांनीं ही संज्ञा दिली. त्यावेळीं ती अन्वर्थ होती. तशी ती आज नाहीं. कारण आज इंग्रजांचा अंमल सर्व हिंदुस्थानभर पसरला आहे. हल्लीं जरी या प्रांतास नवें नांव मिळालें आहे, तरी पूर्वीच्या

लेखांत उपलब्ध होणारें ' वाव्यवेकडील प्रांत ' हें नांव पूर्वेतिहास केव्हांही सांगेल; किंवा निदान विचारशील मनांत त्याविषयीं जिज्ञासा तरी उत्पन्न करील. सारांश, कारण जरी कधीं कधीं लुप्त झालें तरी त्याचें ज्ञान कार्यावरून होतें.

२. एकाद्या मुलीचें नांव ठकूबाई आहे व तिला सांप्रत बहिणी नाहींत, अशा स्थितींत एवढें अनुमान काढितां येईल कीं तिला पूर्वी लागोपाठ जन्मलेल्या दोन तीन बहिणी होत्या; कारण एकुलत्या एक मुलीला किंवा मुलानंतर जन्मलेल्या पहिल्याच मुलीला हें नांव ठेवण्याचा प्रघात नाहीं.

३. याच न्यायानें आज 'उदच्' व 'अवाच्' या दिग्वाचक संज्ञांचें आपण परीक्षण करूं.

प्राच् (प्र=आरंभ, पुढें; +अञ्च्=जाणें), व प्रत्यच् (प्रति=परत, उलट;+ अञ्च्)-या शब्दांत पुढें येणें व परत जाणें हे अर्थ अनुक्रमें भरलेले आहेत. सूर्याचे गतागतास अनुलक्षूनच या संज्ञा आपण 'पूर्व-पश्चिम' या अर्थीं योजितों. जिकडून सूर्य येतो त्या दिशेस प्राच् व जिकडे तो नाहींसा होतो तीस प्रत्यच् अशीं नांवें आपण देतों.

४. उदच् (उद्=वर) यामध्यें 'वर जाणें' व अवाच् (अव=खालीं) यामध्यें 'खालीं जाणें' असा अर्थ विद्यमान आहे. यावरून हें अनुमित होतें कीं या संज्ञा ज्या ठिकाणीं दिशांस लावण्यांत आल्या त्या ठिकाणीं उत्तर दिशेला उंचवटा असला पाहिजे, व दक्षिणेस सखल प्रदेश असला पाहिजे. या संज्ञा स्थानिक नाहींत, तर सार्वत्रिक असून भूरिप्रयुक्त आहेत. यावरून वरील उंचवटा किंवा खळगा हा लहानसा नसून मोठा अगडबंब व जगजाहिर असाच असला पाहिजे.

५. Mediterranean (भूमध्य-समुद्र) ही संज्ञा रोमन लोकांनीं प्रवृत्त केली. त्यावेळीं खरोखरीच त्यांची सत्ता या जलाशयाचे सर्व बाजूंस पसरली होती. तसेंच-उदच् व अवाच् या संज्ञा प्रचारांत आणणारे लोक अशा स्थानीं रहात असले पाहिजेत कीं त्याचे उत्तरेस एकादा उंच पर्वत असावा; मग अर्थात् उलट दिशेस उतार असणारच.

६. या संज्ञा संस्कृत भाषेंतील असून आपल्या पूर्वजांनीं उत्पन्न केल्या आहेत. त्यांचीं वसतिस्थानें दोन सांगण्यांत येतात. एक सैबीरियामध्यें, व

दुसरें गंगायमुनांचे कांठीं. यांपैकीं वरील संज्ञांस अनुगुण असें उत्तरोक्त स्थान होय; कारण त्याचे उत्तरेस त्या नद्यांचा जनक हिमालय हा विद्यमान आहे; व दक्षिणेस त्यांचा पति बंगालचा उपसागर आहे. सैबीरियाचे उत्तरेस उंचवटा तर नाहींच, उलट तेथें नद्या वाहत जाऊन समुद्रास मिळाल्या आहेत. सारांश, वरील दोन संज्ञांवरून आपला अभिजन, किंवा निदान वरील संज्ञा प्रचारांत आल्या त्या वेळचें वसतिस्थान, याच भरतखंडांत आर्यावर्तांत असलें पाहिजे.

७. वरील व्युत्पत्तिचर्चा ही जलताडनवत् अनुपयुक्त नसून—वस्तुतः कोण-त्याही शब्दाची व्युत्पत्ति अनुपयुक्त नसतेच—तिचा आपल्या आकांक्षांशीं फार निकट संबंध आहे. सैबीरिया ही आपली मूलभूमि ठरल्यास, इंग्रज लोक य देशांत आज आले, मुसलमान काल आले, व आम्ही--पर्वा नव्हे, तेर्वा नव्हे, फार फार मार्गें--दीर्घ कालापूर्वीं आलों, एवढेंच ठरेल; तरी पण **आलों** हें सुटत नाहीं. आतां बाहेरून येऊन काबीज केलेल्या देशाचे ठिकाणीं ममत्व-बुद्धि किती उत्कट व जागरूक असूं शकते, याचीं उदाहरणें युरोपांतील देशांचे इतिहासांत असंख्य आहेत. तरी पण वास दीर्घकाल असणें, व तो आरंभापासून असणें यांत अंतर आहे. करितां आपण या देशांत मुळापासून आहों असें सिद्ध झाल्यास तें आपणास प्रोत्साहनपर नाहीं काय ?

असेंच अनुमान उदच् व अवाच् या उत्तर–दक्षिण-चे पर्याय म्हणून योजलेल्या शब्दांवरून निघतें. म्हणजे शब्दांचे प्रयोगास आरंभ झाला तेव्हांपासून म्हण-जे फार पुरातन कालापासून आपण गंगायमुनातीरींच रहात आलों आहों ही गोष्ट उघड होते. ('मराठी आणि कानडी' लेख ३, भाग ६ पहा)

---

६. कातकरी शब्दाची व्युत्पत्ति.

ज्ञानप्रकाशच्या (२३–७–१४) अंकांत ' कातकरी ' या कोंकणांतील एका जंगली जातीच्या नांवाची व्युत्पत्ति दिली आहे. तींत मुळासंबंधीं दोन पक्ष आहेत–(१) काथ (= कात) करः व (२) कारस्करः. हे दोन्हीही भ्रांति-मूलक असावे, असें मला वाटतें. पुढील व्युत्पत्ति या ठिकाणीं जास्त सयुक्तिक दिसते.

१. **वस्तुस्थिति**—(अ) कांहीं कातकरी हल्लींही शिकारीवर आपली उप-जीविका करितात. आसपासच्या सुधारणेमुळें ते जरी हल्लीं कपडा वापरितात,

तरी फार प्राचीन काळीं ते मारिलेल्या सावजाची कातडी सोलून, तिनें शरीराच्छादन करीत असावे, असें दिसतें. पुराणांतून शंकराची राहणी वर्णिली आहे; तीवरून या कातकऱ्यांचा जीवनक्रम कांहींसा ध्यानांत येईल.

आर्द्रनागाजिनेच्छाम् (मेघदूत) (ओल्या हत्तीच्या कातड्याची इच्छा)

गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च (कु. संभव) (रक्ताचे थेंब स्रवणारें हत्तींचें कातडें)

इ० ठिकाणीं वर्णिल्याप्रमाणें शंकर हत्ती, वाघ, वगैरे जनावरांचें चिनकमावलेलें कातडें वस्त्राचे ऐवजीं वापरीत असत. याचाच प्रत्यय चिपळूणकर कंपनीचे भारताचे मराठी भाषांतरांत गंगावतरणाचे 'चित्रांत दिसून येतो. मृगयेवर जीवन करणारे लोकही जनावरांची कातडी स्वतांच सोलीत असावे. त्यांस हें साधें काम करण्यास दुसऱ्या जातीची अपेक्षा असण्याचें कारण नाहीं.

सारांश, कातकरी या शब्दानें बोधित जातीचे लोक मृगयावृत्ती असल्यामुळें अंगावर घेण्याचीं कातडीं स्वतांच तयार करीत हें सिद्ध होतें.

आतां कातकरी हा शब्द कसा बनला हें पाहूं.

२. **रूपविचार**—(आ) कृत्तिं करोति सः कृत्तिकरः, यथा चर्मकारः, लोहकारः, लिपिकरः इत्यादि. कृत्तिकर म्हणजे कातडें सोलून तें पांघरण्यास लायक करणारा. संयोगपूर्व ' ऋ ' चा ' आ ' बनतो व पुढील संयोगांतील आद्यघटक लुप्त होतो. हें नृत्य—नाच, वृद्धि—वाढ, पृष्ठ—पाठ इ० उदाहरणांवरून व्यक्त होतें. यावरून ' कृत्ति ' चें ' काति ' हें रूप झालें. शब्दाच्या अंतींचे इकार-उकार यांचे स्थानीं अकार येतो; जसें वृद्धि—वाढ, रीति—रीत, वितस्ति—वीत, मधु—मध, वस्तु—वस्त इ०. यावरून (कृत्ति) काति—कात असें रूपांतर झालें. फार कशाला ? ' सापाची कात ' हा शब्दप्रयोग सर्वास परिचित आहेच.

याप्रमाणें कृत्तिकर ह्याचें कातकर हें रूप झाल्यावर, डोंबारी, लोणारी इ० शब्दांचे धर्तीवर शेवटील अकराचा ई बनून ' कातकरी ' हें रूप सिद्ध झालें.

अशा रीतीनें अर्थतः व रूपतः कृत्तिकर या शब्दापासून कातकरी हा शब्द साधला आहे हें स्पष्ट होतें.

७. दोन द्विमूल शब्द (कासार व वाजतें.)

(१) **कासार** हा शब्द आपण तांबे–पितळेचीं भांडीं घडविणारा, विकणारा अशा अर्थी वापरितों. बांगड्या विकणारास व बायकांना भरणारासही हा शब्द लावण्यांत येतो. हे भिन्न धंदा करणारे लोकही भिन्न असतात; एका धंद्याचा जसा दुसऱ्याशीं कांहीं संबंध नाहीं, तसाच एका धंदेवाल्याचाही दुसऱ्याशीं संबंध नाहीं. मग हें शब्दैक्य कां असावें ? हें शब्दैक्य केवळ दिखाऊ आहे. कासार हा शब्द दोन प्रकारचा आहे. एक कांस्यकार यापासून व दुसरा काचकार यापासून साधलेला आहे.

(२) एकावरून दुसरा शब्द साधितांना द्विविध विचार करावा लागतो, अर्थैक्य व रूपसादृश्य पैकीं कांस्यकार म्हणजे कांस्य (इत्यादि) धातूंचीं भांडीं घडविणारा, विकणारा; व काचकार म्हणजे (बांगडी इत्यादि) कांचकाम करणारा, असा अर्थ आहे. या शब्दांचे उत्पत्तीचा व हल्लींचा काळ यांमध्यें दीर्घांतर पडलें असल्यानें, त्यांचे पुरातन व वर्तमान अर्थांतील अंतर क्षम्य आहे; म्हणून या अर्थांतील भेदामुळें ते संस्कृत शब्द हल्लींच्या मराठी शब्दांचे जनक ठरण्यास नालायक होत नाहींत. करितां वर गृहीत धरलेल्या व्युत्पत्तीस अर्थदृष्ट्या बाध येत नाहीं. आतां रूपांतराचा विचार करूं.

(३) प्रस्तुत रूपांतरास पोषक अशीं सर्वसंमत उदाहरणें पाहूं. सं. योग्य, लोहकार, यांचीं मराठी रूपांतरें जोगें, लोहार अशीं झालीं आहेत. येथें जोड-व्यंजनांतील यचा लोप, व ‘ कार ’ प्रत्ययाची ‘ आर ’ रूपानें विकृति दिसून येते. या विकार–द्व्यावरून कांस्यकार याचें कासार हें रूपांतर संमत ठरतें. कांस्यकार यांतील अनुस्वाराचा, तद्भव कासार शब्दामध्यें, मागमूसही नाहीं, याला विशेषसें महत्त्व नाहीं. विंशति, त्रिंशत् यांचीं निरनुनासिक वीस, तीस हीं रूपांतरें सर्वश्रुत आहेतच. अशा रीतीनें कांस्यकार याचें कासार हें रूपांतर निर्बाध ठरतें.

(४) सं. चमसः, म. चमचा,–या युग्मावरून सं. स-चे जागीं कधीं कधीं मराठींत च येतो असें दिसतें. काचकार,–कासार या रूपांतरांत प्रस्तुत च–ला विलोम विकार झाला आहे. सं. च–चे स्थानीं मराठींत स प्रवृत्त झाला आहे. रूपांतरांचे बाबतींतील ही अर्धवट संमति, अर्थाचे अभिन्नप्रायत्वामुळें प्रभावी

ठरते. रूपांतर जरी अन्य उदाहरणांनीं निश्चायक रीतीनें सिद्ध होत नाहीं, तरी अर्थैक्याचा विचार केल्यास, काचकार--कासार हें शब्दयुग्म जनक–जन्य–रूप मानण्यास हरकत दिसत नाहीं. सारांश–कासार हा एकच शब्द अन्योन्यभिन्न कांस्यकार व काचकार या दोन भिन्नार्थक शब्दांपासून प्रवृत्त झाला असल्यानें तो द्विमूल ठरतो; यावर पुढील शंका संभाव्य दिसते.

(५) कोणी व्युत्पतिशास्त्री कदाचित् असा आग्रह धरितील कीं, प्रस्तुत शब्द कांस्यकार या अर्थीं कांसार व अन्य अर्थीं कासार असा लिहावा. पण या म्हणण्यांत कांहीं तथ्य नाहीं. अशा शास्त्रकारांचे म्हणण्यास विचारतो कोण ! जनता उच्चार कसा करते ? तो उच्चार जर अभिन्न आहे तर लेखन–भेद हा व्यर्थ होय. दोन्ही अर्थांत शब्दरूप कोणतें उच्चारतात ? कासार हें एकच; मग त्यांत अर्थभेदाकरितां लेखभेद करणें अप्रयोजक होय. लेखभेद अर्थभेदाबरोबर तुल्यगति होणें इष्ट व शक्य नाहीं. जितके भिन्न अर्थ तितके भिन्न लेखन–प्रकार कोठून आणणार ? सं.हरि या शब्दाचे १०।१२ अर्थ आहेत, पण या सर्व अर्थांचा निश्चय करणें हें संदर्भावर सोडणें प्राप्त आहे. भात काल-वितांना '**सैन्धव**मानय ' हें वाक्य जेवणारानें उच्चारिल्यास त्यास **मीठ** वाढितात, व त्यानें जेऊन परगांवीं जाण्याचे तयारीला लागून हेंच वाक्य उच्चारल्यास त्यापुढें **घोडा** आणून उभा करितात. हा सैंधव शब्दाचा अर्थ-भेद केवळ प्रसंगावर, संदर्भावर अवलंबित आहे. तेव्हां उच्चारभेदाचे अभावीं, केवळ अर्थभेदासाठीं लेखनभेद अवश्य ठरत नाहीं. करितां कासार या निर-नुस्वार रूपाच्या द्विमूलत्वास बाध येत नाहीं. लेख उच्चारानुग, उच्चार प्रयोगानुग, प्रयोग शिष्टानुग, ही संबंधपरंपरा लक्ष्यांत ठेविली पाहिजे. अन्य शब्दांत सांगणें म्हणजे ' प्रयोगशरणा वैयाकरणाः ' या तत्त्वास मान दिला पाहिजे. तरी अजून पुढील शंका निघण्याचा संभव आहे.

(६) Dear व Deer हे दोन शब्द उच्चारानें अभिन्न, पण अर्थानें भिन्न आहेत. त्यांचें लेखनही भिन्न आहे. तसेंच मराठींत करावें. या म्हणण्यांतही कांहीं तथ्य नाहीं. प्रस्तुत शब्द आरंभीं भिन्नो-च्चार असावे. पुढें कालगतीनें उच्चारभेद नष्ट झाला तरी लेखनभेद कायम राहिला. हा भाषेंतील दोष आहे. उच्चार एकीकडे व लेख भलती-कडे, हा विसंवाद शिष्ट–दृष्ट्या प्रशस्त नाहीं. ज्या भाषेंत एकाच

वर्णाचे उच्चार अनेक होतात व अनेक उच्चारही एकाच वर्णानें बोधित होतात ती भाषा,--जिच्यांत लेख व पाठ यांत संगति नाहीं, जी 'मनस्यन्यत् वचस्यन्यत् कर्मण्यन्यत् दुरात्मनाम्' या कोटींत पडते,--ती भाषा लेखनशुद्धीचे बाबतींत आदर्श होऊं शकत नाहीं. तेव्हां अर्थभेदाकरितां कासार हा शब्द निरनिराळ्या रीतीनें लिहिणें इष्ट नाहीं.

वाजते (थंडी व शिटी)

(१) पुंड्या गुंड्यास म्हणतो, 'मला थंडी वाजते.' गुंड्या शेगडीजवळ चहा पीत म्हणतो, ' खोटें; थंडी वाजते तर ऐकूं कशी येन नाहीं ? जें वाजेल तें ऐकूं येईलच.' अशा रीतीनें गुंड्यानें निषेध केला तरी पुंड्याला थंडी वाजतेच वाजते. तरी हा भासमान विरोध कसा मिटावा ?

(२) सं. मध्यगृह, वंध्यः म्ह० क्रमानें मराठी माजघर, वांझा–या शब्दांचे परस्पर–तुलनेनें अनुमित होतें कीं ध-चा ज, ब-चा व होतो. या आधारानें बाधते याचें वाजते असें व्हावें. शीतं मां **बाधते** = थंडी मला **वाजते**. या तुल्यार्थक वाक्यांवरून अर्थैक्यही स्पष्ट आहे. सारांश, अर्थैक्य व रूपसादृश्य या द्विविध दृष्टीनें वाजतें हें बाधते याचें रूपांतर ठरतें.

(३) मराठी बाजा हा शब्द सं. वाद्य या शब्दावरून आला आहे, हें वरील द्विविध दृष्टीनें सहज पटेल. म्हणजे 'शृंगं वाद्यते' याचेंच 'शिंग वाजतें' हें मराठी प्रतिबिंब होय. सारांश वाजतें हा शब्द भिन्नार्थक 'बाधते' व 'वाद्यते' या मूलांवरून भिन्नभिन्न अर्थ पावला आहे.

[द्विमूल शब्दास इंग्रजींत Homonym म्हणतात. याचें प्रसिद्ध उदाहरण a bear (सं० भल्ल–अस्वल) व to bear (सं. भृ-भरणें) हें होय.]

---

८. चित्पावन (व्युत्पत्ति).

१ परशुराम व कोंकणस्थ यांचे संबंधानें पुढील गोष्ट सर्वमान्य आहे. ती ही कीं, परशुरामानें समुद्रालगत नवीन मुलूख कमाविला, व तेथें कोंकणस्थांची वसाति केली. यास थोडासा आधार पुढील पंक्तींत आहे.

' रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः ' (रघुवंश)

अर्थ—समुद्र परशुरामाच्या बाणानें मागें हटविला असूनही सह्याद्रीला जसा कांहीं चिकटलेलाच होता.

२ ही नविन वसाहत करण्याचें कारण असें होतें कीं, त्यानें राजांची कत्तल केल्यामुळें, त्यास शत्रु फार पैदा झाले होते; व त्यांपासून उपद्रव न पोंचावा म्हणून लांबच्या अवघड जागीं वस्ती करणें इष्ट होतें. यासाठीं त्यानें, आपल्या जातिबंधूंस प्रार्थना केली. त्यांतील म्हणजे ब्राह्मणांतील जे शूर व धाडसी होते, त्यांनीं ती मान्य केली. नविन वसाहतींत पुष्कळ अडचणी सोसाव्या लागण्याचा व परशुरामाबरोबर स्वतांचे जीवासही धोका होण्याचा संभव होता. जे ब्राह्मण परशुरामाबरोबर गेले, त्यांस अर्थांतच तेथील जमीन साफ करावी लागली. तींतील झाडें-झुडपें कापून, दगडगोटे काढून, उंचवटे पाडून, खड्डे भरून, पाणी काढून लावून, इत्यादि अनेक प्रकारचे कष्ट करून, त्यांस जमीन वसाहतीस लायक करावयाची होती. हें कृत्य या ब्राह्मणांनीं स्वतां व तेथील रहिवाशी शूद्रादिलोक यांचे साह्यानें केलें.

३ या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख जींत आहे, अशा प्रकारचें नांव या ब्राह्मणांस लावलें असणें संभवनीय आहे; व अशा दृष्टीनें ' क्षितिपावन ' हा शब्द मी सुचवितों. आतां हा वरील परिस्थितीस कसा लागू पडतो, व त्याचें रूपांतर चित्पावन हें कसें होतें या दोन गोष्टी पाहणें आहे.

४ **अर्थसाधन** (अ)

' युद्धे चक्रधरं देवं, पावके जलशायिनम् ' (विष्णु-षोडश-नामस्तोत्र)

' ......विश्वामित्रप्रियः श्रुती । घ्राणं पातु मखत्राता...
(रामरक्षास्तोत्र)

या स्तोत्रांत विष्णूचें चिंतन करण्यास व रामाचें साह्य मागण्यास सांगितलें आहे. यांत त्या-त्या प्रसंगानुरूप असलेल्या विष्णूचे व रामाचे कृत्यांचा उल्लेख करणारीं नांवें मुद्दाम ग्रथित केलीं आहेत. सारांश-एखादे वस्तूला अनेक नांवें असलीं तरी, त्यांतील इष्टधर्मद्योतक नांव प्रसंगानुरूप योजण्यांत येतें; अशा दृष्टीनें प्रस्तुत प्रसंगीं भूमीला ' क्षिति ' याहून उचिततर दुसरा शब्द सांपडणें

कठीण आहे. ' क्षियन्ति जना यस्यां सा ' असा ' क्षि निवासे ' या धातूवरून ' क्षिति ' हा शब्द साधला आहे.

(आ) वर घेतलेल्या ' क्षितिपावन ' या शब्दाचा उत्तरावयव ' पू ' धातू-पासून निघाला आहे.

आतां ' पू ' धातूचा अर्थ सामान्यतः पवित्र करणें, संस्कृत करणें,असा आहे. तसाच तो विशिष्ट प्रकारानें संस्कृत करणें, असाही आहे. 'पूतं तु बहुलीकृतम्' (अमरकोश) यांत"कोंडा वगैरे काढून साफ करणें "असा या धातूचा अर्थ आहे. पण नवीन जमीन वसाहतीस व लागवडीस योग्य करण्यास नुसतें, ' केरकचरा काढून निर्दोष करणें ' एवढ्यानें भागत नाहीं; कुदळीनें खणणेंही उपयोगी पडत नाहीं, तर नांगराचाही उपयोग करावा लागतो. या क्रियेचाही बोध पू धातूचे अर्थांत आहे. ' मुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम् ।' (अमरकोश) या ठिकाणीं डुकराचें मुसकट व नांगराचा फळ, असे पोत्र (पुनाति अनेन तत्) शब्दाचे अर्थ आहेत; व यावरून डुकरास ' पोत्रिन् ' अशी संज्ञा आहे. सदृशार्थद्योतक ' भूदार ' हें नांवही डुकरास आहे. याचा अर्थ भुवं दारयति सः असा आहे. तेव्हां जमीन उकरणें, खणणें वगैरे क्रियांचा समावेश 'पू' या धातूचे अर्थांत आहे, हें निश्चित होय. तेव्हां वसाहतीकरतां जरूर असलेले ' क्षितिसंस्कार कर-णारा ' अशा अर्थी ' पवते सः पवनः ' किंवा 'पावयति सः पावनः' असा शब्द सिद्ध होतो. पैकीं उत्तराचें ग्रहण करावें. याचे मुळाशीं असलेलें ' पावयति ' हें रूप दशमगणाचें मानावें; किंवा प्रयोजक मानिल्यास दुसऱ्याच्या हातून जमीन साफ करण्याचें काम करविणें असा ही अर्थ सहजच होईल. दशम गणाचा ' पू ' धातू मानिला तरी ' दुसऱ्याकडून खणण्याचें वगैरे काम करवून घेणें ' हा अर्थ बाधित होत नाहीं. ' नाना फडणिसांनीं बेलबाग बांधिला ' या उदा-हरणांतही ' बांध ' धातूचा अर्थ उघड-उघड प्रयोजक असूनही शब्दप्रयोग प्रकृतार्थी आहे. असा प्रकृतार्थ धातूचा प्रयोजकार्थी उपयोग नेहमींचे प्रचारांतीलच आहे. सारांश " पावयति (= पुनाति = गुल्मच्छेदसमीकरणा-दिना निवासयोग्यां करोति) सः पावनः. क्षितेः (= भूमेः = सागरतः अधिगतायाः स्थल्याः = समुद्र मागें हटवून नवीन पैदा केलेल्या जमिनीचा) पावनः = क्षितिपावनः. अशा रीतीनें ' क्षितिपावन ' हा शब्द इष्ट अर्थाचें द्योतन करण्यास सर्वस्वीं समर्थ आहे.

५ **रूपसाधन**—क्षितिपावन = (क) छितिपावन = (ख) चितिपावन = (ग) चितपावन अशा परंपरेनें (घ) चित्पावन हें रूप पैदा होतें.

(क) ' नाडीपरीच्छा वैद् ' मक्षिका = मच्छर, कक्षा = कच्छ, कासोटा, इक्षु = इच्छु (= ऊस), क्षुरिका = छुरिका(= सुरी,)या ठिकाणीं ' क्ष ' चा ' छ ' झाला आहे. यावरून क्षिति = छिति.

(ख) भुजबंध = बाजुबंद, छोटिका = चुटकी, ढक्का = डंका, अतिथि = अतीत वगैरे ठिकाणीं महाप्राणांयद्दल अल्पप्राण येतो. यावरून छिति = चिति.

(ग) प्रतिच्छाया = पडछाया, मणिग्रंथि = मनगट, हरिभट = हरभट, यंष्टिमल्ल – जेठमल इत्यादि अनेक ठिकाणीं समासाचे पूर्वावयवाच्या अंतीं असलेल्या इकाराचा अकार होतो. यावरून चितिपावन = चितपावन

(घ) गळपट्टा, लवकर, देवधर वगैरे ठिकाणीं पूर्व भागाचे अंतीं जरी लेखनांत अकार दिसला, तरी तो उच्चारांत नाहींच. 'चितपावन' उच्चारानुरूप लिहिल्यास ' चित्पावन हेंच रूप प्राप्त होतें.

सारांश क्षितिपावन, यापासून ' चित्पावन ' हें रूप सरळपणें सिद्ध होतें. तेव्हां इष्ट असलेला अर्थ प्रकाशित करणारें व चित्पावन यास रूपतः अनुरूप असणारें ' क्षितिपावन ' हेंच ' चित्पावन ' याचें मूळ ठरतें.

६ **मतांतरें**—आजपर्यंत या शब्दाच्या विशेष आग्रहानें पुढें आलेल्या व्युत्पत्त्या—

(अ) रा. चिपळूणकर, बडोदें, यांनीं केसरींत मागें हा शब्द चित्त-पावन (चित्तास शुद्ध करणारा) या शब्दापासून साधिला होता. ' सुश्लोक-लाघव ' यांतही विठोबा अण्णांनीं हाच शब्द योजिला आहे. पण तो श्लेष-मूलक असल्यानें या बाबतींत तादृश महत्त्वाचा नाहीं.

(आ) रा. राजवाडे यांनींही, केसरींत मागें प्रसिद्ध झालेल्या एका पत्रांत हा शब्द ' चित्तपावन ' या (त्यांचे मतें) देशवाचक किंवा ग्रामवाचक शब्दावरून व्युत्पादिला आहे.

(इ) रा. साने यांनीं चित् म्हणजे ज्ञान, बुद्धि, विचार; व त्या योगानें पावन पवित्र असा,–चित्पावन हा शब्द मुळांतच संस्कृत समास मानिला आहे.

या मुख्य व्युत्पत्तींशिवाय तीनचार व्युत्पत्तींमध्यें रा. राजवाडे यांनीं 'पृथ्वीवर सर्वांना पावन करणारा' क्षितिपावन अशी एक अर्थभ्रममूलक व्युत्पत्ति सुचविली

आहे. रा. राजवाडे यांचा अर्थ फाजील आत्मश्लाघापर आहे असें रा. साने यांचें म्हणणें आहे. खुद्द रा. राजवाडे हेही या व्युत्पत्तीविषयीं साशंक आहेत, म्हणून तर त्यांनीं ती गौणांत गणिली आहे.

७ असो. वर प्रतिपादिल्याप्रमाणें क्षितिपावन = चित्पावन याचा अर्थ कांहींसा प्रशस्तिपर,-म्हणजे बिनीवाला, Pioneer (प्रष्ठः;) असा आहे. तथापि हा शब्द प्रथम लावण्यांत आला तो उपहासपर म्हणूनच होय. पण सांप्रतच्या विचारांतील क्रांतीनें या अर्थांत प्रशस्तीचा प्रवेश झाला आहे. तेव्हां लोकांनीं ' मन्दः ' म्हणून एखाद्याची निंदा केली असतां, जसें त्यानें ' किन्तु ध्रुवयशाः ' अशा आनुषंगिक गुणाच्या प्रकाशनानें, ती निंदा प्रशंसारूपानें परिणत करावी, तशीच ' क्षितिपावन ' याचे अर्थांत, अनायासेंच कालाच्या ओघानें प्राप्त झालेल्या प्रशंसापरत्वास साजेसें आपलें वर्तन ठेवून, ' Fools who came to scoff remained to pray ' या न्यायानें, चित्पावनानें निंदकांचे मुखांतूनही, त्यांनीं निंदापरत्वानें लाविलेल्या चित्पावन या शब्दाचे द्वारां, आपली प्रशंसाच वदविली आहे असें ठरतें. आजपर्यंतचा महाराष्ट्राचा इतिहास काय सांगतो बरें. ?

---

९. ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति । अथवा नोकरशाही–ची व्युत्पत्ति.

हल्लीं चालू असलेल्या विदर्भ-साहित्य-संमेलनांत स्वागताध्यक्षांचे भाषणांत एक अभिनंदनीय गोष्ट आढळते कीं, नवीन शब्द मराठींत बनविणें ते संस्कृतावरून बनवावे, परकी भाषेंतून घेतले जाऊं नयेत; अशा परकी भाषेंतील, अतएव अयोग्य, शब्दांचे नमुने म्हणून त्यांनीं (केसरी ता. ५-१२-२९) सांगितलेल्या शब्दांत पुढील दोन आहेत. नोकरशाही व बेडर (जहाज) हे दोनही शब्द मराठी भाषेंत सर्वमान्य होऊन शाश्वत स्थान पावले आहेत. एवढेंच नव्हे, तर त्यांतील पूर्वोक्त शब्द तर, माझे माहितीप्रमाणें साक्षात् लोकमान्यांचे मुखांतून प्रथम अवतीर्ण झाला आहे. दुसरा शब्द महायुद्धाचे वेळीं केसरीनेंच बनविलेला आहे. हे दोन्ही शब्द केवळ त्याज्य, पण फक्त ' पदरीं पडले, पवित्र झाले ' या नात्यानें त्यांस राहूं द्यावें, असें स्वागताध्यक्ष म्हणतात. पण ही त्यांची मेहेरबानी सदर शब्दांस नकोच आहे. ते स्वयमेव शुद्धमूल

आहेत. तें असें—नोकर हा शब्द दिवंगत स्थापत्यविशारद वझे यांनीं आपल्या पुण्यांतलि व्याख्यानमालेंत 'नृकर' या जुन्या स्वंस्कृत शब्दावरून व्युत्पादिला आहे. शहा म्हणजे राजा—हा यवनी शब्द 'शास्' म्हणजे राज्य करणें, या संस्कृत धातूवरूनच साधला असल्यानें, शुद्ध करून परत घेण्यास सर्वस्वीं योग्य आहे. अशीच स्थिति बे या अवयवाची. 'वि'—चेंच यवनी रूपांतर बे असें आहे. दर (म्हणजे डर, भय) हा शब्द तर संस्कृतांत सर्वथा संमत असाच आहे. 'न जातहार्देन न विद्विषादरः' * (किरात). अशा रीतीनें प्रस्तुत दोनही शब्द संस्कृतोत्पन्नच ठरतात. पूर्वोक्त शब्द बनवितांना लोकमान्यांनीं तो संस्कृतोत्पन्नच म्हणून बनविला कीं नाहीं, सांगतां येत नाहीं. तशा रीतीनें बनविला नसल्यास असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं "वचांसि लोकमान्यानां मूल-शुद्धिः प्रधावति."

---

१०. 'बाबा' व 'भाकर' या शब्दांची व्युत्पत्ति.

१. आपण नित्य खातों अशा पदार्थांपैकीं **भाकर** हा एक होय. हा अनेक धान्यांचा बनवितात. याचा वाचक शब्द कसा प्रचारांत आला, हें पाहूं जातां त्याचे मुळाशीं एखादा धान्यविशेषवाचक शब्द दिसत नाहीं. केवळ वस्तूचे आकारावरून हा शब्द निघाला असावा असें वाटतें. हा विचारही भाकर ह्या एकट्याच शब्दावरून लवकर लक्ष्यांत येत नाहीं; तर तिची धाकटी बहीण जी 'चांदकी' इचे नांवावरून लवकर सुचतो. चांदकी म्हणतांक्षणीं चंद्राची कल्पना वर्णसाम्यानें मनांत उभी रहाते; व साहचर्यानें भाकरी हा शब्दही 'भास्कर' या सूर्याचे पर्यायावरून निघाला असावा हें ठरतें. चांदकीचे किंवा भाकरीचे भागास (चत–नित) कोर हा शब्द लावितात, व 'चंद्राची कोर' हा शब्दप्रयोग प्रसिद्धच आहे. उभयत्र कोर या शब्दाचें अस्तित्व वरील तर्कास दार्ढ्य आणितें.

सारांश 'भाकर' हा शब्द 'भास्कर' या शब्दावरून निघाला असावा. वर्तुलत्व दोघांसहि—सूर्यास व भाकरीस साधारण आहेच.

२. 'विविधज्ञानविस्ताराचे' ह्या महिन्याचे अंकांत माझे मित्र रा. आपटे यांनीं 'भव' किंवा 'भव्य' या शब्दापासून 'बाप, बाबा, बिबी, बापू,

---

* त्यानें प्रेम केल्यानें आदर वाटत नाहीं, द्वेष केल्यानें भय वाटत नाहीं.

बाबू, बोवा' वगैरे अनेक संबंधवाचक बकारादि शब्द साधिले आहेत. असें करण्यांत दोन दोष आहेत असें मला वाटतें.

(१) वर्णदृष्ट्या वरील व्युत्पत्ति उपपन्न दिसत नाहीं; व

(२) या विविध शब्दांचे अर्थांत प्रवृत्तिक्षेत्रांत (Province) व भाषा-भेदांत (Dialect) फार वैरूप्य आहे.

३. या दोषद्वयाकडे कानाडोळा केल्यास 'लल्' या संस्कृत धातूवरून जस 'रलयोः सावर्ण्यम्' या नियमानें 'लाड' हा शब्द निघाला आहे, तसे 'लोड' (लाडका मुलगा त्यावर लोळतो म्हणून), 'लाडू' (तो मुलगा वारंवार मागतो म्हणून), Lad (मुलगा याचा इंग्रजी पर्याय म्हणून), वगैरे अनेक शब्द रूपतः व अर्थतः तादृश सुसंबद्ध नसलेले बनवितां येतील.

४. माझ्या मतें वरील कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति तरी खास निराळी आहे. अर्भकाचे तोंडांतील वर्णोच्चारस्थानें जसजशीं कार्यक्षम होत जातात, तसतशी त्याची वर्णोच्चारशक्ति विकसित व विशद होत जाते. मूल ओष्ठ्यवर्ण सर्वांत प्रथम उच्चारितें, व चवर्गीय, र वगैरे वर्ण पुढें पुढें उच्चारितें. त्यांतही प्रथम 'म', नंतर 'ब', नंतर 'प' असा क्रम आढळून येतो. खाणें वगैरेचा वाचक 'माम् माम्' हा अर्भक–भाषेंतील शब्द प्रसिद्धच आहे. आईचे वाचक शब्द पुष्कळ भाषांत मकारादि आहेत. पित्याचे वाचक शब्द 'ब' किंवा 'प' यानें आरंभिलेले आढळतात. इंग्रजी 'Baby' या शब्दाचा अर्थ ही 'बा–बा' किंवा 'पा–पा' असें नुकतेंच उच्चारूं लागलेलें मूल–अशी आहे. बालखाद्य वस्तूला पापा हा शब्द लावण्यांत येतो. लहानपणीं मुलास खाणें, आई व बाप या तीन गोष्टी ठाऊक असणार, व तिहींचे बोधक शब्द प, ब, किंवा म यांनीं आरब्ध आढळतात.

सारांश बाबा हा शब्द एकादे संस्कृत शब्दावरून न साधितां तो मुलाच्या अचिर–प्रवृत्त वर्णोच्चारप्रयत्नाचें एक फल असावें असें दिसतें.

५. 'गोस्वामिब्रुव' याचा मूळ अर्थ 'इंद्रियावर माझा ताबा चालतो' असें ढोंग करणारा पुरुष–असा आहे. 'ब्रुव' या शब्दाचा अर्थ 'नाममात्रास अधिकारी, नांवाचा, ढोंगी' असा आहे. कालांतरानें यांतील निंद्य अर्थाचा लोप झाला. ब्रुव शब्दावरून 'बोवा' हा शब्द झाला असावा. याचेंच 'बुवा' असेंही रूप प्रचारांत आहे. या रूपानें वरील व्युत्पत्तीस बळकटी येते.

६. रा. आपटे यांनीं दिलेले बाकीचे बहुतेक शब्द बाबा या शब्दाप्रमाणेंच मुलाच्या वर्णोच्चाराभ्यासाचें फल असावें असें वाटतें. यांतील वर्णसादृश्य निसर्गसाम्यावरून आलें असावें. उत्तरेकडील काय किंवा दाक्षिणेकडील काय, हिंदुस्थानांतील काय किंवा विलायतेंतील काय, मुलांचा नैसर्गिक शब्दोच्चारप्रयत्न प्रायः सारखाच असावयाचा. तेव्हां वरील शब्दसाम्याचे मुळाशीं एखादा संस्कृत शब्द कारण असावा असें मानण्याचें कारण नाहीं. शिवाय या शब्दांचा परस्पराशीं विशेष संबंध दिसत नाहीं. ज्या त्या प्रांतांत साहजिकपणें प्रवृत्त होऊन यदृच्छेनें त्यांस अर्थ प्राप्त झाला आहे; म्हणूनच बंगाल प्रांतांत 'बाबू' या शब्दांत गौरव असेल तर या महाराष्ट्रांत कांहींशी निंदा आहे. बाबू हा शब्द एकादे लाडावलेल्या मूर्ख अजाण मुलास (मुलगा लहान असल्यास प्रेमानें व मोठा असल्यास चेष्टेनें) लावण्यांत येतो. 'बाबू सुरेंद्रनाथ' यांत संमान आहे, तर 'शंकर–बाबू' यांत कांहींशी अप्रशस्ति आहे. एखादे गृहस्थास नुसतें बाबू म्हटल्यास महाराष्ट्रांत तर रागच येईल.

वरील शब्दमालिकेंत कांहींचा तर केवळ बादरायण संबंध दिसतो. या मालेंत बिबीचा अंतर्भाव कसा करावा, हें केवळ, मला वाटतें, मिया–साहेबच सांगूं शकतील. 'बाप' हा शब्द कांहीं लोक 'वप्तृ' या शब्दापासून साधितात, पण तें अशास्त्र आहे. 'प्त' या संयोगाचा एकशेष 'त' असा होईल, 'प' असा होणें अशक्य आहे. 'सप्तन्'–'सात' या धर्तीवर 'वात' असें रूप व्हावें, वाप असें होणार नाहीं. "माझ्या बाबा, ऊठ लवकर जेवायला, रुसूं नको" असे शब्द मुलाला उद्देशून वापरल्यास त्यांतील 'बाबा' या शब्दांत तन्मूल मानिलेल्या 'भव' या शब्दांतील गौरव आहे, असें रा. आपटे म्हणतात, पण तसा प्रकार नाहीं. मुलाचें मन वळवावयाचें असल्यास 'बाबा' 'माझे आई,' वगैरे शब्दप्रयोग प्रचारांत आहेत. संस्कृतांतही 'तात चंद्रापीड' असें संबोधन शुकनासानें पुत्रकल्प असलेल्या राजकुमारास लाविलें आहे. सारांश, पितृवाचक शब्द काकुळतीचे समयीं मुलांना लावण्याचा संप्रदायच आहे. याचे मुळाशीं तत्तच्छब्दांतर्गत गौरवाचा संबंध पोंचत नाहीं. नैसर्गिक उच्चारसौकर्याचें फळ 'बाबा' हा शब्द आहे, हें ज्यांस पटत नसेल, त्यांनीं तो शब्द पितृवाचक 'वप्र' शब्दापासून साधावा. '**वप्रस्ताते** स्त्रियां क्षेत्रे चये रेणौ च रोधसि' (त्रिकाण्डशेषः) 'क्षेत्रे **ताते** चये रेणौ वप्रः प्राकाररोधसोः' (हेमः) असा कोशाधार आहे. तक्र-चें ताक व चक्र-चें चाक

होणें, त्याप्रमाणें ‘ वप्र ’ याचें वप्प, वाप–बाप, व नंतर बाबा होणें शक्य आहे. उत्तरावयव अर्धस्वर असल्यानें, तो गळून ‘ प्र ’ या जोडाक्षराचा एकशेष ‘ प् ’ असा होतो, ‘ र् ’ असा होत नाहीं. सप्त (न्) या शब्दांत ‘ प्त ’ या जोडाक्षराचा उत्तरावयव **अननुनासिक स्पर्श** असल्यानें त् राहून प् गळतो. जोडाक्षरांतील कोणता अवयव गळणें हें जोडाक्षराचे घटनेवर अवलंबून असतें.

---

११. बुंदीचा लाडू कोठून आला ?

१ जिलबी हें पक्वान्न यवन लोकांपासून आपल्या देशांत प्रवृत्त झालें. पण तिचा भाऊ बुंदीचा लाडू हा उत्तर हिंदुस्थानांत जन्म पावून दक्षिणेमध्यें आला आहे. ही गोष्ट एकदम कोणी मान्य करणार नाहीं. तदर्थ पुढील ओळी लिहीत आहें. या लाडूस ‘ बुंदीचा लाडू ’ कां म्हणतात ? तो बुंदीचा करतात म्हणून. ‘ बुंदी ’ म्हणजे काय ? बुंदी म्हणजे ‘ कळी ’ असा अर्थ असावा. पण गुलाब इत्यादि फुलांच्या कळीला आपण बुंदी म्हणत नाहीं. यावरून कळी हा अर्थ बुंदीचा प्राथमिक नसून केवळ लाक्षणिक असावा. या लाडवाचा घटक अथवा बुंदी कांहींशी कळीसारखी दिसत असल्यानें तिला लोक कळी असें म्हणत असावे. तर मग बुंदीचा मूळ अर्थ काय असावा ? एतदर्थ आपण बुंदीची कृति पाहूं.

२ बुंदी पाडतात ती हरभऱ्याच्या डाळीच्या पिठाचे थेंब उकळणाऱ्या तुपांत पाडून. हे थेंबच बुंदी होत. यावरून असें अनुमान डोकावूं पाहतें कीं बुंदी म्हणजे थेंब. हा अर्थ मराठींत तर नाहीं. मराठीची जननी संस्कृत हिच्यांत तर मुळांत बुंदीला शब्दच नाहीं. म्हणजे बुंदी हा शब्द संस्कृत नाहीं;–नसेल. पण थेंब याचे वाचक संस्कृत शब्द तरी कोणते ? निस्यन्द, लव, विप्रुष्, बिंदु इ०. ‘ गंगाजललवकणिका पीता ’ इत्यादि ठिकाणीं लव शब्दही एतदर्थक आहे. या शब्दांत असा एखादा शब्द आहे कां, कीं ज्याचा तद्भव शब्द बुंदी होईल ? मूळ शब्द व त्याचा तद्भव यांमध्यें वर्णसाम्य अवश्य पाहिजे. या दृष्टीनें विचार करितां बिंदु हा शब्द मनांत येतो.

३ बिंदु शब्दाचें रूप बुंदी बनण्यास त्याच्या स्वरांमध्यें आलटापालट होणें जरूर आहे. पहिल्या इ-च्या स्थानीं उ व दुसऱ्या ऊ-च्या स्थानीं इ

आला पाहिजे. अशानें बुंदी हा तद्भव बनेल. पण अशी घडामोड तद्भवांत होते काय ? होत असल्यास तिला नांव तरी काय आहे ? स्थानांची अलटापालट म्हणजे विपर्यय हा विकार बराच प्रचारांत असल्यानें यास नांव प्राप्त झालें आहे. तें नांव म्हणजे विपर्यय होय. हा कधीं स्वरांत घडतो, तर कधीं व्यंजनांत. गोक्षुर-चें गोखरू हें रूप स्वरविपर्यास दर्शवितें. कटुकी-चें-कुटकी, क्षुरक्षत–चें खरकूत यांतही स्वरविपर्यय आहे. कोटि–चें रूप प्रथम 'कोट' असें होतें. अन्त्य इ–चा अ होणें ही गोष्ट रीति– रीत, लहरी–लहर, इत्यादि ठिकाणीं आढळते. अशा रीतीनें बनलेल्या कोट शब्दामध्यें व्यंजनविपर्यय होऊन टोक असा तद्भव शब्द बनतो. सारांश स्वरविपर्ययानें बिंदूचें रूप बुंदी होऊन पुढें बुंद असें बनलें.

४ बुंदीचा लाडू हा मूळ कोठें बनला असावा ? अशा ठिकाणीं कीं जेथें बुंद हा शब्द थेंबाचा वाचक असावा. हिंदी भाषेमध्यें बुंद याचा अर्थ थेंब असा आहे. अर्थात् हिंदी भाषा बोलणाऱ्या म्हणजेच उत्तर हिंदुस्थानांतल्या लोकांनीं हा शब्दप्रयोग तद्बोधक पक्वान्नाबरोबर प्रचारांत आणला असावा. हें पक्वान्न आपल्या प्रांतींच जर प्रथम उत्पन्न झालें असतें, तर त्याच्या कृतीस अनुसरून आपण त्यास थेंबलाडू असें म्हटलें असतें.

५ गंगा-यमुनांच्या दो-आबांत भूमि सुपीक असल्यामुळें, हरबरा, ऊस व दुभतें यांची समृद्धि अनादि कालापासून चालत आली आहे. अशा ठिकाणच्या श्रीमंत लोकांना निरनिराळीं पक्वान्नें सुचावीं, त्यांनीं तीं बनवावीं व तेथून त्यांचा इतरत्र प्रसार व्हावा, हें अगदीं साहजिक आहे. तेव्हां (थेंबलाडू अथवा) बुंदीचा लाडू ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेलें पक्वान्न काशी-प्रयागासारख्या संपन्न प्रदेशांतून इकडील यात्रेकरूंनीं महाराष्ट्रांत आणिलें असावें.

६ महाराष्ट्रांत हें पक्वान्न कसें आलें, याचा विचार एका, यथार्थ रीतीनें वर सांगितला आहे. विनोदी अशा दुसऱ्या रीतीनेंही याचें कारण सांगतां येईल. नकाशाची उत्तर दिशा वरच्या भागीं व दक्षिण दिशा अधोभागीं, हा संकेत सर्वमान्य आहे. यामुळें नकाशा भिंतीवर लावल्यास उत्तर हिंदुस्थान वरतीं व आपला महाराष्ट्र खालतीं, असें सहजच घडतें. उच्च प्रदेशावरून सखल प्रदेशाकडे वस्तू गडगडत येणें हा सृष्टीचा नियम आहे. यवन लोक उत्तर हिंदुस्थानांत आले, त्यांनीं जिलबी आपणांबरोबर आणली. ही जिलबी दिल्लीसारख्या नकाशांतील उंच

ठिकाणापासून खालीं पुणें प्रांतीं दुचाकी (Bi-cycle)-प्रमाणें गडगडत आली. वाटोळा वजनदार असलेला बुंदीचा लाडूही असाच चेंडूसारखा गडगडत आला आहे.

७ सारांश, बिंदु शब्द संस्कृत, त्याचा हिंदी तद्भव बुंद, तद्गर्भ मराठींतील ' बुंदीचा लाडू ' हा शब्दप्रयोग, बिंदु म्हणजे थेंब, बुंदी थेंबा-थेंबाची बनते ही गोष्ट, प्रयागाकडील जमिनीचा सुपीकपणा, यात्रा इत्यादिकांच्या निमित्तानें हिंदुस्थानच्या परस्परांपासून दूर असलेल्या अशा प्रांतांतील दळणवळण, इत्यादि गोष्टींचा समुच्चयानें विचार केल्यास, बुन्दीचा लाडू हें पक्वान्न मराठी प्रांतांतील मूळचें नसून हिंदी भाषेच्या प्रांतांतून इकडे आलें असावें असें स्पष्ट दिसतें.

---

१२. ज्ञानेश्वरींतील एक शंका

'दोष अंगीं वाजों पाहति'। यांतील वाजों-चा अर्थ काय ?

१. **चर्चोपकारक ओव्या**—कां समोर अग्नि देखोनी। जरी न वाचिजे वोसंडोनी। तरी क्षणा एका कवळुनी। जाळूं सके ॥ २४० तैसे दोष हे मूर्त। अंगीं **वाजों** असती पहात। हें जाणतांही केवीं येथ। प्रवर्तावें ! ॥ २४१. ऐसें पार्थ तिये अवसरीं। म्हणे देवा अवधारीं। या कल्मषाची थोरी। सांगेन तुज॥ २४२ अ. १.

२. **या ओव्यांचा सामान्य अर्थ**—समोर आग लागलेली पाहून जर आपण दूर गेलों नाहीं, तर एका क्षणांत ती आग आपणांस जाळून टाकील. त्याप्रमाणें हे गोत्रहत्याजन्य दोष युद्धामध्यें उत्पन्न होणार; हें स्पष्ट दिसत असूनही, त्या युद्धास मीं कसें प्रवृत्त व्हावें ? असें अर्जुन त्यावेळीं भगवान् श्रीकृष्णास बोलला.

३ **शंकारूप**—येथें दृष्टांतगत गोष्टी आहेत त्या अशा.-पेटलेला **अग्नि,** जवळ असलेला **मनुष्य,** मनुष्याला अग्निस्पर्शाचा **संभव,** माणसानें **पळून जावें,** म्हणजे अग्नीचें **भय राहणार नाहीं.** अशा ५ गोष्टी दाखल्यांत दिल्या आहेत. यांस अनुरूप प्रस्तुतांतील गोष्टी क्रमानें पुढील आहेत. प्राप्त होणारे **गोत्रहत्यादि दोष, अर्जुन** समरभूमीवर असलेला, अर्जुन गोत्रहत्त्येकडे

ओढला जात आहे, अर्जुनानें गोत्रहत्त्याजनक **युद्ध सोडून चालतें व्हावें**, म्हणजे युद्धांत उत्पन्न होणाऱ्या गोत्रहत्त्यादि दोषांपासून त्याची सुटका होईल.

हा एवढा विचार कोणीही कबूल करील यांस अनुसरून अर्थ ज्ञानेश्वरीच्या संपादकांनीं केला आहे काय ? आग अंगास जाळूं पाहणार; तसे दोष (म्हणजे पातकें) अंगास **पीडूं पाहणार**; अर्थात् 'पीडा देणार', अशा अर्थाचें भाषांतर पाहिजे; व तदर्थ मुळांत शब्दही असले पाहिजेत. अंगीं वाजो असती पहात। या चरणांत (१) वाजों हा **शब्द** आहे, व (२) पीडा देऊं पाहणें, असा **अर्थ** विवक्षित आहे. हा शब्द व ही विवक्षा यांत मेळ पाहिजे. आतां भाषांतरकारांचा अर्थ पाहूं.

४. **भाषांतरकारांचा अर्थ**—(बंकटस्वामी) ' हे दोष आमच्या अंगावर **आदळूं** पहात आहेत '—अशा प्रकारचा अर्थ त्यांनीं केला आहे. यावर हरकती. (१) ' आग लागून जाळणार, ' ' तसे दोष लागून पीडा देणार. ' अग्नीचें जाळणें, दोषांचें पीडा देणें; दोष काय दगड आहेत, तर ते अंगावर आदळतील ? करितां आदळणें हा अर्थ येथें उचित दिसत नाहीं. (२) वाजणें याचा अर्थ आदळणें हा आला कोठून ? येथें संस्कृत मूळ काय आहे ? कदाचित्—वादयति—वाद्यते इत्यादि स्वरूपाचें घेतलें तरी, त्याचा अर्थ बोलावयास लावतील, ओरडवतील असा होईल; पण आदळतील असा होणार नाहीं. सारांश वाजणें—चा अर्थ आदळणें हा विवक्षित दिसत नाहीं, व तोही वादयति या मूळापासून निष्पन्न होत नाहीं. मग अर्थ काय असावा ?

५ **सुचविलेला अर्थ**—'शीतं मां **बाधते**'—चें मराठी ' मला थंडी वाजते ' असें आहे. येथें बवयोः सावर्ण्यम् लागू पडतें. शिवाय—बोधयितुम्-बुझावूं (शकेना विधाता तयाला), यांत ध—चा **झ** झाला आहे. जाणून-बुजून येथें ध-चा **ज** झाला आहे. 'बवयोः सार्वण्यम्' व ' धस्य झजौ '—या नियमांत दिसणाऱ्या प्रवृत्तींस अनुसरून बाध—चें वाज हें रूप सिद्ध होतें. दोष पीडूं म्हणजे 'बाधूं' पहात आहेत, हें विवक्षेस धरूनच आहे. करितां येथील वाजणें या शब्दाचें **मूळ** बाधनं, **अर्थ** पीडा देणें, हें सिद्ध होतें. या म्यां सुचविलेल्या अर्थाचा तज्ज्ञ लोक योग्य परामर्श घेतील अशी आशा व्यक्त करून आपला निरोप घेतों.

---

१३. मोठेंच 'शतकृत्य!'

१ शतकृत्य हा शब्द सांप्रत आपण मोठ्या शौर्याचे कृत्याला, तरवारबहादुरीला किंवा असामान्य तेजस्वी कृत्याला लावितों. सकृद्दर्शनीं हा शब्द ' शत ' व ' कृत्य ' या दोहोंचा समास असावा असें वाटतें. या समासाचा अर्थ--'शंभर सामान्य कृत्यें घेतलीं तर त्यांत जें मुख्य दिसून येईल तें'—असा होईल. ' शतमूर्ख ' या समासाचा अर्थही याच धर्तीवर करितात. परंतु हा अर्थ वर दर्शविलेल्या रूढ अर्थाहून भिन्न आहे; करितां ही व्युत्पति ठरत नाहीं. कदाचित् ' सत्+कृत्य ' या समासाचा ' शतकृत्य ' अपभ्रंश असूं शकेल असें दिसतें. परंतु या समासाचा अर्थही--एकादें लोकोपकारार्थ बांधलेलें तळें, धर्मशाळा, अन्नसत्र असा होत असल्यानें तो--रूढ अर्थाहून निराळा आहे. एवंच ' शतकृत्य ' व ' सत्कृत्य ' या दोन्ही व्युत्पत्ति युक्तिसिद्ध नाहींत.

२ हल्लीं आपले देशांत सर्वांत मोठें कृत्य म्हणजे भरतवर्षाधिपतीचे मंत्रिमंडळांत जागा मिळविणें हें होय. कालभेदानें भिन्न कृत्यें शतकृत्यें मानिलीं जातात. पेशव्यांचे काळांत अटकेपर्यंत भगवा झेंडा नेणें हें शतकृत्य मानीत. अवरंगजेबासारखे बादशाह परधर्मीयांस बाटवून आपला धर्म प्रसृत करणें हें ' शनकृत्य ' मानीत. फार पुरातन काळीं एकादा पराक्रमी राजा सार्वभौमत्व, शतकृत्य समजून, इतरांस जिंकून मिळवीत असे. त्याचे पूर्वीं या सार्वभौमत्वप्राप्तीनें महत्वाकांक्षा कुंठित होत नसे; तर त्रिभुवनाधिपाति इंद्र याचें पदही मानवास अप्राप्य नसल्यानें तत्प्राप्ति वीर्योत्कर्ष समजत. हें इंद्रत्व एकदां नहुषराजाला मिळालें होतें. तें मिळण्याचें साधन म्हणजे शंभर यज्ञ करणें हें होतें. क्रतु=यज्ञ.

३ स्वतः इंद्रालाही शतक्रतु केल्यानेंच इंद्रत्व प्राप्त झालें आहे. सारांश 'शतक्रतु' यथासांग पार पाडणें त्यावेळीं शौर्यसीमा होती. हें ' शतक्रतु ' पद व ' **शतकृत्य** ' हें पद यांमध्यें जन्यजनक भाव असावा असें वाटतें. कालांतरानें क्रतु हा शब्द अज्ञानानें अपभ्रष्ट मानिला जाऊन त्याचे जागीं कृत्य हा शब्द योजण्यांत आला असावा.

४ अशा प्रकारें अपरिचित शब्दाचे जागीं, इष्टार्थास सर्वस्वीं प्रतिकूल नसलेला, सदृशाक्षरघटित भृशपरिचित शब्द योजण्याची चाल मराठींत आढळून येते. ' सान्त्वन ' हा शब्द शांतवन असा मिथ्या–संस्कृत बनविला आहे.

यांतील 'शांत' हा भाग इष्टार्थास पोषक व दृढपरिचित असा आहे. दुष्ट हा शब्द विवक्षित कल्पना व्यक्त करण्यास कांहींसा कमजोर वाटून, लोकांनीं त्याचे जागीं कर्णकटु-मूर्धन्य-रवर्ण यानें युक्त असें 'द्रुष्ट' रूप बनविलें आहे. सीमान्तपूजन हा शब्द अपभ्रष्ट वाटून,-जामातृ श्रीमंत असावा या साहजीक इच्छेस अनुकूल असा-श्रीमंतपूजन हा शब्द त्याचे जागीं वापरण्यांत येतो, व तो राजमान्यही झाला आहे. इंग्रजींतही Yawl-boat व Jolly boat या शब्दांपैकीं Jolly boat हाच शब्द जास्त रूढ आहे. याचे मुळाशींही वरील परिचित-(शब्द)-पक्षपात हेंच कारण आहे.

वरील विवेचनावरून उघड होतें कीं,शतकृत्य हा शब्द शतस्य कृत्यानां समाहारः एतदर्थक द्विगु समास नाहीं किंवा तो सत्कृत्य यावरूनही निघालेला नाहीं.

---

१४. सरोवर.

१ सरोवर म्हणजे काय ? तळें. भूगोलांत आपण सरोवरें पाठ करितों, तेथें त्याचा अर्थ तळें असाच समजतों. कबूल; पण हा अर्थ त्या शब्दाचे घटनेस धरून आहे काय ? सरस् म्हणजे तळें व वर म्हणजे श्रेष्ठ; यावरून या शब्दाचा अर्थ मोठें तळें, उत्कृष्ट तळें, असा ठरतों. मग या यौगिक अर्थाहून निराळा असा अर्थ प्रचारांत कां व्हावा ?

२ मराठींत सरस् हा शब्द येणार तो सर या रूपानें. मनस्-चें रूप मराठींत मन असें होतें. चन्द्रमाः याचें रूप चन्द्रमा असें होतें. यशस् किंवा यशः याचें यश होतें. येथें संस्कृतांतील अन्त्य सकार किंवा विसर्ग गळून स्वरान्त रूप मराठींत प्रवृत्त होतें. तेव्हां सर हें रूप उत्पन्न होणार. मग तेंच मराठींत कां आलें नाहीं ?

सर अशा रूपाचे शब्द अगोदरच मराठींत बरेच आहेत. पावसाची सर, माळेचा सर, वस्तूची सर (बरोबरी) असे भिन्न-भिन्न सर या शब्दाचे अर्थ अगोदरच मराठींत आहेत. त्यांतच आणखी भर कशाला घाला ? अर्थागणित शब्द असणें केव्हांही चांगलें; निदान एकाच शब्दाचे अर्थ जेवढे थोडे, तेवढें अर्थबोधास सोईचें, हें तरी निश्चित. नागपुराकडे एखाद्यानें पुणें प्रांतांतून गेलेल्या माणसास बाजारांतून अळू (बटाटे) आणण्यास सांगावें; त्यानें अळू (कोंकणांतील प्रसिद्ध पालेभाजी) घेऊन यावें. असें करण्यानें पहिले गृहस्थाचा

हेतु सिद्ध होत नाहीं, व्यवहारांत घोटाळा होतो. येथें प्रांतभेदानें शब्दाचा अर्थ-भेद झाला आहे. पाहुणा म्हणजे 'उखळ' व 'अतिथि' हे अर्थ कांहीं प्रांतांत एकाच ठिकाणीं रूढ आढळतात. या अर्थद्वयाचाही घोटाळा होणें शक्य आहे. सारांश, 'यावदर्थं शब्दाः' हें तत्त्व इष्ट दिसतें; तें सर्वथा पालनीय नसलें तरी यावच्छक्य साधण्याचा प्रयत्न करणें केव्हांही श्रेयस्कर. म्हणून विद्वानांनीं तळें हा अर्थ दर्शविण्यास सर हा शब्द न योजितां सरोवर हा योजिलेला दिसतो. याचा अर्थ कांहींसा निराळा आहे. पण सर हाच शब्द योजून होणाऱ्या घोटाळ्यापेक्षां, सरोवर यानें कमी घोटाळा होणार, हें पाहून सरोवर हा शब्द स्वीकारण्यांत आला. व्यवहारांतही असलें थोडेंसें अर्थांतर उपेक्ष्यच ठरतें.

३ आपण आपल्या साध्या मित्रालाही मित्रवर्य म्हणून संबोधितों. येथें वर्य याचा अर्थ उपेक्ष्यच होतो. त्याचा अर्थ कोणीच मनांत आणीत नाहीं. प्रस्तुत मित्र तेवढा मित्रवर्य व इतर मित्राधम असें मानण्यांत येत नाहीं. येथें शब्दाची व्याप्ति विस्तृत झाली आहे. मित्रवर्य यौगिक अर्थानें जर एका किंवा मोजक्याच मित्रांस लागणार, तर तोच हल्लींच्या रूढार्थानें सर्वांसच लागणार. अशा रीतीनें येथें सामान्यार्थत्व (किंवा Generalization of sense) प्रवृत्त झालें आहे. हें व्याप्तिविस्ताराचें तत्त्व मधूनमधून आढळतें; त्यास कोणी अप्रशस्त मानीत नाहींत. याच तत्त्वानुसार सरोवर हा शब्द नुसता 'तळें' हाच अर्थ दर्शवितो. तो शब्द मोजक्या तळ्यांस न लागतां सर्वांसच लागतो. अर्थात् त्याच्या व्याप्तीचा विस्तार झाला आहे. असलीं कांहीं अन्य उदाहरणें आहेत काय ?

४ संस्कृतांत मामा-ला मातुल असा शब्द आहे व मामी-ला मातुलानी. मराठींत मामक यावरून मामा असा व त्यावरून मामी हाही शब्द अगोदरच रूढ झाला आहे. मातुलानी हा शब्द मराठींत येऊं लागला, तेव्हां आपलें क्षेत्र मामी या शब्दानें आक्रमिलेलें त्यानें पाहिलें; तेव्हां तो परत जाऊं लागला. पण शिष्टांनीं त्यास ठेवून घेतलें आणि मामी-हून भिन्न अर्थ 'बापाची बहीण' हा त्यास दिला व याच अर्थानें मावळण शब्द कांहीं लोकांत चालू आहे. अयि-वरून मराठींत आई हा शब्द आला. नंतर मातृ हा शब्द डोकावूं लागला; तों त्यास आढळलें कीं, आपलें क्षेत्र आई या शब्दानें आक्रान्तपूर्व आहे. तेव्हां त्यानें आपणाकरितां निराळें क्षेत्र 'वडील बहीण' हें पैदा केलें. माई याचा अर्थ आई असा न होतां वडील बहीण असा होऊं लागला. अशा रीतीनें

कांहीं शब्दांस मूळ अर्थाहून निराळा अर्थ प्राप्त होतो. नानासाहेब पेशव्यांचे चिरंजीव माधवराव यांचे नंतर कांहीं वर्षांनीं त्यांचे नातवासही माधवराव हेंच नांव ठेवण्यांत आलें. पण हा शब्द अगोदरच त्याचे चुलत्यास लाविला असल्यामुळें, त्याला भिन्न रूप धारण करणें प्राप्त झालें; अशाकरितां कीं चुलत्याचे नांवाशीं आपला घोटाळा न व्हावा. ही गोष्ट, सवाई हें उपपद मागें चिकटवून घेऊन, त्यानें साधली.

५ येथें शब्दांतराचे मुळाशीं दोन तत्त्वें दिसतात. शब्दाचीं अंगें दोन–(वर्णात्मक) रूप व (वस्तुबोध करणारा) अर्थ. सर या शब्दानें आपलें **रूप** वर या भरतीनें बदलिलें आणि अर्थ कायम राखिला; तर भ्रातृ या शब्दानें, (साधितरूप माई हें कायम ठेवून) निराळा **अर्थ** आपणाकरितां मिळविला. म्हणजे शब्द आपल्या अर्थाचा घोटाळा टाळण्यासाठीं कधीं रूप बदलतात, तर कधीं अर्थ बदलतात; पैकीं पहिल्या प्रकारानें म्हणजे आपला अर्थ (कांहींसा) बदलून सरस् याचें रूप सरोवर असें झालें आहे.

---

१५. मराठींतील ‘ ही ’ अव्यय

संस्कृतांत **अपि** हें अव्यय आहे. त्याचा अर्थ ‘ सुद्धां ’ असा आहे. याचेंच रूपांतर मराठींत **ही** असें झालें थाहे. या ही–चें, अर्थाचे बाबतींत, अपि–शीं ऐक्य आहे. पण रूपाचे बाबतींतहि त्यांचा संबंध कसा जुळतो, हें आपण पाहिलें पाहिजे. असा संबंध स्थापित झाला तरच अपि–वरून ही झालें आहे, असें म्हणतां येईल. तद्भव शब्दाची सिद्धि दोनही प्रकारांनीं मिळून, अर्थैक्य व रूपसादृश्य यांवरून, मान्य करावी लागते.

अपि–मध्यें **प्** हें कठोर व्यंजन आहे. कठोर वर्णांस उच्चारतांना जास्त यत्न करावा लागतो, तितका मृदूस लागत नाहीं. कमी यत्नानें काम भागविणें हा मनुष्याचा निसर्गच आहे. शाळा शब्दानेंच पुरेसा अर्थबोध झाल्यास त्याचें मागें पाठ हा शब्द कशाला ठेवा ? याच विचारानें पाठशाळा–चा संक्षेप शाळा असा झाला आहे. प्रकट–चें प्रगट, सकल–चें सगळें, वट–चें वड, पंप–चें बंब, पटाटा–चें बटाटा इत्यादि रूपांतरांमध्यें **मृदूकरण** आढळतें. याच उच्चारालस्याचे प्रवृत्तीनें अपि–चें रूपांतर प्रथम अबि झालें.

शब्दाच्या आरंभींचा लघु स्वर गाळण्याकडेही भाषेची प्रवृत्ति आढळते. अरण्य–चें रान, इयत्ता–चें यत्ता, उपाध्ये–चें पाध्ये व example चें

sample, Esquire चें Squire--हीं अशाच प्रवृत्तीचीं द्योतक रूपांतरें आहेत. ही प्रवृत्ती अवि–चें रूपांतर **बि** होण्यांत दिसून येतें. हा बि, दीर्घत्व पावून, आपल्या महाराष्ट्रांत अशिक्षित जनतेंत, बी या रूपानें ऐकूं येतो. हें दीर्घत्वहि उच्चारसौकर्यास्तवच आहे.

अल्पप्राण किंवा विषमस्थानीय व्यंजनांत ह् शिरून त्यांचीं रूपांतरें कधीं कधीं महाप्राण होतात; चंपक–चें चाफा, पनस–चें फणस, गर्गरी–चें घागर, बर्बुर–चें बाभूळ हीं रूपांतरें अशींच बनलीं आहेत. याच धर्तीवर बी–चें **भी** झालें. यांत ह–कारांश किंवा वातुळपणा अथवा बढाईखोरपणा उघड आहे; व तो उत्तर–हिंदुस्थानांतील लोकांच्या शीलाशीं कांहींसा संवादीच आहे. त्यामुळें हें हकारविशिष्ट रूप **भी** असें हिंदी भाषेंत होणें साहजिकच दिसतें. तसेंच तें हिंदीच्या प्रचारांतही आहे. या भी–रूपांत मुळांतील प–चें रूपांतर ब, व आगंतुक ह, असे दोनही प्रकार आहेत; यजमान व पाहुणा असे दोनही विद्यमान आहेत.

हें हिंदींतील भी रूप मराठींत येतांना, त्यांतील फक्त हकार राहिला, बकार गळाला, म्हणजे आगंतुक तो राहिला, व यजमान नाहींसा झाला; अपि–मध्यें पडलेली भर तेवढी शिल्लक राहिली, **मूळचा अंश नापत्ता झाला.** एखाद्या जोड्यास कधीं कधीं संसारी लोक दुरुस्तीकरितां वेळोवेळीं इतकीं ठिगळें लावून घेतात कीं, अखेर मूळचा जोड्याचा भाग जवळजवळ नामशेष होतो, व जोडा दिसतो तो केवळ नवीन दिलेल्या ठिगळांचाच असतो. असाच प्रकार अपि–चा होऊन मराठींतील ही बनला आहे.

सम वर्ग्यांतील स्पर्शाचा अंश लुप्त होऊन केवळ हकार अवशिष्ट राहणें मराठींत नवीन नाहीं; बधिर–बहिरा, गभीर–गहिरा, प्राघूर्णक–पाहुणा, इत्यादि याचीं अनेक उदाहरणें आढळतात. अशा उक्त रूपांतरांच्या परंपरेनें संस्कृत अपि-चें ही असें रूप शिष्ट मराठींत आलेलें दिसतें. अपि (संस्कृत), पि-बि-भि (अशिष्ट मराठी), भी (हिंदी), ही (शिष्ट मराठी), अशी रूपांतरप्रणाली दिसते. यांतील कदाचित् भी हें रूपही अशिष्ट मराठींतच एकाकाळीं रूढ असावें, व त्यावरूनच ही बनलें असावें; असें असल्यास तदर्थ हिंदीचा आश्रय करण्याचें कारण नाहीं. तरी पण हें सत्य आहे कीं, **ही** हें रूप **अपि**पासून निघालें आहे. पण त्यांतील इ स्वर सोडून कांहींच या तद्भवाचे रूपांत उतरलेलें नाहीं. असो. येथपर्यंतचे विवरणावरून अपि–चा तद्भव (व तो दीर्घान्त) **ही** आहे ही गोष्ट विद्वानांस पटेल, असें वाटतें.

भाग ३.

शुद्धलेखन.

१ लेख.

१. अव्यय ' च ' कसें लिहावें ?

असें-च वगैरे ठिकाणीं ' च ' मागील शब्दास जोडावा कीं त्यापासून तोडावा ? त्याची जात कोणती ?

१ **प्रसंग**-अलीकडे कांहीं वर्षें इतिहाससंशोधकमंडळानें छापिलेल्या लेखांत ' च ' हा मागील शब्दापासून तोडलेला सांपडतो. पूर्वीचा आजपर्यंतचा प्रघात ' च ' मागील शब्दास जोडण्याचा आहे. मंडळानें ही रीत कां मोडली, याच्या युक्तायुक्ततेचा विचार येथें करूं.

२ **दादोबांचें मत**-च ही ना मात्र देखील हीं शुद्धशब्दयोगी अव्ययें आहेत. दादोबांचे ग्रंथांत तीं मागील शब्दास जोडलेलीं आढळतात.

३ **मंडळाचें म्हणणें**-वरील चाल मोडण्याचें कारण मंडळानें कोठें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध केलें असतें तर त्याविषयीं विचार करणें विशेष सोईचें झालें असतें. तसें प्रसिद्ध झालेलें मला कोठें वर्तमानपत्रांत आढळलें नाहीं. एवढें मात्र ऐकतों कीं, मंडळाचे मतें-असेंच वगैरे ठिकाणीं ' **च** ' हें सर्वनाम आहे, अर्थात् स्वतंत्र महत्त्वाचा शब्द आहे, करितां तो स्वतंत्रपणेंच मागील किंवा पुढील कोणत्याही शब्दास न जोडतांच-लिहिणें अवश्य आहे. हेंच मंडळाचें मत गृहीत धरून त्याचे ग्राह्याग्राह्यतेचा विचार करणें प्राप्त आहे.

४ **च-चें वैलक्षण्य**-उपयोगदृष्ट्या. मागील शब्द कोणत्याही जातीचा असो, तो ' च ' चा उपजीव्य बनतो. नामावर किंवा सर्वनामावर विशेषणाचें उपजीवन होतें. तेव्हां विशेषण हें त्यांचें उपजीवक व नाम व सर्वनाम हीं विशेषपणाचीं उपजीव्यें होतात. क्रियाविशेषण हें विशेषण, क्रियापद किंवा दुसरें क्रियाविशेषण यांचें उपजीवक होय. अशा रीतीनें विशेषण व क्रियाविशेषण यांचीं उपजीव्यें ठरलेलीं आहेत; असा प्रकार 'च' चा नाहीं. कोणत्याही शब्दा-

वर त्याचें उपजीवन होतें. आडांतच नाहीं तर पोहऱ्यांत कोठून येणार ? डोळेच नाहींत तर दिवा काय करणार ? पैकीं पूर्वत्र 'आडांत' ही सप्तमी किंवा क्रियाविशेषण यावर 'च' अवलंबून आहे, तर उत्तरत्र डोळे या नामावर. या द्विविधत्वामुळें 'च' ची गणना विशेषण किंवा क्रियाविशेषण यांपैकीं कशांतच करतां येत नाहीं. यामुळेंच दादोबांनीं त्याची गणना 'शुद्धशब्दयोगी अव्यय' या स्वतंत्र संज्ञेनें केली आहे. सारांश–वाटेल त्या शब्दावर अवलंबून असणें, या कारणानें 'च' वगैरे शब्द इतर शब्दांहून विलक्षण ठरतात.

५ **प्रतिगामी अव्यय**–'दाशरथी रामानें आपल्या बाणानें रावणाचें मस्तक उडविलें' या वाक्यांत प्रत्येक शब्दाचें धोरण अथवा अन्वयदिशा पुरोगामी-पुढें वाहणारी-आहे. दाशरथी कोण ? राम. रामानें काय ? उडविलें. आपल्या काय ? बाणानें. बाणानें काय ? उडविलें. रावणाचें काय ? मस्तक. मस्तक काय केलें ? उडविलें. अशा रीतीनें प्रत्येक शब्दाची उडी पुढें-पुढें आहे. कोणी म्हणून मागें पहात नाहीं. प्रत्येक शब्दाबरोबर वाक्याचा ओघ एक एक कदम पुढें जातो. म्हणूनच वाक्यगत शब्दास पद (म्हणजे पाऊल) म्हणतात. असा प्राङ्मुख प्रवाह सामान्यतः वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा असतो. 'च' वगैरे शब्द या तत्त्वास अपवाद आहेत. 'रामाचे वनवासानें सर्वांस शोक, कैकेयीलाच काय तो आनंद झाला.' येथें च या शब्दाचें धोरण पुढें नसून, तो केवळ कैकेयी या एकट्या शब्दासच धरून आहे. वाक्यगत पदांचें धोरण प्राङ्मुख असतें, तर 'च' या पदाचें प्रत्यङ्मुख आहे. तो मागें वळून मागील पदास चिकटून बसला आहे. त्याचा अन्वय 'कैकेयीस' या एकाच पदांत परिसमाप्त झाला आहे. (वृक्षादनी किंवा) बांडगुळाप्रमाणें 'च' हा मागील पदावर रूढ झाला आहे. इतर पदें पुढें-पुढें पाहतात, तर हें पद वानरीच्या पिलाप्रमाणें मागें वळून, वानरीप्रमाणें मागील पदास धरून बसतें. म्हणजे च वगैरे शब्दांचें धोरण प्रतिगामी ठरतें. या धर्मावरून च या शब्दास काय संज्ञा द्यावी बरें ? नाम–सर्वनाम–प्रभृति आठ प्रकारांपैकीं कोणतेही प्रकारांत च–चा अंतर्भाव होत नाहीं.

सारांश–प्रतिगामी अव्यय म्हणून त्याचा स्वतंत्र वर्ग केला पाहिजे.

६. **उपजीव्याचें विविधत्व व च–चा प्रतिगामी अन्वय**–या द्विविध वैलक्षण्यावरूनच, च-चें लिहिण्यांतही वैलक्षण्य येणें अस्वाभाविक नाहीं. उप-

जीवन व अन्वय या द्विविध बंधनांनीं ' च ' एकट्या मागील शब्दांशींच सर्वस्वीं ग्रथित झाला असल्यानें, तो मागील शब्दाशीं जोडून लिहिण्याचा पूर्वप्रघात अयुक्त दिसत नाहीं.

७. **मंडळाचें समर्थन व त्याचें खंडन**—मंडळाचें स्वमत–समर्थन असें ऐकतों कीं, ' च ' हें मूळचें सर्वनाम आहे. **खंडन**– असेल तसें. मूळचें तसें नसलें किंवा असलें तरी, **आतांचें काय** ? हाच विचार प्रधान आहे. संस्कृतांत ' अस्ति ' हें क्रियापद आहे; परंतु ' अस्ति विदिशायां धनमित्रनामा वणिगवसत् ' अशा वाक्यांत ' अस्ति ' हें अव्यय मानितात. ' दिष्ट्या ' हा मूळचा तृतीयांत शब्दही, उपयोगावरून व त्याच्या इतर विभक्ति लुप्तप्राय झाल्यामुळें, अव्यय मानण्यांत येतो.

The day during इत्यादि ठिकाणीं ' during ' हें वर्तमान धातुसाधित आहे; परंतु during the day या व सदृश ठिकाणीं, तें उपयोगाचे दृष्टीनें केवळ शब्दयोगी अव्यय मानितात. ' अस्ति ' एकवेळ क्रियापद होतें,नव्हे–हल्लींही प्रायः असतें, तरी पण तें वरीलसारख्या ठिकाणीं क्रियापद न मानितां उपयोगप्रधान दृष्टीनें अव्ययच लेखितात.' राम आणि लक्ष्मण ' या वाक्यांशांत ' आणि ' (अन्य) हें मूळचें सर्वनाम असतां, हल्लीं त्यास त्या संज्ञेनें न ओळखितां, केवळ अव्ययांत गणितात. सारांश–अमूक शब्द पूर्वीं मुळांत कोण होता, हा प्रश्न लेखनांत किंवा व्याकरणांत महत्त्वाचा नाहीं; त्यास महत्त्व व्युत्पत्तिशास्त्रांत आहे. व्याकरण-शास्त्र, अमूक शब्द हल्लीं व प्रस्तुत वादविषयक ठिकाणीं काय कार्य करितो, एवढ्याच दृष्टीनें त्याची जाति ठरविणार व तदनुरूप लेखनही करणार. पूर्वीं वापरण्यांत असलेल्या परंतु हल्लीं गंजत पडलेल्या बंदुकी व तलवारी मोडून त्यांच्या अनुक्रमें फुंकण्या व कोयते बनवून ते वापरणारांस, यथाक्रम बल्लव व मजूर अशाच संज्ञा मिळणार व त्यांचे हातांतील वस्तूंना एके काळीं त्या बंदूक व तलवार अशा रूपानें असतांही हल्लींचे रूपांत फुंकणी व कोयता असेंच म्हणणार.

८. **सारांश**—शास्त्रांत काय, किंवा व्यवहारांत काय, पूर्वीं अमूक होतें यास महत्त्व नसून, हल्लीं काय आहे, (काय काम करितें) यासच महत्त्व आहे. मातींतीलच अंश ओढून पोसलेल्या उसाचे रसापासून बनलेली साखर वेदांत्याचे दृष्टीनें, मातीच असली तरी, व्यवहारांत तिला साखरच म्हणणार.

तद्वतच 'च' हा शब्द एका काळीं सर्वनाम असला तरी त्यास सांप्रतचे उपयोगाचे दृष्टीनें सुज्ञ लोक अव्ययच म्हणणार. 'च'–चें पुरातन रूप लोकांना सांगणेंच तर तसें एकदां स्पष्ट जाहीर करावें, त्याकरितां विचित्र लेखनानें वाचनांत वाचकांचे दृष्टीस पदोपदीं अडखळावयास लावण्याचें कारण दिसत नाहीं. तुम्ही कोण ? आम्ही जाहगीरदार. जाहगीर कोठें आहे ? हल्लीं काय करितां ? जाहगीर मागेंच गेली. हल्लीं तांगा हाकतों. अशी स्थिति असल्यास तुम्ही तांगेवालेच. एके काळीं होतां, एवढ्यानेंच तुम्ही आतां जाहगीरदार ठरत नाहीं. 'वर्तमानेन वर्तन्ते' हें सत्पुरुष–लक्षण ध्यानांत ठेवावें. 'च' हल्लीं अव्यय आहे (त्यास विभक्ति लागत नाहीं); तद्रूपानेंच त्यास वागविणें योग्य, सर्वनामाचें महत्त्व त्यास देणें उचित नाहीं. करितां उपजीवन व अन्वय या दोन कारणांस्तव तें मागील शब्दास जोडून लिहिणें अप्रशस्त दिसत नाहीं.

९. **उच्चारदृष्ट्या विचार**–मी, तूं, तो, हें, कां, ना, ही, जी, ओ, **च, व** वगैरे कांहीं शब्द मराठींत एकाक्षर (किंवा एकस्वर) आहेत. यांतील शेवटचे दोनच एकमात्रक दिसतात, बाकीचे सर्व अनेकमात्रक आहेत, 'व' हा बहुधा पुढील शब्दाबरोबर जोडून उच्चारला जातो. 'भीम **व अर्जुन**' या वाक्यांशांत 'व' हा शब्द अर्जुनाबरोबर उच्चारण्यांत येतो. अशा ठिकाणीं व-चा उच्चार किंचित् लांबविला जाऊन, तो द्विमात्र होऊं पाहतो. '**व**डील' या शब्दांतील व-शीं (अव्यय) व-चा उच्चार ताडून पाहिल्यास, ही गोष्ट प्रतीत होईल. पुढील अक्षराबरोबर उच्चारला गेल्यानें व–चे उच्चारांत फरक पडतो, त्याची मात्रा एकाधिक होते. सारांश–**उच्चारतः** मराठींत च–व्यतिरिक्त एकमात्रक शब्द नाहीं, असें दिसतें. या एकमात्रत्वाचे दृष्टीनें च–चा विचार करूं.

१०. **च–चा उच्चार**—कैकेयी म्हणाली–राम वनांत गेला **तरच** मी जीव ठेवीन. अशा ठिकाणीं इतर ठिकाणचे उच्चाराहून तर–चे उच्चारांत भेद दिसून येतो. नुसता '**तर**' व त**र**च यांतील दोन ठिकाणचे र–चे उच्चार सारखे नाहींत. पूर्वत्र र--ची मात्रा जवळजवळ शून्य आहे; उत्तरत्र त्याच्या मात्रा जवळजवळ दोन होतात, र-मधील अकार लांबविला जातो, तो द्विमात्र होऊं पाहतो. त्याला आपले बरोबर पुढील (स्वररहित) च–ला ओढून घ्यावयाचें असतें. अर्थात् अशा ठिकाणीं 'च' हा तर–बरोबर जोडून लिहिणें युक्त दिसतें. याचीच सत्यता पुढील उदाहरणानें स्पष्टतर होईल.

११. **अर्थात्+च**–अर्थात् या शब्दांत त् हा स्वररहित लिहिला व उच्चारिला जातो. पुढें च आल्यास तो च अंतःप्रक्षिप्त अ–चे द्वारां त्–शीं जोडून उच्चारला जातो. ठराव, कळस, चोरून, आणि विचित्र, या शब्दांचे उच्चाराचा विचार केल्यास असें दिसतें कीं, **अंतींचा अकार, मागें जोडव्यंजन नसल्यास, अनुच्चारितप्राय असतो.** च-चे उच्चाराचे संबंधांतही अशीच स्थिती असते. तरीच, लवकरच, जातोच, ठरवावेंच, हळूच, या शब्दांचे उच्चारांत च-चा अकार मुळींच ऐकूं येत नाहीं; ज्यामुळें च-ची दिसणारी एक मात्राही नष्ट होते. स्वर जर श्रुत होत नाहीं, तर मागील व्यंजनानें काय करावें ? तें व्यंजन ना ? दुसऱ्या (म्हणजे स्वरा-) बरोबर उच्चारलें जाणारें ना? बरोबरीचा पुढला स्वर जर अनुच्चारित, तर तें व्यंजन मागील स्वराचा आधार घेणार, मागील अक्षरांतील स्वराबरोबर उच्चारलें जाणार. यावरून उघड आहे कीं, च-चा उच्चार होतो तो मागील स्वरामुळेंच. करितां त्याबरोबरच तो जोडून लिहिला पाहिजे. पुढें च आल्यास 'अर्थात्'या शब्दांत अ-ची भर पडते व अर्थात असें रूप तयार होतें.हें केवळ पुढील च–चे उच्चारणासाठीं. मग त्या च-पासून अर्थात हा शब्द निराळा लिहिणार काय ? मुळींच नाहीं. दोन्ही एकत्र जोडूनच लिहिले पाहिजेत. पृथक् लिहिल्यास उच्चार व लेख यांमध्यें निष्कारण विसंवाद केल्याचा दोष लागेल.

(अर्थात्–च वगैरे ठिकाणचा) च स्वतंत्र लिहिल्यानें, अशी अडचण येते कीं, जो स्वर (म्हणजे च्-पुढील अ) त्या बरोबर लिहिला जातो, तोच स्वतः अनुच्चारित, तेव्हां त्याचेबरोबर च-चा उच्चार होणें अशक्य; व ज्या (मागील) स्वराबरोबर तो उच्चारला जातो त्यापासून च तोडलेला. हा उच्चार व लेख यांतील विरोध टाळणें तर ' च ' मागील शब्दास जोडल्यावांचून गत्यंतरच नाहीं. **ज्याचे बरोबर उच्चारण त्याचेच बरोबर लेखन झालें पाहिजे.**

या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास, 'च' यास अव्यय मानणें प्राप्त होत नाहीं काय? व तें मागील शब्दास जोडून लिहिणें,सोईचें,युक्त व सशास्त्र दिसत नाहीं काय ?

लेख २ (खंडनपर)

' च ' अव्ययासंबंधानें माझे संमान्य मित्र रा. रामभाऊ जोशी यांस उत्तर.

१ मागील शब्दास जोडून 'च' लिहावा याचे समर्थनार्थ मीं दोन मुद्दे लिहिले होते.(१) च केवळ प्रतिगामी अव्यय म्हणजे एक किरकोळ शब्द आहे; सर्व-

नामासारख्या मोठ्या महत्त्वाचे वर्गात त्याची गणना होत नाहीं. (२) च–चे उच्चारास मागील शब्दाची आत्यंतिक जरूरी आहे; त्याचा उच्चार मुळीं मागील स्वरामुळेंच शक्य होतो.

२ वरील मुद्यावर (२९–७–२३) रा. रामभाऊंचें म्हणणें–(१) 'च हें उभयान्वयी अव्यय आहे'. याचें प्रतिपादन त्यांनीं मुळींच केलें नाहीं. त्याबद्दल केवळ चिपळूणकरांचा हवाला दिला आहे.–(२) 'च हा स्वतंत्र शब्द आहे. सबब तो निराळाच लिहिला पाहिजे.'

३ यावर **उत्तर** (१) च–चें अव्ययत्व रामभाऊंसही मान्य आहे. त्याचें उभयान्वयित्व त्यांनीं सिद्ध केलें नाहीं. त्यामुळें माझा पहिला मुद्दा अढळच राहतो. (२) 'च स्वतंत्र शब्द आहे' यानें माझा दुसरा मुद्दा खंडित होत नाहीं. रामभाऊंनीं उच्चारणाचे मुद्याला अजिबात वगळलें आहे. यामुळें तो मुद्दाही निर्बाधच राहतो. एवंच माझें म्हणणें त्यांनीं सप्रमाण खोडलें नाहीं.

४ आणखी **स्वतंत्ररीत्या विचार**–राम हा शब्द 'र् आ म् अ' असा पृथक् वर्णांनीं कां लिहूं नये ? उत्तर–त्या सर्वांचा उच्चार एकत्र होतो म्हणून; त्यांत आपण मध्यें कोठेंही थांबत नाहीं. यावरून उघड आहे कीं, जे ध्वनी आपण (अव्यवहित =) सलग उच्चारितों, त्यांचें लेखनही सलगच झालें पाहिजे.हेंच तत्त्व प्रत्येक शब्द पृथक् लिहावयाचेंही मुळाशीं आहे; कारण दोन शब्दांमध्यें आपण थांबूं शकतों; म्हणजेच या उच्चारपद्धतीवरून पृथक् लेखनाचा नियम निघाला आहे. नियम व उच्चारण यांत जन्यजनक संबंध आहे. अर्थात् उच्चारणाचे विरुद्ध जर नियम जाऊं पाहील, तर त्यास उच्चारण गुंडाळून ठेवील. बापाचे मताविरुद्ध त्यानेंच दिलेल्या सवलतींत मुलगा वागल्यास बाप ती सवलत काढून घेईल. स्वतंत्र शब्द स्वतंत्र लिहावा, असा नियम जरी सामान्यतः सिद्ध होतो, तरी उच्चारण जेथें त्यास हरकत करील तेथें त्यास नमून मागें सरलें पाहिजे. 'अर्थातच', 'लवकरच', '**तोच**' इत्यादि ठिकाणीं निष्पक्षपात मनानें कोणीही शिष्टानें सांगावें, च–चा उच्चार मागील (आगंतुक किंवा मूळच्या) स्वराबरोबर होतो कीं नाहीं ? मला वाटतें, 'मागील स्वराबरोबरच उच्चार होतो' असेंच उत्तर येथें खास येणार. **ज्याबरोबर उच्चारण त्याबरोबर लेखन.** अशा रीतीनें च–चें मागील शब्दाबरोबर जोडून लेखन वरील नियमाचे मूलभूत तत्त्वास

अनुसरूनच आहे. शब्दांतील ध्वनीचे दर्शक वर्ण जोडून कां लिहावें ? उत्तर-एकत्र उच्चारण्यांत येतात म्हणून. बरोबर, याच कारणाकरितां 'च' मागील शब्दास जोडून लिहिणें. अशा रीतीनें जोशांनीं दिलेला नियम व मीं प्रतिपादन केलेलें च–चें लेखन यांची तत्त्वदृष्ट्या एकवाक्यताच सिद्ध होते.

५ रामभाऊंचे **अवांतर मुद्यांचा विचार**—(१) 'च' हें उभयान्वयी अव्यय आहे. **खंडन**—मोक्ष हेंच ऋषींचें ध्येय होतें; म्हणजे 'दुसरें कोणतेंही ध्येय नव्हतें.' असा उत्तर वाक्याचा अध्याहार मानून कदाचित् रामभाऊ 'च' हें उभयान्वयी मानीत असतील; परंतु खरोखरी हें जोडण्याचें काम 'च' कसें करितें, तें त्यांनीं स्पष्ट दर्शवावें. जोडलेल्या दोन भागांमध्यें च ठेवून दाखवावें. कोणत्या उभयाचा अन्वय **च** करिते तें स्पष्ट सांगावें. अध्याहार कल्पिल्यानें शब्दाचें व्याकरणमूल्य ठरत नाहीं; ठरतें असें मानिल्यास–'वाः !' या केवल प्रयोगाचे पुढेंही 'मला फार आनंद वाटतो' असा अध्याहार करून त्यास वाक्य म्हणण्याचा प्रसंग येणार. सारांश-च हें उभयान्वयी अव्यय ठरत नसून केवळ 'प्रतिगामी अव्यय-'च ठरतें.

(२) 'च' हें शुद्धशब्दयोगी अव्यय मानणें अप्रयोजक आहे, असें रामभाऊ म्हणतात.

खंडन—दादोबा 'वर' हें शब्दयोगी, व च हें **शुद्धशब्दयोगी** अव्यय मानितात. उभयत्र शब्द तोच, अर्थ निराळा आहे. पूर्वत्र शब्दयोगी हा शब्द योगरूढ असून, उत्तरत्र शुद्ध यौगिक आहे. च हें फक्त एकस्या मागील **शब्दास चिकटून येतें** (दुसऱ्याशीं त्याचा संबंध नाहीं) असा येथें शब्द-योगी-चा यौगिक अर्थ आहे; व हाच अर्थ '**प्रतिगामी अव्यय**' या संज्ञेनें स्पष्टतर व्यक्त केला जातो. एखाद्या वैद्यानें औषधविशेषास अतिविष म्हटलें म्हणून तेवढ्यानें तो त्यास विषांत गणितो असें अवश्य सिद्ध होत नाहीं. अति-विष हा शब्द योगरूढ आहे तर, विष हा (प्रायः) यौगिक आहे. असला अर्थभेद न कळण्याइतके दादोबा उथळ बुद्धीचे खास नव्हते. रामभाऊ मात्र (कळून वा न कळून) हा अर्थभेद लक्ष्यांत न घेऊन, दादोबांस दोष देत आहेत. अर्थात् 'च' वगैरे अव्ययें शब्दयोगीच नाहींत, तर शुद्धशब्दयोगी आहेत. अर्थात् 'च' वगैरे अव्ययें शब्दयोगीच नाहींत, तर शुद्धशब्दयोगी कशीं व्हावीं ? हा रामभाऊंचा प्रश्नच भ्रममूलक ठरतो. दादोबांचे मतें "**च**

वगैरे शब्द ‘ शुद्ध ’ (म्हणजे रूढार्थानें असंस्पृष्ट) ‘ शब्दयोगी ’ म्हणजे ‘ शब्दाबरोबर केवळ जुळून येणारीं ’ अव्ययें ” असा अर्थ विवक्षित आहे.

(३) **रामभाऊ म्हणतात**—शब्दयोगी अव्ययांस स्वतंत्र अर्थ नसतो; नामास विभक्तीचा अर्थ देणें हेंच त्यांचें कार्य.

खंडन—माघापर्यंत, मेघासमोर, गड्याहातीं, घरापुढें, दाराजवळ, डोक्यावर—या ठिकाणीं अव्ययें प्रातिपदिकांस कोणकोणत्या विभक्तीचा अर्थ देतात, हें रामभाऊंनींच सांगावें. सातींपैकीं कोणतीचाच अर्थ येथें संभवत नाहीं. संस्कृतांतही प्रति, अभि, अनु, विना, ऋते, इत्यादि शब्द स्वतंत्र अव्ययें मानिलीं आहेत. त्यांचेवर विभक्तींचीं कार्यें लादलीं नाहींत.

(४) ‘ **शब्दयोगी अव्ययें** स्वतंत्र शब्द नव्हत तर प्रत्ययच आहेत. ’ असें रामभाऊ म्हणतात. **खंडन**-त्यांचेच व इतरांचेही व्याकरणांत अष्टविध शब्दांत शब्दयोगी अव्ययांची एक जात सांगितली आहे. तशी ती खरीच आहे. पण त्यांच्याच म्हणण्यांत त्यामुळें विरोध येतो.

(५) **एक इष्टापत्ति**–‘अयोध्या प्रांताच्या पलीकडे हिमालय व त्याच्याच पलीकडे तिबेट देश.’ असें वाक्य घेऊं. रामभाऊंच्या म्हणण्याप्रमाणें पलीकडे हा स्वतंत्र शब्द नाहीं, तो केवळ शब्दावयव आहे. आतां एखादा शब्द व त्याचाच अवयव यांमध्यें कोणीं आलाच तर तो त्याचा अवयवच असणार, त्या उभयतांशीं अभिन्न, एकरूपच असणार;एवढेंच नव्हे तर पलीकडच्या पेक्षांही अलीकडचा अवयव वस्तूशीं जास्तच तादात्म्य पावणार. झाडाचे बाह्य त्वचेपेक्षां अंतस्त्वचा केव्हांही वृक्षाशीं गुणधर्मांनीं अधिक सजातीय असणार. दूरचा जर अवयव किंवा परतंत्र शब्द, तर जवळचा तो ‘ अवयवतर ’ किंवा ‘अगदींच परतंत्रशब्द’ ठरणार. म्हणजे त्याच्याचपलीकडे या शब्दप्रयोगांत ‘च’ केवळ शब्दावयव ठरत असल्यानें मागील अक्षरद्वयाशीं जोडल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं; एरवीं पलीकडे हा शब्दावयव मागील प्रातिपदिकास कसा जोडणार ? पहिल्या मजल्यावर दुसरा न उभारतां तिसरा मजला कसा बांधणार ? प्रातिपदिकास शब्दयोगी अव्यय लावून बनलेला त्याच्याचपलीकडे हा अक्षरसंघ एक शब्द असून तो अखंड लिहिला पाहिजे असें रामभाऊंच्या म्हणण्यावरून ठरतें. (शब्दयोगी अव्ययें कशीं लिहावीं याचा विचार स्वतंत्र केला पाहिजे). (क) कालचे (३१-७-२३) केसरींत ‘ त्याचबरोबर ’ असा शब्दप्रयोग

रा. केतकर करतात. (ख) टिळकचरित्र पान २५२ मध्यें टिळक, **रामभाऊ जोशी** इत्यादि लोकांनीं पाठविलेल्या प्रतिसूचनेंत 'एवढ्याच-बद्दल' असा शब्दप्रयोग आहे. यांमधील 'च' ची व्यवस्था रामभाऊ कशी लावणार?

(६) शब्दयोगी अव्ययें हे नामाचे प्रत्ययच होत, असें रामभाऊ म्हणतात. प्रत्यय व शब्द यांत मोठाच भेद आहे. 'नाम्ना सह' याचें भाषान्तर 'नामासह' किंवा 'नामाशीं' असें होईल. यांत 'सह' हा शब्द व 'शीं' हा प्रत्यय आहे. या दोहोंतील भेद इतका स्फुट आहे कीं, त्याविषयीं लिहिण्याचें कारणच नाहीं. सारांश-शब्दयोगी अव्ययें प्रत्यय आहेत हेंही मानणें प्रामादिकच ठरतें.

---

२. मराठींतील संयोगकल्प.

१. अर्क हा शब्द उच्चारतांना मध्यें थांबावयाचें म्हटलें तर तें **अर्** आणि **क** यांचेमध्यें संभवतें. अ–चे नंतर थांबतां येत नाहीं; कारण जोडाक्षर र्क यांतील प्रथम घटक असलेल्या र्–चा उच्चार मागील स्वराबरोबर होतो. रूप-दृष्ट्या अर्क शब्दाचीं **अ** व **र्क** अशीं दोन अक्षरें ठरतात, तरी उच्चारदृष्ट्या तीं अर् व क अशीं मानावीं लागतात. इंग्रजींत अवयव (syllable) पाडणें अशाच धोरणानें होतें. Order हा शब्द or व der असा विभागला जातो. सारांश–प्रथम घटक मागील अक्षराबरोबर उच्चारला जाणें हें जोडाक्षराचें लक्षण दिसतें. ज्या शब्दांत आरंभींच जोडाक्षर असतें तेथें अर्थातच हें लक्षण लागू पडणें शक्य नाहीं; इतरत्र या लक्षणाचें अस्तित्व जोडाक्षराची परीक्षा करण्याचें साधन बनतें.

२. मागील अक्षराबरोबर, अर्थात् स्वरानंतर, पुढील व्यंजन उच्चारण्यानें त्या अक्षरास, तें ऱ्हस्व असल्यास, गुरुत्व प्राप्त होतें. याचे उलट—

तुझ्या बहुत शोधिले अघनिधी पदाच्या रजें।

या चरणाच्या पहिल्या शब्दांत झ्–चा उच्चार मागील अक्षराबरोबर होत नाहीं, म्हणून त्यास गुरुत्व येत नाहीं. उद्यान या शब्दाचे अवयव उच्चारतः उद्–यान असे पडतात. त्यामुळें प्रथमाक्षरास गुरुत्व येतें. उद्यां याचे अवयव उ–द्यां असें पडत असल्यानें, येथें **उ** गुरु होत नाहीं. सारांश--मराठींत सर्व

जोडाक्षरांचा उच्चार एकाच तत्त्वावर होत नाहीं. संस्कृतांत मध्यें स्वर नसलेल्या दोन किंवा अधिक व्यंजनांस मिळून संयोग म्हणतात; व त्यांतील पहिले व्यंजनाचा उच्चार, मागें अक्षर असल्यास, त्याबरोबर नियमानें होतो. **पिऱ्या, उद्यां, उन्हांत** वगैरे शब्दांतील जोडाक्षराप्रमाणें उच्चारिलीं जाणारीं अक्षरें संस्कृतांत मुळींच नाहींत. तेथें सर्वच जोडाक्षरांचा उच्चार एकविध होतो, म्हणजे प्रथमघटक, मागें अक्षर असल्यास, त्याबरोबरच उच्चारित होतो.

३. मराठींत **संयोग** या शब्दास पर्याय आढळत नाहीं. जोडाक्षरामध्यें संयोग व पुढील स्वर यांचा अंतर्भाव होतो. द्य हा संस्कृताचे दृष्टीनें संयोग आहे; पण **उद्यां** या शब्दांतल्याप्रमाणें, त्यांतील द्–चा उच्चार मागील अक्षराबरोबर होत नसल्यास, तो अयथार्थ संयोग ठरेल. सोईचे दृष्टीनें माझे मतें—क्, र्क, (तु) ऱ्या यांस क्रमानें **संयोग, जोडाक्षर** व **संयोगकल्प** (किंवा संयोगाभास) अशा संज्ञा योजाव्या. या व्यवस्थेंत संस्कृत व मराठी या भाषांतील विद्यमान संज्ञांचे अर्थांत मुळींच ढवळाढवळ होत नाहीं, नवीन संज्ञा केवळ पूर्वीच्या उभय संज्ञांनीं न दर्शविलेल्या अशा नव्या प्रकारास लाविली आहे. प्रकार निराळा, संज्ञा निराळी. वर्तमान लेखनपद्धतीप्रमाणें (१) डोळ्यांस स्पष्ट दिसणारा, पण (२) कानांस न भासणारा, (३) मागील अक्षरापासून पृथक् उच्चारला जाणारा व (४) त्यांतील स्वरास गुरुत्व न देणारा-असा व्यंजनोच्चार म्हणजे **संयोगकल्प** होय. संयोग व संयोगकल्प या दोहोंचा अंतर्भाव **व्यंजनयोग** या संज्ञेंत करावा.

४. या संयोगकल्पांत उत्तरावयव नियमानें य् किंवा ह् असतो. हा प्रकार संस्कृतांतही अगदींच नाहीं असें नाहीं. त्यांतही हकारोत्तर संयोग पदोपदीं आहेत, पण ते तसे लेखनांत आलेले नाहींत. क ख ग घ ङ इत्यादि स्पर्शवर्ण पाहिल्यास त्यांतील समवर्ण हे प्रच्छन्न संयोगकल्पच आहेत. त्यांचा आकार पूर्वव्यंजनाहून जास्त संकीर्ण (= घोटाळलेला, गुंतागुंतीचा) दिसतो. अशी कल्पना आहे–व ती यथार्थ दिसते–कीं विषमस्थानचे व्यंजनाकारांत हकार मिळविल्यानें पुढील वर्णाचा आकार निष्पन्न झाला आहे. क्= K, ख्=Kh या इंग्रजी समीकरणावरूनही ही कल्पना यावदुच्चार स्पष्ट होते. सारांश, ख्--घ्...भ् हे सर्व १० समस्पर्श संयोगकल्प ठरतात. रथ या शब्दांत र हें पहिलें व (त्-ह्-अ=) **थ** हें संयोग–कल्प–गर्भ दुसरें अक्षर होय. (क्... म् या २५ व्यंजनास स्पर्श ही संज्ञा आहे.)

५. वरील १० संयोगकल्प तर संस्कृतांतून मराठीनें घेतलेच, पण आणखीही बनविले-कांहीं **हकारान्त** व कांहीं **यकारान्त**. पैकीं ण्ह् न्ह् म्ह् न्ह् ल्ह् आणि व्ह् हकारान्त. पूर्वघटकाचा उच्चार जर कोठें मागील अक्षराबरोबर होईल, तर अर्थात् तेथें (यथार्थ) संयोग मानावा. अशा ठिकाणीं उच्चार-भेदानुरूप यथार्थ व अयथार्थ संयोगांचा लेखनभेद करणें इष्ट आहे. पण याची हकारान्त संयोगाचे बाबतींत तादृश जरूर नाहीं. या सहांपैकीं दोनच संस्कृतांत आढळतात; इतर संस्कृतांत मुळीं नाहींतच; व मराठींतही आढळतात तेथें नेहमींच केवळ संयोगकल्प असतात. 'गर्जन्हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे,' इत्यादि ठिकाणीं संस्कृतांत न्ह् हा संयोग आहे, व गर्हा वगैरे ठिकाणीं र्ह् हा संयोग आहे. पैकीं र् आणि ह् यांचा योग मराठींत द्विविध आढळतो, संयोग असल्यास र्ह् व संयोगकल्प असल्यास ऱ्ह. तेव्हां न्ह् या एकाच आकारावर मात्र द्विविध उच्चार लादला जातो. गर्जन्हरिः व उन्हानें-यांतील न्ह् हा एकच व्यंजनयोग द्विविध उच्चारावा लागतो. हीच उणीव, एकाच संयोगकल्पाकरितां लेखनभेद अवश्य न मानिल्यानें, भाषेंत राहणार.

हीच गोष्ट पुढील कोष्टकावरून स्पष्ट होईल–

सहघटक	आकार	संयोगप्रकार	भाषा	उदाहरण
ण	ण्ह	आभास	मराठी	कण्हणें
	ह्ण	सत्य	संस्कृत	प्राह्णः
न	न्ह	आभास	म.	उन्हांत
		सत्य	सं.	गर्जन्हरिः
	ह्न	सत्य	सं.	मध्याह्नः
म	म्ह	आभास	म.	ब्राम्हण
	ह्म	सत्य	सं.	ब्राह्मण
ल	ल्ह	आभास	म.	कल्हई
	ह्ल	सत्य	सं.	आह्लादः
व	व्ह	आभास	म.	लव्हाळा
	ह्व	सत्य	सं.	आह्वानम्
र	ऱ्ह	आभास	म.	वऱ्हाड
	र्ह	सत्य	सं.	गर्हणम्
	ह्र	सत्य	सं.	ह्रास

६. **यकारान्त** संयोगकल्प मात्र मराठींत बरेच म्हणजे २४ आहेत व त्यांतील बहुतेक संयोगरूपानेंही (मराठींतसुद्धां) आढळतात. अर्थात् यामुळें उच्चारतांना कोणता व्यंजनयोग संयोग व कोणता संयोगकल्प आहे, हें रूपावरून कळणें फार जरूर ठरतें. भाषाशुद्धीचे दृष्टीनें या दोहोंमध्यें लेखनभेद अवश्य केला पाहिजे. 'अशा भेदाचे अभावीं जगच्चक्र कोठें अडलें आहे ?' असें विचारणारांस मी उत्तर देऊं इच्छीत नाहीं; त्यांपुढें फक्त पुढील वाक्यें ठेवितों.

(१) मेनकेच्या लाव**ण्या**च्या दर्शनानें मोहित होऊन, विश्वामित्र ईश्वराकडे चित्त लाव**ण्या**चें विसरला; असें अनेक लाव**ण्यां**त शाहिरांनीं वर्णिलें आहे. (२) पु**ण्या**ची गणना कोण करी ? (३) गनिमी का**व्या**ची लढाई (४) रघुवंश का**व्या**ची महती.

येथें व्यंजनयोग कोणते ठिकाणीं कोणते प्रकारचा उच्चारावा, ही फोड लेखनावरून होत नाहीं. तिचे अभावीं अनभिज्ञ वाचकाच्या उच्चारांत व बोधांतही घोटाळा होणार. उच्चार द्विविध होत असून त्यांचा लेख एकविध आहे; या दोषाची उपेक्षा करणें म्हणजे इंग्रजींतील but = बट् व put= पुट् यांतील उच्चारविसंवादासारखाच प्रकार मराठींत करणें होय. 'पुण्याची' यांतील संयोग यथार्थ मानिल्यास तो अभंगाचे अर्थास अनुगुण होईल. उलट, तो अयथार्थ मानिल्यास प्रस्तुत वाक्य आपल्या पुणें शहराविषयीं तुच्छता व्यक्त करणारें होईल. केसरींत मागें येऊन गेलेला 'गनिमी काव्याची लढाई' हा मथळा वाचून, एका हिंदी बोलणाऱ्या, मराठी शिकलेल्या गृहस्थानें अशी पृच्छा केल्याचें ऐकण्यांत आहे कीं,–'हें गनिमी काव्य कोठील ?' सारांश–स्पष्ट बोध होण्यास उच्चारानुरूप लेखनभेद आवश्यक ठरतो.

७. **हकारान्त** संयोगकल्प--कण्हणें, पुन्हां, म्हैस, वऱ्हाड, कल्हई, तेव्हां इत्यादि ठिकाणीं आढळणारे, बहुधा मराठींत स्वयंसिद्ध आहेत, (Inflection=) शब्दनयाचे योगानें प्रवृत्त होणारे क्वचित्. 'गहू'--चें सामान्यरूप गव्हा यांत मात्र संयोगकल्प शब्दनयोत्थ दिसतो. याचे उलट--यकारान्त संयोगकल्प बहुतेक शब्द–नयमूलक आहेत. सामान्यरूप किंवा स्त्रीलिंग अनेकवचन होतांना असे संयोगकल्प बनतात. कड्यावरून, नद्या इत्यादि ठिकाणीं, पूर्वत्र सामान्यरूप, व उत्तरत्र स्त्रीलिंग अनेकवचन आहे. हे रूपवचनविकार प्रायः अंताक्षरांत होतात,

व बहुतेक व्यंजनें शब्दाचे अंताक्षरांत आढळत असल्यानें सामान्यतः कोण-तेही व्यंजनाचा य--शीं संयोगकल्प घडतो. मराठींत व्यंजनें सर्वसंमत ३४, अधिक ३ दन्त्य--तालव्य च, ज, झ, मिळून ३७. यकाराचे योगानें दन्त्यताल-व्याचा (शुद्ध) तालव्य व स--चा श बनतो; जसें--चमचा चमचानें, ससा सशानें. या संबंधांत तीन उच्चार विचारणीय आहेत. दशरथराजा रामराजास यौवराज्यावर बसवूं इच्छितो. यांपैकीं पहिला उच्चार संस्कृतांत उपलब्ध नाहीं. मराठी भाषेची संस्कृताशीं, व विशेषतः मोरोपंत, वामनपंडित इत्यादि व्युत्पन्न कवींच्या व सुशिक्षित आधुनिकांच्या संस्कृतप्रचुर अभिजात वाङ्मयाशीं, कायमची सांगड असल्यानें, संस्कृतांतील वर्णांचा लेख मराठींत अविकृत राखिला पाहिजे. ज्या वर्णरूपानें जो ध्वनि संस्कृतांत बोधित होतो त्या वर्णरूपाचा तोच ध्वनि मराठींत मानणें प्राप्त आहे. तेव्हां, हा संस्कृताशीं संवाद राखण्याकरितां, रामराजास या शब्दांतील जा विद्यमान व्यंजनाकाराचे द्वारांच व्यक्त केला पाहिजे; दशरथ राजा यांतील जा संस्कृतास अपरिचित असल्यानें त्याचें लेखन अन्यथा करणें प्राप्त आहे. राज्यावर यांतील ज्याचा उच्चार उभय भाषांत एकच प्रकारें व्यक्त होतो.

८. ज--प्रमाणेंच च, झ यांचेही मराठींत द्विविध उच्चार आढळतात. चार, जंग, झाक या सर्व ठिकाणीं आद्याक्षराचे उच्चारभेदानें अर्थभेद उत्पन्न होतो. दंत्यतालव्य उच्चार केल्यास क्रमानें, ओलें गवत, धातूचें कीट, व आच्छाद असे अर्थ प्रतीत होतात. शुद्धतालव्य उच्चार केल्यास, तीन आणि एक, युद्ध, वर्णांची छटा--अशा अर्थांचा बोध होतो. पैकीं उत्तरत्र, संस्कृताशीं उच्चार-साम्य असल्यानें, च--प्रभृति वर्ण विद्यमान आकारांतच लिहिले पाहिजेत; पूर्वत्र मात्र कांहीं भेद करणें प्राप्त आहे. तो तज्ज्ञांचे सर्वसाधारण मतानें घडवावा. मला सुचवावेंसें वाटतें कीं, दंत्यतालव्य उच्चार, ॱच, ॱज, ॱझ, अशा रूपानें, क्वचित् दर्शविलेले आढळतात; तसेच ते सर्वत्र दर्शवावे. छ्‌-चा उच्चार नेहमींच एकविध म्हणजे शुद्धतालव्य असतो. अशा रीतीनें जातां जातां दंत्य-तालव्य चकारादि वर्णांच्या रूपांचा विचार झाला. यकाराशीं योग होतांना, दंत्यतालव्य आणि स यांचे जागीं क्रमानें शुद्धतालव्य आणि श प्रवृत्त होत असल्यानें त्यांचे य-मिश्र संयोगकल्प केवळ च, ज, झ, श अशा असंयुक्त

रूपानेंच होतात. (क्...ळ् + च्, ज्, झ्=) सदातिसांपैकीं चारांचे संयोगकल्पांचा विचार झाला; बाकी ३३ राहिले.

९. म्ह, न्ह, इत्यादि ठिकाणीं जशीं म् न् इत्यादि सहाच व्यंजनें (ह्-चे योगानें) प्राणप्रवण होतात, तशीं सामान्यरूप किंवा अनेकवचन वगैरे विकारांत सर्वच व्यंजनें तालु-प्रवण होऊं पाहतात. प्रवण म्हणजे झुकलेला, कललेला, कडे रोख असलेला, त्यांत शेवट लय पावणारा; (प्राण म्हणजे हकारोच्चार-बीज व तालव्यत्व म्हणजे यकारोच्चारबीज). अर्थात् मूळव्यंजन मुळांतच **अतालव्य** असेल तर त्यांत (क) **य**-तत्त्व मिळतें, (ख) तेंच **सामि-तालव्य** म्हणजे दंत्यतालव्य असेल, तर तें पूर्ण म्हणजे शुद्धतालव्य बनतें; पण (ग) तें **पूर्णतालव्यच** असेल, तर तें तसेंच अविकृत राहतें. भाचा याचें सामान्यरूप भाचा (नें), तर काचा याचें काचा (नें) असेंच होणार. **मूळच्याच पूर्णताल-व्यांत आणखी तालव्यत्वाची भर पडत नाहीं.** सरी-चें अनेकवचन सऱ्या असें होतें, तर रोजनिशी याचें रोजनिशा असें यकारानें असंपृक्तच बनतें. खवा, अंबा, घोडा, कोल्हा इत्यादींचें सामान्यरूप खव्या, अंब्या, इत्यादि यकार-मिश्र होतें, तर मिया, पोपया, पाया, गाशा, तमाशा, यांचें जें मूळरूप तेंच सामान्यरूप मानण्यांत येतें. य् व श् मूळचेच पूर्णतालव्य असल्यानें, त्यांत तालव्यत्व-वृद्धि होत नाहीं. अय्या, भय्या, यांत तर यकार शिरणें शक्यच नाहीं. सारांश येथें 'तालव्यस्य तालव्यत्ववृद्धिर्न' हा नियम दिसतो. सामान्यरूपांत दन्त्यतालव्याचा शुद्धतालव्य व सकाराचा शकार होतो; शुद्धतालव्य, य आणि श हे तसेच राहतात. बाजा बाजानें, ताशा ताशानें, पाया पायावर, इ०. येथें यकारयोगासंबंधानें शुद्धतालव्य चार, सामितालव्य तीन,-य् श्, स् या दहांचा विचार झाला. अप्रयुक्त असल्यामुळें ङ् ञ्-चा विचार करणें नको. बाकी २५ व्यंजनें राहिलीं तीं क्...घ्...ट्...म्, र् ळ् व् ष् ह् ळ् (४+१५+६=२५)

१०. या शेष २५ व्यंजनांचे यकाराचे योगानें होणारे संयोगकल्प किंवा संयोगाभास लिहितांना य-चा आरंभ वरील ओळीपासून न करितां, किंचित् खालून करावा; म्हणजे अशा तोतया-संयोगाचा खऱ्या संयोगाशीं घोटाळा होणार नाहीं; म्हणजे मूर्ख मूर्खानें, सखा सख्यानें, सख्य सख्यानें असें लिहावें. जातां जातां हें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, संस्कृतांतील हकारादि संयोग-हे ७ च

प्रचारांत आहेत–मराठींत हकारोत्तर होतात; मात्र ह्य-मध्यें असा बदल होत नाहीं; जसें अपराण्ह, मध्यान्ह, ब्राम्हण, वह्या, ऱ्हास, आल्हाद, आव्हान. ह् व य् यांचे झटापटींत **य** आपली जागा सोडीत नाहीं, सह्याद्री असेंच रूप कायम राहतें.

११. मराठींतील संयोगकल्प ऋषींचे काळीं संस्कृतांत प्रचारांत असते तर, विषमस्पर्शावरून जसे समस्पर्श त्यांनीं तयार केले, तसे न्ह म्ह इत्यादि प्राण–प्रवण, व क्य म्य इत्यादि तालुप्रवण संयोगाभासांच्या स्थानींही स्वतंत्र वर्णाकार त्यांनीं तयार केले असते; म्हणजे मराठी भाषेचें लेखन तेवढें सोपें झालें असतें. असो. इतका वेळ सांगितल्याप्रमाणें—(१) हकारोत्तर प्राण–प्रवण संयोगाभास ६ व- यकारोत्तर तालु–प्रवण २५ मिळून ३१ होतात. पैकीं, (संस्कृताशीं विसंवाद बहुधा होत नसल्यानें) प्राण–प्रवण सहांचा लेखभेद जरूर नाहीं. (२) तालुप्रवणांचा लेखभेद जरूर असल्यानें, तो यकार आरंभीं ओळीला न चिकटवितां किंचित् खालून काढून दर्शवावा. (३) मूळचे शुद्धतालव्यांत, आणि य श हे तालव्यच असल्यानें त्यांत, य–ची भर घालण्याचें कारण नाहीं. (४) दंत्यतालव्य (हे च ज झ असे तीनच आहेत) व स यांची तालुप्रवण रूपें क्रमानें तालव्य च ज झ, श अशीं लिहावीं. शुद्धतालव्य (च-वर्ग) आणि य श यांस निराळीं तालुप्रवण रूपें मुळीं नकोतच. (५) दंत्यतालव्य असतांना च ज झ यांचीं रूपें ॰च ॰ज ॰झ अशीं लिहावीं.

---

३. मोरोपंती व आजकालचें शुद्धलेखन.ऽ

प्रस्तुत विषयाचे पुढील भाग पडतात—

१ मथळ्याचा अर्थ. २ वर्तमान मराठीच्या शुद्धलेखनांतील उणीवा. ३ या उणीवांसंबंधीं मोरोपंती शुद्धलेखनाचें स्वरूप. ४ मोरोपंती शुद्धलेखनाचें सामान्य स्वरूप. ५ मोरोपंती व वर्तमान शुद्धलेखनांची सामान्य तुलना. ६ वरील तुलनेचा तपशीलवार विचार. ७ बाराखडींतील कांहीं अक्षरें. ८ च, ही—यांचें लेखन. ९ उद्यांचें शुद्धलेखन

ऽ हा निबंध **'मयूर–मंडळा'**चे विद्यमानें होणाऱ्या पंतांच्या पुण्यतिथीच्या दिवशीं (ता. ८-४-२५) पुणें येथें श्री. रा. रा. न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं वाचण्यांत आला.

१. **मथळ्याचा अर्थ**—प्रस्तुत मथळ्यांतील ' मोरोपंती ' म्हणजे मोरोपंतांनीं योजिलेलें. ' आजकाल ' याचा अर्थ प्रथम मनांत येतो तो नव्हे. 'आज व पूर्वीं' असा अर्थ येथें अभिप्रेत नाहीं. ' आजकाल काय काय घडेल, सांगतां येत नाहीं ' अशा ठिकाणीं ' आज व समीप भविष्यकाळीं ' असा अर्थ स्पष्ट भासतो. यांत ' काल ' याचा अर्थ उद्यां असा घेतला पाहिजे. ' आजकाल ' हा शब्दप्रयोग कधींही भूतकाळ दर्शवीत नाहीं. ' आजकाल असें घडलें ' हा प्रयोग कानाला विसंगत लागतो; यावरून ' काल ' म्हणजे ' गतदिन ' असा अर्थ या ठिकाणीं नाहीं, ' उद्यां ' असा अर्थ आहे. हा अर्थ काल-शब्दास हिंदीचें द्वारें मिळाला असावा. ' आजकल ' म्हणजे ' आजउद्यां ' असा अर्थ हिंदींत आढळतो. सारांश, ' आजकाल ' हा शब्दप्रयोग हिंदीचें रूपांतर ठरतो. यांतील अर्थ-कल्पना संस्कृतांतही ' अद्यश्वः ' या समासांत आहे. करितां ' आजकालचें ' याचा अर्थ ' वर्तमानकाळीं आढळणारें व जवळच्याच भविष्यकाळीं प्रवृत्त होणारें ' असा आहे. एकंदर मथळ्याचा अर्थ—मोरोपंती शुद्धलेखनाशीं तुलना करून वर्तमान मराठींतील लेखनांत कोणते फरक करणें इष्ट आहे हें पाहून, तद्द्वारां भविष्यकालीन शुद्धलेखनाचें स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न, असा मीं योजिला आहे.

२. **वर्तमान मराठीच्या शुद्धलेखनांतील उणीवा**—आपले पूर्वज पूर्वीं संस्कृत भाषा बोलत असून, पुढें अनेक कारणांनीं ते मराठी बोलूं लागले. या भाषाक्रांतीबरोबर वर्णोच्चारांतही क्रांति झाली. ही क्रांति म्हणजे मुख्यतः विसर्गाचा लोप व बऱ्याच नवीन वर्णोच्चारांची भरती होय. परंतु हे नवीन वर्णोच्चार दर्शविण्यास नवीन वर्णाची भर लिपींत मुळींच पडली नाहीं, किंवा पूर्वींच्याच वर्णाचे रूपांत भेददर्शक कांहीं विकार करण्यांत आले नाहींत. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, एकाच वर्णाला किंवा आकृतीला एकाधिक उच्चार व्यक्त करावे लागतात. यामुळें भाषेंत वेळेस दुर्बोधता, उच्चारविरोध व कटूच्चारत्व यांचा प्रसंग येतो. But, Put इत्यादि ठिकाणची उच्चार-विसंगति पाहून आपण इंग्रजी लेखनास हंसतों; पण असेच प्रकार मराठींतहि वावरत असल्यानें हें आपलें हंसणें केवळ बालिश आहे. या गोष्टीचा प्रत्यय, जर्दाळु (मेवा), चटणी (भोजनांतील) यांचे परिचिताहून भिन्न उच्चार कर्णकटु लागतात, याचा विचार केल्यानें, कोणासही सहज येईल. एका आकृतीचा एकच उच्चार हें संस्कृतांत आढळणारें तत्त्व मराठींत वारंवार दृष्टीआड होतें.

या स्वरूपाच्या उणीवा मुख्यतः पुढील होत—

चार (संख्या), चार (हिरवा); (माळ घेऊन) जपणें, (मुलाला) जपणें; झूट, झूल;–इत्यादि ठिकाणीं दिसून येत असल्याप्रमाणें च् ज् झ् या तीन व्यंजनांस प्रत्येकीं दोन उच्चार व्यक्त करावे लागतात. अर्थात् एखादा वरील वर्ण धारण करणारा शब्द केवळ वाचनद्वारां कळल्यास त्याचा उच्चार भिन्न लोकांकडून भिन्न होण्याचा संभव आहे. उजेडाकरितां मारिलेले ' गज ' याचा उच्चार प्रांतभेदानें भिन्न-भिन्न ऐकूं येतो. 'चाकू 'चा आद्यवर्ण कोकणदेशभेदानें द्विविध उच्चारिला जातो. अशा व इतरही शब्दांचे परिचित-भिन्न उच्चार ऐकल्यानें मनुष्यास कांहींशी चीड येते, हा अनुभव बहुधा प्रत्येकास आहेच; जसें–जळगांव, कुळकर्णी. ' कुळकर्णी ' हा शब्द कोल्हापुराकडे ' कुलकर्णी ' असा निराळा उच्चारितात; ' जळगांव ' यांतील आद्यवर्ण भिन्नभिन्न प्रकारें उच्चारण्यांत आहे. या शब्दांचा परिचितभिन्न उच्चार कानाला कडू लागतो.

प्रस्तुत वर्णांचे संस्कृतोपलब्ध उच्चार हे (शुद्ध) तालव्य व तद्भिन्न ते दन्त्यतालव्य होत. चिमटा यांत तालव्य, तर चमचा यांत दन्त्यतालव्य उच्चार आहे. एखाद्या व्यंजनाच्या उच्चाराचें पर्यवसान अर्धवट ' य '-कारान्त झालें म्हणजे असें उच्चारलेलें व्यंजन **तालुप्रवण** समजावें; जसें ' बाळ्या ' यांतील ' ळ्या '. सामान्यरूप, स्त्रीलिंग अनेकवचन व वाक्पारुष्य यांमध्यें व्यंजनें वारंवार तालुप्रवण होतात. हा प्रकार संस्कृतांत प्रायः मुळींच नाहीं. हे तालुप्रवणोच्चार मराठींत यकारोत्तर संयोगांनींच व्यक्त केले जातात. पुणें गांवाचा व पुण्याईचा असे भिन्न अर्थ असतांना ' पुण्याचा ' याचा उच्चार भिन्न-भिन्न होतो, पण लेखाकार मात्र एकच असतो. अर्थात् हा लिपीचा केवळ दोष आहे; कारण यानें भाषेला दुर्बोधता येते. असें तालुप्रवणोच्चार मराठींत पुढीलप्रमाणें पंचवीस आहेत.

क्य ख्य ग्य घ्य, ट्य ठ्य ड्य ढ्य ण्य, त्य थ्य द्य ध्य न्य, प्य फ्य ब्य भ्य म्य, न्य ल्य व्य ष्य ह्य ळ्य. हे दिसण्यांत जरी संयोगाशीं सरूप दिसले, तरी (क) उच्चारांत तसे नाहींत, (ख) यामुळें मागील स्वरास गुरुत्व प्राप्त होत नाहीं, (ग) यांतील आद्य व्यंजनाचा उच्चार मागील स्वराबरोबर होत नाहीं. यामुळें हे वर्णोच्चार केवळ **संयोगाभास** ठरतात.

१. **मथळ्याचा अर्थ**—प्रस्तुत मथळ्यांतील ' मोरोपंती ' म्हणजे मोरोपंतांनीं योजिलेलें. ' आजकाल ' याचा अर्थ प्रथम मनांत येतो तो नव्हे. 'आज व पूर्वी' असा अर्थ येथें अभिप्रेत नाहीं. ' आजकाल काय काय घडेल, सांगतां येत नाहीं ' अशा ठिकाणीं ' आज व समीप भविष्यकाळीं ' असा अर्थ स्पष्ट भासतो. यांत ' काल ' याचा अर्थ उद्यां असा घेतला पाहिजे. ' आजकाल ' हा शब्दप्रयोग कधींही भूतकाळ दर्शवित नाहीं. ' आजकाल असें घडलें ' हा प्रयोग कानाला विसंगत लागतो; यावरून ' काल ' म्हणजे ' गतदिन ' असा अर्थ या ठिकाणीं नाहीं, ' उद्यां ' असा अर्थ आहे. हा अर्थ काल–शब्दास हिंदीचें द्वारें मिळाला असावा. ' आजकल ' म्हणजे ' आजउद्यां ' असा अर्थ हिंदींत आढळतो. सारांश, ' आजकाल ' हा शब्दप्रयोग हिंदीचें रूपांतर ठरतो. यांतील अर्थ–कल्पना संस्कृतांतही ' अद्यश्वः ' या समासांत आहे. करितां ' आजकालचें ' याचा अर्थ ' वर्तमानकाळीं आढळणारें व जवळच्याच भविष्यकाळीं प्रवृत्त होणारें ' असा आहे. एकंदर मथळ्याचा अर्थ—मोरोपंती शुद्धलेखनाशीं तुलना करून वर्तमान मराठींतील लेखनांत कोणते फरक करणें इष्ट आहे हें पाहून, तद्द्वारां भविष्यकालीन शुद्धलेखनाचें स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न, असा मीं योजिला आहे.

२. **वर्तमान मराठीच्या शुद्धलेखनांतील उणीवा**—आपले पूर्वज पूर्वीं संस्कृत भाषा बोलत असून, पुढें अनेक कारणांनीं ते मराठी बोलूं लागले. या भाषाक्रांतीबरोबर वर्णोच्चारांतही क्रांति झाली. ही क्रांति म्हणजे मुख्यतः विसर्गाचा लोप व बऱ्याच नवीन वर्णोच्चारांची भरती होय. परंतु हे नवीन वर्णोच्चार दर्शविण्यास नवीन वर्णांची भर लिपींत मुळींच पडली नाहीं, किंवा पूर्वींच्याच वर्णांचे रूपांत भेददर्शक कांहीं विकार करण्यांत आले नाहींत. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, एकाच वर्णाला किंवा आकृतीला एकाधिक उच्चार व्यक्त करावे लागतात. यामुळें भाषेंत वेळेस दुर्बोधता, उच्चारविरोध व कटूच्चारत्व यांचा प्रसंग येतो. But, Put इत्यादि ठिकाणची उच्चार–विसंगति पाहून आपण इंग्रजी लेखनास हंसतों; पण असेच प्रकार मराठींतहि वावरत असल्यानें हें आपलें हंसणें केवळ बालिश आहे. या गोष्टीचा प्रत्यय, जर्दाळु (मेवा), चटणी (भोजनांतील) यांचे परिचिताहून भिन्न उच्चार कर्णकटु लागतात, याचा विचार केल्यानें, कोणासही सहज येईल. एका आकृतीचा एकच उच्चार हें संस्कृतांत आढळणारें तत्त्व मराठींत वारंवार दृष्टीआड होतें.

या स्वरूपाच्या उणीवा मुख्यतः पुढील होत—

चार (संख्या), चार (हिरवा); (माळ घेऊन) जपणें, (मुलाला) जपणें; झूट, झूल;–इत्यादि ठिकाणीं दिसून येत असल्याप्रमाणें च् ज् झ् या तीन व्यंजनांस प्रत्येकीं दोन उच्चार व्यक्त करावे लागतात. अर्थात् एखादा वरील वर्ण धारण करणारा शब्द केवळ वाचनद्वारां कळल्यास त्याचा उच्चार भिन्न लोकांकडून भिन्न होण्याचा संभव आहे. उजेडाकरितां मारिलेले ' गज ' याचा उच्चार प्रांतभेदानें भिन्न-भिन्न ऐकूं येतो. 'चाकू 'चा आद्यवर्ण कोकणदेशभेदानें द्विविध उच्चारिला जातो. अशा व इतरही शब्दांचे परिचित-भिन्न उच्चार ऐकल्यानें मनुष्यास कांहींशी चीड येते, हा अनुभव बहुधा प्रत्येकास आहेच; जसें–जळगांव, कुळकर्णी. ' कुळकर्णी ' हा शब्द कोल्हापुराकडे ' कुलकर्णी ' असा निराळा उच्चारितात; ' जळगांव ' यांतील आद्यवर्ण भिन्नभिन्न प्रकारें उच्चारण्यांत आहे. या शब्दांचा परिचितभिन्न उच्चार कानाला कडू लागतो.

प्रस्तुत वर्णांचे संस्कृतोपलब्ध उच्चार हे (शुद्ध) तालव्य व तद्भिन्न ते दन्त्यतालव्य होत. चिमटा यांत तालव्य, तर चमचा यांत दन्त्यतालव्य उच्चार आहे. एखाद्या व्यंजनाच्या उच्चाराचें पर्यवसान अर्धवट ' य '-कारान्त झालें म्हणजे असें उच्चारलेलें व्यंजन **तालुप्रवण** समजावें; जसें ' बाळ्या ' यांतील ' ळ्या '. सामान्यरूप, स्त्रीलिंग अनेकवचन व वाक्पारुष्य यांमध्यें व्यंजनें वारं-वार तालुप्रवण होतात. हा प्रकार संस्कृतांत प्रायः मुळींच नाहीं. हे तालुप्रवणो-च्चार मराठींत यकारोत्तर संयोगांनींच व्यक्त केले जातात. पुणें गांवाचा व पुण्याईचा असे भिन्न अर्थ असतांना ' पुण्याचा ' याचा उच्चार भिन्न-भिन्न होतो, पण लेखाकार मात्र एकच असतो. अर्थात् हा लिपीचा केवळ दोष आहे; कारण यानें भाषेला दुर्बोधता येते. असें तालुप्रवणोच्चार मराठींत पुढीलप्रमाणें पंचवीस आहेत.

क्य ख्य ग्य घ्य, ट्य ठ्य ड्य ढ्य ण्य, त्य थ्य द्य ध्य न्य, प्य फ्य ब्य भ्य म्य, ऱ्य ल्य व्य ष्य ह्य ळ्य. हे दिसण्यांत जरी संयोगाशीं सरूप दिसले, तरी (क) उच्चारांत तसे नाहींत, (ख) यामुळें मागील स्वरास गुरुत्व प्राप्त होत नाहीं, (ग) यांतील आद्य व्यंजनाचा उच्चार मागील स्वराबरोबर होत नाहीं. यामुळें हे वर्णोच्चार केवळ **संयोगाभास** ठरतात.

संस्कृतांतही संयोगाभास आहेत; पण तें फक्त **प्राणप्रवण** असून स्पर्शान्तर्गत आहेत. संस्कृत वैयाकरणांनीं त्यांची गणना मुळाक्षरांत केली आहे. पहिल्या पांच वर्गांतील समस्थानीय वर्ण पूर्वींच्या व्यंजनांत हकार मिसळल्यानें उच्चारतः व रूपतः सिद्ध झाले आहेत. त्यांचा हा मिश्र उच्चार कानास स्पष्ट भासतो. त्यांचें मिश्ररूपत्व आकाराचे परीक्षणावरून स्पष्ट होतें. क् मध्यें मिळून ख–चा आकार बनला आहे, हा आकार क–पेक्षां जास्त संकीर्ण व घोटाळ्याचा आहे, हें कोणासही पटेल. असाच आकार सर्वत्र समस्थानीय व्यंजनांचा आहे, हें सहज दिसून येईल. संस्कृतांतच प्राणप्रवणाबरोबर तालुप्रवण संयोगाभासही प्रवृत्त झाले असते तर त्यांचीही मूळाक्षरांत गणना होऊन त्यांनाही विशिष्ट आकार लाभले असते. क् + ह = ख, तसाच क् + य = क्य (स् + ह = श), दोन्हीही उच्चार मिश्र. एकाला मूळाक्षर म्हणून संस्कृत वैयाकरणांकडून शिक्का मिळालेला, तर दुसरा त्यांस सर्वस्वीं अपरिचित. मराठींत मात्र दोन्हीही उपलब्ध असल्यानें, त्यांची लेखनव्यवस्था लावणें मराठी वैयाकरणांस भाग आहे.

तालुप्रवण व्यंजनाप्रमाणेंच कांहीं प्राणप्रवण व्यंजनेंही–संस्कृतभिन्न अशीं मराठींत उत्पन्न झालीं आहेत. त्यांचीही सोय मराठी व्याकरणांत केली पाहिजे. हीं व्यंजनें म्हणजे पुढील सात होत—ण्ह न्ह म्ह ऱ्ह ल्ह व्ह ळ्ह.

संस्कृतांत क्वचित् पदान्त्य स्वर विकल्पानें अनुनासिक उच्चारिला जातो; जसें दधि किंवा दधिँ. असा उच्चार असतांना, तो तसाच दर्शविण्यांतही येतो. मराठींत (१) हा अनुनासिक स्वरोच्चार पदोपदीं आढळतो. (२) तो अन्ताक्षराहून इतर ठिकाणींही सांपडतो, व (३) तो अनुस्वाराच्याच चिन्हानें व्यक्त करण्यांत येतो. यामुळें कधीं कधीं अर्थसंदेह होणेचा संभव आहे. देहाचा अंत व देहामध्यें, दोन्ही अर्थ देहांत या एकाच रूपानें लिहिण्यांत येतात. याचे उच्चार मात्र अर्थभेदानें भिन्न--भिन्न होतात. सारांश, अनुस्वार व स्वराचें आनुनासिक्य या दोन्ही गोष्टी भिन्नोच्चार असल्यानें त्या वेगवेगळ्या आकारानेंच दर्शविल्या पाहिजेत. येथें वाचकांनीं लक्ष्यांत ठेवावें कीं, अनुस्वार हें व्यंजन आहे व अनुनासिक हा स्वरधर्म आहे. अनुस्वार बिंदुरूपानें तर अनुनासिक (मराठींत) शून्याचे रूपानें लिहावा. बिंदु व शून्य या दोहोंचा अंतर्भाव पूज्य या संज्ञेंत करावा.

संगमरवर व एतादृश ठिकाणीं अकार उच्चारदृष्ट्या बहुविध आढळतो. सं-मधील गुरू, ग–मधील मध्यम, म–मधील गुरुकल्प, र-मधील लघुतर, व–मधील गुरुतर, तर शेवटल्या र–मधील निभृत; पैकीं गुरु व लघु यांचेच उच्चार संस्कृतांत आढळतात. त्या दोहोंचें लेखन समानच असतें. पुढें संयोग असल्यास मागील अकार नियमानें गुरुत्व पावत असल्यानें संस्कृतांत तो निराळ्या रूपानें लिहिण्याचें कारण पडत नाहीं. बाकीचे चार उच्चार संस्कृतांत नाहींत. अर्थात् त्यांच्या लेखनाची तजवीजही तेथें आढळणें शक्य नाहीं. मराठींत हे चतुर्विध उच्चार भिन्नपणें लक्ष्यांत न येतांही बहुधा यथापेक्ष उच्चारले जातात. बहुधा म्हणण्याचें कारण याच प्रस्तुत शब्दाचा उच्चार, अवयवभेद यथायोग्य लक्ष्यांत न आल्यास, चुकीचा होतो. संग–मरवर अशा रीतीनें शब्द लिहिल्यास, तो योग्यपणें उच्चारिला जातो; म्हणजे ह्या अ–कारांचा भेद दर्शविण्याचें कार्य शब्दाचे अवयव योग्य रीतीनें विभागल्यानेंच बहुधा होतें. यामुळें त्यांचे आकार निरनिराळे दर्शविण्याचें तादृश कारण पडत नाहीं. मात्र हे षड्विध उच्चार एकटाच अकार दर्शवूं शकतो, हे साही उच्चार त्याचेच आहेत, हें लक्ष्यांत ठेविल्यानें "मराठीच्या लेखनांत अकाराचा शब्दोच्चाराशीं वारंवार विसंवाद आढळतो," ह्या आरोप निवारित होतो. लघुतर म्हटलेला अकार वस्तुतः अविद्यमान आहे, हें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. तबकडी यांतील क–मध्येंही असाच लघुतर अकार आहे, तो अविद्यमान असता तर (वाक्‌डंबर=) वाग्डंबर यांतल्याप्रमाणें तबग्डी असा शब्दोच्चार झाला असता. पळस–दरी या शब्दाचा यथायोग्य उच्चार होण्यास तो येथल्याप्रमाणें विभागून लिहिणें जरूर आहे; नाहींतर वेळेस पळ्‌–सदरी असा उच्चारण्यांत यावयाचा.

अशा रीतीनें ३ (दन्त्यतालव्य) च् ज् झ्, २५ तालुप्रवण व्यंजनें, ७ प्राणप्रवण व्यंजनें, १ (एक) अनुनासिक स्वर व अकाराचे ४ प्रकार मिळून ४० गोष्टी–संस्कृतास प्रायः अपरिचित,–यांचा विचार करणें आपणांस अवश्य आहे. मराठी लिपींतील उणीवा त्या यांच्याच संबंधाच्या होत. (अनुनासिक स्वर संस्कृतांत फारच विरळा आढळतात)

३. **या उणीवांसंबंधीं मोरोपंती शुद्धलेखनाचें स्वरूप.** तालव्य व दन्त्यतालव्य वर्णोच्चाराविषयीं मोरोपंतांची निश्चित योजना मुळींच दिसून येत

नाहीं. 'घटोत्क**चा**सि (वनपर्व ५–२५) व 'घटोत्क-**च्या**च्या' (व० ५–३५) या रूपां-मध्यें सामान्य रूपाचें अन्ताक्षर एकविधोच्चार असूनही मोरोपंतांनीं तें एकत्र 'चा' व अन्यत्र 'च्या' अशा भिन्न-भिन्न रूपांनीं दर्शविलें आहे. हा विसंवाद यमकमूलकही नाहीं; कारण हे दोन्ही शब्द यमक--गत नसून मध्येंच कोठें तरी आले आहेत.

तालुप्रवण व (स्पर्शभिन्न) प्राणप्रवण संयोगाभास हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणेंच मोरोपंतांनीं खऱ्याखुऱ्या संयोगाप्रमाणेंच लिहिले आहेत.

(भरीव) बिंदू व (पोकळ) शून्य अशीं दोन्ही चिन्हें मोरोपंत वापरितात. त्यांचा उपयोग अर्थातच अनुस्वार व आनुनासिक्य दर्शविण्याकडे होतो; पण तो यथाक्रम नव्हे; किंवा ठरीव नियमानेंही नव्हे. दोहोंपैकीं वाटेल तें चिन्ह वाटेल त्याचे स्थानीं येतें. मोरोपंताचे हस्ताक्षराचे प्रकाशलेखांत **तसें** ऐसें, व दंडी कुंडलें–अशा ठिकाणीं अनुनासिक उच्चार शून्य व बिंदु अशा दोन्ही चिन्हांनीं अविशेषतः दर्शविला आहे; तीच स्थिति अनुस्वारोच्चाराची. म्हणजे यावदुच्चार चिन्हें मोरोपंतांनीं योजिलीं असूनही त्यांचा क्षेत्रविभाग न केल्यानें त्यांच्या उच्चाराचे बाबतींत संदिग्धता कायमच राहिली आहे. हीं चिन्हें वाप-रण्यांत केवळ लेखनसुकरतेवर त्यांची नजर होतीसें दिसतें. जेथें ओळीबरोबर टांक न उचलतां चिन्ह दिलें आहे तेथें तें शून्यरूपाचें आहे, व जेथें ओळी-पासून टांक उचलल्यानें चिन्ह तुटलें आहे तेथें तें बिंदुरूप आहे.

संस्कृतांत न सांपडणारे चतुर्विध अकार पद्यांत येणें शक्य नसल्यानें मोरो-पंतांत ते शोधण्याचें कारणच नाहीं.

अशा रीतीनें मराठी लिपींतील प्रस्तुत उणीवांसंबंधीं मोरोपंती लेखनापासून कांहींच मदत मिळत नाहीं, हें मान्य करणें भाग आहे.

४. मोरोपंती शुद्धलेखनाचें सामान्य स्वरूप—वरील लिपींतील उणीवांचा विचार सोडला म्हणजे बाकी राहिलेला शुद्धलेखनाचा विचार सामा-न्यतः ऱ्हस्व–दीर्घ व अनुस्वार या दोहोंसंबंधाचा होय. आपणांस मिळालेलें मोरोपंती वाङ्मय प्रायः पद्यमयच आहे. त्यावरूनच आपणांस विचार करणें शक्य आहे.

आतां पद्यामध्यें लघु-गुरु किंवा पर्यायानें ऱ्हस्व–दीर्घ हे स्वर, विशिष्ट क्रमा-नेंच योजणें प्राप्त असल्यानें, अनेक वेळां कवीला पसंत नसलेल्या म्हणजे अशुद्ध

रूपानेंच लिहावे लागतात. गद्यांत जेथें ज्या रूपानें कवीनें स्वर योजिला असता, तेथें पद्यांत त्याहून निराळ्या रूपानें कवीला तो वारंवार योजावा लागतो. अर्थात् अभिजात कवी असले दोष बहुधा टाळतात. एवढेंच नव्हे तर कवीचें अभिजातत्व या एका गोष्टीवरूनही बऱ्याच अंशीं प्रतीत होतें. अर्थ-हानि किंवा छंदोभंग होऊं न देतां जो व्याकरणशुद्धीही साधितो तोच खरा कवि. खडकांतून व वादळांतून मार्ग काढून जो तारूं योग्य मार्गानें नेतो तोच खरा कर्णधार. एरवीं fair weather sailors किंवा शूरशून्ययोध काय थोडे असतात ? मोरोपंताचें भाषाप्रभुत्व सर्वसंमत आहे. आतां किती केलें तरी पद्य हें कृत्रिम वाङ्मय असल्यानें, त्यांत कांहीं सवलती घेणें कवीस अपरिहार्य होणारच.

अशांपैकीं मोरोपंतांनीं घेतलेली सवलत म्हणजे प्रायः **सामान्य रूपाच्या अन्त्यस्वराचें अनिश्चित प्रमाण** हीच होय. प्रातिपदिक, म्हणजे शब्दाचें मूळरूप, मोरोपंत बहुधा शुद्ध वापरितात; पद्यरचनेस्तव तें विकृत करीत नाहींत. विधि-ची द्वितीया 'विधीला' अशी व्हावी, पण मोरोपंतांत ती 'विधिला' अशी वारंवार सांपडते. ऱ्हस्व-दीर्घांचे बाबतींत अन्त्यस्वर—मग तो मूळचा शब्दाचा अन्त्य असो किंवा सामान्यरूपाचा अन्त्य असो,—वृत्तानुसार मोरोपंती काव्यांत बदल पावतो. तद्दितर स्वर मात्र बहुधा शुद्धरूपानें वापरिलेले असतात. सारांश ऱ्हस्वदीर्घांचे बाबतींत, कोश सोडून शुद्ध व्याकरणाचे क्षेत्रांत, मोरोपंत प्रायः निरुपायानें निरकुंश वागत असल्यानें त्यांचेपासून आपणास कांहींच प्रकाश मिळत नाहीं. मूळरूप जें मोरोपंतांत शुद्ध सांपडतें तें कोशांतही आहेच. त्याक-रितां प्रकाशाची अपेक्षा नाहीं. सारांश, ऱ्हस्व-दीर्घांचे बाबतींत जेथें आपणास जरूर तेथें पद्यबन्धनामुळें आपणांस प्रकाश मिळत नाहीं, व जेथें तो मिळतो तेथें तो कोशापासून अगोदरच मिळत असल्यानें आपणास त्याचा उपयोग नाहीं.

अनुस्वार या संज्ञेमध्यें रूढीनें दोहोंचा, अनुस्वार व (स्वरधर्म) आनुना-सिक्य यांचा अंतर्भाव होतो. पैकीं अनुस्वार हा मागील स्वराला गुरुत्व देत असल्यानें त्याचे भावाभावाला पद्यरचनेंत महत्त्व आहे. आनुनासिक्याचें किंवा अनुनासिकाचें मात्र तसें नाहीं. येथें व पुढील विवेचनांत **आनुनासिक्य या स्वरधर्माचे अर्थीं अनुनासिक** हाच शब्द सुटसुटीत म्हणून वापरला आहे.

हा अनुनासिक निरुपद्रवी आहे. यानें पद्यरचनेंत मागील स्वराची मात्रारूप किंमत बदलत नाहीं. मात्र तो हातानें अक्षराचे डोक्यावर पूज्यरूपानें लिहावयाचा, डोळ्यानें पहावयाचा, व नाकाच्या थोड्याशा साह्यानें उच्चारावयाचा. अशा रीतीनें पद्यरचनेस काडीमात्र ढका लावीत नसल्यानें, हा अनुनासिक मोरोपंतामध्यें यथावत् पहावयास सांपडावा. पण तसा सर्वत्र सांपडत नाहीं. 'आहे कीं नाहीं' अशा संशयास पात्र होणारा तो हाच अनुनासिक; अनुस्वार नव्हे. अनुस्वार उच्चारांत खणखणीत प्रतीत होत असल्यानें तो कोठें द्यावा हें सांगावें लागतच नाहीं. म्हणून त्याविषयीं या लेखांत कांहींच सांगितलें नाहीं.

अनुनासिक हा अनुस्वाराप्रमाणें कानास स्पष्ट भासत नाहीं, मग त्यास अस्तित्व तरी कसें आलें ? याचें उत्तर चतुर्विध आहे—

(१) आतां, कोठें, इत्यादि ठिकाणीं त्यास व्युत्पत्तीचा आश्रय आहे.

(२) गांव, नांव, फेंस इत्यादि ठिकाणीं तो मंदपणें भासमान होतो.

(३) तूं **करीं**, तुम्ही **गेलां** इत्यादि ठिकाणीं तो कृत्रिम नियमांवर प्रतिष्ठित आहे.

(४) पोंच, धांव, कींव, इत्यादि ठिकाणीं तो केवळ रूढिमूलक आहे.

शुद्धलेखनाचे कोणतेहि बाबतींत इतर कवींचा तर राहोच, पण मोरोपंतांचाहि दाखला घेणें तो जपूनच घेतला पाहिजे. पूर्वी आपण पाहिलेंच आहे कीं भरीव बिंदु व पोकळ शून्य या चिन्हांचा उपयोग करण्यांत मोरोपंतांचे उच्चाराकडे लक्ष्य मुळींच नसतें. यामुळें त्या चिन्हांचा उपयोग पृथक्–पृथक् करण्यास त्यांचा मार्गदर्शक आधार सांपडत नाहीं. जेथें अनुनासिक व्याकरणदृष्ट्या सर्वस्वीं अवश्य गणिला आहे, तेथेंही तो दर्शविण्यांत त्यांची धरसोड दिसून येते. त्यांचे हस्ताक्षरांचें बारा ओळींत 'ताटकें' हा शब्द दोनदां आला आहे; पैकीं के-वर पूज्य एकाच ठिकाणीं दिलें आहे. दुसऱ्या ठिकाणीं शून्य वा बिंदु कांहींच दिलें नाहीं. 'धाव' धातूही दोनदां आला आहे; त्याचीहि पूज्याचे बाबतींत अशींच धरसोडीची स्थिति. सारांश, मोरोपंती पद्यरचना जरी ऱ्हस्व-दीर्घाचे बाबतींत यावच्छक्य शुद्ध असते तरी अनुनासिकाचे बाबतींत ती तशी नाहीं, ही गोष्ट शुद्धलेखनास त्यांचा आधार घेतांना लक्ष्यांत वागविणें जरूर आहे.

यापासून आणखीही एक बोध घेतां येण्यासारखा आहे. स्वराचे बाबतींतील त्यांचें सूक्ष्मदर्शित्व अनुस्वारानुनासिकांचे संबंधांत कां दिसून येऊं नये ! याचें उत्तर उघड आहे; तें हें कीं हा अर्धवट मृतप्राय मिळमिळीत अनुनासिक कानांत भरतच नाहीं; तो केवळ विचारदृष्ट्या व्याकरणामुळेंच किंवा शिष्टसंकेतामुळेंच कल्पावयाचा. यामुळें साहजिकच त्याचेकडे मधूनमधून कोणाचेंहि दुर्लक्ष्य होणार. तसेंच तें मोरोपंतांचेंही झालें असावें. स्पष्ट प्रतीयमान, कानावर आपटणारा अनुस्वार त्यांचे हस्तलेखांत कोठेंही गळाला नाहीं; केवळ मिळमिळीत अनुनासिक गळाले आहेत. अशा या गळालेल्या दोन अनुनासिकांपैकीं एक–धांव येथील–केवळ सांकेतिक, स्वतांपुरता आहे, त्यास व्याकरण–धर्मदृष्ट्या कांहींच किंमत नाहीं; दुसरा 'ताटंके' यांतील के–वरचा कृत्रिम–नियम–मूलक आहे. यावरून या निप्राण अनुनासिकांविषयीं मोरोपंतांचें मत निश्चित नव्हतें, असें दिसतें. या त्यांच्या अनिश्चिततेच्या बळावर आपणास अशी सवड घेण्यास हरकत नाहीं कीं **केवळ मनास, कानास नव्हे, वाटणारा अनुनासिक स्वर साधा लिहिला तरी चालेल.**

५ मोरोपंती व वर्तमान शुद्धलेखनांची तुलना.

(१) कांहीं सर्वनामें वगळून इतर सव्ययांचे सामान्यरूप दीर्घान्त करणें–दोघांस संमत.

(२) स्त्रीलिंग क्रियापदाच्या अन्ताक्षरांत कोठें कोठें य् चा प्रवेश–मोरोपंतांस संमत, वर्तमान सरणसि असंमत.

(३) रवि, निधि, स्थिति, सत्कृति, साधु, बाहु, राहु इत्यादि ऱ्हस्वान्त संस्कृत शब्दांची प्रथमा मोरोपंत ऱ्हस्वान्तच ठेवितात; ती दीर्घान्त करावी अशी कांहीं आधुनिकांची प्रशस्ति आहे.

(४) अन्त्य–अकारावर कधींही पूज्य (पोकळ वा भरीव) न देणें–उभयसंमत.

(५) नपुंसकलिंग नामाच्या अंत्यस्वरावर पूज्य देणें—उभयसंमत.

(६) नपुंसकलिंगी विशेषण, सर्वनाम व क्रियापद यांच्या अंतस्वरावर तो लिंगविकार्य असल्यास म्हणजे लिंगभेदाकरितां बदलत असेल तरच पूज्य देणें–उभयसंमत.

(७) तत्सम–भिन्न क्रियाविशेषणाचे अन्तीं पूज्य देणें—उभयसंमत.

(८) लुप्तान्त क्रियाविशेषणाचे अन्तीं पूज्य न देणें (शब्दयोगीचा अंतर्भाव क्रियाविशेषणांतच होतो)—उभयसंमत.

(९) ला–भिन्न–प्रत्ययान्त विभक्तिरूपान्तावर पूज्य देणें—उभयसंमत.

(१०) अनेकवचनी सामान्यरूपाचे अंतीं पूज्य देणें—मोरोपंतांची धरसोड व आधुनिकांचा नियम.

(११) प्रथमपुरुषी क्रियापदाचे अंतीं पूज्य देणें—उभयसंमत.

(१२) मी, आम्ही ह्या शब्दांचे अंतीं पूज्य देणें–मोरोपंतांस सर्वथा मान्य; आधुनिक दृष्ट्या हे शब्द तृतीयान्त असतील तरच.

(१३) द्वितीयपुरुषी आज्ञार्थी एकवचनी क्रियापद ईकारान्त असल्यास व अन्यार्थी अनेकवचनी क्रियापद आकारान्त असल्यास, त्यांचे अन्तीं पूज्य देणें–उभयसंमत.

(१४) हांस, धांव, झांक, फेंक, वेंच इत्यादि कांहीं शब्दांत, व्युत्पत्तीचा आधार नसतांही पूज्य देणें–उभयसंमत.

(१५) ण, न, म यांच्या बाराखडींतील अक्षरावर नियमप्राप्त असेल तेथेंही पूज्य न देणें–दोघांची धरसोड.

(१६) या अनुवाकांतील पूज्यासंबंधींचीं सर्व विधानें केवळ अनुनासिक–विषयक समजावीं.

६. वरील तुलनेचा (तपशीलवार =) सांग विचार—

(१) मला, तुला, तिला, हिला, जिचा इत्यादि थोडे अपवाद कांहीं सर्वनामांच्या एकवचनांत मोरोपंतांत सांपडतात.

(२) हे पितृराज्यश्री तपती (व. १३–३२), मूर्ति श्रमत्ये (व. ४–४९), स्त्री मज आठवते (४–१८१) असे त्रिविध प्रयोग मोरोपंतांत सांपडतात. 'तपती' हा देशस्थी, तर 'श्रमत्ये' हा कोंकणस्थी प्रयोग होय. तिसरा 'ते' कारान्त प्रयोग मध्यम असल्यानें हल्लीं सार्वत्रिक झाल्यासारखा आहे. य्–विशिष्ट प्रयोग दादोबाचे व्याकरणांत व लो. टिळकांचे लेखांत सांपडतो. अलीकडे इंग्रजी भाषेचे संवईनें आपल्या बोलण्यांत दाक्षिण्याचा योग्याधिक देखावा

शिरत चालला आहे. इंग्रजी भाषा, तोंडावर कोणास उद्देशून बोलतांना अनेकवचन (you) वापरिते; पण त्याची पाठ फिरतांच त्याचा निर्देश करण्यांत he वापरिते; ही रीत आपणही सांप्रत उचलीत आहों. अशाच खऱ्या वा खोट्या दाक्षिण्याभिरुचीमुळें य्–विशिष्ट रूप ग्राम्य वाटून आपण तें टाकितों. यामुळें ' जात्ये ' या प्रयोगास ' जाते ' यानें खो दिला आहे. ही प्रवृत्ति मोरोपंतांत क्वाचित्क असणारी वर्तमान मराठींत सार्वत्रिक होत आहे. ' दिल्यें ' याचें स्थानीं मोरोपंतांत कधीं कधीं ' दिलें ' (वि० १--७३) असें रूप आढळतें.

सारांश,नागरिकत्वामुळें स्त्रीलिंगक्रियापदरूपांत य् प्रविष्ट करूं नये,ही वर्तमान प्रवृत्ति होय. ही लक्ष्यांत घेतल्यास 'परांजप्ये' असें लिहावें कीं ' परांजपे ' लिहावें, हा वाद सहजच निकालांत निघतो. दाक्षिण्यानुगुण असल्यानें परांजपे, आठले, हेच प्रयोग हल्लीं शिष्टसंमत होत. नामदार परांजपे, जे आपणांस परांजप्ये म्हणवितात, यांनीं लिहिलेल्या व नटेसन कंपनीनें छापिलेल्या नामदार गोखले यांचे चरित्रांतही गोखले यांनीं परांजप्यांस लिहिलेल्या पत्राच्या हस्तलेखांत परांजप्यांचा उल्लेख (प्रथमेंत) 'परांजपे' अशा य-काररहित नांवानेंच केला आहे, ही गोष्ट या संबंधांत लक्षणीय आहे· य-प्रमाणें संयोगाभासांतील ह गाळण्याचीही प्रवृत्ति सांप्रत बहुशः दिसून येते. कोण्ही तरी (व.३– १०)–असे प्रयोग मोरोपंतांत वारंवार सांपडतात; पण हेच प्रयोग वर्तमानकाळीं 'कोणी तरी' असे हकाररहित आढळतात.

(३) या संबंधांत असें दिसतें कीं, मराठींत जे ऱ्हस्वान्त संस्कृत शब्द फार विरळां आढळतात ते प्रथमेमध्यें ऱ्हस्वान्त लिहावे. त्यांचा परिचय वाढून ते तत्सम कोटींत दाखल झाले म्हणजे अर्थातच दीर्घान्त लिहावे. सारांश विधु, नति इत्यादि शब्द केवळ संस्कृत असल्यानें त्यांची प्रथमा ऱ्हस्वान्त लिहावी; तर गुरू, बुद्धी हे तत्सम बनल्यानें त्यांची प्रथमा दीर्घान्त लिहावी.

(४) हा नियम सार्वत्रिक समजावा. इतर कोणत्याहि नियमांशीं विरोध आला तरी याचेंच अनुसरण करावें. फूल, मूल इ. नामें नपुंसकलिंगी असतांहि तदन्तीं पूज्य देऊं नये.

(५) अशीं नामें म्हणजे फळ, फळें इत्यादि बहुत अकारान्त, पाणी, मोतीं दहीं इ. थोडीं ईकारान्त, वासरू, वासरें इत्यादि कांहीं ऊकारान्त, भांडें, भांडीं इत्यादि अनेक एकारान्त होत. पैकीं पाणी, लोणी इ. शब्द नियम १५ प्रमाणें

शून्यरहित ठरतात. याच नियमानुसार देवांनीं, मुलांना, जातांना इ. ठिकाणीं अन्ताक्षरावर शून्य न देण्याकडे प्रवृत्ति होते, व तें योग्यच आहे. कारण 'मनानें' यांत अंतीं पूज्य दिलें तरी तें उच्चारांत पृथक् भासमान होत नाहीं. अशा स्थितींत तें द्याच कशाला ? येथें **उच्चारानुरूप** अनुनासिक-**लेखन** हें तत्त्व पाळलें जातें, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

(६) मोरोपंती ग्रंथ, मोरोपंती कविता, मोरोपंती लेखन इत्यादि ठिकाणीं विषेशणाचा अन्त्यस्वर लिंगानुसार बदलत नसल्यानें तो स-पूज्य लिहूं नये. पण काळें फूल, काळा ढग इत्यादि ठिकाणीं लिंगानुसार बदलणारा स्वर नपुंसकलिंगांत स-पूज्य लिहिणें प्राप्त आहे. हे मुलगे,**हीं** मुलें,– यांतील सर्वनामावरील पूज्यही असेंच सकारण आहे. ' न बुडवि**ति** न वा तारि**ति** चित्रें बरवींहि आड-नावांचीं ' या आर्यार्धात ' ति '–वर पूज्य प्राप्त होत नाहीं; कारण त्यांतील स्वर नपुंसकलिंगविशिष्ट नाहीं; वारे, नद्या, वादळें बुडविति–इत्यादि प्रयोगांवरून ईकारान्त रूप सर्व लिंगांस साधारण ठरतें. करितां प्रस्तुत नियमानें ' बुडविति ' हें रूप पूज्यान्त नको; व मोरोपंती प्रयोगही हीच गोष्ट दर्शवितात.

(७) सदा, बहुधा, सर्वथा इत्यादि क्रियाविशेषणें तत्सम असल्यानें तीं पूज्यान्त होत नाहींत. उलट--परवां, मघां, उद्यां, खालीं, पुढें, मागें, कोठें हीं सर्व पूज्यान्त होतात. या बाबतींत एक मोरोपंती विशेष नजरेंत येतो. जेविं, तेविं, केविं हीं तीन क्रियाविशेषणें आपण सर्वसाधारण रीतीस अनुसरून अन्ताक्षरावर पूज्य देऊन लिहितों. तर मोरोपंत नियमानें तीं जेंवि, कोंवि, तेंवि, अशीं लिहितात. सामान्यतत्त्वाशीं विरुद्ध दिसल्यास व्यक्तीचें मत उपेक्षणीय असल्यानें येथें आधुनिक प्रघातच योग्य ठरतो.

(८) क्रियाविशेषण पूज्यान्त लिहिणें हें तत्त्व त्याच्या मूळ म्हणजे अविकल रूपासच लाविलें पाहिजे, त्याच्या छाटलेल्या रूपास लावूं नये. 'त्याच्या कडेला' यांतील 'कडेला' याचें रूप छाटून 'कडे' असें आपण योजितों. यांतील 'डे'-वर पूज्य लिहूं नये. जिकडे, तिकडे यांतही हाच नियम पाळावा. 'आणोनियां' यांतील 'या' गाळून होणारे संक्षेप आणोनि, आणून इ० हेही पूज्यरहित ठरतात. मात्र मोरोपंतांत 'आणोनीं' अशा दीर्घान्त रूपांवर वारंवार, नियमानें नव्हे, पूज्य आढळतें. हें पूज्य न देण्यास आपणास अनेक कारणें आहेत. (क) स्वतां मोरोपंतांची धरसोड, (ख) हें रूप खंडित असल्यामुळें प्रस्तुत नियमाची अप्राप्ती, (ग) कलम ५ ही या पूज्यास विरुद्धच मानितां येईल.

(९) या संबंधांत षष्ठीच्या प्रत्ययांची गणना विशेषणप्रत्ययांत करावी; म्हणजे चा, ची-इत्यादींवर सर्वत्रच अनुस्वार प्राप्त होणार नाहीं.

(१०) या बाबतींत दुहेरी विचार करणें प्राप्त आहे.–प्रत्ययपूर्व सामान्यरूप व अप्रत्यय सामान्यरूप,—प्रत्यक्ष विभक्तीचे रूपांत अवयवरूपानें असणारें, व स्वतंत्रपदरूपानें असणारें; जसें–' शाहण्या लोकांनीं ' येथें लोकां हें पदांगभूत सामान्यरूप व ' शाहण्या ' हें पद्भूत सामान्यरूप. मोरोपंत उभयत्र कधीं पूज्य देतात, कधीं देत नाहींत. सिंहानीं (वि० २–१), या डोळ्यांचें रक्षण (व० ६-१६),ज्यां मानवां (वि० २–७३),सुभटाहीं (वि. २-४२), इत्यादि ठिकाणीं दिसणारी धरसोड अनुकरणार्ह नाहीं. प्रस्तुत मराठींत पदावयव असलेल्या अनेकवचनी सामान्यरूपावर नियमानें पूज्य देतात, पण पद्भूत सामान्यरूपावर देतात तें तें स्पष्टपणें स्वतः होऊन **अनेकवचनाचा बोध** करीत असेल तरच; जसें–' **तुम्हां** भाब**ड्या** मु**लां**ना. ' ही वर्तमानकालीन व्यवस्था कोणासही योग्यच वाटेल.

(११) मि, मः इत्यादि–प्रत्यय अन्तीं असल्यानें, संस्कृत प्रथमपुरुषी क्रियापदाचें अंताक्षर मकारगर्भ असतें, व तन्मूलक पूज्य मराठी रूपांतही आढळतें. अर्थात् व्युत्पत्तिदृष्ट्या हें योग्यच आहे. हीं दोन्ही वचनांतील पूज्यें केवळ व्युत्पत्तिसंकेतमूलक आहेत. पण हीं देण्यांत कोठेंच धरसोड दिसत नसल्यानें तीं ठेवणें योग्य दिसतें.

(१२) मी हा शब्द अंतीं पूज्य देऊन लिहिण्याचें मोरोपंतांचें कारण असें असावें कीं अहम्, यांतील मकाराचा प्रस्तुत शब्दांत अनुनासिक होतो. पण सांप्रत हा व आम्ही शब्द प्रथमान्त असतांना त्यांवर पूज्य देत नाहींत, तर तृतीयांत असतांना देतात; व हें योग्यच आहे. कारण तृतीयांताशीं पूज्याची कल्पना निगडित आहे. येथें असें तत्त्व दिसतें कीं, भेददर्शनास उपकारक होईल अशा रीतीनें पूज्याचा उपयोग करावा.

(१३) या संबंधाचा विचार जरा सविस्तर करणें भाग आहे. (क) मूळ संस्कृत शब्दांत-म्हणजे प्रभवांत—असलेला अनुस्वार किंवा पंचमवर्ण तद्भवांत पूज्याचे रूपानें व्यक्त केलाच पाहिजे. (ख) प्रभवांत आधार नसलेलेंही पूज्य रूढीस अनुसरून कायम ठेवावें. (ग) कांहीं शब्दांत रूढ असलेलें अशा

प्रकारचें पूज्य तत्सरूप शब्दांपासून त्यांचा भेद दाखविण्याकरितां अवश्य, अतएव रक्षणीय आहे. या मुद्द्यांचा यथाक्रम विचार—

(क) प्रभवांतील नासिक्य तद्भवांत भासविणें अवश्य मानिल्यास, (विंशति) **वी**स, (त्रिंशत्) **ती**स, (दामन्) **दा**वें, (**न**मन) लवणें, (दशम) दहा**वा**, (जेमन) **जे**वणें, (यमल) **जा**वळा, (कामला) **का**वीळ इ. अनेक शब्दांत पूज्य द्यावें लागेल; पण **कालाचा ओघ** असलेलींच पूज्यें कमी करण्याकडे असल्यानें, नसल्या ठिकाणीं पूज्य देण्याचा आग्रह कोणी धरील असें वाटत नाहीं. करितां प्रस्तुत मत–म्हणजे प्रभवानुरूप तद्भवांत अवश्य पूज्य देणें ग्राह्य ठरत नाहीं.

(ख) केवळ रूढि-प्राप्त पूज्याविषयीं मोरोपंतांचें मत ' धांवणें ' ह्या शब्दाचे लेखनावरून अनुमित होतच आहे. हें पूज्य देण्यांत त्यांची धरसोड आहे. अर्थात् तें काढून टाकण्यास त्यांची हरकत दिसत नाहीं. करितां दुसरें मतही त्याज्यच ठरतें.

(ग) शब्दभेद दाखविण्याकरितां पूज्य देणें, तर ते कोणकोणत्या शब्दांत देणार ? पाट (पाण्याचा, बसण्याचा), पाव (पोचणें, चतुर्थांश, खाद्य), माठ (भाजी, मडकें), घोट (पाण्याचा, घोटणें), वात (वारा, दिव्याची), वाणी (व्यापारी, वाचा), ताव (कागदाचा, ताशेरा) इ० अनेक शब्द मूलतः भिन्न असलेले, भिन्नार्थ पण सरूप आहेत. यांच्या अर्थांचें नियमन वाक्यावरूनच होणार. ह्या अर्थनिर्णय करण्याचा भार घेणें लेखनास योग्य व शक्यही नाहीं. 'वाट' शब्दाचे मार्ग, मनास वाटणें, पाट्यावर वांटणें, भावांत वांटणें, पोटांतील अवयवविशेष,इ० अनेक अर्थ आहेत. यांतील भेद नुसत्या शब्दरूपावरून व्यक्त करणें शक्य आहे काय ? असला भार इतर भाषांतही लेखन पतकरीत नाहीं. संस्कृतांत ' हरि ' या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. तरी पण तो शब्द निरंतर एकरूप लिहितात, मग त्याचा अर्थ कोणताही असो. पूर्वापर संबंधावरून अशा शब्दांचा अर्थ कोणता घेणें हें वाक्यांत ठरतें. इंग्रजींतही अनेक (Paronyms) सरूप शब्द आहेत; जसें Bear, Bat, Hind, Ring.अर्थभेदास अनुसरून यांचें निरनिराळें स्पेलिंग कोणींही सुचविलें नाहीं. सारांश, **अर्थभेदाकरितां क्रात्रिम (निर्मूल) लेखनभेद इष्ट नाहीं**, ह्या तत्त्वाची सत्यता येथें सिद्ध होते. एवंच अर्थभेदास उपयुक्त, पण निर्मूल

व रूढ, अशा पूज्यास फाटा देणें वाजवी ठरतें. या तिन्ही मुद्यांचा विचार केल्यास
असें मत ग्राह्य ठरतें कीं, शब्दविशेषांतील पूज्य कोणत्याही एकाच कारणा-
करितां म्हणजे तें (१) आहे म्हणून, किंवा (२) भेददर्शनास आवश्यक
म्हणून, फार काय (३) व्युत्पत्तिदृष्ट्या समर्थनीय आहे म्हणूनही, रक्षणार्ह नाहीं.
असें पूज्य खुशाल काढून टाकावें. शिवाय असें मिळमिळीत आनुनासिक्य
गाळिल्यानें पक्षपाताचा आरोपही टळतो. नम व नाम या दोहोंमध्यें 'म' अस-
ल्यानें वस्तुतः त्यांचे तद्भवांत पूज्य हवें. पण (नम्) लव यांत तें न देतां फक्त
(नाम) नांव ह्यांतच देतात. अशानें उघड पक्षपात होतो. समत्व इष्ट अस-
ल्यास, तें उभयत्र देणें, किंवा कोठेंच न देणें. पैकीं भाषेची आधुनिक प्रवृत्ति
पूज्यें गाळण्याकडे असल्यानें पक्षपात टाळण्यास तें कोठेंच न देणें हें योग्य दिसतें.

येथें एक गोष्ट मनांत वागवावी कीं जरी भाषेची प्रवृत्ति अनुनासिक-
उच्चारांतल्याप्रमाणें लेखनांतही-गाळण्याकडे आहे, तरी एकदम तसें करणें योग्य
होणार नाहीं. इंग्रजी भाषाही (Spelling=) वर्ण-विन्यास सुबोध करूं
पहात आहे. पण किती धिम्मेपणानें ? आज कोठें Programme सारख्या
थोड्याशा शब्दांत Program अशी दुरुस्ती होत आहे, व ती सुद्धां ऐका-
न्तिक नव्हे तर वैकल्पिक. लेखनांत एकदम क्रांति केल्यास वर्तमान पुस्तकें
कांहींशीं दुर्बोध होतील. करितां सांप्रत अनुनासिक गाळावयाचा तो फक्त अस-
लाच कीं (१) ज्याला मुळांत आधार नाहीं; जसें-फेक ह्या शब्दांतील, किंवा
(२) समूल असूनही जो भेददर्शनास उपकारक नाहीं; जसें-फेस यांतील; पण
नांव (नामन्) व नाव (नौ) यांतील भेददर्शनास जरूर असल्यानें पहिल्या
शब्दांतील अनुनासिक रक्षणार्ह आहे. सारांश, व्युत्पत्ति व भेददर्शन यांच्या-
छेदरेषेस बरोबर स्पर्श करणारा अनुनासिक पूज्यरूपानें कायम राखावा.

(१५) या नियमाची अंमलबजावणी हल्लीं प्रत्यय, व लोणी वगैरे थोडींशीं
नामें, एवढ्यापुरतीच करण्यांत येते; इतरत्र पूज्य देतात; जसें-ताम्हनें, खेळणीं,
कवनें इ.

७. बाराखडींतील कांहीं अक्षरें—मराठी बोलणाऱ्यांच्या आपल्या
विशिष्ट उच्चार-पद्धतीमुळें बाराखडींतील कांहीं अक्षरें आपल्या बोलण्यांत येतच
नाहींत. अशांचा जबरीनें उच्चार करणें हें अस्वाभाविक, अतएव त्याज्य आहे.
'केळ' याचें अनेकवचन 'केळी' असें होतें, पण तुल्य-न्यायानें 'गाय'

याचें ' गायी ' करणें गैर आहे. कारण आपण नेहमीं गाई असाच उच्चार करितों. सामान्य रूपही गाई (–ला) असेंच करितों. अकारांत स्त्रीलिंग शब्दांचें अनेकवचन आ किंवा ई प्रत्यय लावूनच करणें हा नियम अपूर्ण आहे. य्–ला ई लावितांना त्या य्–चा लोप करावा लागतो, ही त्या नियमाची पुरवणी होय. आपल्या विशिष्ट उच्चारपद्धतीमुळें ' य् ' या तालव्यास तालव्य ई हा स्वर लावितांना तें व्यंजन लोप पावतें. असाच प्रकार ' व ' संबंधानेंही उ–वर्णापूर्वी कधींकधीं घडतो. देऊळ–देवळें इ० जोडयांत याचा प्रत्यय येतो. सारांश, गाय, कोय, चोय, सोय इत्यादि शब्दांचें सामान्यरूपाचें (किंवा अनेकवचनाचें) अन्ताक्षर यी–चे स्थानीं ई करावें. ही प्रशस्ति उच्चारानुरूप लेखनांत अनुसरणें योग्य आहे.

(क) याहूनही जास्त महत्त्वाचा नियम म्हणजे शुद्ध मराठींत ' सि, सी ' या अक्षरांचा अभाव; तसाच, ' इ ई ' पूर्वी दन्त्यतालव्य च–वर्गाचा अभाव होय. इ-ई-स्वर मिळाल्यानें यांचे ठिकाणीं क्रमानें शि, शी व तालव्य च-वर्गाच्या बाराखडींतील अक्षरांचा उच्चार होतो. ही गोष्ट स्वयंसिद्धच आहे. लहान मुलेंही बाराखड्या म्हणतांना च–चा (दन्त्यतालव्य), चि-ची (तालव्य), स–सा, शि–शी असें म्हणतात. सारांश, शुद्ध मराठींत यी–चे स्थानीं वारंवार ई, सि–सी चे स्थानीं शि शी, व चि–ची (दन्त्यतालव्य) यांचे स्थानीं चि-ची (तालव्य) अशीं अक्षरें येतात. मत्स्य मत्सी, माधुर्य माधुरी इ० उदाहरणांत संस्कृतांत सुद्धां यी–चे स्थानीं ई आढळतो. इंग्रजींतीलही Selby या नांवाचा उच्चार शेल्बी असा कांहीं सुशिक्षितांच्या तोंडूनही ऐकूं येतो. या दोन्ही ठिकाणीं मराठींतील वरील उच्चारतत्त्वच दिसून येतें.

(ख) गादी–गाद्या या धर्तीवर रोजनिशी–रोजनिश्या, अशी–अश्या असें अनेकवचनांत आपण लिहीत नाहीं, तर रोजनिशा, अशा, असेंच लिहितों. म्हणजे श या तालव्यांत आगखी य् या तालव्याची भर घालीत नाहीं.

यावरून असा नियम निघतो कीं, (क) स्–ला ई स्वर जोडल्यास, तो श-रूप पावतो, म्हणजेच स् + इ ई = शि शी. (ख) श्–ला य्-युक्त अक्षर जोडणें असल्यास त्यांतील य्–चा लोप होतो, म्हणजेच श् + या = शा. असेच नियम च-वर्गासंबंधानेंही व अंशतः य्-चे संबंधांतही आढळतात. (ग) (दन्त्यतालव्य) च् + इ ई = तालव्य चि ची. (घ) तालव्य च्+य = तालव्य च. य्+इ ई = इ ई, य्+य्=य्.

किंवा थोडक्यांत **सशयचुभ्यो यस्य लोपः** ही विचारसरणी लक्ष्यांत ठेविल्यास, ससा सस्यानें, माशी माश्यांना, पाया पाय्यांत, बाजा बाज्यानें, पोपया पोपय्याचा, भय्या भय्य्याला इ० रूपांतील जोडाक्षरें कशीं प्रामादिक आहेत हें कोणासही दिसून येईल. 'कांहीं शब्दांचे सामान्यरूपांत किंवा अनेकवचनांत 'या' जोडितात' हा नियम अपुरा आहे, हें लक्ष्यांत न घेतल्यानें अशीं रूपें लेखणींतून उतरतात. वेदहि **अस्या** सतीची (व. ४–१०१), गंगा यमुनाइया (व. ६–४०) इ. ठिकाणचें मोरोपंतांचें लेखन उच्चारविरोधी अतएव सदोष आहे, हें उघड आहे. माझ्या मतें मराठींत असा नियम निरंतर लक्ष्यांत ठेवावा कीं 'वचनविभक्तिविकारामुळें स श य चवर्ग यांस **य**-चे बाराखडींतील अक्षर जोडण्याचा प्रसंग आल्यास तो य्–रहित जोडावा.'

८ च, ही यांचें लेखन—अलीकडे इतिहाससंशोधकमंडळानें व त्यांच्या कांहीं गतानुगतिकांनीं मराठी लेखनांत एक नवीन प्रकार आरंभिला आहे. हा प्रकार म्हणजे च, ही, हे शब्द मागील शब्दाशीं न जोडतां ते त्यापासून तोडून लिहिणें. हा प्रकार अयोग्य असल्याचें पुढील कारणांवरून दिसून येईल.

(१) च तोडून लिहिणारे हेच लोक शब्दयोगी अव्ययें मागील शब्दाशीं जोडून लिहितात. आतां याचिपासुनि (व. ३-७८) इ. अनेक मोरोपंती प्रयोगांवरून मागील शब्दास जोडितांना च अगोदर, शब्दयोगी नंतर, असा प्रकार दिसतो. जवळच्याचा संबंध दूरच्यापेक्षां दृढतर हें उघड आहे; म्हणजे शब्दयोगीपेक्षां च-चें नातें मागील शब्दाशीं दृढतर हें उघड होतें. हि-चें बाबतींतही तयांहिसह (व. ८–३०) अशीं उदाहरणें सांपडतात. यावरून असा प्रश्न सहज निघतो कीं दूरचा नातेवाईक जोडून लिहिणें तर जवळचा तोडून कसा लिहावा ? बरें, च तोडावा तर पुढील शब्दयोगी अव्यय कसें जोडावें ? सारांश, शब्दयोगी अव्ययें मागील शब्दांशीं जोडणाराला मध्यगत 'च, ही' हीं अव्ययें सुद्धां जोडूनच लिहिणें भाग आहे. शब्दयोगी अव्ययाहून हीं अव्ययें मागील शब्दाच्या समीपतर बसत असल्यामुळें तीं त्यास जास्त जिव्हाळ्याचीं अतएव अविश्लेष्य आहेत, हें उघड ठरतें.

(२) **ज्याबरोबर उच्चार त्याबरोबर लेखन** या सामान्य तत्त्वानुसारही 'च' मागलि शब्दाशीं जोडणें प्राप्त आहे. अर्थात्–'च' असा विश्लिष्ट प्रयोग वाचणार तरी कसा ? हा उच्चाराशीं होणारा विसंवाद लेखनांत क्षम्य कसा मानावा ?

(३) खार, खारट, या दोन शब्दांचे उच्चार पाहिल्यास ट जोडतांना मागील निभृत अकारास लंबत्व प्राप्त होतें. आतां ट हा प्रत्यय म्हणजे शब्दावयव आहे अतएव मागील भागापासून तो वियोज्य नाहीं. **अर्थातच** हे दोन्ही एकदम उच्चारले जातात. **हार हारच** येथल्याप्रमाणें 'च' मुळें मागील निभृत किंवा अविद्यमानप्राय अकाराला लंबत्व प्राप्त होतें. म्हणजे मागील अक्षरसंघावर उच्चारदृष्ट्या च आणि ट या दोन्ही भरतींचा एकच परिणाम होतो; तर तो उभयत्र एकाच पद्धतीनें लिहिणें प्राप्त आहे. 'खारट' पैकीं 'ट' जर जुळून लिहिणें तर 'अर्थातच,' 'हारच' यांतील 'च' ही जोडून लिहिणें ओघानेंच प्राप्त होतें.

९ उद्यांचें शुद्धलेखन—

मागील सर्व विवेचनाचा निष्कर्ष पुढीलप्रमाणें देतां येईल. शुद्धलेखनाचे बाबतींत पाळावयाचे नियम—

(१) कांहीं सर्वनामें सोडून बाकीच्या सव्ययांचें सामान्यरूप दीर्घान्त लिहिणें.

(२) स्त्रीलिंगी क्रियापदाच्या रूपांत व इतरत्रही शिरूं पहाणाऱ्या य-कारास सुखोच्चार व दाक्षिण्य यांस अनुसरून प्रतिबंध करणें.

(३) ऱ्हस्वान्त संस्कृत सव्ययें सामान्यरूपाप्रमाणें प्रथमेमध्येंही दीर्घांत लिहिणें.

(४) अन्त्य 'अ' कारावर कधींही पूज्य न देणें.

(५) नपुंसकलिंगी नामें पूज्यान्त लिहिणें.

(६) नपुंसकलिंगी विशेषण, सर्वनाम व क्रियापद यांच्या अंतस्वरावर, तो लिंगानुसार बदलत असल्यास, पूज्य देणें.

(७) 'तत्सम' नसलेलीं क्रियाविशेषणें पूज्यान्त लिहिणें.

(८) लुप्तान्त क्रियाविशेषणाचे अंतावर पूज्य देऊं नये.

(९) ला-भिन्न प्रत्ययांत विभक्तिरूपांवर पूज्य देणें.

(१०, ११, १२) अनेकवचनी सामान्यरूप, प्रथमपुरुषी क्रियापद व तृतीयांत असलेले तुम्ही, मी, आम्ही, हे शब्द पूज्यान्य लिहिणें.

(१३) द्वितीयपुरुषी आज्ञार्थी एकवचनी क्रियापद ईकारांत असल्यास, व स्वार्थी द्वि० पु० अनेकवचनी क्रियापद आकारांत असल्यास, तीं पूज्यांत लिहावीं.

(१४) (क) केवळ रूढीवर आधिष्ठित असलेलीं (मग तीं भेददर्शनास उपयुक्त असोत वा नसोत) व (ख) मूल व रूढी दोहोंवर अधिष्ठित असूनही भेददर्शनास उपयुक्त नसलेलीं, अशीं पूज्यें गाळून टाकणें.

(१५) न, म, ण यांचे बाराखडींतील अक्षरांवर पूज्य नियमप्राप्त झाल्यास तें फक्त नपुंसकलिंगी प्रथमेच्या अंतीं किंवा अनेकवचनीं सामान्यरूपाच्या अंतीं देणें.

(१६) च, ही–हीं अव्ययें मागील शब्दास जोडून लिहिणें.

(१७) मराठीची प्रवृत्ति शब्द दीर्घान्त उच्चारण्याकडे असल्यानें संदेह-स्थळीं शब्द दीर्घान्त लिहावा.

(१८) मराठी भाषेस अलीकडे अनुनासिक रुचत नसल्यानें संदेहस्थानीं पूज्यास फाटा देणें.

(१९) लिंगवचनादिविकारांनीं सि–सी, (दन्त्यतालव्य) चि–ची, यि-यी हीं अक्षरें जेथें प्राप्त होत असतील तेथें त्यांचे जागीं क्रमानें शि–शी, तालव्य चि–ची, इ–ई हीं अक्षरें योजणें.

(२०) च, ज, झ, य, श, स यांपासून तालुप्रवण वर्ण करण्याचा प्रसंग आल्यास तेथें क्रमानें च, ज, झ, य, श, श,—हेच साधे तालव्यवर्ण योजणें.

(२१) संस्कृतांत नसलेले दन्त्यतालव्य च, ज, झ हे मराठींत कांहीं भेद-दर्शक चिन्हानें दर्शविणें इष्ट आहे.

(२२) जातिवंत कर्णभेदी अनुस्वार हा भरीव बिंदूचे रूपानें व मनोमय अनुनासिक पोकळ शून्याचे रूपानें दर्शविणें; जसें–देहांत (= मरण), देहांत (= शरीरामध्यें).

हे येथें सुचविलेले नियम अनुसरल्यास लेखनांतील बरीच संदिग्धता निघून जाईल.

---

४. अनुस्वारलेखन.

पूज्य, बिंदु व शून्य.

१. '**देहांत** जीव आहे तोंपर्यंत', व '**देहांत** होईपर्यंत' या दोन वाक्यां-तील पहिले शब्द सारखेच लिहिण्यांत येतात. त्यांचा उच्चार अर्थानुसारें ठरत

असल्यानें,अर्थ कळेपर्यंत वाचकांचे वाचनांत चूक संभवनीय. ही टाळण्यास पुढील योजना मी सुचवितों.

२ देहांत व तत्सदृश शब्दांतील अनुस्वाराच्या द्विविध उच्चाराचा विचार करितां असें दिसतें कीं, 'देहाचा अन्त' अशा अर्थी योजिल्या जाणाऱ्या **देहांत** शब्दामधील अनुस्वार प्रकट ऐकूं येतो. असाच 'अनुस्वारोच्चार' संस्कृतांत सर्वत्र असतो. देहामध्यें असा अर्थ असतां प्रयुक्त होणाऱ्या देहांत या शब्दांत अनुस्वार अस्फुट, मंद, निभृत असा प्रतीत होतो. हा अनुस्वारोच्चार मराठींत मात्र आढळतो. दोन प्रकारच्या अनुस्वारोच्चारांतील हा भेद पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल—

३ एक संस्कृतोपलब्ध, दुसरा प्राकृतैकदृष्ट (येथें प्राकृत हा शब्द 'मराठी'-चा पर्याय म्हणून योजिला आहे.); एक स्फुट, दुसरा अस्फुट; एक तीव्र, दुसरा मंद; एक प्रकट, दुसरा निभृत; एक सहाघात, दुसरा निराघात; एक प्रबल, दुसरा निर्बल; एक पुष्ट, दुसरा क्षीण; एक जड, दुसरा हलका; एक भरीव, दुसरा पोकळ; एक अंतःसार, दुसरा अंतःशून्य.

४ वरील भेददर्शनाचें वर्णन मुद्दाम लांबविलें आहे; अशाकरितां कीं, त्यावरून भेद दर्शविण्यास उपयुक्त अशा संज्ञा उपलब्ध व्हाव्या. वरील शब्दयुग्मापैकीं एक भरीव, दुसरा पोकळ, हें युग्म प्रस्तुत ठिकाणीं अनुरूप आहे, असें दिसून येईल.

५ याप्रमाणें उच्चार-भेद ठरविल्यावर अनुस्वाराचे मराठींतील पर्यायांचा विचार करूं. 'शून्य' टिंब, बिंदू, पूज्य, हे शब्द अनुस्वाराशीं समानार्थक म्हणून वापरितात. उच्चार द्विविध व पर्याय बहुविध; तेव्हां आपलें काम सोपें आहे. फक्त अमुक प्रकारास अमुक पर्याय व दुसऱ्यास दुसरा एवढेंच ठरविणें जरूर आहे. हे पर्यायशब्द हल्लींप्रमाणें निर्विशेष न वापरितां, त्यांमध्यें क्षेत्र वाटून दिलें पाहिजे. हा क्षेत्रविभाग, शक्यतर, मनसोक्त नसून, पर्यायांचे यौगिक अर्थावर प्रतिष्ठित असावा; म्हणजे संज्ञा व संज्ञित यांचा संबंध निःसंदेह व अचूक ध्यानांत राहील. करितां या पर्यायांचे व्युत्पत्तींचा विचार करूं.

६ (१) **शून्य** हा शब्द आकाशाचा पर्याय म्हणूनही योजितात. आकाश म्हणजे केवळ पोकळी. तेव्हां शून्याचा यौगिक अर्थ **पोकळ** असा उघड आहे. (२) द्रवाचा थेंब पडल्यानें **टिंब** उत्पन्न होतें. थेंब अर्थातच भरीव असतो. तेव्हां **टिंब** यानें अर्थात् भरीवपणाची कल्पना येते. (३) बिंदु म्हणजे थेंब; तेव्हां या शब्दांतही भरीवपणाचा अर्थ अंतर्भूत आहे हें सिद्ध होतें. (बिंदू शब्दाचें स्वरविपर्यासानें **बुंदी** असें रूपांतर होतें. हें **बुंदीचा** लाडू या चिरपरिचित पक्वान्नसंज्ञेंत विद्यमान आहेच. थेंबानें बनलेली कळी भरीव असते हें दांत सांगतातच. सारांश–बिंदू म्हणजे भरीव वर्तुल) (४) पूज्य याची व्युत्पत्ति निश्चयात्मक सांगतां येत नाहीं. अनुस्वाराचा सामान्य पर्याय म्हणून त्याचा प्रयोग करावा.

७ सारांश, संस्कृतोपलब्ध म्हणजे भरीव उच्चारास बिंदू, टिंब, हे शब्द उचित ठरतात, तर प्राकृतोपलब्ध पोकळ उच्चारास शून्य हा शब्द अनुरूप भासतो. अशा रीतीनें अनुस्वारोच्चार द्विविध व तदनुरूप पर्यायही द्विविध. आतां लेखनाचा विचार करूं.

८ कांहीं प्रांतांत, कांहीं काळांत, व कांहीं ग्रंथांत अनुस्वर पोकळ शून्यानें दर्शविलेला आढळतो. भरीव आकार तर सर्वत्रच प्रयुक्त आहे. एवंच अनुस्वारांचें द्विविधत्व दर्शविण्यास द्विविध योजना माराठींत आयतीच सिद्ध आहे. मात्र या योजनेचें नियमन करणें–अमुक उच्चारास अमुक प्रकार, व दुसऱ्यास दुसरा–हें ठरविणें विद्वानांचें काम आहे. त्यांचे पुढें मी नम्रपणें असें सुचवितों कीं, देहाचा अंत अशा अर्थी **देहांत** व देहामध्यें अशा अर्थी **देहांत** असा उच्चार–भेद दर्शवावा. पहिले ठिकाणीं टिंब किंवा बिंदू; दुसरे ठिकाणीं शून्य.

९ हा लेखनभेद उद्यांपासूनच प्रचारांत आणावा, असें मी म्हणत नाहीं. केवळ दोन प्रकार दर्शविण्यास द्विविध योजना ठरवून ठेवावी. वाटेल त्यानें वाटेल तेव्हां, विशेषतः भेद स्पष्ट करणें असेल तेथें, तिचा स्वीकार करावा. भात्यांत बाण तयार करून ठेविलेला असल्यास काय वाईट ?

१० वरील लेखनभेदास अनुसरून पुढील पंक्ती अशी लिहितां येईल—

"कज्जे कफावती होऊन रस्त्यांत, असावी घरांत शांती मोठी."

येथें स्त्या, रा यांवर शून्य आहे, शा–वर बिंदू आहे. हा भेद लेखनांत पाळल्यास, संवय व संवाद हे शब्द अज्ञ मुलासही शुद्ध वाचतां येतील. वरील सूच-

नेनें संस्कृताचे लेखनांत मुळींच ढवळाढवळ होत नसल्यानें संस्कृत भाषेकडून या सूचनेस कांहींच विरोध होण्याचें कारण नाहीं.

११ असो, देहांत व देहांत अशा ठिकाणीं (१) उच्चार द्विविध—भरीव व पोकळ, किंवा तीव्र व मंद. (२) लेखन द्विविध—भरीव वर्तुळ व पोकळ वर्तुळ व (३) पर्याय द्विविध—बिंदु किंवा टिंब, व शून्य. अनुस्वाराचें कथन अविशेषानें करावयाचें असेल तर तदर्थ पूज्य या शब्दाचा प्रयोग करावा.

अशा रीतीनें मीं आपली सूचना विद्वानांपुढें मांडिली आहे. तीवर अनुकूल वा प्रतिकूल मतें यथारुचि त्यांचेकडून दर्शविलीं जातील, अशी आशा व्यक्त करून हा लेख संपवितों.

---

५. अनुनासिक, अनुस्वार व विसर्ग.

१. मागील लेखांत अनुस्वाराचा लौकिक दृष्टीनें विचार करून, तो द्विविध ठरवून त्याचें लेखन व संज्ञाही द्विविध दर्शविली. प्रस्तुत लेखांत त्यासंबंधीं शास्त्रीय विचार करूं.

२. देहांत (= शरीरांत) व देहांत (= मरण) या दोन्ही शब्दांत व्यवहारांत अनुस्वार मानिला जातो; पण शास्त्रतः तें अयोग्य आहे. पूर्वोक्त शब्दांत मुळींच अनुस्वार नाहीं; ज्यामुळें अनुस्वाराचा भास होतो तो अनुनासिक स्वर होय; म्हणून तद्नुरूप त्याचें लेखन शास्त्रदृष्ट्या देहांत असें करणें प्राप्त आहे.

३. **अनुस्वार** (= अनुस्वर्यते सः) म्हणजे स्वराचे मागून पण त्याचे पाठोपाठ उच्चारला जाणारा. स्वराचे **मागून**, त्यालाच चिकटून, कांहींही उच्चारलें गेल्यास, तें त्या स्वराचें पुच्छ (किंवा शिष्य) बनून त्यास गुरूं (गुरु) बनवितें. स्वराबरोबर **तदंगभूत** म्हणून कांहीं उच्चारिलें गेल्यास, तें गुरुत्वापादक होत नाहीं.

संयोगाद्यं दीर्घं स्वानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु (पादान्तस्थं विकल्पेन) ॥ १ ॥

या लक्षणाप्रमाणें—अर्क, रूप, हिंसा, दुःख या शब्दांत क्रमानें र्, उ, अनुस्वार, विसर्ग, हीं अ उ इ उ यांच्यामागून अव्यवहित उच्चारलीं जातात व त्या स्वरांस गुरुत्व देतात. सारांश—अनुस्वाराचे योगानें मागील स्वरास गुरुत्व

प्राप्त होतें. उलट ज्या अनुस्वारामुळें असें गुरुत्व उत्पन्न होत नाहीं, तो खरा अनुस्वारच नव्हे. तो केवळ **अनुनासिक**, म्हणजे **स्वराचा एक धर्म** आहे. दुसऱ्या रीतीनें सांगणें म्हणजे अनुस्वार स्वराचे मागून उच्चारला जातो, उलट अनुनासिक स्वराचा अंगभूत म्हणूनच उच्चारला जातो. मागून उच्चारला जाण्यानें, अनुस्वारानें पूर्वस्वर द्विमात्रक किंवा गुरु बनतो.

४. अनुनासिकामुळें स्वराच्या मात्रांत फरक पडत नाहीं.

सँवय सुटेना मूढा, संवत उपदेशिला जरी शब्दीं ।

वरील पंक्तींत सँवय शब्दाच्या मात्रा तीनच आहेत, त्यांतील प्रत्येक अक्षर लघु आहे. सँमध्यें नस्यामुळें गुरुत्व उत्पन्न होत नाहीं. त्यांत केवळ अ हा अनुनासिक स्वर आहे. संवत–शब्दामध्यें व–पूर्वी अकारानंतर अनुस्वार उच्चारला जातो. त्यामुळें तो अकार गुरुत्व पावतो व द्विमात्रक बनतो. असा प्रकार सँवय शब्दांत घडत नाहीं. तेथें अ हा जो स्वर उच्चारला जातो तोच अनुनासिक उच्चारला जातो. नासिकाप्रधान उच्चारण त्यांत अंगभूतच आहे, मागून प्रतीत होणारें नाहीं. अशा रीतीनें सँवय शब्दांत **अनुनासिक**, व संवत शब्दांत **सानुस्वार**, अकार आहे. मराठींत पोकळ अथवा शून्य म्हटला जाणारा अनुस्वार संस्कृताचे दृष्टीनें अनुनासिक नांवाचा स्वर–धर्म आहे. अर्थात् तदनुरूप लेखनांतही भेद करणें क्रमप्राप्तच आहे. तो भेद खालीं दर्शविल्याप्रमाणें.

५. संस्कृतांत पुंलिंग हा शब्द दोन प्रकारांनीं शुद्ध लिहितां येतो. पुंलिङ्ग व पुँल्लिङ्ग. येथें पूर्वत्र पुकार सानुस्वार आहे, व उत्तरत्र पुकारानंतर अनुनासिक लकार आहे, जो ँ ल असा लिहिला जातो. वर्ण अनुनासिक लिहिणें तर त्यावर ही ँ खूण करितात. या खुणेस संस्कृतांत अनुनासिक चिन्ह व हिंदींत चंद्रबिंदु म्हणतात. तेव्हां संस्कृत परंपरेस अनुसरणें तर संवय, देहांत (= शरिरांत), बोलण्यांत, इत्यादि शब्द सँवय, देहाँत, बोलण्याँत, असे लिहिले पाहिजेत. (वंशकः =) वाँसा, व कंसाला असें लिहिणें प्राप्त आहे. घरामध्यें अशा अर्थी मराठी पद्धतीनें घराँत असें लिहिणें योग्य ठरतें. तथापि मला वाटतें कीं सोईचे व लाघवाचे दृष्टीनें घरांत लिहिणें बरें.

६. वरील द्विविध उच्चार, भरीव अनुस्वार व पोकळ अनुस्वार किंवा अनुनासिक, कोठें-कोठें आढळतात हें ठरविण्यास पुढील उदाहरणें घेऊं.

(क) रंक, शंख, संत, गुंफ (ख) सांखळी, गांठ, दांत, झोंप, सांपळा, डांस, चोंच (ग) चंग, सांग, झांज, झुंज, हंडी, सोंड, रुंद, बांध, सुंभ (घ) संवय, गांव, शींव.

येथें क–ख–मधील शब्दांत नासिक्य उच्चारापुढें कठोर (=खर्) व्यंजनें आहेत व मागें क्रमानें ऱ्हस्व व दीर्घ स्वर आहेत. ग–मधील शब्दांत नासिक्य उच्चारापुढें (झश् =) वर्गातील तृतीय व चतुर्थ म्हणजे मृदुव्यंजनें आहेत; घ–मधील शब्दांत व–कार आहे. त्याचप्रमाणें ख–घ–मधील शब्दांत नासिक्योच्चार पोकळ किंवा अनुनासिकस्वररूप आहे; इतरत्र म्हणजे क–ग मधील शब्दांत तो भरीव आहे. अंमल, संयाव इत्यादि थोडीं उदाहरणें आढळतात, अशीं कीं ज्यांत नासिक्योच्चारापुढें पंचमवर्ण, किंवा व–भिन्न अर्धस्वर आहे; पण त्यांचा विचार करण्याची येथें जरूरी नाहीं; कारण अशा ठिकाणीं नासिक्योच्चार एकविधच म्हणजे भरींव असतो.

तेव्हां भरीव व पोकळ नासिक्योच्चाराचा क्षेत्रविभाग दिसून येतो तो असा. (१) दीर्घ स्वर व कठोर व्यजनें यांचेमध्यें, आणि (२) कोणताही स्वर व वकार यांचेमध्यें नासिक्योच्चार पोकळ असतो; व इतरत्र म्हणजे (३) दीर्घस्वर व मृदुव्यंजनें (४) ऱ्हस्व स्वर व कठोर व्यंजनें आणि (५) ऱ्हस्व स्वर व मृदुव्यंजनें, यांचेमध्यें--तिन्ही ठिकाणीं--नासिक्योच्चार भरीव असतो. उदाहरणें--चोंच, नांव, डोंब, कुंचा, पलंग.

७. वरील क्षेत्रविभाग अर्थातच संस्कृत म्हणजे तत्सम शब्दास लावण्याचें कारण नाहीं; ते जसेच्या तसेच उच्चारले पाहिजेत, तरच ते तत्सम, नाहीं तर तद्भव ठरतील. चांचल्य, संवत्सर वगैरे शब्दांत नासिक्योच्चार भरीव आहे, तसाच लेखनांतही योजिला पाहिजे. त्या शब्दास मराठी उच्चाराचे नियम लागतच नाहींत. तत्सम वगळून बाकीच्या संस्कृतागत शब्दास लागणारा वरील नियम पुढील प्रमाणें देतां येईल—

तद्भवे वे सर्वतोऽनुनासिकः खरि दीर्घतः ।

अर्थ–तत्सम शब्दाहून भिन्न असलेल्या (=तद्भव) मराठी शब्दांत व–काराचे पूर्वी नेहमींच, असल्यास, पोकळ अनुस्वार (किंवा अनुनासिक) असतो; तसेंच दीर्घस्वर व कठोर व्यंजन यांचेमध्यें असल्यास पोकळ अनुस्वार असतो. (खर् म्हणजे कठोरव्यंजन).

८. आतां—अनुस्वार काय आहे? याचा विचार करून हा लेख संपवूं. कंस, दुःख इत्यादि शब्दांचा विचार केल्यास असें दिसून येईल कीं, अनुस्वार व विसर्ग दोघेही **स्वरानंतर** उच्चारले जातात; पैकीं अनुस्वाराचे पुढें व्यंजन असावें लागतें, विसर्गापुढें तें असो व नसो. पैकीं पूर्वोक्त धर्म म्हणजे उच्चारास (मागील) **स्वराची अपेक्षा**, याचे योगानें दोघांचीही जात ठरते. स्वरावांचून उच्चारलें जात नसल्यामुळें दोघेही व्यंजनें ठरतात. 'व्यज्यते तद् व्यंजनम् '=(स्वराचे योगानें) प्रकाशित केलें जातें तें व्यंजन. या संज्ञेंत अन हा प्रत्यय कर्मवाचक आहे. हा विचार पुढीलप्रमाणें ग्रथित करितां येईल—

अनुस्वारो हलः पूर्वो, विसर्गश्चापि, वान्तगः।
स्वरोत्तरमुभौ दृष्टौ, व्यञ्जने तौ स्वराश्रयात्॥

अर्थ—अनुस्वार हा हल् म्हणजे व्यंजनाचे पूर्वी आढळतो, तसाच विसर्गही; पण विसर्ग अंतींही असूं शकतो; म्हणजे त्याचे पुढें व्यंजन पाहिजेच असें नाहीं. मात्र दोघेही स्वरानंतर नियमानें आढळत असल्यानें, या स्वराचे अवश्यक आश्रयामुळें दोघेही व्यंजनें ठरतात.

९. मराठींतील व्यंजनापूर्वीचा पोकळ नासिक्योच्चार बिंदूचें रूपानें व्यक्त करण्याची नेहेमींची रीत सोडून नवीन रीति म्हणजे पोकळ शून्यानें व्यक्त करण्याची पद्धति अवलंबणें योग्य आहे हें आतांपर्यंतच्या केलेल्या विवेचनावरून उघड होतें. या पद्धतीचा आदर विद्वान करतील, अशी आशा करून हा लेख संपवितों.

---

६. अनुस्वारांची अडगळ (खंडनपर)

" अलंकारेषु लुप्तेषु, किंफलं छिद्रदर्शनम्! "

प्रास्ताविक—माझे शिष्यमित्र रा. दत्तोपंत केळकर यांनीं मराठींतील अनुस्वार बरेचसे कमी करावे, असें केसरीपत्रद्वारां प्रतिपादिलें. तें प्रतिपादन मला योग्य वाटलें. त्यावर उत्तरपक्ष रा. कुळकर्णी यांनीं केला आहे. त्यास उत्तरादाखल पुढील मजकूर आपणांकडे प्रसिद्धीकरितां पाठवीत आहें.

१ **संज्ञांचें स्पष्टीकरण**—संस्कृतांत नासिकाप्रधान उच्चार द्विविध आहेत; ते भिन्न-भिन्न रूपांनीं व्यक्त करितात; दधिँ व संहार–या उदाहरणांत पूर्वत्र

अनुनासिक स्वर इ आहे, तर उत्तरत्र अकारोत्तर अनुस्वार आहे. स्वर अनुनासिक असतो; अर्थात् आनुनासिक्य हा स्वराचा धर्म आहे; तर 'अनुस्वार' हें स्वतंत्र 'व्यंजन' आहे. अनुस्वार मागील स्वरास गुरुत्व देतो, तर स्वर अनुनासिक झाल्यानें स्वराचें प्रमाण (= मात्रा) बदलत नाहीं. सँवय व संवत्सर यांत पूर्वत्र सकारापुढील अकार लघु आहे, तर उत्तरत्र तो गुरु झाला आहे. सारांश, संस्कृतांत आनुनासिक्य व अनुस्वार हीं जशीं उच्चारतः तशींच लेखतः भिन्न आहेत. या संबंधांत मराठींत घोटाळा झाला आहे.

२ **मराठींतील अनुस्वार**—मराठींत संवय व संवत्सर या दोन्हीं ठिकाणचे नासाप्रधान उच्चार सारखेच दर्शविले व बोधिले जातात. दोहोंकरितां टिंब देतात व दोहोंस अनुस्वार म्हणतात. विशदतेकरितां पुढील विवेचनांत वरील उच्चारांचीं दर्शकें म्हणून क्रमानें उपनासिक्य व अनुस्वार व उभयसामान्य म्हणून 'नस्य' या संज्ञा मी उपयोजीत आहें.

३ **उपनासिक्य–लेखन**–संस्कृत काव्यांत स्वरांचें उपनासिक्य फार विरळां आढळतें, तर मराठींत तें पदोपदीं दृग्गोचर होतें. हें उपनासिक्य व अनुस्वार यांची लेखनव्यवस्था उच्चारानुरूप लावणें तर संस्कृतानुसार उपनासिक्याच्या जागीं चंद्रबिंदु व अनुस्वाराच्या जागीं टिंब देणें प्राप्त आहे; जसें–सँवय व संवत्सर. परंतु चंद्रबिंदु लिहिण्यास घोटाळ्याचा असल्यानें त्याच्या स्थळीं नुसतें पोकळ शून्य द्यावें, असें मी (पूर्वींप्रमाणें 'साहित्य' १७–५–२५ पहा.) आतांही सुचवितों; जसें–सँवय व संवत्सर. सारांश–नाकांत हुळहुळणारा उच्चार (पोकळ) शून्य किंवा वलयाच्या रूपानें व (कर्णभेदक) कानावर आदळणारा उच्चार (भरीव) टिंब किंवा बिंदु या रूपानें दर्शवावा. जुन्या मराठी लिखाणांत हे दोन्ही लेखनप्रकार आहेत; पण ते सविवेक वापरलेले नाहींत. आपल्या सोईकरितां येथें सुचविल्याप्रमाणें भेददर्शनार्थ त्यांच्या उपयोगांत क्षेत्रविभाग करावा.

४ **उपनासिक्याचे प्रकार**—गांव, रोंख, कँस यांतील पहिल्या उदाहरणांत उपनासिक्य म्–वरून आलें आहे; दुसऱ्यांत 'रोकड' या अर्थापासून तें भेद दर्शवितें, तर तिसऱ्यांत तें निष्प्रयोजन आहे. पहिलें उपनासिक्य 'व्युत्पन्न', दुसरें 'भेदक', तर तिसरें स्वैर आहे. यांतील कोणतें ठेवावें व कोणतें गाळावें ?

५ उच्चार विरुद्ध लेखन—शब्दोच्चार ज्याप्रमाणें देशभदानें त्याप्रमाणें कालभेदानेंही बदलतात; शब्दरूपेंही भेद पावतात. वेदांत 'हस्तासः' काव्य-संस्कृतांत 'हस्ताः' व मराठींत 'हात' अशीं रूपें मूलतः एकच असलेल्या शब्दाच्या प्रथमेचीं आढळतात. 'हस्तासः' बोलणारे लोक किंवा त्यांचे वंशज कालभेदानें 'हस्ताः' असें बोलूं लागले, तर आणखी कांहीं पिढ्यांनीं तेच 'हात' असें वापरूं लागले. सारांश—कालाच्या ओघाबरोबर शब्दाचे उच्चार अथवा रूपें बदलत जातात. हा बदल म्हणजे निसर्गाचा नियमच आहे. तो सर्व देशांत व काळांत आढळावयाचाच. यामुळें, विसंवाद टाळण्याकरितां उच्चारभेदाबरोबर लेखभेद करणें विद्वानांस प्राप्त होतें. हा लेखभेद न केल्यास मूर्खत्व पदरीं येतें. इंग्रजी भाषेंतील अनेक शब्दांचे उच्चार व लेख यांत विसं-वाद आढळून येतो, याचें कारण प्रधानतः 'उच्चारानुरूप लेख न बदलणें' हेंच होय. 'NIGHT' याचा उच्चार मूलतः 'नक्त'सदृश असावा. सौकर्याच्या प्रवृत्तीनें तो कालांतरानें 'नाइट्' असा होऊं लागला; म्हणजे उच्चारांतून [GH = घ् = (संधीमुळें) क्] क् लोपला, पण लेखनांत तो तसाच राहून गेला; ज्ञा–चें रूपांतर म्ना, क्ना अशा परंपरेनें KNOW असें झालें. पुढें त्या उच्चारांतून (क्) K लोपला;पण लेखनांत तो तसाच राहिला. येथील 'मनस्येकं, वचस्येकं, कर्मण्येकं, दुरात्मनाम्' अशा विसंवादामुळें आपण इंग्रजांस हंसतों; पण मराठींतील उपनासिक्य अनेक शब्दांतून उच्चारतः लुप्त झालें असूनही आपण लेखनांत तें हट्टानें किंवा गतानुगतिकत्वानें ठेवून तसाच प्रमाद करितों. पांच, धांव, हांस यांतील नासिक्य एके काळीं (उच्चारतः) जिवंत असेल (म्हणूनच तें प्रवृत्त झालें असावें); पण हल्लीं जर तें मृत झालें आहे तर भूतपूर्व म्हणूनच त्याचा सांगाडा बिंदूच्या रूपानें कां ठेवावा ? नष्टोच्चार अथवा अन्यथाभूत गोष्टी ठेवूं पाहणें तर पहाट–चें रूप प्रहाट–प्रभाट कीं प्रभात, असें कांहीं तरी लिहावें लागेल. हें इष्ट आहे काय ! प्र–मधील र उच्चारांत नाहीं तर लेखांतही नाहीं. याच साम्यानें हांस (हंसणें) यांमधील अनुनासिक उच्चारांत नाहीं, तर लेखांतही असतां कामा नये. पाठशाला यांतील पाठ–शब्द (अर्थदर्शनास अवश्यक असूनही) उच्चा-रांतून गळाला म्हणून आपण तो लेखांतून गाळतों. मधु शब्दांतील उकार उच्चाराबरोबर लेखांतही अकारत्व पावला. 'गडि' शब्दांतील इकार उच्चा-

राबरोबर लेखनांत दीर्घत्व पावला. उपविश्-मधील उ गळून बैस शब्द बनला. सारांश उच्चाराच्या पावलावर पाऊल टाकून जाणें लेखन अनेक बाबतींत करितें. जसें-वर्णलोप, अवयवलोप, स्वरभेद, स्वरप्रमाण इत्यादि. हें उच्चारानुसरण आपण मान्य करितों. पण उपनासिक्याच्या बाबतींत मात्र आपण लेखनास असें अनुसरण करूं देत नाहीं. ही विषमता कां चालू ठेवावी ? प्रत्यक्ष शब्दलोप खपतो; मग बिंदुलोप कां न खपावा ? मौंजीबंधन याचें रूप मुंज असें वापरण्यांत आपण बंधन हा अवयव गाळितों, तर फेंस सारख्या शब्दांतील (अनुच्चारित) उपनासिक्य कां गाळूं नये ? ' ग्राम ' याचा तद्भव बनतांना र–लोप होऊन ' गाम ', म-चें रूपांतरानें गांव, तसेंच आणखी एका पायरीनें उपनासिक्याच्या लोपानें गांव कां होऊं नये ? तद्भवत्वाचा ओघ गांव या रूपाशींच कां थांबावा ? तद्भवांत होणाऱ्या विकारांत इतरांबरोबरच उपनासिक्याच्या लोपास मान्यता देणें योग्य आहे. याचा विचार करितां " विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः ? " हा पद्यचरण आठवतो. सारांश–उच्चाराबरोबर लिहिण्यांत फरक करण्याचा समंजसपणा आपण जसा इतरत्र दाखवितों, तसाच तो मृत अनुस्वाराच्या किंवा उपनासिक्याच्या बाबतींत दाखविणें अवश्य आहे.

६ **त्याज्यात्याज्य उपनासिक्य**—(१) व्युत्पन्न उपनासिक्य अनुच्चारित असून भेददर्शनासही अनवश्यक असल्यास काढून टाकावें, अगोदरच लुप्तप्रचार तर सर्वथाच उपेक्षावें. गांव हा शब्द गाव असा लिहावा. पूज्याचा उपयोग पुढील शब्दांत कोणी स्वप्नींही आणूं नये–' वीस (**विं**शति), ' आठवा ' (अष्ट**म**), ' सावळा ' (श्या**म**ल), ' कावीळ ' (का**म**ला). येथें आठवा यांतील पूज्य भेददर्शनास जरूर असूनही, भाषा तें प्रतिप्रवृत्त करण्यास तयार दिसत नाहीं, हें लक्षणीय आहे. (२) ' भेददर्शन ' ही भाषेची एक प्रकारची शक्ति असल्यानें, तदुपयुक्त ' भेदक ' उपनासिक्य (अर्थात् प्रचारांत असलेलेंच) कायम राखावें, मग तें व्युत्पन्न असो वा नसो; जसें वाटा (वाटा–पासून, अर्थ रस्ते) व वांटा (वंट्-पासून, अर्थ विभाग); रोख (रोकड) व रोंख (लक्ष्य) (३) तिसऱ्या प्रकारचें म्हणजे स्वैर उपनासिक्य सर्वथैव त्याज्य होय. सारांश उच्चारांत प्रतीत झालें नाहीं तरी, भेददर्शनोपयुक्त असल्यास **प्रचारांतील मात्र** उपनासिक्य ठेवावें, अन्यविध टाकावें.

७ **भेदक उपनासिक्य**—शंका–रत्नबोधक 'पाच,' कीं संख्येंतील 'पांच'! हा भेद पूर्वापर संदर्भावरून लक्ष्यांत येईल. मग तो भेद वर्तुलानें कां दर्शवावा? व कोणासाठीं? साक्षरासाठीं कीं निरक्षरासाठीं? साक्षरास तर संदर्भच भेद सांगेल, तदर्थ पूज्य नको. तसेंच या चिन्हाची येथील भेददर्शक योजना निरक्षरास अज्ञात असल्यानें, त्याच्या भावाभावापासून त्यास अर्थभेद काय कळणार? एवंच, भेददर्शनार्थ पूज्य इष्ट नाहीं. समाधान–भेददर्शनास पूज्याची जरूरी गद्यांत तितकी भासत नसली तरी, पद्यांत ती चांगलीच जाणवते. पद्यांमध्यें नैसर्गिक पदक्रम वारंवार बदललेला असतो, व त्यामुळें, अर्थास दुर्बोधता येते. करितां त्यांत अर्थनिश्चयास जितक्या प्रकारें मदत होईल तितक्या प्रकारें पाहिजेच असते. अर्थात् भेददर्शक असल्यानें पूज्याचा आदर पद्य अवश्य करणार; व साम्यदृष्ट्या गद्यांतही त्याचा अवलंब करणें प्रशस्त ठरतें.

८ **कोश व व्याकरण**— कोशांतून शब्द घेऊन त्याचें रूप विधानानुसार यथासंभव बदलून व्याकरण वाक्यांत उपयोजितें. आतांपर्यंत वर्णिलेलें उपनासिक्य केवळ कोशगत होय. व्याकरणगत उपनासिक्य– (उदाहरणार्थ–अनेकवचनी सामान्यरूप, किंवा नपुंसकलिंगी शब्द, यांच्या अंतींचें) हें सामान्यतः भेददर्शक असल्यानें, तें छाटतांना कातर जपूनच चालविली पाहिजे, हें उघड आहे. असो. उक्तरीत्या बरींचशीं नासिक्यें गाळणें प्राप्त आहे. पण कोणताही फरक करणें तो क्रमशः करणें इष्ट असल्यानें उपनासिक्यनिरासही बेतानेंच करावा.

९ **नस्यासंबंधीं**—दिसून आलेल्या अनेक प्रकारांचें ' **वर्गीकरण** '— (१) **उच्चारतः**—उपनासिक्य व अनुस्वार; जसें—क्रमानें संवय व संवत्सर यांतील. (२) **लेखतः**—शून्य व बिंदु; जसें—क्रमानें संवय व संवत्सर–यांतील. पूज्य उभयविध. तसेंच (१) **उपनासिक्य**—व्युत्पन्न, भेदक, स्वैर, लुप्त व वैयाकरण; जसें–नांव, रोंख, केंस, तींस, फुलें यांतील. (२) **अनुस्वार** हा नित्य कर्णभेदक असतो; तो नेहेमींच स्पष्टलिखित असलाच पाहिजे. त्याच्या लेखनाबद्दल चिकित्सा केवळ अस्थानीं आहे. अनुस्वार म्हणजे अनुस्वार.

' सारभूत गोष्टी '—(१) कर्णगोचर उपनासिक्याची प्रवृत्ति कर्णागोचर होण्याकडे असल्यानें थोड्याच कालानें वैयाकरण–भेदक–भिन्न अशीं–सर्वच सांप्रतचीं (कर्णगोचर) उपनासिक्यें लेखनांतून गळतील; जसें–**स**वय, **आर**व.

(२) कर्णगोचर, भेदक व वैयाकरण एवढींच उपनासिक्यें लिहिणें जरूर आहे. (३) वैयाकरण, भेदक (= अर्थभेददर्शनोपयुक्त), कर्णगोचर यांस यथापूर्व प्राधान्य द्यावें.

१० **कांहीं अवांतर मुद्दे**—(१) अनुस्वार राखण्यानें-उदाहरणार्थ-ग्राम-चा तद्भव गांव असा लिहिल्यानें-शब्दाचें शुद्ध रूप राहतें; असें रा. कुलकर्णी म्हणतात. यावर मी असें विचारतों कीं शुद्ध म्हणजे काय ? व्युत्पत्त्या मुळाच्या जवळचें, कीं तत्कालीन शिष्टादृत ? व्युत्पत्तिसमीप तें शुद्ध असें जर म्हणणें असेल तर तीस (त्रिंशत्), काल, बल, समय (संवय-च्या जागीं), पानी (पानीय), काण (कर्ण) इत्यादि रूपें मराठींत शुद्ध ठरतील काय ? नाहीं. तीं शुद्ध मानणें म्हणजे कालक्रमभंगाचा दोष करणें होय. सर्प-सप्प-साप हीं तीनही रूपें तत्तत्कालीं शुद्ध ठरणार. कोणत्याही एकाच कालीं नव्हे. सर्प व संप्प हीं दोन्ही पूर्व काळीं शुद्ध म्हणून आजही मानणें उचित नाहीं. आजच्या शब्दरूपाची शुद्धि ठरवितांना, वर्तमानशिष्टप्रयोगच आदर्शभूत घेतला पाहिजे. सारांश-'प्रयोगशरणा वैयाकरणाः, प्रयोगाश्च शिष्टादृताः ' हीं तत्त्वें सर्वथा प्रमाण समजावीं.

(२) शास्त्रीय व लौकिक लिखाण असे दोन भेद करूं नयेत. लेखनाचें रूप जितकें स्थिर राहील तितकें अर्थबोधास इष्टतरच असल्यानें, लौकिक लिखाण शास्त्रीयापासून वेगळें करूं नये. तसें केल्यास त्यांत मनसोक्त प्रकार शिरून, तें आपणाबरोबर शास्त्रीयासही ओढील, व तेणेंकरून स्थिरतेची हानि होईल. शास्त्रीय बंधनाची वेसण सर्वच लिखाणास पाहिजे, म्हणजे कालौघामुळें होणारे बदल मंदगतीनें होऊन, स्थिरता यावच्छक्य साधेल.

तात्पर्य-"**नस्यं-वैयाकरणं भेदकमथ कर्णगामि च त्रिविधम् ।**
शून्येन बोधनीयं, भवति यथा पूर्वमत्र बलधुर्यम् ॥"
(येथें नस्य म्हणजे उपनासिक्य)

---

७. मराठी भाषेचें शुद्धलेखन.

१ **उपन्यास**—मराठी भाषेचें शुद्धलेखन हा विषय सामान्य वाचकांस रूक्ष असल्यामुळें, मनांत असूनही, त्यावर लिहावेंसें मला वाटत नाहीं. परंतु सद्यः-

कालीन वाङ्मयांत त्यास एक प्रकारें तोंड पडलें असल्यामुळें त्यावर लिहिण्यास हा समय अनुकूल आहे असें समजून पुढील ओळी प्रकाशनार्थ आपणांकडे पाठवीत आहें.

२ **विषयाचें सामान्य स्वरूप**—मराठीचें शुद्धलेखन हा विषय बराच विस्तृत आहे. त्याचे सर्वांगांवर येथें लिहीत नाहीं. त्याचे केवळ एकाच बाबीचा विचार येथें करितों, ती म्हणजे अनुस्वारलेखनासंबंधींची होय; जी सध्यां प्रामुख्यानें जनतेपुढें मांडिली जात आहे.

३ **विशिष्ट स्वरूप**—संस्कृतांतील परिभाषेप्रमाणें देहांत (देह+अंत) व देहांत (शरीरामध्यें) या दोन शब्दांपैकीं पहिल्यांत अनुस्वार (व्यंजन) आहे, तर दुसऱ्यांत अनुनासिक (स्वर) आहे. येथें असा प्रश्न निघतो कीं, हा अनुस्वार व हें (स्वराचें) आनुनासिक्य सारखेंच लिहावें कीं निरानिराळें? अनुस्वार हा श्रुतिगम्य आहे, तसेंच आनुनासिक्यही कधीं कधीं असतें. मग असें श्रव्य असतांनां तरी तें लिहावें कीं नाहीं? उदाहरणार्थ, '**त्यां**च्या म**नां**तून गावया**चें** असूनही ते उगीच **कांकूं** करीत होते.' प्रस्तुत वाक्यांत त्यांच्या या शब्दांत अनुस्वार आहे, मनांतून यांत आनुनासिक्य आहे; तर कांकूं यांतही तेंच आहे, पण स्पष्टतर आहे. हें स्पष्टतर नस्य लेखनांत दर्शवावें, असेंच कोणी म्हणेल. आश्चर्यसूचक यंव, प्रश्नार्थक क्यंव, इत्यादि ठिकाणींही असेंच स्पष्टतर नस्य आहे. हें **स्पष्टतर** नस्य चंद्रबिंदूचे रूपानें म्हणजे संस्कृतांतील पद्धतीप्रमाणें व्यक्त करावें असें मी सुचवितों; जसें—यँव, हाँ हाँ दुष्यंत भूपाला.

४ **उपनासिक्याचे भेद किती आहेत?**—कोशगत किंवा कौशिक व वाक्यगत किंवा वैयाकरण. पैकीं कौशिक उपनासिक्यें द्विविध आहेत, भेदक व स्वैर (किंवा अजागळ). हीं उपनासिक्यें फिरून समूल वा निर्मूल अशींही आढळतात. नांव (नामन्) व नाव (नौ) यांतील उपनासिक्य समूल भेदक आहे, तर कांच (द्रव्य) व काच (सासूचा) यांतील निर्मूल भेदक आहे. गांठ (ग्रंथि) यांतील उपनासिक्य समूल व हंसणें यांतील निर्मूल आहे, पण दोन्हीही भेददर्शनास उपयुक्त नसल्यानें स्वैर आहेत. हे चारी प्रकार शब्दाचे मूळ रूपांतच आढळत असल्यानें ते सर्व कौशिक होत. वाक्यांत येतांना लिंग–वचनादि विकारांमुळें प्राप्त होणारे ते वैयाकरण उपनासिक्यप्रकार होत. उदाहरणार्थ–बरें, फुलांस, आलों इत्यादि. येथील पहिलें उपनासिक्य लिंगापेक्ष, दुसरें

वचनापेक्ष, तर तिसरें पुरुषापेक्ष आहे. हीं तिन्ही, कोशांतील शब्द (वाक्यांत) व्याकरणानुसार पदरूप धारण करितांना प्रवृत्त होत असल्यानें, वैयाकरण उपनासिक्यें होत. शब्द कोशांत, पद वाक्यांत; तेव्हां कौशिक व वैयाकरण उपनासिक्यांस क्रमानें शब्दगत, व पदगत किंवा वाक्यगत असेंही म्हणतां येईल. अशा रीतीनें उपनासिक्यें एकंदर त्रिविध ठरतात. कौशिक दोन–भेदक व स्वैर, आणि वैयाकरण. पैकीं वैयाकरण हें बहुधा भेदक असतें, तरी पण तें स्वतंत्र महत्त्वामुळें येथें पृथक् गणिलें आहे.

५ **काळाचें धोरण** काय आहे ?—काळ हा कट्टर उपयुक्ततावादी आहे. ज्याचें प्रयोजन नाहीं त्यास. किंवा ज्यावांचून निर्वाह होतो त्यास, खो देण्यास काळ निरंतर तयार असतो. Photograph चा संक्षेप Photo हा कोणी केला ? किरातार्जुनीयाचें किरात हें संक्षिप्त रूप कोणी घडविलें ? ‘ पाठशाळा ’ मोडून नुसती ‘ शाळा ’ कोणी केली ? फार काय आपलीं पायाचीं नखें आपल्या ग्रामवासानें अनुपयुक्त झाल्यानें क्रमानें पार नाहींशीं करण्यासाठीं दर पिढीस लहान–लहान कोण करीत आहे ? या सर्व कृत्यांचा जनक काळच होय. हीच काळाची संक्षेपरुचि उपनासिक्यासही भोंवणार; नव्हे, आज भोंवते आहे. अर्थात् उपनासिक्यें हळूं हळूं गळालीं तर तें काळाचे धोरणास अनुसारीच आहे; त्यासंबंधांत विरोध करण्याचें किंवा विषाद मानण्याचें कारण नाहीं. याच दृष्टीनें प्रथम कातर लावावी ती हांस, धांव, पोंच, इत्यादिसारख्या निर्मूल, निरर्थक उपनासिक्यास. समूल उपनासिक्येंही, परंपराशुद्ध असूनही वर्तमानकाळीं अकिंचित्कर असल्यास म्हणजे भेदक नसल्यास, काढून टाकणें अनिष्ट दिसत नाहीं. या दृष्टीनें विचार केल्यास गांव यांतील (समूल) उपनासिक्य प्रथमतः लोपार्ह वाटतें. पण कोशांत ‘ सांपडणें ’ या अर्थी असलेला ‘ गाव ’ हा धातु पाहिला म्हणजे तें उपनासिक्य रक्षणीय ठरतें. या उदाहरणांवरून एखादें उपनासिक्य भेदक आहे कीं नाहीं हें फार विचारपूर्वकच ठरविलें पाहिजे, हें इष्ट ठरतें.

६ **भेदक उपनासिक्य** दर्शवावें कीं नाहीं ?—वरील विचारसरणीवरून निरर्थक उपनासिक्य तर लोपलें; पण कांहीं लोक याहीपुढें जाऊन भेदक उपनासिक्यही लोपूं पहात आहेत; एवढेंच नव्हे, तसें प्रत्यक्ष करीत आहेत. याची इष्टानिष्टता ठरवितांना पुढील प्रश्न प्रथम विचारांत घेतला पाहिजे. तो

हा कीं, लेखनानें शब्दांतील, पदांतील वा वाक्यांतील अर्थभेद दर्शवावा कीं नाहीं ? लेखनानें केवळ यथोच्चारच असावें काय ? उत्तर–आपण मनांतील विचार शब्दांनीं व शब्द अक्षरांनीं व्यक्त करितों; म्हणजेच विचार अक्षरांनीं व्यक्त करितों. अक्षरांशिवाय अन्य कांहीं साधनें योजितों कीं नाहीं ? होय, योजितों. अनुवाकाचें (म्हणजे Paragraph–चें) आरंभचिन्ह म्हणजे ओळीचा आरंभ थोडासा उजवीकडे सारणें, पदें तोडून लिहिणें व विरामादिक अनेक चिन्हें आपण करितों; हीं चिन्हें कां योजितों ? अर्थात् तीं विचारलेखनांत अर्थभेदास आवश्यक आपण मानितों म्हणून. यावरून अर्थभेदनास आपण जपतों हें उघड आहे. म्हणजेच अर्थभेद दर्शविणें इष्ट ठरतें. मग नासिक्यही तसेंच जेथें असेल, तेथें तें वापरणें ओघप्राप्तच होय. प्रश्न—असा भेद न दर्शविल्यास कांहीं घोटाळा होईल काय ? प्रतिप्रश्न—आपण स्वल्पविराम वापरतों तो नेहमीं घोटाळा टाळण्यासाठींच काय ? त्याचे अभावीं अर्थाचा अनर्थ होईल म्हणूनच काय ? उत्तर—नेहमींच नव्हे. विरामाचा उपयोग बहुधा अर्थाचा बोध स्पष्ट व लवकर व्हावा एवढ्यासाठीं असतो. विरामादि चिन्हांचा उपयोग अर्थाचे सुबोधतेसाठींच प्रामुख्यानें होतो. येथें जी विरामादि–चिन्हांची तीच उपनासिक्याची स्थिति. तेंही अर्थबोधास मदत करील, तर कां योजूं नये ? अर्थात् योजावें. आनर्थक्यपरिहारच नव्हे तर केवळ सुखबोध्यताही विरामाप्रमाणें उपनासिक्यरक्षणानें साधावी. अर्थाचा अनर्थ प्रत्यक्ष झाला कीं नाहीं, हा मुद्दा नसून त्याचा संभव, विरळा तरी, आहे कीं नाहीं, हा मुद्दा आहे. अनर्थाच्या संबंधानें तर उपनासिक्य ठेवणें उचित आहेच.

७ **उपनासिक्यामुळें** अर्थभेद—‘ मी चोरी करणार नाहीं, केल्यास शिक्षा करावी. ’ या वाक्यांत स्वल्पविराम केल्यास–चें मागें किंवा पुढें योजिल्यानें मोठाच अर्थभेद उत्पन्न होतो. ‘ त्यांचीं कडीं मोडलीं, दिवाळीं निघालीं,’ या वाक्यांत प्रत्येक शब्दाचे अन्तीं उपनासिक्याचे भावाभावामुळें अर्थान्तरें उत्पन्न होतात. सारांश, विरामचिन्हांचे, तसेंच नासिक्याचे, भावाभावानें अर्थभेद शक्य आहे. अर्थात् त्यांचा उपयोग अविचार्य केल्यास, वेळेस त्याच अक्षरांपासून भलताच अर्थ निष्पन्न होईल. असा भलताच अर्थ उत्पन्न होऊन, त्यानें प्रत्यक्ष हानि होईपर्यंत, वैयाकरणानें वाट पहात बसण्याचें कारण नाहीं. लकडीपूल अरुंद असल्यानें, त्यावर गर्दींत

कोणी चेंगरून मरेपर्यंत, तो रुंदावण्याचें कोणी लांबणीवर टाकीत नाहीं. सारांश–प्रत्यक्ष हानि न घडली तरी, हानीचा संभव हा जसा आपणांस व्यवहारांत उपाययोजनेस प्रवृत्त करितो, तसाच अर्थाच्या घोटाळ्याचा संभव वैयाकरणांस तत्परिहारार्थ योजना अंगीकारण्यास प्रवृत्त करितो. आतां असे प्रत्युपाय पदोपदीं योजूं लागल्यास, त्यांची संख्या फार वाढेल, हें खरें. तरी पण ते उपयुक्त असल्यानें, प्रचारांत असतील ते तरी निदान टाकूं नयेत. या विचारसरणीनें भेदक उपनासिक्य रक्षणीय ठरतें.

८ **वैयाकरण उपनासिक्य**—हें बहुधा भेदकच असल्यानें वर प्रतिपादिल्याप्रमाणें लेखनीय ठरतें. राजा प्र**जां**पासून कर घेतो, बाय**कां**कडून मुलांचें शिक्षण करवावें, टो**प्यां**साठीं कापड आण; मोठ्या न**द्यां**वर पूल बांधावे, लो. टिळ**कां**पेक्षां कट्टर कर्मवीर कोण आहे ? इत्यादि असंख्य ठिकाणीं वैयाकरण उपनासिक्य गाळणें योग्य ठरतें काय ? ‘ नाहीं ’ असेंच कोणीही म्हणेल; व तदनुरूप मी सुचवितों कीं, भेदक (कौशिक) व वैयाकरण नासिक्यें हीं लेखनांत रक्षणार्ह आहेत, इतर त्याज्य होत. आतां वैयाकरण उपनासिक्यें सर्वच भेददर्शनोपयुक्त आहेत कीं नाहींत ? इत्यादि विचार स्वतंत्र आहे. माझा मुद्दा एवढाच कीं भेदक (मग तें कौशिक असो वा वैयाकरण असो) उपनासिक्य अवश्य राखावें, तदितर गाळावें. पूर्वकालीन कवींचीं काव्यें दुर्बोध होणार नाहींत ना ? हा विचार उपनासिक्यत्यागांत सदोदित जागरूक ठेविला पाहिजे; वर्तमानकाळानें जसा स्वतांचे सोईचा विचार करावा, तसाच भविष्य काळाच्याही.

९ **उपनासिक्य कसें दर्शवावें ?** —याचें उत्तर मीं मागेंच (साहित्य, १७-५-२५) लिहिलेल्या लेख ६ त येऊन गेलें आहे; त्याचीच पुनरावृत्ति येथें करितों. (श्रौत) अनुस्वार भरीव (टिंबानें म्हणजे) बिंदूनें व (मानस) उपनासिक्य (पोकळ) शून्याचे रूपानें व्यक्त करावें; जसें त्या देशांत एक शांत मुनी रहात होता.

---

८ टिळक–चरित्रांतील शुद्धलेखन.

खंड १. यथोच्चार लेखन

वरील विषयावरील रा. तात्यासाहेब केळकर यांचे महाराष्ट्रांतील लेखास आपण आपल्या पत्रीं स्थान दिलें आहे. त्यामुळें तो विषय लोकांचे डोळ्यांपुढें

जास्त प्रकटतेनें आल्यानें त्याविषयीं चार शब्द लिहिणें सोईचें आहे, असें समजून आपणांकडे पुढील लेख पाठवीत आहें; त्यास यथावकाश स्थान देण्याची कृपा करावी.

प्रस्तुत लेखांतील विचारणीय मुद्दे—

(१) लेखनपद्धति उच्चारानुसारी असावी किंवा नाहीं? (२) शब्दरूपावरून त्याचे मुळाचे ज्ञानास मदत व्हावी किंवा नाहीं? (३) अर्थभेदास त्याचप्रमाणें पुरुषलिंगवचनभेदास शुद्धलेखनानें किंमत द्यावी कीं नाहीं? (४) (निभृत) उपनासिक्यें कोठें-कोठें आढळतात?

या मुद्यांचा यथाक्रम विचार—

१ **यथोच्चार लेखन**—(क) रूढीची प्रवृत्ती–बोली लेखारूढ होऊं लागली म्हणजे प्रथमतः तिचें लेखन अनेक प्रकारें होत असतें. त्यांतील कांहीं प्रकार शिष्टजनांना पसंत पडून विशेष रूढ होतात, इतर गळतात. अशी रूढी स्थापित झाली म्हणजे पुढील वैयाकरण तिची (नोंद=) निवेशना आपल्या ग्रंथांत करितात, व ती, नियमरूपानें दिलेली, पुढील लेखकांस मार्गदर्शक होते, व ते तदनुसार वागतात. जसें—'अत्र' हा शब्द मराठींत आला. तो लोक अनेक प्रकारांनीं उच्चारूं व लिहूं लागले. इत, इठ, एथें, येथें, इत्यादि. या अनेक प्रकारांपैकीं अंतिम प्रकार शिष्टसंमत झाला, त्यास व्याकरणांत व कोशांत अग्रस्थान मिळालें, व त्याचाच अंगीकार लेखक करूं लागले. म्हणजे "अत्र" याचा अपभ्रंश "येथें" असा शिष्टांनीं मानिला, वैयाकरणांनीं अनुमोदिला व इतरांनीं आदरिला. येथें लक्षणीय म्हणून एवढेंच कीं कोणतीही पद्धति जनरूढ होण्यास हे त्रिविध संस्कार लागतात-शिष्टसंमति, वैयाकरणानुमति व जनतांगीकार.

(ख) **रूढीचें रूपान्तर**—वर सांगितल्याप्रमाणें एखादी रूढी स्थापित होऊन कांहीं दिवस चालू असते. रूपान्तर हा जगाचा नियमच असल्यानें लोकांचे उच्चार सारखे, अत्यंत सूक्ष्मतम प्रमाणांत कां होईनात, बदलत असतात. "नदी वाहत्ये" अशा वाक्यांत वीस–पंचवीस वर्षांपूर्वीं "वाहत्ये" असें य–विशिष्ट स्त्रीलिंगी रूप प्रचारांत होतें. अर्थात् त्यास वरील त्रिविध आधार पूर्वींच मिळालेला होता. रूपांतील 'य' शिष्ट लोक व्यवहारांत उच्चारीत, वैयाकरण ग्रंथांत अनुमोदीत, व सामान्य लोक लेखांत आदरीत, हें खरें; परंतु जगाच्या रूपा-

न्तरशीलत्वामुळें विविध कारणांनीं सामान्य जन वाहते असा उच्चार करूं लागले. हा उच्चार सौकर्यानुकूल असल्यामुळें, शिष्टांनाही तो आदरावा लागला. बऱ्याच शिष्टांनीं त्यास उच्चारांत आश्रय दिल्यामुळें, वैयाकरणांसही तो अनुमोदनार्ह झाला. अर्थात् जनताही तोच सुखोच्चार आदरूं लागली. अशा रीतीनें वाहत्ये-चें रूपांतर वाहते असें झालें. रूपांतर कोणकोणत्या कारणांनीं होतें, याचा थोडा सविस्तर विचार करूं.

(ग) **रूपांतराची सरणी—** वाहत्ये या रूपास शिष्टांच्या संमतीची मुद्रा (=शिक्का) पूर्वींच मिळाली असल्यामुळें,तें व्याकरणांत प्रविष्ट झालें.त्यामुळें त्यास स्थैर्यही मिळालें; कारण एखाद्या रूपाविषयीं शंका आल्यास, लोक व्याकरणांत पाहणार; तेथें जें रूप सांपडणार त्याचाच आदर उचित म्हणून लोक करणार. अशा रीतीनें व्याकरण हें भाषेचे लेखनास व उच्चारास स्थिरता देत असतें; तर रूपांतरशीलत्व उच्चारांत सारखा फरक घडवीत असतें. व्याकरण म्हणतें 'वाहत्ये' पाहिजे. सामान्य लोकांची सुखोच्चारप्रिय जीभ म्हणते 'वाहते' पाहिजे. असा लढा चालू असतांना शिष्ट काय करीत असतात ? 'वाहत्ये' हें रूप परंपरेनें शिष्टांनींच प्रवृत्त केलें असल्यामुळें, त्याची स्थिरता त्यांस इष्ट असते. तेंच नित्य टिकावें असें त्यास साहजिकच वाटतें. आपणच ज्या रूपास जन्मास, निदान प्रसिद्धीस तरी, आणिलें, त्यास मूठमाती कशी द्यावी ? अशा विचारानें व्याकरणस्थित रूप, अर्थात् स्वसंमत रूप, रक्षण करण्याकडे शिष्टांची प्रवृत्ति असते. म्हणजे उच्चाराचे बाबतींत शिष्टजन मागें व सामान्यजन पुढें, असा प्रायः नेहेमींच क्रम असतो.हा सामान्य जनांचा कल प्रबल होऊन क्रमाक्रमानें शिष्टांसही आपणाकडे वळवितो;व नंतर बऱ्याच शिष्टांची मान्यता त्यास मिळाल्यावर तो ग्रंथमान्यता मिळवूं पाहतो.ही मान्यता क्रमशः ग्रंथकार व विशेषतः वैयाकरण यांनीं दिली म्हणजे, तो कल किंवा प्रवृत्ति शुद्ध म्हणून मिरविते; तिची शुद्धी सर्वमान्य होते. म्हणजे शिष्ट व वैयाकरण हे भाषेंतील राज्यतंत्रचालक, जनता ही बंडखोर; प्रथम कांहीं शिष्ट फितूर व नंतर बरेच. पुढें पुष्कळ शिष्टांचे बंडाला आनुकूल्य व शेवटीं भाषेचे कर्मसचिव वैयाकरण यांची त्या बंडास मान्यता. अशा रीतीनें सामान्यजनांनीं केलेली रूपांतराची मागणी अखेर वैयाकरणाकडून स्वीकारिली जाते. सामान्य जनतेनें नवीन उपक्रम करावा, तो बऱ्याचशा शिष्टांनीं आदरावा, व नंतर वैयाकरणांनीं प्रवर्तित करावा.

यांपैकीं दुसरी पायरीच महत्त्वाची, तिसरी केवळ औपचारिक आहे. तिचें स्वतंत्र महत्त्व नाहीं. वेळीं तिची कोणी वाटही पहात नाहीं. वरचेंच उदाहरण पहा. लोकमान्य टिळक नेहमींच 'रूढी पडत्ये' अशांतल्या सारखे य–विशिष्ट प्रयोग करीत; पण हल्लीं तद्भिन्न 'पडते' असा प्रकार सर्वथा रूढ आहे. तो सशास्त्र कां ? तर प्रथम शिष्टादृत म्हणून. हल्लीं 'तो जातो,' तर 'ती जाते' असाच प्रकार सर्वसंमत आहे.तो,एक–दोघांना नव्हे तर बहुत शिष्टांना उच्चारांत पसंत पडल्यामुळें,रूढिपूत होऊन ग्रंथांत प्रविष्ट झाला आहे.तो प्रयोजण्याचे बाबतींत व्याकरणाचे संमतीची पर्वा केलेली दिसत नाहीं. रा. केळकरकृत टिळक-चरित्रांत लोकमान्यांचे लेखांत असले य–विशिष्ट प्रयोग पहावयास सांपडतात. हल्लीं ते पार लोपून गेले आहेत.

(घ) **रा. केळकरांचा उपक्रम**—वर प्रतिपादिल्याप्रमाणें, शिष्टसंमत रूढींत फरक करण्याविषयीं लोकांची धडपड निसर्गतःच राहून–राहून चालू असते. ही उच्चारांतील क्रान्ति बंडखोरीनें ते लेखांतही करितात. तो त्यांचा अधिकारच आहे. या बंडखोरीस अनुरोध वा विरोध, तिचे युक्तायुक्ततेप्रमाणें शिष्ट करितात. सारांश, बंड करणें हा सामान्य जनांचा अधिकार, यथापरिस्थिति त्याची संभावना करणें हा शिष्टसमवायाचा अधिकार. बंडखोरीस विरोध कोणीही शिष्ट व्यक्तिशःही करील; पण तीस उत्तेजन देणें हें काम त्यांनीं समवायानेंच केलें पाहिजे. रूढी पाळणें व पाळविणें हें शिष्टांचें कर्तव्य असल्यानें, तें बजावण्यास समवायाची जरूरी नाहीं. पण रूढीचा भंग करणें तर, तो मात्र एखाद-दुसऱ्या पुढाऱ्यानें आपल्याच धूर्वहतेवर करणें उचित नाहीं. करितां रा. केळकर यांनीं अनुस्वाराचे बाबतींत केलेली बंडखोरी त्यांच्या-सारख्या भाषासचिवास उचित नाहीं. लक्ष्यांत ठेवण्याचें म्हणून हें कीं, शिष्टांनीं रूढी पाळावी, सामान्य जनांनीं तीविरुद्ध बंड करावें, तें बंड अनुचित असल्यास कोणीही शिष्टांनीं, एकानें वा अनेकांनीं, त्यास विरोधावें, तें बंड युक्त असल्यास त्यास शिष्ट-समवायानें अनुमोदावें, ही सरणी सशास्त्र ठरते. कोणाही शिष्टानें व्यक्तिशः बंडखोरी करणें किंवा तीस उत्तेजन देणें हा भाषेचे साम्राज्यांत अपराध ठरतो. यासंबंधांत 'रूढ्यन्तरप्रवृत्तिः स्यात् शिष्टसंघानुमोदनात्।' हेंच तत्त्व प्रभावी ठरतें.

(ङ) **रा. केळकरांच्या उपक्रमाचा परिणाम**—रा. केळकर हे शिष्ट असल्यामुळें बंडखोरीला नालायक होत हें आपण पाहिलें. अशा स्थितींत त्यांनींच बंडखोरी केली. विद्यमान नियम ज्यांनीं पाळावयाचे त्यांच्यापैकींच एका मुख्यानें ते मोडणें हें शिष्टसमवायास रुचलें नाहीं, व म्हणूनच तद्विषयक नापसंती रा.अण्णासाहेब परांजपे यांचे संमेलनाचे अध्यक्ष या नात्यानें झालेल्या भाषणांत दिसून आली. रा. केळकर यांनीं सुचविलेला मार्ग समवायास रुचलासें दिसलें नाहीं. आतां तो म्हणजे कोणासच इष्ट नव्हता असें नाहीं. अनुच्चारित पूज्य काढून टाकावें, असें बऱ्याच जणांस वाटत आहे व होतें; पण तदर्थ शिष्टमुख्यानें एकदम प्रवृत्त होणें, हा आपला उपमर्दच आहे असें शिष्टांस वाटलें. अर्थात् त्यांनीं त्यास विरोध केला. जी नवीन प्रवृत्ति हळूहळू समाजांत प्रवृत्त होऊन बळावत होती, तिला असें उपमर्दकारक स्वरूप प्राप्त झाल्यानें तद्विरुद्ध शिष्टमत वास्तवाधिक चिडलें. ही प्रवृत्ति इतरेजनांचे लेखांत इतकी असह्य वाटली नसती. तेथेंच ती चालू असती तर तिची असह्यता क्रमशः कमी-कमी होत गेली असती, व अशा रीतीनें ती बऱ्याचशा शिष्टांस संमतही झाली असती म्हणजे तिला शिष्टसमवाय-संमति क्रमानें मिळाली असती. पण प्रस्तुतच्या बंडखोरीनें ती संमति जवळ न येतां दुरावली, असें दिसतें. येथें एक दृष्टांत सुचतो, तो देण्यासारखा आहे.एक बाई शेजारणीकडे ताकाला गेली. शेजारीण घरांत नव्हती. ताकही देण्यासारखें नव्हतें. तिची सून घरांत होती. अर्थात् तिनें ' ताक नाहीं ' म्हणून सांगितलें. हा नकार घेऊन ती बाहेर पडतांना शेजारीण आली. तिला सुनेनें दिलेला नकार खपला नाहीं. ती म्हणाली 'अहो साळूताई, ताक नाहीं म्हणून म्हणणार सून कोण ! ताक असो वा नसो, पण सुनेला काय अधिकार तें आहे कीं नाहीं म्हणण्याचा ! चला तुम्ही घरांत, मी तुम्हांस ताक देतें'. असें म्हणून त्या बाईनें ताक थोडें असतांनाही, केवळ सुनेच्या कल्पित अधिकारातिक्रमावर रागावून शेजारणीला दिलें. येथें स्वतःचे सोईविरुद्ध तिचें वर्तन झालें. सुनेनें ताकाचे बाबतींत कांहींच म्हटलें नसतें तर, सासूनें आपली गैरसोय केली नसती. सारांश स्वतःस संमतप्राय असलेली गोष्टही मनुष्य स्वतःचे अभिमानास धक्का बसत असल्यास अंमलांत आणण्यापासून निवृत्त होतो. असाच प्रकार रा. केळकरांचे उपक्रमासंबंधानें शिष्टांनीं केला आहे; व तो प्रकार तसाच होणार हें स्वाभाविकच आहे. सोयसाधन कीं मानरक्षा ! असा प्रश्न उत्पन्न झाला असतां मनुष्य सोय

बाजूस सारतो व मान संभाळतो. रा. केळकरांचे उपक्रमानें सोय कितपत झाली (कांहीं झाली आहेच), हा प्रश्न निराळा आहे.

(च) **यथोच्चार लेख कीं यथालेख उच्चार !**–जनतेंतील उच्चाराचा सामवायिक विचार करून तद्नुरूप शिष्ट लोक लेखनाचे नियम बनवितात. अर्थात् एवढ्यापुरतें यथोच्चार लेख हें तत्त्व प्रभावी दिसतें. पुढें एकदां बन-विलेले नियम यावच्छक्य टिकून रहावे असें साहजिकच कर्त्यांस वाटणार. नियम करावयाचे तेच मुळीं कशाकरितां ! पाळण्याकरितां कीं मोडण्याकरितां ! तेव्हां शिष्ट लोक साधेल तितका काळपर्यंत या नियमांस चिकटून राहतात. म्हणजेच तद्नुरूप लेखच नव्हे तर उच्चारही करितात; कारण लेखननियमांस स्थिरता पाहिजे. ही स्थिरता, उच्चारानें यावच्छक्य नियमांस अनुसरल्यानें, त्या नियमांस प्राप्त होते. सारांश, उच्चाराप्रमाणें लिहावें हें जरी नियमकाला-पुरतें खरें असलें, तरी लेखनाप्रमाणें उच्चार करावा हें सामान्यतः इष्ट ठरतें. असा उच्चार न केला तर रोज नियम बदलावे लागतील, आणि नियम जर असे रोज बदलणार असतील तर ते करा तरी कशाला ! नियम जर करणें (व कोणीही ही गोष्ट इष्ट मानील) तर ते टिकविणें हें ओघानेंच प्राप्त होतें. हेंच तत्त्व रा. नानासाहेब वैद्य यांनीही संमेलनांत बोलून दाखविलें. ते म्हणाले, ' बोलणें कसें ! तर पूर्वीच्या लोकांनीं तत्कालीन बोलण्यास अनुसरून जे लिहावयाचे नियम केले आहेत त्याप्रमाणें.बोलण्याप्रमाणें लेखन व लेखनाप्रमाणें बोलणें.' उच्चार व लेख यांचा असा हा अन्योन्य–संबंध आहे. लेख (नियम ज्या कालीं ठरले त्या) विशिष्टकालाच्या उच्चाराप्रमाणें, तर रोजचा उच्चारही त्या लेखाप्रमाणें. अर्थात् उच्चाराचें लेखानुगामित्व विश्वाचे परिवर्तनशील-त्वामुळें कालांतरानें क्रमशः सुटत जाणार, हें उघडच आहे. पण ही गोष्ट दीर्घकालानें होणारी, रोजची नव्हे. व्यवहारदृष्ट्या बोलणें म्हणजे लेखानें उच्चारास एकदां, तर उच्चारानें लेखास नेहमीं अनुसरावें.

येथपर्यंत लेखनपद्धति उच्चारानुसारी असावी कीं नाहीं, या मुद्याचा विचार झाला. आतां दुसऱ्याचा विचार करूं.

खंड २.—शब्दरूप व व्युत्पत्ति.

शब्दरूपावरून त्याचे मुळाचे ज्ञानास मदत व्हावी कीं नाहीं !—
२ या प्रश्नाचे दोन भाग पडतात.शब्दाचें मूळ कळावें कीं नाहीं ! व हें ज्ञान शब्दाचे रूपावरून होणें इष्ट आहे कीं नाहीं ! पैकीं (क) पहिल्याचें उत्तर

कोणीही ' होय ' असेंच देईल. व्यवहारांत जसें ज्याशीं व्यवहार करावयाचा त्या मनुष्याचें पूर्ववृत्त ज्ञात असणें इष्ट असतें, तसेंच भाषेंत जो शब्द वापरावयाचा त्याचें मूलज्ञान असणें इष्ट असतें.थोडींशीं उदाहरणें येथें घेऊं. श्रीमंतपूजन कोठें करावें ? तें कांहीं गांवांतून एखाद्या देवळांत कां करितात ? वाङ्निश्चय जसा नेहेमीं मुलीकडे, तसें तें मुलाकडेच नेहेमीं कां करीत नाहींत ? या शब्दाचें मूळ पाहिल्यास तें सीमांतपूजन असें आहे. त्यावरून बोध होतो तो हा कीं–उठून आलेल्या जावयाचें सीमेवर पूजन करावं. या अर्थानुसारच अनेक ठिकाणीं हा विधि वराचे बिऱ्हाडीं न होतां, एखादे देवळात (तें ग्रामसीमा मानून) करितात. थंडी वाजते, मग ती ऐकूं कां येत नाहीं ? याचें उत्तर ' वाजते ' याचे मुळाचें ज्ञान झाल्यानें सहज मिळेल. थंडी वाजते म्हणजे पीडा, बाधा देते, बाधते-चेंच रूपांतर वाजते असें आहे, व बाधते यांत आवाजाची उत्पत्ति मुळींच संभवत नाहीं; तशीच वाजते-मध्येंही संभवण्याचें कारण नाहीं. येथील ' वाजते ' याचा वाद्य वाजतें यांतील वाजतें–शीं व्युत्पत्तिदृष्ट्या मुळींच संबंधीं नाहीं. मुलींनीं भावजईशीं कसें वागावें ? उत्तर–त्या तिला कोणत्या शब्दानें संबोधितात ? वहिनी या नांवानें. वहिनी हा शब्द भगिनी––वरून झाला आहे; तेव्हां नणंदांनीं भावजईशीं वागणें तें बहिणीचे प्रेमानें वागावें, हें उघड आहे. अशी विविध बोधप्रद व हितकर माहिती शब्दमुळाचे ज्ञानानें लाभते. तेव्हां शब्दमुळाची माहिती कोणीही इष्टच मानील. प्रश्न एवढाच कीं ही माहिती शब्दानें आपल्या **रूपानें** द्यावी कीं काय ?

(ख) शब्दाचे रूपानें ही माहिती देणें कितपत शक्य आहे ?– ही माहिती शब्द कशी देणार ? मुळांतील वर्ण कायम राखून. मग त्यानें विवक्षित अर्थाचा बोध व्यवहारांत कसा करावा ? लोकांतील उच्चारानुसार आपलें रूप धारण करून विवक्षितार्थ–बोध व मूळबोध अशीं दोन कामें शब्दावर येऊन पडणार. वरीलच उदाहरण घेऊं. तुम्ही कोठें चालला ? मी सीमांतपूजनाला चाललों. या रूपानें ' गांवाचे हद्दीवर कोणाचें तरी पूजन होणार तिकडे ' हा मूळचा अर्थ कळला तरी, व्यवहारांतील विवक्षित अर्थ मुळींच ज्ञात होत नाहीं. या रूपानें व्यवहारच खुंटणार आतां **व्यवहार-सिद्धि व मूळार्थ-ज्ञान**, यांतून कोणीही व्यवहारसिद्धीच पसंत करील. अर्थात् उच्चारानुसार रूप धारण करणें हेंच शब्दांस उचित आहे; मग मुळाचें ज्ञान त्यापासून होवो

न होवो. सारांश—मूळ व व्यवहार यांत विरोध आल्यास मूळ सोडून व्यवहारास शब्दाचे रूपानें अनुसरलें पाहिजे. इंग्रजी भाषेंत लेखन व वाचन यांमध्यें विसंवाद वारंवार आढळतो. लिहावयाचें (Sign) सिग्न्, व वाचावयाचें साइन्.[येथें मूळ signum सिग्नम्, लेखन sign सिग्न् व वाचन sine साइन् असा तिरंगी प्रकार आढळतो.] लेखन एक, तर वाचन दुसरें, असा विक्षिप्त प्रकार कोणीच मराठींत शिफारसणार नाहीं. मग आहे त्याच सरणीस अनुसरून उच्चार मूळ-भिन्न झाल्यास लेखनही मूळाभिन्न, अर्थात् मूळ-ज्ञापनास अंशतः तरी अक्षम होणार, हें उघड आहे; व तसेंच शेंकडों शब्दांत आढळतेंही. येथें प्रश्न असा निघतो कीं शब्दरूप जर मूळज्ञान करून देत नाहीं, तर तें व्हावें कसें ? याचें उत्तर—कोशांत प्रत्येक शब्दापुढें मूळ देऊन ठेवण्यानें. कोशांत शब्दाच्या अर्थाबरोबर त्याचें मूळ व दरम्यानचीं रूपें हीं (शक्य असल्यास तत्तत्कालभेदांबरोबर) यावीं. अशी व्यवस्था कोशांत करण्याची इंग्रजींत वहिवाटही आहेच.

खंड ३. लेखनानें अर्थाचें आणि लिंगादिधर्मांचें बोधन.

३. अर्थभेदास, त्याचप्रमाणें पुरुषलिंगवचनभेदास, शुद्धलेखनानें किंमत द्यावी कीं नाहीं !

(क) **द्विविध अनुस्वार**—वाक्यांत अनुस्वार-द्वारां अर्थभेद दोन रीतींनीं साधितां येतो. (१) शब्दशरीराचे द्वारां, व (२) वाक्यांत त्यास होण्याऱ्या विकाराचे द्वारां. तो ' मानी पुरुष (किंवा नावाडी) अशा वादळांत नांव (किंवा नाव) सोडील काय ?' येथें कर्मभूत वस्तू ' बाणा ' किंवा ' होडी ' हें अनुस्वाराच्या भावाभावामुळें बोधित होतें. हा अनुस्वार प्रस्तुत शब्दांत वाक्यगत विकारामुळें शिरला नसून, मूळचाच आहे. तो कोशांतच सांपडतो. म्हणजे येथें दोहोंपैकीं कोणता अर्थ विवक्षित आहे हें केवळ कोश पाहिल्यानेंच कळतें. **नाव** असल्यास होडी असा अर्थ, **नांव** असल्यास बाणा असा अर्थ. या अर्थभेदाचे मुळाशीं व्याकरणाचा मुळींच संबंध नाहीं. व्याकरण कोशांतून शब्द घेऊन त्यास वाक्यांत उपयोजितें. शब्द कोशानें द्यावा, तो व्याकरणानें उपयोजावा. शब्दाचें रूप कोश सांगतों, तर (वाक्यगत) पदाचें रूप व्याकरण सांगतें. विद्वस् हा नुसता शब्द आहे, तर विद्वान् विद्वांसौ

इत्यादि शब्द असून पदेंही आहेत. सारांश, शब्द कोशगत व पद व्याकरणगत, हें लक्ष्यांत ठेवावें.

वाघांनीं गुरें मारिलीं—यांतील सव अनुस्वार व्याकरणगत आहेत. **घां**—सानुस्वार कां ? सामान्यरूप अनेकवचन म्हणून. **नीं**—तृतीयाप्रत्यय म्हणून, तर (गुरु) रें-(मारि) लीं-वचनार्थ बदलणारें नपुंसकलिंग म्हणून. अशा रीतीनें अनुस्वार द्विविध ठरतात-कौशिक व वैयाकरण,-अथवा शब्दगत व पदगत. कीं, नाहीं, पुढें, सुद्धां, हीं अव्ययें असल्यानें, कोशांत व वाक्यांत एकाच रूपानें आढळतात. यांतील अनुस्वारास काय म्हणावें ? कोशगत कीं पदगत ? वाक्यांत शिरण्यापूर्वींच हे शब्द सानुस्वार असल्यामुळें यांतील अनुस्वार कोशगतच होत. म्हणजे (कोशलब्ध)अव्ययांतील कोणताही अनुस्वार व सव्ययांतील मूलरूपगत अनुस्वार कोशगत ठरतात. यांचा आतां विचार करूं.

(ख) **कोशगत अनुस्वार**—संभवनीय प्रकार—अर्थभेद निभृत अनुस्वारानेंच उत्पन्न होण्यास शब्दरूप एरवीं (= अनुस्वार सोडल्यास) एकच असलें पाहिजे; जसें पांच (संख्या), पाच (रत्न). असें भिन्नार्थक होण्यास शब्दरूप दोन मुळांवरून प्राप्त झालें असलें पाहिजे. पण रूपाचीं मुळें दोन, तर अर्थही दोन असणार. कोणता अर्थ व मूळ विवक्षित आहे हें कसें कळावें ? ही फोड निभृत अनुस्वाराचे द्वारें कोठें-कोठें करण्यांत येते. साचा (खरा), सांचा (संचय); कात (विड्यांतील-क्वाथ--पासून), कांत (सापाची, 'क्षत्ति-'पासून); जाऊ (दिराची बायको), जाऊं (जाणें क्रियापद); खट (क्षत, शठ), सोळा (षोडशन्, समुज्ज्वल); असे अनेक द्विमूल शब्द मराठींत आहेत. यांतील अर्थभेद फारच थोड्या ठिकाणीं अनुस्वारानें दर्शवितात. क्वचित् त्रिमूलही शब्द सांपडतात; जसें-वाण (१ वर्ण, २ ऊन, ३ वायन)

या कोशगत अनुस्वारासंबंधीं एकंदर पांच प्रकार संभवतात.

(१) शब्द एकमूल, पण मानीव अनुस्वारानें युक्त; जसा-हंसणें (हस्).

(२) शब्द एकमूल, पण मौलिक अनुस्वारानें युक्त; जसा-फेंस (फेन).

(३) शब्द द्विमूल, पण सर्वथा निरनुस्वार; जसा-पाठ (पठ्-पाठ; पृष्ठ-पाठ).

(४) शब्द द्विमूल, एकच मौलिक अनुस्वारानें युक्त; जसें-नांव (नामन्), नाव (नौ).

(५) शब्द द्विमूल, एकच मानीव अनुस्वारानें युक्त; जसें फास (पाश), फास (लावणें, चोळणें, स्पृश्–स्पर्श).

या पंचविध शब्दांचा विचार करून अर्थभेदास कोशगत अनुस्वाराची मदत कितपत होते हें पाहूं.

(ग) **कोशगत अनुस्वार व अर्थभेद**–हंसणें हा शब्द सांगतो कीं माझा अनुस्वार अर्थभेदाकरितां आला नसून (अर्थभेदाचा प्रसंगच नाहीं), केवळ उच्चाराचे लकबीनें आला आहे. पाठ शब्द सांगतो कीं, अर्थभेद असूनही तो अनुस्वारानें साधिला नाहीं. फांस सांगतो कीं, अर्थभेद असल्या-नेंच मजवर अनुस्वार लादला आहे. म्हणजे या त्रिविध लक्षणांवरून दिसतें कीं, कोशगत अनुस्वाराची प्रवृत्ति कोणत्याही तत्त्वास अनुसरून झालेली नाहीं. अर्थभेद नसूनही अनुस्वार शिरला आहे; तर अर्थभेद असूनही कोठें शिरला आहे, कोठें नाहीं. यावरून उघड आहे कीं अर्थभेद दर्शविण्याकरितां अनु-स्वाराची योजना करणें अथवा **रूपभेद आदर**णें रूढीस संमत नाहीं. म्हणजेच "अनुस्वारः कोशगतो नार्थभेदप्रयोजनः।". (कोशांतील शब्दांत अर्थभेद दर्शविण्याकरितां अनुस्वार देतातच–असें नाहीं.) इतर भाषांतही हाच प्रकार आहे. संस्कृतांत हरि शब्दाचे अर्थ अनेक आहेत. पण तेथें अर्थभेद दर्शविण्या-करितां त्याचे रूपांत फरक करीत नाहींत. अन्यही असंख्य अनेकार्थ-वाचक शब्द रूपतः सारखेच योजण्यांत येतात. "उच्चरद्भूरि-कीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः" यांतील कीलाल व वाहिनी हे शब्द द्व्यर्थ असूनही एकविध रूपानें येतात. (कीलाल म्ह० पाणी किंवा रक्त, वाहिनी म्ह० नदी किंवा सेना). इंग्रजी भाषेंतही अनेक भिन्ना-र्थक शब्द एकाच रूपानें योजण्यांत येतात. Bat, Bear, Shed, इ० सारांश–शब्दगत अर्थभेद दर्शविणें हें अनुस्वाराचें काम नाहीं. आतां अर्थ-भेददर्शन केव्हांही इष्टच असल्यानें रूढीनें तदर्थ अगोदरच योजिलेला अनु-स्वार मात्र काढून टाकूं नये. तो मौलिक असो वा नसो, करितां नांव, फांस यांतील अनुस्वार रक्षणीय आहे. निदान भेददर्शनोपयुक्त (मौलिक) अनुस्वार तरी राखावे असें कोणीही म्हणेल. हाच विचार प्रकारांतरानें असा मांडतां येईल–निभृत अनुस्वार मौलिक असेल वा मानीव असेल, तसेंच तो भेदक वा अभेदक असेल. म्हणजे एकंदर प्रकार चार संभवतात-नांव (मौलिक व भेदक,)

गांव (मौलिक व अभेदक), फांस (पाश-पासून मानीव व भेदक), पोंच (मानीव व अभेदक). यांतील नांव-मधील अनुस्वार ठेवावा,पोंच-मधील ठेवण्याचें कारण नाहीं. गांव व फांस यांतील उपनासिक्य गाळण्याचे संबंधांत दुमत शक्य आहे. मुळांतील इतर अनेक वर्ण तद्भवांत गळतात तसे अनुनासिकही गळतात, हें प्रसिद्धच आहे. द्वार–दार येथें व् गळाला, तसाच त्रिंशत्–तीस यांतील अनुस्वार गळाला आहे

(घ) **पदगत अनुस्वार**—पदगताचे प्रकार–(१) मी जा**तों**, तो जातो (पुरुषापेक्ष) (२) तूं संशय न **धरीं**, धरितोस--क्रमानें द्वितीयपुरुष आज्ञार्थ व स्वार्थ–(अर्थापेक्ष) (३) काळे पक्षी, का**ळें** फूल (लिंगापेक्ष) (४) एका पुरुषास, अनेक **पुरुषांस** (वचनापेक्ष).

यांतील प्रत्येक अनुस्वार व्याकरणकार्यानुसार प्रवृत्त झाला असल्यानें तो रूपविशेष सांगण्यास समर्थ आहे. अर्थात् तो भेदक आहे, व म्हणून रक्षणीय आहे. येथें असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं इतके अनुस्वार देतांना लेखकास शब्द-रूपाकडे फार बारकाईनें लक्ष द्यावें लागणार, हा एक प्रकारें त्याचेवर जुलूम होय. करितां, तो जुलूम चालूं द्यावा, कीं या अनुस्वाराचे अभावीं संदर्भानेंच काम भागवावें ?

(ङ) **पदगताचा रक्ष्यारक्ष्य विचार**–(१) मी जातों, तो जातो; येथील अनुस्वार पुरुषभेद दर्शविण्याकरितां प्रवृत्त असल्यानें तो पुरुषापेक्ष आहे, पण हा अवश्यक आहे काय ? त्याचे अभावीं गैरसमज होणें कितपत शक्य आहे ? (२) हाच प्रकार ' घेईं घेईं माझे वाचे, गोड नांव विठ्ठलाचें । '—येथील अर्थापेक्ष अनुस्वाराचा. (३) ' काळे घोडे हरवले' या वाक्यानें दोन अर्थ मनांत येतात. त्यांची फोड अनुस्वाराचे साह्यानें चांगली होते. येथील अनुस्वार लिंगा-पेक्ष आहे. (४) ' ज्याच्या भुजाश्रयें करि दुर्योधन पांडवांसवें वैर । ' येथें एकाशीं कीं अनेकांशीं-? हा अर्थभेद पांडवां यांतील वा-वरील अनुस्वारानें व्यक्त होणारा आहे. हा अनुस्वार वचनापेक्ष आहे. या चतुर्विध अनुस्वारांचा विचार करितां असें दिसतें कीं-पदगत अनुस्वार ठेवणें तो लिंगवचनापेक्षच ठेवावा, तदितर गाळावा. कारण तो भेदक होण्याचा संभव दिसत नाहीं. शिवाय, पुढील गोष्टही लक्षणीय आहे.

(च) **पदाचें रूप** (सर्वथा व्याकरणशुद्ध असूनही) अर्थभेददर्शनास सामान्यतः कितपत समर्थ असतें ? इंग्रजींत Will go या रूपावरून जाणा–

राचा पुरुष व वचन स्पष्ट होत नाहींत. येथें शब्दरूप पुरुषवचन सांगण्याचा भार पतकरीत नाहीं. मराठींत, तो जातो, ती जाते, तें जातें यांतील क्रियापद-रूपावरून कर्त्याचें लिंगाची ओळख होते, तर तो–ती–तें जाईल यांतील रूपा-वरून होत नाहीं. सारांश, व्याकरण सर्वथा पाळूनही बनवलेलीं रूपें पूर्णतः निश्चयात्मक होतील असा भरंसा नाहीं; म्हणजेच असें ठरतें कीं, व्याकरण अर्थभेदाची धूर्वहता आपणावर घेत नाहीं. अर्थभेदासाठीं तें रूपांतर सुचवीत नाहीं. शब्दरूपनिश्चय सर्वस्वीं जनरूढीकडेच तें सोपवितें.रूप ठरविणें हें सर्वस्वी लोकाधीनच राहणार. व्याकरणास अखेर शिष्टजनरूढीपुढें मान वाकवावी लागते. जसजशी शिष्टप्रवृत्ति बदलते तसतसें व्याकरणही आपले नियम बद-लितें. कारण तसें करणें त्यास भागच पडतें. गवाक्ष म्हणजे गाईचें आक्षि-अर्थात् हा शब्द मूलतः नपुंसकलिंगी सिद्ध होतो; पण लोक तो पुंलिंगी योज-तात. हा विसंवाद पाहून भाष्यकार पतंजलि म्हणतात–' लिंगमशिष्यं, लिंगस्य लोकाश्रयत्वात् '. (व्याकरणांत लिंग सांगू नये; कारण लिंग हें लोकांच्या बोल-ण्याच्या रूढीवरून ठरतें) सारांश लोकांनीं रूपें योजावीं व तीं वैयाकरणांनीं व्याकरणांत निवेशावीं. त्यांचे द्वारां अर्थभेदास मदत होत असल्यास उत्तमच; पण होत नसली तरीही तीं रूपें प्रयोगार्ह असणारच.

(छ) **संदर्भाचें महत्त्व**—व्याकरणोपदिष्ट अनुस्वार देऊनही जेथें अर्थाचा निश्चय होत नाहीं, असें एक उदाहरण येथें देतों.

कर्ण द्रोण, पितामह, पडले जेव्हां महाप्रभव शिष्ट।
सूता! संशय न धरीं, मद्वीर कबंधतुल्य अवशिष्ट॥ द्रो. ५-४.

येथें **न धरीं** हें क्रियापद प्रथम-पुरुषी व द्वितीय-पुरुषीही होऊं शकतें. मी संशय धरीत नाहीं किंवा तूं संशय धरूं नको–असे दोनही अर्थ संभवतात. यांतून एकतराच्या ग्राह्यत्वाचा निश्चय संदर्भच करणार.

(ज) **सारांश**—उच्चारानुसारी व तदितर सुद्धां योजना केल्या अस-तांही त्या अर्थभेदास समर्थ नेहमींच होतात, असा भरंसा नाहीं. शेवटीं संद-र्भाकडेच धांव घ्यावी लागते. यावरून उघड होतें कीं, अनुस्वारादि अर्थभेदो-पयुक्त व्याकरण-योजना वापरितांना आपण हें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, त्या सर्वस्वीं पर्याप्त होत नाहींत. अर्थात् या गोष्टीमुळें त्या योजनांचीही किंमत कांहींशी कमी होते; निदान इतकी तरी खास कीं, जी योजना सामान्यतः

अर्थभेदोपयुक्त आढळत नाहीं ती खुशाल गाळणें अयोग्य ठरत नाहीं. या सवलतीची अंमलबजावणी येथें करणें तर पुरुषापेक्ष व अर्थापेक्ष अनुस्वार लोपार्ह ठरतात.

तात्पर्य—शब्दगत पूज्य, तें मौलिक असो वा नसो, अर्थभेदास उपयुक्त असेल तरच ठेवावें, एरवीं गाळावें. पदगत पूज्य लिंगवचनापेक्ष; ठेवावें, पुरुषार्थापेक्ष गाळावें.

---

४. (निभृत) उपनासिक्यांचा क्षेत्रपरिच्छेद.

(१) **मथळ्याची फोड**—संवाद, संवय, यँव या शब्दांत अनुक्रमें श्रौत अनुस्वार, मूक उपनासिक्य, व अनुनासिक स्वर आहेत. पैकीं संवय यांतल्यासारखें मूक उपनासिक्य येथें विवक्षित आहे. म्हणजे येथें विचार होणार तो संवय या शब्दांतल्यासारखीं लिहिलीं जाणारीं पण उच्चारांत न येणारीं उपनासिक्यें भाषेंत कोठें-कोठें आढळतात याविषयीं.

(२) **त्रिविध नासाविशिष्ट उच्चार**—(क) संवाद, तंटा, संत, संहार इत्यादि ठिकाणच्या अनुस्वारांचें लेखन भरीव टिंबानें होतें, व त्यांचे उच्चाराचे संबंधांत कांहीं भ्रम किंवा कोणाचा मतभेद नाहीं. ते संस्कृत धर्तीवर लिहिले व उच्चारिले जातात हे **श्रौत** अनुस्वार संस्कृतांत व मराठींत सर्वथा एकच, अभिन्न आहेत. (ख) यँव, हाँ, इत्यादि थोड्या ठिकाणीं मराठींत खऱ्या अनुनासिक स्वरांचें उच्चारण होतें. त्यांचें लेखन येथील-प्रमाणें अनुनासिकचिन्हानें म्हणजे **चंद्रबिंदूनें** करावें. संस्कृतांत दधिँ असा लेख आढळतो. त्यांतील अनुनासिक व मराठी यँव यांतील अनुनासिक **उच्चारतः** एकच आहे; तो तसाच एकाच रूपानें दोन्ही भाषांत लिहिला जावा. हे अनुनासिक मराठींत फारच थोडे असल्यानें त्यांचे उच्चाराचे किंवा लेखनाचेही बाबतींत कोणाचा मतभेद असेलसें दिसत नाहीं. करितां श्रौत अनुस्वाराप्रमाणें (यथार्थ) **अनुनासिकांचे** संबंधांतही मराठीचा संस्कृताशीं पूर्ण संवाद आहे, असें म्हणतां येईल. (ग) संवय यांतील नासिक्याच्या उच्चाराचेच संबंधांत मुळांत मतभेद आहे. कोणाचे मतानें त्यांत अनुनासिक उच्चार स्पष्ट आहे, तर कोणाचे मतानें तो मुळींच नाहीं. काळाचा ओघ पाहिल्यास, अनुनासिक भरा-

भर लोप पावत आहेत असें दिसतें. (कपित्थ) 'कऊठ' अशा शब्दांत सुद्धां,
ज्याचे मुळांत अनुनासिकाचा लवलेशही नाहीं अशा शब्दांत, एका वेळीं अनु-
नासिक उच्चारिलें जात होतें. तो शब्द आतां सर्वथा–निदान पुण्याकडे
तरी–निरनुनासिक झाला आहे. कोंकणांत अजूनही, 'करॉंयचें काय
आणि सँरॉंयचें काय !– अशा ठिकाणीं अनुनासिकाचें श्रवण होतें, पण
तें दिवसानुदिवस कमी–कमी होत चाललें आहे. अनुनासिक हल्लीं
वाढत नाहींत, तर घटत आहेत. पूर्वी नसलेल्या ठिकाणीं
ते प्रविष्ट होत नाहींत, तर असल्या ठिकाणांतूनही हळूंहळूं
नाहींसे होत आहेत. ही काळाची प्रवृत्ति कोणीही कबूल करील. अर्थात् एतद-
नुसार अनुमान उघड आहे कीं, असलेले अनुनासिक कांहीं दिवसांनीं पार
नाहींसें होणार. श्रवणतः अस्तमित किंवा अस्तमितप्राय अनुनासिक उच्चार
भाषेंत यापुढें लिहावे कीं नाहीं, या बाबतींत बराच तीव्र मतभेद आहे. रा.
परांजपे यांसारखे **परंपरावादी** म्हणणार 'ते उच्चारांत नसले म्हणून काय
झालें ! लेखांत कायम ठेवलेच पाहिजेत.' रा. कळकरांसारखे प्रत्यक्षवादी
किंवा **केवलदृष्टवादी** म्हणणार 'उच्चारांतून जर ते आपण होऊन गेले, तर
त्यांना लेखनांत तरी कां धरून ठेवावें !' पूर्वपक्षाकडे परंपराभिमान, तर उत्तर
पक्षाकडे युक्तिवाद आहे, हें स्पष्ट आहे. कालाचे ओघांत युक्तेपुढें परंपरा
लोपणार हें उघडच आहे. '**उच्चाराभावें लेखाभावः**' हें तत्त्व अखेर
प्रभावी ठरणार. पण तसें तें पंडित-समवायाचे मतानें ठरेपर्यंत सामान्य वाच-
कांची अडचण होणार; ती कशी परिहृत करावी ! ती पूर्णतः, निदान अंशतः
तरी, परिहृत झाल्यास पहावी अशा विचारानें पुढील ओळी लिहीत आहें.
त्यांतील प्रतिपादन सोपें व्हावें म्हणून तें येथें संवादरूपानें देत आहें.

(३) **क्षेत्र मोजण्याची आवश्यकता. केवलदृष्टवादी म्हणतात**—
तुम्ही,सांपत्तिक,सॉंपडला यांतील नासिक्य उच्चार भिन्नभिन्न असूनही एकरूपानें
दर्शवीत असल्यानें, वाचकांचा घोटाळा होण्याचा संभव आहे.करितां हे उच्चार
भिन्नभिन्न प्रकारांनीं दर्शवूं नयेत काय !

परंपरावादी—या दोन्ही शब्दांचा अर्थ व उच्चार सहज लक्ष्यांत येत
असल्यानें, वाचनांत घोटाळा होण्याचें कारण नाहीं.

के०—पण ही गोष्ट सुशिक्षितांची; लेखन जसें सुशिक्षितांकरितां तसेंच अशिक्षितांकरितांही असल्यानें त्यांचा घोटाळा येथें होईलच होईल.

(४) **मूकानुस्वार लेखनपद्धति—प०**—घोटाळा टाळण्याकरितां पुढील योजना सुचविण्यांत आली आहे. तिचें स्वरूप थोडक्यांत पुढील वाक्याचे लेखनावरून लक्ष्यांत येईल.

अङ्ग्र्यान्च्या पण्डितानें शान्तिपाठ सम्पवून वँशास आशीर्वाद् दिला.

के०—हें लेखन सोईचें आहे काय ? येथें ठिकठिकाणीं अनुस्वारांचे लेखनांत व वाचनांत ठेंचा खात चालावें लागतें. नुसता बिंदू न देतां त्याचें जागीं ङ् ण् न् वँ इत्यादि योजना करीत बसणें म्हणजे किती त्रासाचें काम आहे ! शिवाय या लेखनाचा संस्कृताशीं विसंवाद आहेच. बिंदूनें संस्कृतांत श्रौत अनुस्वार बोधित होणार, तर मराठींत केवळ दिखाऊ, पोकळ; म्हणजे एकाच चिन्हाचा संस्कृतांत व मराठींत उच्चार निरनिराळा होणार. अर्थात् या पद्धतीनें सोईपेक्षां गैरसोयच जास्त होणार. या पद्धतीचें नांव तरी काय ?

प०—हिला पंचमवाद्यांची किंवा **पंचमपद्धति** म्हणतां येईल.

(५) ही पटत नसल्यास **दुसरी पद्धति** पहा, जिची माहिती वरीलच वाक्य फिरून लिहून देतों.अंग्र्यांच्या पंडितानें शांतिपाठ संपवून वंशास आशीर्वाद् दिला.

के०--ही पद्धति सोईस्कर दिसते, कशी ती पहा.

(क) येथें **पोकळ अनुस्वार शून्यानें** व भरीव अनुस्वार बिंदूनें बोधित होतो. पैकीं भरीव अनुस्वाराचा उच्चार संस्कृतांतल्याप्रमाणेंच असल्यानें, या पद्धतीचा संस्कृताशीं पूर्ण मेळ आहे.

(ख) कोणता अनुस्वार मूक व कोणता श्रौत, हें येथें पहावें लागतें; पण तें पंचम-पद्धतींतही आहेच. तें कोणत्याही पद्धतींत पहावें लागणारच. कारण उच्चार जर दोन, व ते निरनिराळ्या चिन्हांनीं दर्शवावयाचे, तर लिहितांना त्यांतील भेद् लक्ष्यांत घ्यावाच लागणार, मग तो भेद् तुम्ही कसाही दर्शवा.

(ग) ङ् ण् न् इत्यादि पंचम वर्ण व बिंदू अशीं पांच सहा चिन्हें पंचम पद्धतींत वापरावीं लागतात; तर या पद्धतींत केवळ दोघांनींच काम भागणार. शिवाय ठणठणीत, भरीव उच्चार भरीव बिंदूनें, व केवळ मूक, पोकळ उच्चार पोकळ शून्यानें, दर्शविणें हें युक्तीलाही संमतच आहे.

(घ) भरींव व पोकळ पूज्यें यांचा क्वचित् घोंटाळा होणें जरी खरें असलें तरी ठिकठिकाणीं भिन्न-भिन्न पंचम वर्ण लिहीत बसण्यांत मोडणाऱ्या वेळापेक्षां उच्चारभेदानुरूप (पोकळ) शून्य व (भरींव) बिंदू देण्यांत वेळ खचीत कमी लागेल.

प०—भरींव पूज्याचा कोणता उच्चार हें या पद्धतींत दिसून येत नाहीं; तें पंचम-पद्धतींत उत्तम रीतीनें व्यक्त होतें. करितां पंचमपद्धति सरस नाहीं काय?

के०—मुळींच नाहीं. कारण पुढील व्यंजनापूर्वीं कोणता पंचम-उच्चारावा, हें न सांगतांच जिभेस उत्तम रीतीनें कळतें. शङ्ख हा शब्द शंख असा जरी लिहिला तरी त्यांत हंडींतल्याप्रमाचें शण्ख असा भलत्याच पंचमानें युक्त उच्चार कोणीच करणार नाहीं. एखादे व्यंजनापूर्वीं कोणता पंचम उच्चारावा हें मुळींच सांगण्याचें कारण नाहीं. तें निसर्गतः पूर्णपणें सिद्धच आहे. करितां ही दुसरी पद्धति सरस ठरते. हिचें नांव काय?

प०—शून्यवाद्यांची पद्धति. हिला **शून्यपद्धति** असें म्हणता येईल. असो. या पद्धतीचा आणखी एक विशेष तुमच्या लक्ष्यांत आलेला दिसत नाहीं. पंचम-पद्धति नासिक्याचा कोणता विशिष्ट उच्चार विशिष्ट ठिकाणीं करावा, हें सांगण्याचा बाणा मिरविते; पण तें तिला अर्धवटच साधतें. संयोग, संरक्षण, पुंलिङ्ग या शब्दांत बिंदूचा उच्चार कोणता विशिष्ट करावा, हें समाधानकारक रीतीनें हें पंचमवादी लेखानें सांगूं शकत नाहींत. शून्य-पद्धति या बाबतींत आपणावर धूर्वाही मुळींच घेत नाहीं. कोणता विशिष्ट उच्चार हें जरी तिला दाखवितां आलें नाहीं तरी तें जिभेस पूर्णतः साधतें. मग जर उच्चार अचूक होत आहे, तर तो दाखविण्यासाठीं नसती व व्यर्थ धडपड तरी करा कशाला? या विचारानें शून्य पद्धतीचें व्यवहारपाटव प्रतीत होतें.

(६) **लेखनांतील खूळ.** के०—संस्कृताशीं शून्य-पद्धतीचा विसंवाद नाहीं असें तुम्हीं म्हणतां, पण त्याबद्दल शंका येते. संस्कृतांत शुद्ध लेख कोणता, शंकर कीं शङ्कर? सामान्य लोक म्हणतात कीं, पहिला चूक, दुसरा शुद्ध. तुमची शून्य-पद्धति हा शब्द शंकर असाच लिहिणार; मग तिचा संस्कृताशीं मेळ कोठें राहिला?

प०—अज्ञ लोकांच्या अनेक खुळांपैकीं हें एक आहे. रा. नानासाहेब वैद्यांसारखे लोकही असल्या भ्रमांतून सुटले नाहींत. 'रामचरित' न म्हणतां ते

'रामचरित्र' म्हणतात. (वेत्र—वेत या रूपावरून अन्त्य त्र--चा मराठींत त्र होतो हें स्पष्ट दिसतें.) कदाचित् मराठींतील बहुजनसमाजाच्या पद्धतीस अनुसरून ते तसे म्हणत असल्यास माझें कांहीं म्हणणें नाहीं. पण संस्कृतांत **जीवनवृत्तान्त** हा अर्थ **चरित** यानें दर्शित होतो, चरित्र यानें झालाच तर तो ओढाताणीनें. असो. संस्कृतांत दोन्ही पद्धती आहेत. त्यांची विभागणी डोळसपणानें केलेली आहे. (१) जेथें नासिक्य उच्चारावर (व्युत्पादन-शास्त्रानुसारी) यौगिक घटक पडेल, तेथें **बिंदू** चालतो. (२) तद्भावीं मात्र यथासंभव पंचम लिहिला पाहिजे. (३) ज्यांना पंचम नाहीं अशीं कांहीं व्यंजनें आहेत, तेथें सर्वत्र बिंदूशिवाय गतीच नाहीं. उदाहरणार्थ—(१) सङ्गम किंवा संगम (२) सङ्गः (३) संशय इ. येथील शेवटल्या शब्दांत बिंदूच लिहिला पाहिजे, दुसरी योजना शक्यच नाहीं. करितां संस्कृतांत पंचमच लिहिणें अवश्य, त्यांत बिंदू चालत नाहीं, ही कल्पना सर्वस्वीं वेडगळपणाची आहे. धिक्कार शब्दांत विसर्ग देणें हेंही असेंच एक खूळ आहे. असो. या शून्यपद्धतीनें शुद्ध उच्चाराची सोय बरीच—नव्हे, पूर्णतः—होणार आहे; तरी पण ' गतानुगतिक ' लोक हें लेखन पसंत करतील कीं नाहीं; काय सांगावें ! करितां ही पद्धति प्रचलित होईपर्यंत श्रौत व मूक अनुस्वारांची फोड अशिक्षित वाचकांकरितां करणें जरूर आहे.

के०—नुसती जरूरी कबूल करून भागणार नाहीं. तिची पूर्णताही केली पाहिजे. शून्यपद्धति अंगिकारून किंवा उपायांतरानें दोन्ही उच्चारांतील भेद दर्शवा. मला तर ही शून्यपद्धति बरी वाटते. कोणी म्हणेल ' ही नवीन आहे, ' पण तशी ती सर्वथा नाहीं. मोरोपंतांचे हस्तलिखित पोथ्यांतही शून्यें वारंवार आढळतात. पोकळ शून्याचा भरीव टिंबाशीं घोटाळा होऊं नये, एतदर्थ जपण्याचीही संवय आपणांस आहेच. दशांश अपूर्णांक लेखनांत, आपण भरीव व पोकळ पूज्यें दोन्ही देतांना सावधानता राखितोंच. असो. शून्यपद्धति लोक स्वीकारीपर्यंत आपण काय उपाय सुचविणार !

(७) मूक अनुस्वारांचें परिगणन. **प०**—कोणतीही नवीन गोष्ट म्हटली म्हणजे लोकांचा विरोध हा असणारच. पंचांग व शिवजन्मातीथि यांचे वादांचे मुळाशीं हीच पुराणप्रियता आहे. नवीन गोष्ट सदोष वा निर्दोष असो, ती जनतेस सहसा पटत नाहीं. करितां नवीन पद्धति पटून सार्वत्रिक अमलांत

येईपर्यंत मूक अनुस्वारांचें परिगणन अथवा त्यांचा क्षेत्रविस्तारनिश्चय हें इष्टच ठरतें.

के०--तें परिगणन कसें करणार ? **प०**—हें काम सोपें आहे. तें असें—

(क) **संवय, हंसला,** फेंस, सांवळा,

(ख) **टोंक, सांखळी,** चोंच, सांठा, आंत, झोंप, चांफा; उलट–खंक, टंचाई, पसंत; चांभार, ओळंबा.

(ग) आतां, कीं, पुढें, रामातें, खीनें, गळ्याशीं, जों, तों, बोलूं (पाहतो).

(घ) गावांहून, मुलांस;–उलट–मुलांचे खेळ.

या उदाहरणांवरून दिसून येईल कीं—

(क) व, स, यांचे पूर्वीचें नस्य नेहमींच निभृत असतें

(ख) शुद्ध मराठी शब्दाचे **पोटांत** पुढील परिस्थितींत मात्र अनुस्वार निभृतच असावयाचा,–दीर्घ स्वरापुढें पण प्रथम व द्वितीय वर्ग्यांमागें (प्रथम वर्ग्य म्हणजे क च ट त प, द्वितीय वर्ग्य म्हणजे ख छ ठ थ फ),इतरत्र श्रौत.

(ग) शब्दाचे किंवा पदाचे **अंतीं** नस्य आढळल्यास तें निभृतच असावयाचें, श्रौत कधींही असावयाचें नाहीं.

(घ) अनेकवचनी सामान्य रूपाचे **अंतीं** येतें तें उपनासिक्य म्ह. निभृत नस्यच होय.

अपवाद्—षष्ठीच्या अनेकवचनी सामान्यरूपाचे अंतीं श्रौत अनुस्वार येतो.

हे वरील सर्व प्रकार पुढीलप्रमाणें लक्ष्यांत ठेवणें सोपें जाईल.

नैभृत्यं त्रिषु (क) **शब्दान्तः से वे,** (ख) **खयि तु दीर्घतः ।**
(ग) **शब्दस्यान्ते** (घ) **विना षष्ठ्याङ्गस्य चानेकवाचिनः ॥**

अर्थ—(निभृत) उपनासिक्य–तीन ठिकाणीं आढळतें.

(क) **शब्दाचे पोटांत स** किंवा **व** यांचे मागें (स्वरनिरपेक्ष,) आणि

(ख)क,ख, च, छ इत्यादि (खय् = प्रथम–द्वितीय–वर्ग्य) व्यंजनांपूर्वी मागें दीर्घ स्वर असल्यास.

(ग) शब्दाचे (अर्थात् कोशगत वा वाक्यगत शब्दाचे) **अंतीं.**

(घ) षष्ठीखेरीज कोणत्याही विभक्तीच्या **अनेकवचनी सामान्य रूपाचे अंतीं.**

हें परिगणन लक्ष्यांत ठेवल्यानें, इतक्या ठिकाणीं (मूक) उपनासिक्य, इतरत्र (श्रौत) अनुस्वार हें लक्ष्यांत येईल.

लिहिण्यांत शून्यपद्धति अवलंबून किंवा उपायांतरानें भेद दर्शविण्यास जोंपर्यंत लोकांची तयारी नाहीं, तोंपर्यंत वाचकांनीं वरील तीन ठिकाणीं अनुस्वार नुसता डोळ्यांनीं पहावा, तोंडानें वाचूं मात्र नये; इतरत्र ठणठणीत वाचावा.

के०—हें परिगणन जर बरोबर असलें, तर या (मूक) उपनासिक्याचा बाऊ प्रथम वाटतो तेवढा खास नाहीं. तीं जीं येतात तीं कांहीं तत्त्वास धरून येतात. उगीच वाटेल तेथील नस्यें मूक असत नाहींत. इतक्या तत्त्वशुद्ध रीतीनें जर (मूक) उपनासिक्याची प्रवृत्ति होत असेल, तर तें निराळें दर्शविलें नाहीं तरी विशेष घोटाळा होणार नाहीं. हा **घोटाळा** शब्दच घ्याना. तो 'घोंटाळा' असा लिहिला तरी त्यांत 'खयि तु दीर्घतः' या नियमानें नस्य मूकच ठरणार व त्यामुळें उच्चारांत संशय मुळींच येणार नाहीं. अर्थात् वाचकांचा घोटाळा होण्याचें तादृश कारण नाहीं.

सारांश—मूक नस्याबद्दल पोकळ शून्य द्यावें, हा उत्तम मार्ग; तदभावीं वरील परिगणन लक्ष्यांत ठेवावें; म्हणजे बरीच सोय होईल.

---

९. मराठीचें शुद्धलेखन (खंडनपर)

लोकशिक्षण मासिकाच्या जूनचे अंकांत रा. **कृ. पां कुलकर्णी**, एम्. ए. बी. टी., यांचा 'मराठीचें शुद्धलेखन' या विषयावर एक लेख प्रसिद्ध झाला आहे. त्यासंबंधीं चार ओळी येथें लिहीत आहें.

प्रास्ताविक--सदरील लेख वाचून निरनिराळे विचार माझे मनांत उत्पन्न झाले. त्यांत म्हटलें आहे कीं, वर्णप्रक्रियेसंबंधीं लोकांत गाढ अज्ञान आहे; एवढेंच नव्हे, तर दादोबा इ. नाणावलेल्या मराठीच्या वैयाकरणांनाही अनुस्वा-

राची उपपत्ति देतां आली नाहीं, इ०, हा आरोप पाहून दादोबा–गोडबोले-गुंजीकर-दामले इत्यादि परिणतप्रज्ञ वैयाकरणांविषयीं अभिमान बाळगणाऱ्या कोणत्या पुरुषास वाईट वाटणार नाहीं? तेव्हां मलाही तसें वाटलें, हें साहजिकच आहे. पण पुढें याच लेखांत वर्णप्रक्रियाविषयक अपूर्व माहिती आपणांस मिळणार म्हणून कांहींसा आनंदही झाला. लेख समग्र वाचला. त्यांत वर्णप्रक्रियेसंबंधानें नवीन माहिती मला कांहींच आढळली नाहीं; त्यामुळें अर्थातच माझी निराशा झाली. असो, सदर लेखांतील बऱ्याच मुद्द्यांशीं माझा मतभेद आहे; तो कसा, हें पुढील ओळींत लिहीत आहें.

१ **उच्चारितपूर्व आनुनासिक्याचे लोपास शास्त्राधार**–(क) '**जीं आनुनासिक्यें आज उच्चारांत नाहीं**त, तीं लेखनांत विनाकारण गांजणूक करणारीं, अतएव निरर्थक असल्यानें गाळावीं' असें म्हणणारांस, आपल्या म्हणण्याचे समर्थनार्थ कांहीं शास्त्राधार दाखवितां येत नाहींत; करितां तीं लेखनांतून गाळूं नयेत,–असें रा. कुलकर्णी म्हणतात. उत्तर–उच्चाराकरितां लेखन; जें उच्चारांत नाहीं तें लेखनांत किमर्थ? ही साधी विचारसरणी त्यांस पटत नाहीं. करितां पुढील उदाहरणें देणें प्राप्त झालें आहे. 'शृङ्गाः–शृङ्गाणि–शिंगें,' अशीं तीन रूपें क्रमानें वेदांत, काव्यसंस्कृतांत व मराठींत आपण पाहतों व योजितों. हीं रूपें आपापल्या परीं निर्दोष मानण्यांत येतात. येथील रूपभेदांस शास्त्राधार कोणता? उच्चारभेद हाच होय. ज्या काळीं जसा उच्चार त्या काळीं तसें लेखन. **यथोच्चार लेखन** हेंच तत्त्व प्रभावी दिसतें. उच्चाराच्या सोपेपणाकडे व लाघवाकडे जनांची साहजिकच प्रवृत्ति असते. त्यामुळें जों–जों काळांत पुढें जावें तों–तों सोपे व छोटे उच्चार आढळतात. इंग्रजींत Programme मधील शेवटचा me अनुच्चारित असल्यानें हल्लीं लेखनांत वैकल्पिक ठरला आहे. **कोणी म्हणेल,** 'जो ध्वनि उच्चारांतून गळाला त्याचें **लेखन** लोपलें' हें तत्त्व इंग्रजी भाषा फार विरळा अनुसरते. know सारख्या शब्दांतलि लुप्तोच्चार k आजही लेखनांत आहे.करितां इंग्रजीचें साम्य (मराठींतील) आनुनासिक्य-रक्षणासच पोषक आहे.

यास **उत्तर** पुढीलप्रमाणें–तत्त्व जरी विरळा अनुसरलें, तरी तेवढ्यानें त्याची मान्यता ठरते.त्याचा प्रसार जास्त होत नाहीं हा रूढीच्या प्राबल्याचा परिणाम. पण सुदैवानें मराठी इंग्रजीच्या इतकी रूढींत हटी नाहीं. ती लेखन उच्चारा-

नुरूप वारंवार बदलते. वट, कंकाल, ग्राम, द्वार, नवनीत, प्रभात, दधि, बाधते, कल्प, भवानी,–यांचीं रूपान्तरें क्रमानें वड, कंगाल, गांव, दार, लोणी, पहाट, दहीं, वाजते, काप, बोहेनी, अशीं मराठींत लिहिण्यांत येतात. लेखनांतील या फरकास शास्त्राधार कोणता ? शिष्टप्रयोग हाच कीं नाहीं ? कीं अन्य कांहीं आहे ?

२ **आधीं उच्चार, मग लेख**—उच्चारांत बदल कालक्रमानें अवश्य व्हावयाचाच. संस्कृतकाव्यवाङ्मयकाळीं सुद्धां ही प्रवृत्ति दाखवितां येते. संस्कृतांतील 'ऋ' मराठी बोलणारांस फार दुरुच्चार भासतो. त्यामुळें तत्स्थानीं मराठींत अनेक आदेश येतात. स्मृति, घृष, हृदय, ऋक्ष, ऋजु, वृक्ष, यांचीं रूपें आपण सय, घास, हिया, रीस, उजू, रूख, अशीं क्रमानें करितों. यांत ऋ–चे स्थानीं अ, आ,इ, ई इत्यादि स्वर येतात. असाच प्रकार पुढील संस्कृतांतील रूपांतही आहे. ऋक्थ, ऋष्टि, ऋष्य, कृमि यांचीं रूपान्तरें संस्कृतांतच रिक्थ, रिष्टि, रिष्य, क्रिमि अशीं क्रमशः आढळतात. हीं वाङ्मयांत आढळतात तशीं कोशांतही निविष्ट आहेत. या रूपान्तरांत ऋ-च्या स्थानीं सुलभोच्चार वर्ण आणिला आहे तो उच्चारानुसारच होय. अशा रीतीनें संस्कृत वाङ्मयासही लेखनाचे उच्चारानुगामित्व संमत आहे. मग तें तसें मराठीस कां नसावें ! सुलभोच्चारप्रवणता संस्कृतांत ऋ-पुरतीच मर्यादित नसून इतरही उच्चारांचे बाबतींत क्वचित् आढळते. वर्ष–वरिष, पर्शु–परशु हीं असलींच उदाहरणें होत. या विकारास **स्वरभक्ति** या संज्ञेनें संस्कृतांत व्याकरणसंमतीही मिळाली आहे. सारांश-इतर वर्णांच्या लोपास व रूपान्तरास आपण जर संमति देतों, तर तशीच संमति स्वराच्या अननुनासिकत्वासही कां न द्यावी ? शृंग-चे शिंग करण्यांत ऋ–चें रि हें रूपांतर चालतें; तर त्रिंशत्-चें तीस, यन्त्र–चें जातें, असें होण्यास स्वराचे निरनुनासिकत्व आपणांस कां खपूं नये ? आनुनासिक्यलोपासच आपण शास्त्राधाराकरितां कां अडावें ? यांत आणखीही एक अन्याय आढळतो. ज्या (त्रिंशत्–यन्त्र-सारख्या) शब्दांतील आनुनासिक्य लेखांतून अगोदरच लोपलें आहे, त्यांवर आपण सक्ती मुळींच करीत नाहीं; पण ज्या शब्दांत तें राहिलें आहे, त्यांतून मात्र गळण्यास त्यास आपण मनाई करितों. असें कां ? जीं मुलें आपण होऊन पळालीं त्यास मोकळीक; पण जीं वर्गांत बसून जाण्यास परवानगी मागतील त्यांस मात्र मनाई; हा खासा न्याय! उघड्या डोळ्यांनीं प्राण जात नाहीं म्हणतात तें हेंच. त्रिंशत्-मधून आनुनासिक्य गळालें (व **तीस**

झालें), तें चालतें; पण हांसणें यांतील आनुनासिक्य व्युत्पन्न नसून सुद्धां गळालेलें चालत नाहीं; कारण त्यानें आजपर्यंत, स्वतःच्या नव्हे तर लेखकाच्या लहरीनें, लेखांत राहण्याचें पातक केलें. सारांश, केवळ उच्चारितपूर्व अशीं आनुनासिक्यें कायम ठेवण्यांत लेखनाचे उच्चानुसारित्वाचें उल्लंघन व पक्षपात असे दोष उत्पन्न होतात. अर्थात् असें आनुनासिक्य गाळणें हें क्रमप्राप्तच ठरतें.

३ **वर्णप्रक्रिया व परंपरा यांचा आधार**—रा. कुळकर्णी म्हणतात '(ख) गांव, सांचा, इत्यादि शब्दांतील आनुनासिक्यें राखलीं पाहिजेत. कां ? तर त्यांस परंपरा व वर्णप्रक्रिया यांचा आधार आहे म्हणून.' वर्णप्रक्रियेमुळें आनुनासिक्य रक्षणीय, म्हणजेच व्युत्पन्न आनुनासिक्य ठेवावें; असें जर म्हणणें आहे, तर (कुलकर्णी–लेख पान ३४७) नाम् प्रत्ययाचें रूपांतर जो **ला** त्यावर आनुनासिक्य लिहावें असें म्हणणें प्राप्त होत नाहीं काय! वर्णप्रक्रिया तर तें लिहिण्यास सांगते, पण शिष्टप्रयोग तें मान्य करीत नाहीं. येथें **शिष्टप्रयोगानें वर्णप्रक्रियेस मागें सारलें नाहीं काय**?

दुसरें त्यांचें म्हणणें असें कीं **(ग) 'अनुच्चारित आनुनासिक्यें मोरोपंतांपासून लिहिलेलीं आढळतात. हीच परंपरा** म्हणजे नष्टोच्चारही आनुनासिक्यें लिहिणें आपण कां अवलंबूं नये'? **उत्तर**–मोरोपंत इत्यादिकांच्या पुरातन काळीं हीं आनुनासिक्यें नष्टोच्चार होतीं कशावरून? आपण त्यांचे लेखांत तीं बिंदुरूपानें पाहतों;मग तीं त्यावेळीं उच्चारांत नव्हतीं,हें कशावरून? तत्कालीन ध्वनि-लेखकाचे अभावीं याविषयीं निश्चित काय सांगणार? बरें, या कवींचें लिहिणें पद्यांत आहे खरें; पण अक्षराच्या लघुगुरु–भेदानेंही अशा आनुनासिक्याचें अस्तित्व अनुमित करतां येत नाहीं; कारण आनुनासिक्यानें अक्षराच्या मात्रांत अथवा मात्रासंख्येंत मुळींच फरक पडत नाहीं. यावरून मोरोपंतादि-कविकाळीं हीं आनुनासिक्यें (हल्लींप्रमाणें) मूकच होतीं कशावरून ? उलट, तीं उच्चारितच असण्याचा जास्त संभव आहे. कारण दिवसानुदिवस, आपण पहात आलों आहों कीं, आनुनासिक्यें उच्चारांतून, हळू-हळू कां होईना, पण कमी अथवा मंद होत आहेत, अधिक किंवा प्रकट होत नाहींत.

'कज्जे–कफावती होऊन रस्त्यांत असावी घरांत शांती मोठी।'

ही पंक्ति म्हणतांना शाळेच्या विद्यार्थ्यांना ज्यानें कोकणांत व देशांत ऐकलें आहे, तो सांगूं शकेल कीं, येथील शून्यानें बोधित आनुनासिक्यें कोक-

यांत ठणठणीत अनुस्वार-रूपानें उच्चारिलीं जातात व देशांत तीं मूकप्रायच असतात. जसा देशभेद आनुनासिक्याचे मूक-मुखरत्वभेदास कारण होतो, तसाच कालभेदही असणें शक्य आहे. करितां पुराणकालीं हल्लींप्रमाणेंच आनुनासिक्यें मूक होतीं असें म्हणणें निराधार आहे. अर्थात् त्यांचा दाखला वर्तमानकालीन मूक आनुनासिक्याचे लेखनास मुळींच लागू पडत नाहीं.

४ **प्राकृताचाही दाखला अनुपपन्न**--(घ) '**हल्लीं आनुनासिक्यें अनुच्चारित** आहेत, तशीं तीं पूर्व-मराठींतच नव्हे, तर **प्राकृतांतही होतीं,' असें लेखक म्हणतात**. कशावरून ? तर 'बंभणा' 'मंजरो' (पान १४७) इत्यादि उदाहरणांवरून. पण पुराव्याचे संबंधांत प्राकृताचीही स्थिति पूर्वमराठी-प्रमाणेंच. आनुनासिक्यें लेखांत आहेत, पण उच्चारांत नव्हतीं, हें ठरविण्यास आधार नाहीं. उलट—यांतील कांहीं उदाहरणांवरून स्पष्ट होतें कीं येथील बिंदूनें दर्शविलेला उच्चार आनुनासिक्याचा नव्हे, तर साक्षात् अनुस्वाराचा आहे. बंभणो, मंजरो यांतील परवर्णापूर्वीं आनुनासिक्याचा उच्चारच अशक्य आहे. झश्—वर्णापूर्वीं (म्हणजे पुढें तृतीय किंवा चतुर्थ वर्ग्य आल्यास) आनुनासिक्य नव्हे, तर अनुस्वारच उच्चारला जातो; उदाहरणें—शंभर, चांभार, गुंज, गांजा, बुंधा, बंद इ० (या संबंधांत याच भागांतील लेख ४ पहा). करितां बंभणो इ० कांहीं उदाहरणें आनुनासिक्याचें अनुच्चारितत्व दर्शविण्यास अनुपयुक्त, अर्थात् सर्वस्वीं गैरलागू आहेत. येथील आनुनासिक्याचा उच्चार करून पहावा; म्हणजे जीभच तेथें अनुस्वार कसा स्पष्ट उच्चारते हें कळेल.

५ **आनुनासिक्यरक्षण म्हणजे शब्दांनीं पूर्वजाभिमान धरणें**-- (ङ) 'शब्दांनीं पूर्वरूप टाकूं नये. तसें केल्यानें त्यांची पूर्वजाभिमान—शून्यता ठरेल' असें विधान लेखक करितात व त्यास दृष्टांत आपला माणसांचा देतात. आपण काय पूर्वजांचा पोशाख राखला आहे ? काल व देश यांस अनुसरून आपण पोशाख बदलीत आहों. पूर्वीं वल्कलें, नंतर दोनच वस्त्रें, पुढें (यावनी) आंगरखा, हल्लीं कोट, व त्याचीही टूम रोज नवी. पूर्वजांसारखें दिसण्याचा हाच काय आपला प्रयत्न ? मग हा माणसांचा दृष्टांत शब्दांस कसा लागणार ? बरें, दृष्टांत सोडिला तरी शब्दानें मूळरूप सोडूं नये, हें तरी योग्य व शक्य आहे काय ? 'पानास चुना लाव' याचे स्थानीं पूर्वरूपानुसारी 'पर्णास चूर्ण लागव' असला प्रयोग लेखकास संमत होईल काय ? सारांश

'**राजा कालस्य कारणम्**' या न्यायानें आपली दाढी, धावळी, वल्कलें इत्यादि जाऊन तत्स्थानीं प्रतिनिधी आले; तद्वतच उच्चाराचे बरोबर हेलकावे खातखात, शब्दांचीं रूपेंही बदलणार. त्यांनींच स्थिर कां रहावें ? आणि तसा त्यांना आग्रह कां ? व त्यांतही हा आग्रह आनुनासिक्यापुरताच कां असावा ? 'संचय' याचे 'सांचा' या रूपान्तरांत य–चा लोप खपतो, पण आनुनासिक्याचा लोप खपत नाहीं; असें कां ? सारांश–उच्चारांतून गळालेलें आनुनासिक्य, त्याचा पूर्वजाभिमान इरेस घालून, टिकवूं पाहणें केवळ हास्यास्पद आहे.

६ **लेखनाची शुद्धी** म्हणजे काय ?––रा. कुलकर्णी म्हणतात.

(च) 'वर्णप्रक्रियानुसारी रूप तें शुद्ध, इतर अशुद्ध.' येथें मी असें विचारितों कीं, वर्णप्रक्रियेची सीमा रा. कुळकर्णी ठरवितील तीच खरी, कीं शिष्टांच्या उच्चारप्रवृत्तीनें सिद्ध होईल ती खरी ? श्यामलक–चें रूपांतर सांवळा, असें आपण घेऊं. यांत शळ् यांचें रूपान्तर क्रमानें सूळ्; यूक् यांचा लोप. हे दोन्ही विकार वर्णप्रक्रियांतर्गत, पण म्–चे रूपांतर (वँ् होऊन पुढें) व् होणें हें मात्र वर्णप्रक्रियाबाह्य ? कामला–चे कावीळ यांत म्–चा व्–होतो, तो चालतो; त्रिंशत्–मधील आनुनासिक्याचा मागमूस तीस-मध्यें लागत नाहीं, हेंही खपतें; पण (निरनुनासिक) सावळा हा शब्द मात्र वर्णप्रक्रियाविरोधी ठरतो. वर्णप्रक्रिया जशी म्–चा वँ् मान्य करते, तशीच एक पाऊल पुढें जाऊन तिनें व्-ही कां मान्य करूं नये ? दामन्–चें दावें या उदाहरणांत भाषा म्–चा व् करीत नाहीं काय ? अशा स्थितींत वर्णप्रक्रियेचें स्तोम माजवून व तिची मर्यादा खुंटवून (=आपल्या लहरीप्रमाणें ठरवून) सावळा या रूपावर अशुद्धतेचा छाप मारणें योग्य होईल काय ? रा. कुलकर्णी म्हणणार–सांवळा हेंच शुद्ध, कारण त्यांतील आनुनासिक्यास परंपरा व वर्णप्रक्रिया अनुकूल आहे,व तें राखलेंच पाहिजे.आतां जे लोक प्रस्तुतसारख्या शब्दांत आनुनासिक्य स्पष्ट उच्चारीत असतील, त्यांसंबंधानें येथें कांहींच म्हणणें नाहीं. त्यांनीं तें उच्चारावें व लिहावें. पण जे तें उच्चारीत नाहींत त्यांस तें लेखनांतूनही गाळण्यास कोणी वर्णप्रक्रिया आड आणूं नये. उच्चारापुढें रूढि, वर्णप्रक्रिया, लेखनपरंपरा, इत्यादिकांनीं मान वाकवलीच पाहिजे.

(छ) **शुद्धलेखन संस्कृतीचें मापक**—हें तत्त्व कोणीही कबूल करील; पण एवढीच पुस्ती त्यास जोडली पाहिजे कीं, 'जें तत्कालीन-शिष्टादृत

तें शुद्ध '. ' त्याला त्यावेळीं बैलानें शिंगानें मारलें '—याचे ऐवजीं ' त्याला त्यावेळीं बलीवर्दानें शृंगानें मारलें ' असें कोणी म्हटल्यास त्यामुळें त्याची संस्कृती आपण आपल्याहून उच्च मानूं काय ? बळ, काळ, फळ, मळ यांचे-जागीं क्रमानें, बल, काल, फल, मल, म्हणणें सुशिक्षितपणाचें गमक होईल काय ? पाणी–ऐवजीं पानी, लोणी–चे लोनी हीं रूपें (मुळास समीपतर असलीं तरी) संस्कृतीचीं द्योतक गणलीं जात नाहींत. सारांश, हें तत्त्व लक्ष्यांत ठेवावें कीं शुद्ध म्हणजे मुळास समीपतर तेंच नव्हे, तर जें शिष्टादृत तें. ' **शिष्टादृतं शुद्धम्** ' (शिष्टांनीं प्रयुक्त तें शुद्ध). करितां अनुच्चारित आनुनासिक्य संस्कृतीचें मापक म्हणून ठेवणें हें सिद्ध होत नाहीं. वीस–चे स्थानीं संस्कृतभाषा-परिचयदर्शक म्हणून वींस योजावें, हें कोणासच संमत नाहीं.

८. **आधारभूत उदाहरणें**—इष्ट तत्त्वांची सिद्धि करणें हें जर उदाहरणांचें प्रयोजन, तर लेखांतील उदाहरणें पुष्कळशीं गैरलागू आहेत असें म्हणणें प्राप्त होतें. अर्थात् अशा उदाहरणांनीं मुद्दा सिद्ध होत नाहीं, हें ओघप्राप्तच आहे. (१) ' प्रेमा**ने** ज्यां**चें** तोयीं ' (३४५) यांतील निर्बिंदु असलेल्या **ने**–वरून वर्तमानकालीन नें–मधील शीर्षबिंदूचें अस्तित्व सिद्ध होत नाहीं, उलट खंडितच होतें. ज्या**चें** तोयीं अशा ठिकाणीं चे–वर शीर्षबिंदु द्यावा, असें उदाहरण सांगतें; हें रा. कुलकर्णी यांस इष्ट आहे काय ? (२) ' तयां ज्यानें **यि**तकें पाप कोणी न केले कान**नी** तैसे **सि**वचरित्रीं ' यांतील यि, नी, सि, लेखनदृष्ट्या प्रमाणभूत मानावयाचीं काय ? मानल्यास मनीं अशा सप्तम्यन्त पदान्तीं शीर्षबिंदु देऊं नये असेंच उलट सिद्ध होत नाहीं काय ? आणखीही अनेक प्रकार या उदाहरणांवरून धरसोडीचे व अनिष्टार्थ-प्रतिपादक आढळून येतील. तेव्हां असल्या उदाहरणांची किंमत तज्ज्ञांनींच ठरवावी. **दं**डनाके यांतील नासिकोच्चार स्पष्ट श्राव्य, तर **दां**डे यांतील अनुच्चारित मानावा काय ? **दां**डे यांत असा अनुच्चार संभवतो काय ? मा**हिं**भट्टी, उ**सां**गिए या ठिकाणीं शीर्षबिंदु अनुच्चारित आहे, असेंच अनुस्वार दर्शवितो काय ? येथील आनुनासिक्यें उच्चारितच असणार. अशा रीतीनें रा. कुलकर्ण्यांनीं 'बिंदूनें दर्शित **अनुच्चारित** आनुनासिक्यें' म्हणून दिलेलीं कित्येक उदाहरणें स्पष्ट **उच्चारित** आनुनासिक्यें दाखवीत असल्यानें, इतरही तशीं नसतील कशावरून अशा शंकेनें, उदाहरणें सर्वच अनिर्णायक ठरतात. सारांश यांतील बरींचशीं उदाहरणें विरुद्धार्थप्रतिपादक अतएव अप्रयोजक आहेत. येथें मी जाणून आहें कीं कांहीं

उदाहरणांतील दोष केवळ मुद्रणजन्य असतील; तसे ते असल्यास त्यांवरील दोषारोपही मी आनंदानें काढून घेईन, हें सांगणें नकोच.

९ **इतर विधानें**—(क) शी-प्रत्यय समेन-पासून आला आहे काय ? सह-पासून नव्हेच ? वस्त्रानिशीं यांतील शीं-ची व्यवस्था काय ? (ख) विध्यर्थाचा प्रत्यय ' **वें** ' हा संपूर्ण नव्हे, तर एँ एवढ्याच अंशानें तव्य-पासून आला आहे काय ? मग व् हा भाग कोठून आला ? (ग) द्वितीया-प्रत्यय ' **तें** ' हा संस्कृत तैः—पासून आला आहे काय ? (घ) वर्णप्रक्रियानुसारें **आम्ही**-चें अंतीं शीर्ष बिंदु असावा, तर **तुम्ही**-चें अंतीं कां नको ?

१० **उपसंहार**--(१) हल्लीं उच्चारांत नसलेलें आनुनासिक्य गाळण्यास त्याचा अनुच्चार हाच पुरेसा आधार आहे. (२) लेखनानें उच्चारानुसारीच झालें पाहिजे. (३) वर्णप्रक्रिया किंवा लेखनपरंपरा या गोष्टी उच्चारविरोधी असल्यास उपेक्षणीय ठरतात; व त्या शीर्षबिंदूचें (किंवा शीर्षशून्याचें) रक्षण करूं शकत नाहींत. (४) पूर्व-मराठींतील किंवा प्राकृतांतील दिलेलीं उदाहरणें केवळ लेखापुरतींच प्रमाण होत, पण उच्चाराचे बाबतींत सर्वथा उदासीनच. (५) कालाचे धोरणापुढें (तत्त्वशून्य) पूर्वजाभिमान लटपटतो. (६) लेखनाची शुद्धता म्हणजे व्युत्पत्ति-परायणता नव्हे, तर तत्कालोच्चारानुवर्तित्व. (७) जें शुद्धलेखन शिष्टोच्चारानुगामी तेंच संस्कृतीचें मापक ठरतें, केवळ मुळास अधिक संनिकृष्ट असलेलें नव्हे. (८) उदाहरणें उपपादक होण्यास तीं ऐकान्तिक पाहिजेत, धरसोड करणारीं उपयोगी नाहींत.

रा. कुळकर्णी यांचा मुख्य आग्रह असा कीं, 'मराठींत नाणावलेले वैयाकरण सुद्धां, अनुच्चारित आनुनासिक्याचे मुळाशीं असलेल्या वर्णप्रक्रियेचे अभिज्ञ नाहींत.' हें म्हणणें धाष्टर्याचें नाहीं काय ? समय व सपत्नी यांचीं रूपांतरें क्रमानें **सं**वय व **स**वत अशीं होतात. यांत एकांत शीर्षबिंदु आहे, दुसऱ्यांत नाहीं. तो आहे कां, आणि नाहीं कां, हें जाणणें मोठें कठीण आहे काय ? तें वैयाकरणांना कळूं नये इतके ते मठ्ठ डोक्याचे आहेत काय ? ग्राम, नामन्, सीमन्, हिम, आमलक इत्यादि अनेक शब्दांचीं रूपांतरें गांव, नांव, शींव, हींव, आंवळा हीं आनुनासिक्ययुक्त कां, हें कोणासही समजेल. कदाचित् या घडामोडीस 'वर्णप्रक्रिया' हें नांव तो देत नसेल; पण नांव दिलें नाहीं म्हणून त्यांतील तत्त्व अपरिचित आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. मिरची खाल्ल्यानें

तीं तिखट लागून डोळ्यांतून पाणी येणारच. तिला मिरची म्हणतात, किंवा तिचे चवीस तिखट म्हणतात, अशा प्रकारचें शब्दज्ञान नसलें तरी मिरचीच्या धर्मांचा परिचय होणारच. एक भटाचा व एक गवयाचा असे दोन मुलगे रडत आहेत. पैकीं पहिला बेसूर व दुसरा सुरेल रडत आहे; तर, हा सुरेल कां रडतो, याचें कारण जाणण्यास खेडवळही समर्थ असतो.तेव्हां आपल्या पूर्व वैयाकरणांस वर्णप्रक्रिया ज्ञात नव्हती, असा रा. कुलकर्णी यांचाही अभिप्राय असेल, असें मला वाटत नाहीं. केवळ वैयाकरणांनीं या बाबतींतील उदासीनता सोडून, या वादांत मन घालावें, एवढीच त्यांचा अधिक्षेप करण्यांत रा. कुळकर्णी यांची सात्त्विक इच्छा जमेस धरून व तीबद्दल त्यांचे आभार मानून मी आपली रजा घेतों.

---

१० मराठींतील अनुनासिक उच्चार [टीकात्मक]

प्रास्ताविक--' महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका ' त्रैमासिकाच्या आश्विनाचे अंकांत माझे संमान्य स्नेही रा. रंगाचार्य रड्डीशास्त्री यांचा 'अनुच्चारित अनुनासिकासंबंधीं ' लेख प्रसिद्ध झाला आहे. रा. रड्डी यांच्या लेखांत, मीं याच विषयावर ज्ञानप्रकाशांत प्रतिपादिलेल्या मतांहून विशेष विसदृश अशीं मतें नाहींत. उलट-चऱ्याच ठिकाणीं माझे मतांस त्यांचें सर्वथा आनुकूल्यच दिसून येतें. त्यामुळें त्यांचे लेखावर विशेष लिहिण्याचेंही माझ्या मनांत नव्हतें. परंतु ज्या अर्थी त्यांनींच मित्रत्वाची चर्चा मागविली आहे, त्या अर्थीं तशी थोडीशी चर्चा पुढें देत आहें.

परिभाषा—नासाविशिष्ट उच्चार हंस, तंटा एतादृश ठिकाणीं अनुस्वारानें बोधित होतो; व छाँ छूँ इत्यादि थोड्या ठिकाणीं आनुनासिक्यानें. या विधानावरून अनुस्वार व आनुनासिक्य यांच्या अर्थांची फोड होईल. येथें रा. रड्डींच्या अनुनासिकस्थानीं मीं मुद्दाम शुद्धतर म्हणून आनुनासिक्य ही संज्ञा योजिली आहे; कारण, अक्षराच्या डोक्यावरील चंद्रबिंदु काय दर्शवितो ? स्वराचें आनुनासिक्य कीं अनुनासिक स्वर ? नुसतें आनुनासिक्य. आनुनासिक स्वर दर्शविला जातो तो स्वरचिन्ह व चंद्रबिंदु या उभयाच्या योगानें. आपणांस विचार कर्तव्य तो केवळ स्वरधर्माचा. अर्थात् तदर्थ आनुनासिक्य हीच संज्ञा प्रशस्ततर, अतएव आदरणीय ठरते. आतां प्रस्तुत विषयासंबंधीं, म्हणजे वांसरूं या शब्दांतल्या सारख्या उच्चारितपूर्व आनुनासिक्याविषयीं, व एक

दोन तत्संबद्ध अशा (प्रस्तुत लेखांत आलेल्या) गोष्टींविषयीं क्रमशः विचार करूं. उच्चारितपूर्व आनुनासिक्य म्हणजे **उपनासिक्य** असें या लेखांत समजावें.

१. **अनुनासिक उच्चाराचें कालक्रमागत धोरण**–पाणिनि– कालीं अनेक स्वरांचा उच्चार अनुनासिक होत होता, तो कालांतरानें पुष्कळ ठिकाणचा लुप्त झाला, हें खरें आहे. अर्थात् त्यावरून मराठींतही अनुच्चारित आनुनासिक्यें क्रमशः पार लोपून जाणार हें उघड आहे. कारण आपणही मराठी भाषा बोलणारे, त्याच संस्कृतभाषी आर्यांचे वंशज आहों, व साहजिकच त्यांचें धोरण, आपणांस पिंगडतच असलेलें, पुढें चालू राहणार. तेव्हां आनुनासिक्य मराठींतून हळुहळू गळणार–हें तत्त्व आपण उच्चाराचें धोरण म्हणून गृहीत धरिलें पाहिजे. यावरून उघड आहे कीं,ज्या आनुनासिक्याचे उच्चाराचे संबंधांत दुमत आढळेल तें आनुनासिक्य गाळण्यास विद्वानांनीं संमति दिली पाहिजे.

२. **उच्चारितपूर्व आनुनासिक्य दर्शवावें कीं नाहीं ?** दर्शविणें असल्यास कोणत्या चिन्हानें ? इत्यादि प्रश्नांचें उत्तर देण्यापूर्वीं पुढील विचार येथें मांडणें जरूर आहे. प्रस्तुत (उच्चारितपूर्व आनुनासिक्यें किंवा संक्षेपार्थ) उपनासिक्यें द्विविध आहेत. कोशगत किंवा कौशिक, व वाक्यगत किंवा पदिक. कौशिकांमध्यें कांहीं समूल व कांहीं निर्मूल असतात. त्यांचा आणखीही विभाग भेदक व निरर्थक किंवा अजागळ, असा करितां येईल. यांचीं उदाहरणें–हींव (वाजणारें,–कौशिक समूल अजागळ), ढेंकूण (कौशिक निर्मूल अजागळ), पांच (संख्या, कौशिक समूल भेदक, कारण हा शब्द बिंदूमुळें, ' पाच ' या रत्नविशेषवाचक शब्दापासून ओळखिला जातो), फांस (पाश, निर्मूल भेदक, फांस–णें पासून भेद दर्शवितो म्हणून). ' व्यापाऱ्यांचीं दिवाळीं निघालीं '–यांतील उपनासिक्यें पदिक आहेत, तसेंच या **टोप्यांस** काय पडलें ?–यांतीलही. दिवाळीं यांत बिंदूनें लिंगभेद सूचित होतो, तर टोप्यांस यांत वचनभेद.

(१) अशा या नानाविध उपनासिक्यांसंबंधानें पुढील व्यवस्था मला योग्य दिसते.

विद्यमान उपनासिक्य (अर्थात् कौशिक) समूल भेदक असेल तरच ठेवावें. अर्थात् पांच (५), वांट (क्रियापद आज्ञार्थ), घांट (घंटा), यांतील उपनासिक्य ठेवावें,व घांस (घृष्) यांतील गाळावें; कारण हें शेवटलें निर्मूल आहे.

पदिक उपनासिक्यें, हीं सर्वच एका अर्थानें भेदक असल्यानें, प्रस्तुत नियमानेंच रक्षणीय आहेत. हीं लिंग, वचन व पुरुष यांतील भेद दर्शवितात; जसें–कडें (न. लिं.),फुलां (–नीं) (अनेकवचन),जातों (प्र. पु.). लिपींत अर्थभेददर्शनास कोणतीही मदत इष्ट असल्यानें, भेदक उपनासिक्य राखावें हें ठीकच आहे. असलेली सोय कां टाका ? विजेचे दिवे घेतले म्हणून घरांतील असलेले तेलाचे दिवे आपण टाकीत नाहींच. तें हळुहळू कालांतरानेंच नाहींसे होतील ही गोष्ट निराळी.

(२) हें उपनासिक्य, त्याच्या उच्चारांतलि पोंचटपटास अनुलक्षून, पोकळ शून्यानें दर्शवावें. अशा प्रकारच्या शून्य-लेखनानें यथोच्चार–लेखन हें तत्त्वही पाळिलें जातें. येथें हें आणखी लक्ष्यांत ठेवावें कीं, विद्यमान भेदक उपनासिक्यें जरी भेददर्शनाकरितां ठेवावीं, तरी तीं नसतील अशा ठिकाणीं भेददर्शनार्थ नवीन आणूं नयेत; कारण उघड आहे कीं, कालाचा ओघ अशा अनुच्चारित पूज्याविरुद्ध आहे.

३. **व्युत्पन्न उपनासिक्य** ठेवावें कीं नाहीं ? याचें उत्तर वरील उत्तरांत बहुतेक आलेंच आहे. भेद–दर्शनास उपयुक्त नसल्यास, व्युत्पन्न उपनासिक्यही गाळावें. केवळ शब्दाच्या इतिहासज्ञानासाठीं उच्चाराशीं विसंवाद करणें केव्हांही योग्य नाहीं. शिलंगण (सीमोल्लंघन), ताम्हन (ताम्रभाजन), चामुंडा (चंडमुंडनाशिनी), माँट्–फर्ड् (Montague-Chelmsford.), (थंडी) वाजते (मूळ ' बाधते '), शाळा (पाठशाळा), हातचा मळ (हस्तामलक), बरसात (वर्षर्तु), सराई (शरत्), पाऊस (प्रावृष्), गाजरपारखी (गर्द्यपरीक्षक), इत्यादि अनंत ठिकाणीं व्युत्पत्ति दर्शविण्याची तजवीज लेखांत काय केली आहे ? कांहीं नाहीं. मग अशी सक्ति या बिंदूवरच कां करावी ? करितां समतेचा अवलंब करून, व्युत्पत्तीसाठीं उच्चाराचा बळी देऊं नये.

४. उपनासिक्यें लेखनांत ठेविल्यानें, तीं उच्चारित होऊं लागतील काय ? हा प्रश्न, ही आशा, किती वेडगळपणाची आहे ? पूर्वीं लेख विद्यमान असतांनाही जीं एकदां उच्चारांतून गळालीं, तीं कां पुन्हां लेख प्रवृत्त झाल्यास परत येण्यासाठीं ? त्यांच्या उच्चारांचें अगत्य भाषेला असतें, तर तीं गळालींच असतीं कशाला ? पिंजऱ्यांतून जो वाघ एकदां सुटून गेला, तो कां पिंजरा

उघडाच ठेविल्यास फिरून येईल ? सारांश, लेखनांत नासिक्यकल्पें ठेविल्यानें त्यांचा उच्चार होऊं लागेल, ही केवळ मृगतृष्णाच आहे, हें रा. रड्डींचें मत सर्वथा उपपन्न आहे.

५. **लिपी उच्चारानुसारी असावी काय** ? नसावी, हें एका पक्षाचें म्हणणें आहे. कां ? तर शब्दोच्चार देश, काल व व्यक्ति इत्यादिगत भेदानुसार विविध होतो. त्याच्याबरोबर चालण्यास लिपी पुरी पडणार नाहीं. करितां लिपीनें उच्चाराकडे लक्ष्य न देतां केवळ परंपरेसच चिकटावें. हें या पक्षाचें म्हणणें अत्यंत बालिश दिसतें. रा. माटे यांचेप्रमाणें मी विचारितों, लेखन उच्चाराप्रमाणें नसावें, तर कशाप्रमाणें असावें ? उच्चारभेदाबरोबर लेखनास भिन्नभिन्न रूप पूर्णतः धारण करितां येत नसेल; पण म्हणून काय झालें ? जें सोळा आणे साधत नाहीं, तें दहा-बारा आणे तरी साधूं नये काय ? या बाबतींत 'खाईन तर तुपाशीं, नाहीं तर उपाशी' असा त्रागा करणें समंजस होईल काय ? देशादिगत भेदानुसार उच्चारांचें अनंतत्व असलें तरी, त्यांत प्रमाणभूत म्हणून कांहीं विशिष्ट उच्चारच मान्य असतात, हें सत्य आहे. लोकांत शब्दप्रयोगांचें भिन्नत्व असलें तरी, व्याकरण त्यांपैकीं विशिष्ट प्रयोग प्रमाण मानून आपले नियम बनवितेंच कीं नाहीं ? '(शिष्ट–) प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः' हें तत्त्व सर्वशिष्टसंमत नाहीं काय ? याच तत्त्वानुसार 'शिष्टोच्चारशरणं लेखनम्' असेंही म्हणणें योग्य ठरत नाहीं काय ? सर्वथा योग्य ठरतें. याच मताचा पाठिंबा रा. रड्डी यांच्या पुढील विधानांत स्पष्ट दिसून येतो. 'ज्या बोलींत तुम्हीं विद्वत्सभेंत विषय प्रतिपादितां ती बोली प्रमाणभूत मानून तुम्हीं लेखन करावें, हेंच सर्वथा प्रशस्त होय.' याच तत्त्वाचें अनुसरण आपण अनंत काल करीत आलों आहों. प्रथम वैदिक संस्कृत, नंतर काव्यसंस्कृत, पुढें प्राकृतादि अपभ्रंश, नंतर जुनी मराठी, सांप्रत वर्तमान मराठी, इत्यादि क्रम बोलींत उत्पन्न झाला आहे; तसाच लेखनांतही आणिला पाहिजे. काव्यसंस्कृतांत 'प्रतिशब्द' असें रूप उच्चारानुसार लिखित सांपडतें. तेंच रामदासादि कवींच्या जुन्या मराठींत पडसाद असें सांपडतें; तेंच फिरून वर्तमान मराठींत प्रतिशब्द या रूपानें लिहिलें जातें. हें लेखनांतील रूपांतर व प्रतिरूपांतर कशामुळें झालें ? उच्चारानुसारेंच नाहीं काय ? अशा रीतीनें लेखनास उच्चारानुसारें हेलकावे मिळतातच. सारांश, लेखनास परंपरेचा पायबंद

थोडाफार असला तरी तो उच्चारांच्या दृढतर विरोधापुढें फार काळ टिकूं शकत नाहीं. अंतीं 'यथोच्चार लेखन' हेंच तत्त्व विजयी होतें.

६. उपनासिक्य न दर्शविल्यास **अर्थाचा अनर्थ** होईल काय ? कदाचित् कोठें होत असल्यास, उपनासिक्य-लेखन सर्वत्रच योग्य होईल काय ? अर्थाचा क्वचित् अनर्थ होणें हें प्रायः दुष्परिहरच आहे. संस्कृत एवढी नियम-बहुल भाषा; पण तींतही अर्थाचा अनर्थ संभवतोच. तींत श्लेषाचीं उदाहरणें पदोपदीं सांपडतात.यांतील कांहीं तर अभंग श्लेषाचीं असतात;-अशीं कीं, पदें बरोबर तींच, पण अर्थ मात्र भिन्न. ' उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः ' (येथें कीलाल म्ह. पाणी किंवा रक्त, व वाहिनी म्ह. नदी किंवा सेना. यावरून समुद्र कीं सेनापती, कोण शोभला ? हा संदेह उद्भवतोच.) हें असलेंच एक उदाहरण होय. संस्कृतांत जर हा प्रकार, तर मराठींत वक्त्यानें बोललेल्या शब्दांचा त्याचे विवक्षेस सोडून अर्थ झाल्यास काय आश्चर्य ? अविवक्षित अर्थ हटकून टाळण्यास लेखन पुरें पडणें शक्य नाहीं. विवक्षित अर्थ कोणता, हें बहुतेक संदर्भावरूनच ठरतें. कधीं-कधीं संदर्भही कोताच पडतो; पण त्यास उपाय नाहीं. अर्थाचा अनर्थ केव्हांच होणार नाहीं, अशी ऐकान्तिक व्यवस्था दुर्घटच आहे. अनर्थ झाल्यास त्यास लेखन-पद्धति मुळींच भारग्राही नाहीं.

मला छडी **लागते** (जरूर आहे, किंवा पीडा करिते), गेलों रे **गेलों** (नदीपलीकडे गेलों, किंवा मेलों), **सोन्याचें** अंगडें तुला वाहीन (सुवर्णाचें किंवा तन्नामक मुलाचें.), **साखरेचें** पोतें (भरलेलें किंवा रितें.) इत्यादि शब्दप्रयोग बोलण्यांत केल्यास, संदर्भ एक असूनही निरनिराळे अर्थ होणें शक्य आहे. सारांश, अविवक्षितार्थ-संभव-निवारण हें लेखनपद्धतीस नेहमींच साध्य आहे असें नाहीं.

७. लेखनाचे नियमबद्धतेस **उपनासिक्यांचा लोप** विरोधी नाहीं काय ? मुळींच नाहीं. कारण तुम्ही जे नियम म्हणून म्हणतां, त्यांचीच मुळीं उभारणी उच्चारांच्या लटपटणाऱ्या पायावर झाली आहे. अर्थात् पायाप्रमाणें त्यावरील उच्चारही वारंवार बदल पावणार.हें लेखनाचें **उच्चारानुवर्तित्व** गृहीत धरिलें म्हणजे लेखनांतून उच्चारानुरूप नासिक्यकल्प गाळण्यांतच लेखनाची नियमबद्धता,परंपरा व एकसूत्रीपण साधतो, हें रा. रंगाचार्यांचें म्हणणें सर्वथा तर्कशुद्ध ठरतें. लेखानें उच्चारानुरूप बदलावें हीच खरी परंपरा.

८. **च-वर्गांतील पंचमवर्ण--** चिंच, झुंझ, वांझ यांसारख्या शब्दांत शीर्षबिंदूनें परसवर्ण पंचम व्यक्त होतो कीं नाहीं ? अर्थात् होतो. अनुस्वाराचा उच्चार कसा करावा, हें आपणांस सहज कळतें. तो, पुढील व्यंजनाचे विशिष्टत्वाप्रमाणें, आपणांस नकळतच विशेषरूप धारण करितो. या तत्त्वानुसार, जर येथें **न**–चा उच्चार ऐकूं येत असेल तर, सवर्ण उच्चारित होत नाहीं असें न म्हणतां, उलट पुढील व्यंजन न–शीं सवर्ण अर्थात् दन्त्य आहे असें समजावें. पुढील व्यंजनाचें मुखगतस्थान ठरविण्याची ही एक कसोटीच आहे. याच दन्त्यत्वास पोषक अशी गोष्ट म्हणजे कांहीं मराठी व्याकरणांत (चमचा इ० शब्दांतल्यासारख्या) च, ज इत्यादि व्यंजनांचें स्थान दन्ततालु असें सांगितलें आहे; म्हणजे त्यांचे उच्चारांत दन्त्यत्व आहे, ही गोष्ट हे वैयाकरण मान्य करितात. मग पुढील व्यंजन दन्त्य, व त्याचे मागील उच्चारही दन्त्य, न–सदृश किंवा न–हून अभिन्न,अशी स्थिति असतां,'प्रस्तुतस्थळीं परसवर्णोच्चार होत नाहीं.'हें म्हणणें टिकत नाहीं. जो उच्चार होतो तोच परसवर्ण; मग तो वेळेस नक्की कोणता हें सांगतां न आलें तरीही, त्याचे परसवर्णत्वास बाध येत नाहीं. तेव्हां, चिंच–सारख्या शब्दांतील नासाविशिष्ट उच्चारविशेषांचे लेखनाची व्यवस्था विद्वानांनीं लावावी असें जें रा० रड्डीशास्त्री लिहितात, त्याचें प्रयोजनच सिद्ध होत नाहीं. च–पूर्व परसवर्ण ' न ' वाटत असल्यास, तोच मानावा. त्यांत नवीन व्यवस्था ती काय लावावयाची ? दंत यांत जसा परसवर्ण न म्हणतां, तसाच तो चिंच यांतही म्हणावा.

९. **चिंच–सारख्या शब्दांतील आनुनासिक्य** संस्कृतास अपरिचित आहे, व तें मराठींत रूढ **होत आहे** व पुढें विस्तार पावणार; अशा अर्थाचें भविष्यमिश्रित विधान रा० रड्डी करितात. चिंच यांतील च-पूर्व व्यंजन संस्कृतांत (उच्चारतः) आढळत नाहीं हें खरें. येथील च संस्कृतांतील च–हून भिन्न, तसा तत्पूर्व अनुस्वार-परसवर्णही ञ–हून भिन्नच असणार. पण ही दुसरी गोष्ट पुढें विस्तार पावणार म्हणजे काय करणार ? प्रस्तुत परसवर्ण न आहे, हें मान्य नसल्यास, न–सदृश एक नवीन परसवर्ण मराठींत आला आहे, असें म्हणा. फार तर तदर्थ एक नवें चिन्ह असावें, असेंही म्हणा; पण त्याच्या विस्ताराच्या भविष्यानें काय सुचविणार ? आज चाळिसांहून अधिक वर्षें हा नवीन उच्चार आपण प्रत्यक्ष करीत व ऐकत आहों.

एवढ्या मुदतींत त्यांत कांहींच विस्तार झाल्याचें माझ्या प्रत्ययास आलें नाहीं. मग पुढेंच तो कां विस्तार पावणार ? मुळींच नाहीं. एवढेंच नव्हे, तर वर्तमान वस्तुस्थिति त्याच्या उलट आहे. हा उच्चार पूर्णतः रूढ झाला आहे, व त्याच्या विस्ताराचा संभव मुळींच दिसत नाहीं; असलाच तर संकोचाचाच दिसतो. (खिडकींतील) **गज**, जगताप, परांजपे इत्यादि शब्दांत पूर्वी दन्त्यतालव्य जें ऐकूं येत असे; तो अलीकडे वारंवार तालव्यच ऐकूं येतो; हें सुज्ञांस बारकाईनें पाहिल्यास सहज पटेल.

१०. **एका लिपिचिन्हानें एकाधिक उच्चार बोधित करणें**, हा दोष **अलीकडे** उत्पन्न होत आहे.–हें रड्डी-कृत विधान सदोष आहे. 'उच्चारांचें चिन्हाधिकत्व पूर्वी नव्हतें' हें आनुनासिक्यासंबंधानें खरें असलें तरी 'क्य' इत्यादींच्या उच्चारासंबंधानें तसें नाहीं.कसें ? आज चाळिसांहून अधिक वर्षें आपण **उद्यां** व **उद्यान** यांतील दोन निरनिराळे उच्चार एकाच चिन्हानें दर्शवीत आहों. हे एकाधिक उच्चार पूर्वींही होत असत, तसेच ते सांप्रतही होत आहेत. सांप्रतची पिढी पूर्वींच्या, निदान १।२, पिढ्यांच्या तोंडीं नसलेले असे नवीन उच्चार प्रचारांत आणीत आहे, व त्यामुळेंच विद्यमान चिन्हें त्यांचे बोधनास अपुरीं पडतात असें दिसत नाहीं. त्यांच्याही मागील पिढ्यांचे उच्चार जरी आपण ऐकिले नाहींत किंवा (Phonograph) ध्वनिलेखामध्यें संगृहीत केलेले आज आपणांस ऐकण्यास मिळत नाहींत,तरी यासंबंधांत कांहीं गमकें अवश्य सांपडतात. '**तुझ्या**' हा शब्द संस्कृत लिपीप्रमाणें चतुर्मात्रक उच्चारिला पाहिजे; तो आज आपण त्रिमात्रच उच्चारितों. तु यांतील स्वरास गुरुत्व येत नाहीं आणि हाच प्रकार मोरोपंत कवि यांचे काळींही होता. 'तुझ्या बहुत शोधिले' इ. पद्यचरणांत तु एकमात्रक आहे, हें उघड आहे. सारांश 'झ्य' सारख्या चिन्हानें यथार्थ संयोग व दिखाऊ संयोग असे दोन उच्चार मराठींत पूर्वींपासूनच प्रवृत्त आहेत. तदर्थ चिन्हभेद असावा, हें म्हणणें योग्य आहे. पण हे उच्चारभेद अलीकडे उत्पन्न होत आहेत, हें म्हणणें सत्याभासच होय. हें झालें संयोगाभासासंबंधानें. आतां अ–चा विचार करूं. चंद्रगडकर, अ (-ळवा-)चें (सांभारें) या सर्व आठही अक्षरांत अकारोच्चार आहेत; व ते सर्वच अन्योन्यभिन्न आहेत. यांतील नवीन असलाच तर, चें–मधील अकारोच्चार होय. पण तोही उच्चार शिष्टजनसंमत दिसत नाहीं. सप्तविध अकार जुनेच आहेत.

सारांश ' यावदुच्चारं चिह्नानि ' हें तत्त्व योग्य आहे,व त्याची अंमलबजावणींही यावच्छक्य करणें इष्ट आहे. पण प्रस्तुत दोष म्हणजे चिन्हांचा तुटवडा आनुनासिक्यासंबंधानें व तो अलीकडचा आहे,असें म्हणणें सत्य असलें तरी, अकारासारख्या इतर उच्चारांसंबंधानें हा तुटवडा तीनचार शतकें तरी प्रचारांत असावा, हें तितकेंच सत्य आहे.

११ रा. रंगाचार्य म्हणतात, कंस, पंक, चंचू, तंटा, पंत,आरंभ इत्यादि ठिकाणचा नासाप्रधान उच्चार अनुक्रमानें शीर्षबिंदु व ङ्, न्, ण्, इत्यादि पंचमवर्ण अशा षड्विध चिन्हांनीं दर्शवावा. यांत ते कोणतें तत्त्व पाहतात ? ' जितके उच्चार तितकीं चिन्हें '. मान्य. पण त्याबरोबरच येथें सोय आहे कीं गैरसोय आहे ? जेथें चिन्ह एक असूनही त्यापासून इष्ट कार्यें बिनचूक होतात, तेथें चिन्हांचे पार्थक्याचा आग्रह कां धरावा ? ३३३३३ या पंचांकी संख्येंत उजवीकडून दुसरा आंकडा दशक, तिसरा शेंकडे, चौथा हजार, पांचवा अयुतें, तर सहावा लक्ष, दर्शवितो. आंकडा किंवा लेख तोच, पण तो स्थानानुसार मूल्यभेद धारण करितो. हें स्थान-प्राप्त मूल्य सर्वांस बिनचूक कळतें व म्हणून येथें कोणी असा आग्रह धरीत नाहीं कीं, दशक दर्शविण्यास तीन हा आंकडा कांहीं निराळाच लिहावा, शेंकडे दर्शविण्यास त्याहून निराळा इ०. म्हणजे स्पष्ट प्रतिपत्तीस बाधक होत नसेल तर चिन्हांचें एकत्व निर्बाध आहे, हें सिद्ध होतें. हें तत्त्व भाषेच्या लेखनास लाविल्यास पंक, पंचाईत, पंडित, पंत, पिंपळ इत्यादि ठिकाणीं शीर्ष-बिंदूंचा उपयोग सर्वथा निर्बाधच ठरतो. हे शब्द उच्चारतांना आपण जिभेस सांगतों, ' येथें शीर्ष-बिंदूनें अनुस्वार दर्शित होत आहे. करितां अनुस्वाराचा उच्चार स्पष्ट कर. ' जीभही अनुस्वार बराबर (यथाशास्त्र) उच्चारिते. त्या अनुस्वाराचे उच्चाराच्या प्रयत्नांतच पुढील व्यंजनाचे व्यक्तित्वाची छटा पडून यथेष्ट उच्चार प्रवृत्त होतो. पाण्याचा रंग जसा तें धारण करणाऱ्या कुपीचे कांचेच्या रंगानुरूप दिसतो, तसा दिसावा म्हणून आपणांस निराळी खटपट करावी लागत नाहीं, तसेंच अनुस्वाराचा उच्चार परव्यंजनानुसार तें-तें रूप धारण करूनच मुखांतून बाहेर पडतो; तदर्थ बुद्धीस जिभेचे साह्यास जावें लागत नाहीं. आंकड्याचें मूल्य स्थानविशेषाधीन तसा शीर्ष-बिंदूचा उच्चार परव्यंजनाधीन. येथें सर्व ठिकाणीं एकाच बिंदूचा तो-तो इष्ट उच्चार बिनचूक होतो. करितां लंघनसारख्या शब्दांत केवळ बिंदूनेंच कार्य साधावें.

१२. शेवटीं एका गोष्टीविषयीं लिहून हा लेख संपवितों. पान १३ मध्यें रा. रडी म्हणतात कीं, ' अकाररूपशीर्षे तु दक्षिणे **बिन्दु**रूपिणी । ' असें वर्णन अनुस्वाराविषयीं दिलें आहे. त्याच पानांत पुढें म्हणतात कीं, अनुस्वार नाद-गुणक आकाशाप्रमाणें वर्तुलाकार **शून्य** असणें युक्तच होय. येथें बिंदू आणि शून्य या दोन कल्पनांची सांगड कशी घालावयाची ? बिंदु पडतो तो पोकळ असतो काय ? बुंदी (बिंदु-पासून स्वर-विपर्ययानें साधित) या पक्वान्नाच्या कळ्या असतात. या कळ्या म्हणजे बिंदूंचींच रूपांतरें भरीव असतात कीं पोकळ ? जर भरीव, तर बिंदु हाही भरीवच असला पाहिजे, हें प्राप्त होत नाहीं काय ? सारांश कोणीकडून तरी लेखाच्या पोकळ आकाराचें समर्थन साधावें ही त्यांची खटपट येथें सफल झाली नाहीं, असें म्हणावें लागतें.

१३. **उपसंहार**—(१) कालाचें धोरण पाहिल्यास, तें मळमळीत आनुनासिक्य गाळण्याकडे आहे; अर्थात् संशयित स्थानीं आनुनासिक्य खास गळणार. (२) उच्चारितपूर्व पण सांप्रत लेखनमात्रवर्ती असें आनुनासिक्य भेदक, म्हणजे दोन शब्दांतील अर्थभेद दाखविण्यास उपयुक्त, असल्यास ठेवावें, एरवीं गाळावें. कौशिक आनुनासिक्यांत कांहीं (पांच-सारख्या शब्दांमधील) भेदक असतात, इतर नसतात. वैयाकरण किंवा पदिक आनुनासिक्यें सर्वच भेदक असतात. अनुनासिक्य दर्शविणें तें स्पष्टोच्चार असल्यास (हाँ, यँव येथल्याप्रमाणें) चंद्रबिंदूनें दर्शवावें व केवळ उच्चारितपूर्व असल्यास (म्हणजे सामान्यतः भाषेंतील बहुतेक), पोकळ शून्यानें; जसें—तूं काम कां केलेंस ? (३) व्युत्पन्न आनुनासिक्य भेदक नसल्यास गाळावें; जसें-(हिम) हींव. जेथें सीमोल्लंघनाचें शिलंगण होतें, सीमान्तपूजनाचें शेवती होतें (ज्यांत वर्ण–लोप–विकारादि अनेक घडामोडी होतात.), तेथें व्युत्पत्तीसाठीं आनुनासिक्य राखलेंच पाहिजे हा आग्रह पाहिला म्हणजे ' विक्रीते करिणि किमङ्कुशे विवादः ?' ही उक्ति आठवते. (४) प्रथम उच्चार बदलतो, नंतर लेख; उच्चार लेखानुसार बदलत नाहीं. प्रभात–चें उच्चारण पहाट होऊं लागलें, तेव्हां लेखनही तदनुरूप बनलें. उच्चारांतून गेलेला नासिक्योच्चार, तो लेखांत दर्शवित गेल्यास, फिरून परत येईल, ही आशा सर्वथा मोघ आहे. वीस (विंशति) हा शब्द वींस असा लिहिला तरी कोणीच त्याचा उच्चार तसा करणार नाहीं, हें निश्चित. कालप्राप्त धोरणाचा प्रतिकार होणें

नाहीं. (५) लेखनास प्रमाणभूत उच्चार मानणें ते केवळ सभ्यांचेच होत. अर्थात् शिष्ट लोक सभेंत जे प्रयोजितील तेच. (६) आपल्या लेखाचा इष्टार्थाहून इतर अर्थ होतांच कामा नये अशी सक्ति कोणीही लेखक स्वीकारणार नाहीं. इष्टेतरार्थ-संभव-निवारण हें लेखनास नेहमींच साधेल असें नाहीं. (७) लेखनाचा एकसूत्रीपणा किंवा परंपरा उच्चारास विरोधी ठरल्यास त्याज्यच होय. पूर्वी (लोभ =) हांव (उच्चारीत व) लिहीत होतों. म्हणून आज तो शब्द तसाच लिहिला पाहिजे हा असदाग्रह होय. (८) चिंच या शब्दांतील अनुस्वारोच्चार पुढील व्यंजनाच्या वर्गांतील पंचमाचेच रूपानें होतो. (९) चिंच यांतील बिंदूचा उच्चार संस्कृतांतल्याहून भिन्न असला तरी तो मराठींत आज तीनचार शतकें रूढ आहे. त्याचा विस्तार होतां दिसत नाहीं. (१०) संस्कृतांतल्याहून नवीन उच्चार मराठींत शिरले आहेत; पण चिन्हें मात्र नवीन आलीं नाहींत; यामुळें मराठींत चिन्हांचा तुटवडा आहे. पुण्यांत हें एकच रूप 'विशिष्ट गांवांत' व 'सुरुताचा शेवट' अशा भिन्न-भिन्न अर्थांत भिन्नोच्चार असूनही लिहिण्यांत एकविधच आढळतें. (११) शीर्षबिंदूंचा उच्चार (अर्थात् स्पष्ट प्रतीत होणारा) पुढील व्यंजनानुसार यथापेक्षच होत असल्यानें त्याचे विशेष दर्शविण्यास भिन्न-भिन्न पंचमवर्णांचा उपयोग करूं नये. असा उपयोग करणें अनवश्यक तर आहेच, पण लिहिण्यास, छापण्यास व वाचण्यासही त्रासदायक आहे. संयोग, संकर, संडीन, संचय, संताप, संपर्क इत्यादि ठिकाणीं शीर्षबिंदूनें अनुस्वारोच्चार यथापेक्ष शुद्ध होतो. आपली जीभच हा उच्चार त्या-त्या व्यंजनापूर्वी जसा-जसा तो व्हावा तसा-तसाच बिनचूक साहजिकच करिते. करितां येथें चिन्हभेद करण्याचें कारण नाहीं. (१२) स्पष्ट श्रूयमाण होणारा अनुस्वार बिंदुरूपानें दर्शवावा. अर्थात् तो भरीव वर्तुळानेंच दर्शविला पाहिजे, कारण बिंदु हा नेहमीं भरीवच असतो.

---

११. उपनासिक्य अथवा अनुच्चारित अनुनासिक.

[टीकात्मक]

१. **व्युत्पत्ति, रूढी व उच्चार**—हांसणे या शब्दांतील आद्याक्षर भूतपूर्व निरनुनासिक आहे, तर वीस या शब्दांतील तसें नाहीं; पहिल्या शब्दाचे मुळांत अनुस्वार नाहीं, तर दुसऱ्याचे मुळांत तो आहे; **हसनम्—हांसणें, विंशति—वीस.**

येथें प्रश्न असा कीं पूज्य योजावें तें (रूढ नसूनही) समूल असलेलें, कीं (निर्मूल असूनही केवळ) रूढ असलेलें ? समूलच योजणें असेल तर वींस, हास, असें लिहिलें पाहिजे. (२) रूढच योजणें असेल तर वंसि, हांस असें लिहिलें पाहिजे. येथें तिसराही एक पक्ष संभवतो तो असा कीं, मूळ पाहूं नका, अंध रूढीही पाहूं नका, केवळ उच्चार, अर्थात् शिष्टादृत, पहा व तदनुसार पूज्य योजा. या मतें (३) वीस, हास, असें लिहिलें पाहिजे. या पक्षत्रयानुसार क्रमानें हास–हांस–हास, वींस–वींस–वीस अशीं रूपें प्राप्त होतात.

२. **पक्षांचें बलाबल**—(क) आपले पूर्वज ऋजु असा उच्चार करीत व तसेंच लिहीतही. संस्कृत शब्द आपण हल्लींच्या मराठींतील तद्भवांचें मूळ समजतों. येथें ऋजु हा शब्द आपल्या उजू–चें मूळ होय. जसें ऋजु हें संस्कृत रूप आपल्या संस्कृतकालीन उच्चारानें ठरलें, तसेंच उजू हें मराठी रूप आपल्या मराठीकालीन उच्चारानें ठरलें. हेंच उजू रूप सांप्रत सर्वमान्य आहे. येथें ऋजू हें मूळ रूप टाकून आपण उजू कां उचललें ? येथें आपण (उच्चारविरोधी असलेल्या) मुळास टाकून उच्चारास आदरिलें.

(ख) संस्कृत शब्द मुद्ग हा प्राकृत–काळीं मुग्ग असा उच्चारण्यांत येऊं लागला, अर्थात् लेखही तसाच रूढ झाला. पुढें मराठींत तोच शब्द आणखी विकार पावून मूग असा उच्चारण्यांत व तदनुसारें लिहिण्यांत येऊं लागला. यावरून ठरतें कीं,प्राकृतांतील रूढीस मराठींतील उच्चारानें खो दिला. लौकिक उच्चारानें प्राकृतांतील रूढी बदलून स्वसंमत असें लिहिणें प्रवृत्त केलें. सारांश–लेखनरूढीच्या संबंधांत कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुम्–शक्ति लौकिक उच्चाराचे हातीं आहे हें सिद्ध होतें. याचाच अर्थ असा कीं रूढीचा उच्चाराशीं विरोध आल्यास उच्चारच प्रभावी ठरतो.

३. **श्रुतपूर्व अनुनासिक**––येथवर आपण पाहिलें कीं, मूळ व रूढी या दोहोंसही प्रवृत्त–निवृत्त करणारा उच्चारच आहे. मार्ग–मधील र कशानें गळाला ? पाठशाळा–मधील पाठ कोणी घालविला ? सांत्वनमध्यें (शांतवन करितांना) स्–चा श् व अकारागम कोणी केला ? यंत्राचें जातें कोणी बनविलें ? बाधते–चे जागीं (थंडी) वाजते असें रूप कोणी आणिलें ! शारदेची सारजा कोणी केली ! वरयात्रा-चे ऐवजीं वरात कोणी काढिली ? समय (वहिवाट, रूढी)–चे जागीं संवय कोणी प्रवृत्त केली ? या सर्व प्रश्नांचें उत्तर

उच्चारानें हेंच होय. अशा रीतीनें उच्चाराची सत्ता वाटेल त्या वर्णांवर, फार काय शब्दावयवावरही, चालूं शकते. ती नस्याचे बाबतींत कां कुंठित व्हावी ? मुळींच होणार नाहीं. यंत्राचें जातें बनवितांना उच्चारानें मुळांतील अनुस्वाराची पर्वा केली नाहीं. विंशति–चे वीस करण्यांत त्यानेंच अनुस्वाराची हकालपट्टी केली. हाच उच्चाराचा प्रभाव प्राकृतानेंही मान्य करून व्याकरणांत निविष्ट केला आहे. ' विंशति–इत्यादि संस्कृत शब्दांतील अनुस्वार गळतो. ' असें प्राकृत व्याकरणांत ग्रथित केलें आहे. असें ग्रथन करणें प्राकृत व्याकरणास कशामुळें भाग पडलें ? प्राकृतभाषाकाळीं आपण विंशति–चा तद्भव निरनुस्वार उच्चारूं लागलों म्हणून. म्हणजे यंत्र, विंशाति यांतल्यासारख्या ढळढळीत अनुस्वारांस देखील उच्चार–विरोधामुळें पळावें लागलें; अशा स्थितींत, उच्चाराशीं विरोध आल्यास (अनुच्चारित म्हणजेच) मळमळीत अनुस्वार खास पळणार. अर्थात् एखाद्या शब्दाच्या उच्चारांतून अनुस्वार गळाला म्हणजे तद्नुसार लेखनरूढीही बदलून, निरनुस्वार रूढी (त्या शब्दापुरती) प्रवृत्त होणार, हें उघड आहे. अशा प्रकारचा रूढींत बदल विंशति-चे बाबतींत प्राकृतानें केला, व तो मराठीनेंही आदरिला आहे. हेंच तत्त्व कालक्रमानें हळूंहळूं अमलांत येऊन सर्वच भूतपूर्व अनुनासिक गळणार, हें उघड आहे. मग यांत बिघडलें कोठें ? असे अनुनासिक लोपणार. मान्य. गाजावाजा न करितां ते लोपिल्यास चालतें; पण त्यासंबंधीं कोणी प्रकट प्रयत्न केल्यास मात्र चालत नाहीं, हा चमत्कार नाहीं काय ? जी गोष्ट निरुपयोगी, जिचा नाश निश्चित, ती काढून टाकण्यास विरोध करणें गैर आहे. जें झाड मेलेलें, तें फांदी-मागून फांदी अशा क्रमानें पडूं देण्यापेक्षां एकदमच पाडून टाकलेलें काय वाईट ?

४. **लेखनांत उच्चारानुगामी फरक** करण्याची आपली परंपरा प्राकृतांत होती तशी अलीकडील मराठींतही आहे. ही परंपरा अनुच्चारित नस्याचे बाबतींत जे स्वीकारीत नाहींत तेच खरोखर परंपराद्वेषी अतएव उपेक्ष्यच मानिले पाहिजेत. त्यांच्या मताकडे लक्ष्य न देतां मराठीचे उच्चारांचा योग्य मान राखिलाच पाहिजे. लोकमान्यांचे लिहिण्यांत ' ती जात्ये, बोलत्ये ' अशी यकार-विशिष्ट रूपें सर्वत्र आढळतात. तशीच रूढी पर्वा–पर्वापर्यंतही होती. अलीकडे उच्चारांत ठळक फरक पडून हीं रूपें निर्यकार लेखांत येऊं लागलीं आहेत; एवढेंच नव्हे तर ती राजमान्य होऊन बसलीं आहेत. येत्ये हें रूप

आज चूक मानिलें जाऊन, येतें हेंच शुद्ध मानण्यांत येतें. येथें यकार कोणी गाळिला ? उच्चारानें. अशा रीतीनें लेखनरूढीचें उच्चारानुगामित्व अनुच्चारित नस्याचे संबंधांतही आपण आदरिलें पाहिजे; नाहीं तर आपण परंपराविरोधी व यत्किंचनकारी ठरूं. आपणांस ग्राम शब्दांतील र् लोपलेला खपतो, म–चा ँव बनलेला चालतो; म्हणजे आपणांस अक्षरलोप व अक्षरभेद खपतात; पण अक्षराचे धर्माचा लोप चालत नाहीं. साक्षात् १६ आणे अनुस्वाराचा लोप खपतो (जसें विंशति–चे वीस), पण अनुच्चारित नस्याचा म्हणजे एक आणा अनुस्वाराचा लोप खपत नाहीं. हा केवळ हट्टच नव्हे काय ? विंशति–मधील समूळ (ढळढळीत) अनुस्वार गाळलेला चालतो, मग (पाश-पासून झालेल्या) फांस शब्दांतील निर्मूल नस्याचा लोप कां खपूं नये ?

सारांश—उच्चारानुरूप लेखांत फरक करण्याच्या मराठीच्या अव्याहत परंपरेला अनुच्चारित नस्य न गाळल्यानें बाध येतो; ज्यामुळें नाफेरवाले हे परंपराशत्रू होत व सर्व शिष्टांनीं त्यांचा निषेधच केला पाहिजे.

५ कांहीं **उच्चारितपूर्व नस्यांचें परीक्षण**—येथपर्यंत केलेल्या वर्णनावरून अनुच्चारित नस्य गाळावें असेंच कोणीही म्हणेल. हीं सर्व गाळणें नसतील तर निर्मूळ तेवढीं तरी गाळावीं; एतदर्थ आपल्या पत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या अनुच्चारितांचें परीक्षण येथें करीत आहें.

[ता. ३१–१–३१ चे ज्ञानप्रकाशांत रा. पावशे लिहितात ' पुढील यादींतील सर्व शब्दांतील उपनासिक्यें निर्मूल अतएव त्याज्य आहेत. तीं कोणी समूल दाखविल्यास ठेवावीं. ' अशीं कांहीं उपनासिक्यें खालीं समूल म्हणून सिद्ध केलीं आहेत.]

(१) संस्कृतांतील द्विरावृत्त व्यंजनाचे स्थानीं तद्भवांत अनुस्वारपूर्वक (एक) व्यंजन येतें; जसें–ढक्का–डंका, उच्च–उंच, कुट्टनी–कुंटीण, भित्ति–भिंत, पिप्पल–पिंपळ. हाच विकार कधीं-कधीं संस्कृतांतील क्ष किंवा अन्य जोडाक्षराचे संबंधांतही घडतो; जसें पक्ष–पंख, मार्जार–मांजर. यांतील प्रवृत्तीस अनुसरून अक्ष–आंख, पक्ष–पांख–पांख(-ख़ूं,)अशीं रूपें होतात. क्रात्ति-चे कांत-ही याच विकाराचें फळ दिसतें.

(२) संस्कृतांतील म्–न् इत्यादि अनुनासिक व्यंजनाबद्दल तद्भवांत अनुनासिकोत्तर वकार किंवा व्यंजनांतर प्रवृत्त होतें; जसें ग्राम–गांव, अनुज्ज्वल–

ओवंळें. याच नियमानुसार समुज्ज्वल–**सोवंळें**, फेन-फेंस, समय-संवय, लोमन् लंव (केश)-लोंकर, वंचनम्–वांचणें–वांचून, (वांचणें म्हणजे काळास फसविणेंच होय); भ्रमर–भोंवरा, गोधूम–गहूं.

(३) काचकार व कांस्यकार या दोहोंपासूनही कांसार हाच तद्भव बनतो. पैकीं कांच (भिंग) हा अवयव सानुस्वार लिहिण्यांत आल्यानें, तद्घटित काचकार याचा तद्भव सानुस्वार लिहितात. कांस्यकार याचा तद्भव तर सानुस्वार असणारच.

(४) बीं, जूं यांतील पूज्यें 'नपुंसकलिंगी इ-उ-वर्णान्त शब्द नस्यान्त होतात,' या सामान्य नियमानेंच प्राप्त झालीं आहेत.

येथवर केलेल्या विवरणावरून दिसून येईल कीं, नस्योच्चार जोडाक्षरांच्या घडामोडींनेंही उत्पन्न होतात; त्यांना मूळ पंचमवर्णच पाहिजे असें नाहीं. हें सर्व सांगण्याचें तात्पर्य असें नाहीं कीं हीं नस्यें ठेवावीं; तें असें आहे कीं यांहून इतर, ज्यांस मुळांतील अनुस्वारादिकाचा किंवा जोडाक्षराचा आधार नाहीं, तीं गाळावीं.

---

१२. मराठींत संस्कृतागत इ–उ-कारान्त नामांची प्रथमा कशी करावी ?

१ **प्रस्तुत शीर्षकाचा अर्थ**— मति, भानु यांसारखीं संस्कृतांतील ऱ्हस्व इ–उ–वर्णान्त नामें मराठींत प्रथमेंत दीर्घान्त म्हणजे मती, भानू अशीं लिहावीं कीं नाहीं ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याचा येथें प्रयत्न करीत आहें. हीं नामें बोलण्यांत दीर्घान्त होतात, हें तर प्रश्नातीतच आहे. विचार करणें तें फक्त तीं तशीं दीर्घान्त लिहावीं कीं नाहीं, एवढ्याचपुरता.

२ **विवेचनाची दिशा**—प्रश्न (१) इ–उ–वर्णान्त शब्द मराठींत कसे सांपडतात, दीर्घान्त कीं ऱ्हस्वान्त ? (२) संस्कृतांतील ऱ्हस्व यु–वर्णान्त शब्द मराठींत आले आहेत कीं नाहींत ? आले असल्यास त्यांचें मराठींतील रूप कसें आहे ? उत्तर-(१) मराठींत तद्भव किंवा देशी शब्द ' जलदी , कांहीं, गडू, तट्टू ' असे दीर्घान्त अनेक आहेत. निदान उच्चारतः तरी ते दीर्घान्त आहेतच; ते ऱ्हस्वान्त कधींच नसतात. (२) ऱ्हस्व युवर्णान्त संस्कृत शब्द मराठींत

पदोपदीं आढळतात. त्यांचे यावच्छक्य प्रकार पुढील-प्रमाणें सात आहेत. पुं०-कवि, धनिन् (समासांत पूर्वावयव असतांना हा शब्द धनि असा प्राप्त होतो), भानु; स्त्री०-रीति, धेनु; न०-दधि, वस्तु. प्रश्न-असे हे शब्द मराठींत कसे योजावे? तत्सम म्हणून आहेत तसे ऱ्हस्वान्त राखून, कीं तद्भव म्हणून दीर्घान्त करून? (१) धनिन् हा शब्द धनी या रूपानें आपण तद्भव म्हणून योजितों. (२) वस्तु-चा वस्त (३) रीति-चा रीत, असे तद्भव शब्द आपण करितों. येथें आपण अंत्य युवर्ण टाकून, तत्स्थानीं दीर्घस्वर किंवा अकार योजितों. (३) अक्षि-चें रूपांतर आख व दधि चें दहीं असें होतें; यांतही अंत्य ऱ्हस्वास फाटा मिळतो. राहतां राहिले कवि, धेनु व भानु-हे तीन प्रकार. हेही आपण उच्चारांत दीर्घ करितोंच. **यथोच्चार लेखन** हें तत्त्व पाळणें तर त्यांचीं रूपें कवी, धेनू, भानू, अशीं दीर्घान्तच लिहिलीं पाहिजेत. याच क्रमप्राप्त गोष्टीस पोषक अशा कांहीं गोष्टी सांपडल्यास पाहूं.

३ **संस्कृताची अनुकूलता**—(क) शक्ति, पद्धति, रात्रि, शकटि, ओषधि, अंगुलि अशा स्त्रीलिंगी (ऱ्हस्व) इकारान्त रूपांचे जागीं संस्कृत व्याकरण 'अक्तिन्नर्थाद्वा ङीप्' इत्यादि वचनांनीं दीर्घान्त रूपांचा विकल्प उपदेशितें. अशा रीतीनें अंत्य स्वराचे दीर्घीकरणास संस्कृत व्याकरण सर्वथा विरुद्ध नाहीं, हें स्पष्ट आहे. (ख) स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' असें अमरकोशांतील प्रतीक प्रसिद्धच आहे. यांत तनु-चे जोडीस तनू असें दीर्घान्त रूप दिलें आहे. म्हणजे दीर्घान्तत्व जेथें मुळींच प्राप्त होत नाहीं, असे प्रकार तिनांपैकीं दोनच राहिले; ते कवि व भानु. इतर पांच प्रकारांत, येथें दर्शविल्याप्रमाणें, कांहीं ठिकाणीं अकार तर कांहीं ठिकाणीं दीर्घ, थोड्याफार अंशानें प्रवृत्त होतो; म्हणजे असें म्हणतां येईल कीं सातांपैकीं पांच ठिकाणीं, अर्थात् जवळजवळ पाऊण क्षेत्रांत, ऱ्हस्वान्ताला खो मिळतो. बाकी राहिलेलें एक चतुर्थांश क्षेत्र; त्याचा आतां विचार करूं.

४ **धनिन्-चा दाखला**—आपण धनिन्-चा तद्भव दीर्घान्त धनी असा कां करितों? तो प्रथमेचें रूप आहे म्हणून. म्हणजे असें ठरतें कीं, संस्कृत प्रथमान्त रूपावरूनही तद्भव बनतो. हें तत्त्व कवि या शब्दास लाविल्यास कविः असें रूप मराठींतील रूपाचे उद्गमस्थानीं प्राप्त होतें. पण (त्यांत आढळणारा) विसर्ग तर मराठींत नसल्यासारखाच आहे. करितां तो मराठींत टिकणें शक्य नाहीं;

तो लोपला पाहिजे. पण तो लोपतांना मागील स्वरास दीर्घत्व देणार. स्वर्+राज्य यांतील र् लोपतांना तो मागील स्वरास दीर्घत्व देतो; व तेथें स्वाराज्य असें रूप बनतें. संस्कृतांत असा नियमच आहे कीं, ढ् र् हीं व्यंजनें लोपल्यास, तीं यथासंभव मागील स्वरास दीर्घ करितात. मराठींतही सर्प-चें साप, यासारख्या उदाहरणांत हीच प्रवृत्ति आढळते. तीच येथें विसर्गास लाविल्यास–विसर्ग झाला तरी व्यंजनच आहे–कविः--चें कवी मराठी रूप प्राप्त होतें; याच विचारसरणीनें भानू धेनू अशीं दीर्घान्त रूपें मराठींत योग्य ठरतात.

५ अन्त्य इ–वर्णाविषयीं थोडासा **आनुषंगिक विचार**–समसन (= समासरचना) व विभजन (= विभक्तिग्रहण) या दृष्टींनीं मराठींत इ–वर्णान्त पुं. नामें त्रिविध आढळतात,–(पति) पती, (धनिन्) धनी, व तेली. पैकीं तेली–चें मूलरूप दीर्घान्त व अंग तेल्या असें होतें; व तो शब्द आपण नित्य तेली असा दीर्घान्त उच्चारितों व लिहितोंही. पति व धनिन् अशीं मूळचीं रूपें असून पती व धन्या अशीं त्यांचीं अंगें बनतात. चालण्यांत धनिन्–चे तेली-शीं, तर समासगत पूर्वपद होतांना पति-शीं साम्य आहे. सारांश-हे तीन प्रकारचे शब्द मराठींत एकमेकांहून एकंदरींत भिन्नपणें वागतात. तेल्या,धन्या,पती अशीं त्यांचीं अंगें बनतात. तेली, धनी, पती अशीं मूळरूपें दीर्घान्त मानिलीं तरी, समासांत पूर्वपदस्थानीं योजितांना, त्यांतील भेद दृष्टीसमोर ठेविला पाहिजे. ‘ मोरोपंत हा प्रख्यात कवी होऊन गेला ’ अशा वाक्यांत अर्थातच कवी असें दीर्घान्त रूप लिहावें; मग त्यांतील मूळरूप कोणी दीर्घान्त मानो वा ऱ्हस्वान्त मानो. मराठींत इ–वर्णान्त पुं०–नामांचीं रूपें अशीं त्रिविध प्राप्त होतात—

समासपूर्वपद	प्रथमान्त	विभक्ति–अंग (= सामान्यरूप)
कवि-श्रेष्ठ	कवी	कवी (-नें)
धनि-वर	धनी	धन्या (-नें)
तेली-तांबोळी	तेली	तेल्या (-नें)

यांतील (क) कवि–बरोबर **हत्ती**, शेटजी (इत्यादि जी–प्रत्ययांत शब्द), केसरिन्, शशिन्; ऋषि, मुनि, पति, इत्यादि शब्द, व (ख) **धनिन्-बरोबर शास्त्रिन्**, रथिन्, वेदांतिन्, संन्यासिन्, रत्नपारखी, सारथि, हे शब्द सवर्गीय होतात. सारांश, मराठींत मूळचेच (जसें गांधी, हत्ती, तेली) किंवा इन्–प्रत्य

यान्तापासून आलेले दीर्घ-ईकारान्त (जसे-शाखिन्, स्वामिन्) शब्द चालण्यांत एकविध नाहींत. असाच कांहींसा प्रकार स्त्रीलिंगांतही आढळतो.

६. **शब्दजात्यंतराचें साम्य**-यु-वर्णान्त अव्ययांमध्यें **आणि, तथापि** व **परंतु** हीं तीनच अव्ययें, मला वाटतें, ह्रस्वान्त आहेत; बाकी सर्व अर्थात् दीर्घान्त; जसें–आधीं, कधीं, खालीं, मुळीं; तर्हि या ऱ्हस्वान्ताचा तद्भव 'तरी,' लघुचा हळूं, कर्तुम्-चा करूं, असा दीर्घान्त बनतो.

अशा रीतीनें मराठी तद्भव अव्ययांत मूळ ऱ्हस्व यु–वर्णाबद्दल दीर्घस्वर प्राप्त होतो. (यु--वर्णान्त नामां-सर्वनामां-मध्येंही हा प्रकार अगदींच अपरिचित आहे असें नाहीं; अश्रु--चा तद्भव असूं असा दीर्घान्त होतो. **गडी, किती** यांतील दीर्घस्वर ऱ्हस्वाचेच जागीं प्रवृत्त झाला आहे.)

७. **मराठीचें उच्चाराचें धोरण**—मधु, मधुनी, मधूनि; पठति, पठतः, पठन्ति; इत्यादि अनेक ठिकाणीं संस्कृतांत ऱ्हस्वान्त पदें आढळतात. तीं ऱ्हस्वान्त उच्चारावयाचीं म्हणजे जिभेस एक प्रकारचा झटकाच द्यावा लागतो. मधु इतका उच्चार झाल्याबरोबर जिभेचें नियमन करून तिला अंत्याचे दीर्घ उच्चारापासून निवृत्त करावें लागतें. हा एक प्रकारचा खटका किंवा खंड कांहीं संस्कृत शब्दांचे उच्चारणांत आढळतो; तसा मराठींत नाहीं. ' रघू नांवाचा राजा होऊन गेला, ' अशा वाक्यांत रघु--मधील उकार उच्चारून झाल्याबरोबर आपण जीभ एकदम थांबवीत नाहीं; तिला तिचे कलाप्रमाणें उकार दीर्घ उच्चारूं देतों; ज्यावरून मराठी भाषा खटकी किंवा **खंडनादी** नसून, अनुनादी किंवा दंडनादी ठरते. ती शब्दाचा नाद एकदम थांबवीत नाहीं, तर तो (जिभेचे सुखाकरितां) कांहीं वेळ चालूं देते. ही प्रवृत्ति लक्ष्यांत घेतली म्हणजे ' राम वनांत गेला व सीताही ' अशा वाक्यांत सीता--पुढील अव्ययांतील स्वर ऱ्हस्व उच्चारण्याचें कोणीच मनांतही आणणार नाहीं.

८. **अस्थानीं आग्रह**—संस्कृतांतून मराठींत येतांना कटुकी व गोक्षुर--या शब्दांचीं रूपें क्रमानें कुटकी व गोखरूं होण्यांत **स्वरविपर्यय, गौडचें** गोड होण्यांत **स्वरविकृति** व इयत्ताचें यत्ता होतांना **स्वरलोप** होतो. इतक्या गोष्टी स्वरासंबंधानें खपतात. मग केवळ अंत्य स्वराचें दीर्घत्वच कां खपूं नये ? पुट--चें पूड, हिम--चें हींव, भूशिरस्--चें भुशीर होण्यांत उपान्तांतही दीर्घीभवन खपतें, मग अंतांतच कां खपूं नये ? या प्रश्नास समाधानकारक उत्तर शक्य

दिसत नाहीं. केवळ अंधपरंपरा हेंच कारण येथें दिसून येईल. तेव्हां अंत्य यु-वर्णाचे दीर्घत्वास प्रतिबंध करणें म्हणजे निव्वळ अवास्तव आग्रह म्हणजेच दुराग्रह होय.

९. प्रस्तुत संबंधांतील तीन मतें—

	मूळरूप	प्रथमा	विभक्ति–अंग
(१)	कवि	कवि	कवी
(२)	कवि	कवी	कवी
(३)	कवी	कवी	कवी

अशीं तीन मतें येथें संभवतात. यांतील मध्यगत म्हणजे दुसरें मत युक्त भासतें. त्याप्रमाणें मूळरूप समासासाठीं म्हणून कोशांत ऱ्हस्वान्त वापरावें, व प्रथमान्तरूप उच्चारानुरूप दीर्घान्त करावें. अंग तर सर्वच मतांप्रमाणें दीर्घान्त आहेच.

उपसंहार—अशा रीतीनें मराठी मति--चें मती, भानु--चें भानू करणें (किंवा ऱ्हस्वान्ताचा दीर्घ करणें) कसें योग्य आहे हें पटवून देण्यास येथवर सांगितलेलीं कारणें पर्याप्त आहेत असें मला वाटतें. तींच थोडक्यांत अशीं—(१) **मराठी भाषेची प्रवृत्ति**, जिचे योगानें (क) दीर्घान्तच शब्द प्रशस्त ठरतात, जसें—चालू, कांहीं, भारी, नाहीं, इ०; किंवा (ख) अन्त्य स्वर ह्रस्व न राहतां, त्याचे ठिकाणीं केवळ अकार येतो; जसें–गत, रीत, मध, तन, इ० (२) संस्कृतांतही अंत्य इकारास दीर्घत्व द्यावयाची सवलत; जसें- अंगुलि–ली, वीचि–वीची इ० (३) जसें धनिन्–चें प्रथमान्त रूप त्याच्या तद्भवाचा प्रभव बनतें, तसेंच मति–चें मतिः हें रूप घेतल्यास, मराठी रूप मती असें दीर्घान्तच प्राप्त होतें. (४) तरी, हळूं इ० अनेक अव्ययें अंत्य ऱ्हस्वाचे जागीं दीर्घ योजितात. (५) कति–चे किती, दधि–चे दहीं, अश्रु–चें असूं, वेणु–चे वेळू, गडि-चें गडी यांतील दीर्घीकरणाची सर्वसंमत वहिवाट सार्वत्रिक केल्यास तद्भवांत येणारी एकविधता, (६) पदांचे अंत्य स्वर दीर्घ उच्चारून मराठी शब्दोच्चारास मिळणारें सौकर्य, व शेवटीं (७) तद्भव बनतांना मूळ स्वराचे विकारापासून तो लोपापर्यंत अनेक प्रकार रूढ असतांना, अंत्याचें दीर्घीभवनही क्रमप्राप्तच ठरतें; तसें तें होऊं न दिल्यास प्राप्त होणारा **पक्षपातदोष**–या सर्व गोष्टींचा विचार केल्यास याच सप्तविध कारणांस्तव कवि–चें कवी, भानु–चें भानू अशीं दीर्घान्त रूपें मराठींत प्रशस्त ठरतात.

१३. केसरी व मराठीचें शुद्धलेखन.

१ **मराठींत शुद्धलेखनाला महत्त्व कां?**—इंग्रजी भाषा अनेक शतकें लेखारूढ आहे; जगाच्या अनेक देशांत चालू आहे; तिच्यांत ग्रंथसंपत्ति प्रतिवर्ष, प्रतिमास, प्रतिदिन, इतकेंच नव्हे तर प्रतिक्षण, वृद्धिंगत होत आहे; कोट्यवधि लोक व्यवहारभाषा म्हणून ती उपयोगीत आहेत; तरी पण तिच्या लेखनाविषयीं निदान चालू शतकांत तरी कांहीं सुधारणा धूर्वहत्वानें सुचविण्यांत आलेल्या दिसत नाहींत. बरें, तिची लेखनपद्धति सर्वांगपरिपूर्ण आहे, तिला शुद्धीची किंवा बदलाची अथवा अन्यथा-भावाची अपेक्षाच नाहीं असें नाहीं. But चा उच्चार 'बट्', तर put चा उच्चार 'पुट्' कां करावा हे शास्त्र सांगू शकत नाहीं; व या व्यवस्थेंत अथवा गैरव्यवस्थेंत सोय तर नाहींच. सारांश, इंग्रजी लेखनपद्धतींत अथवा शब्दाच्या वर्णविन्यासांत (Spelling) शास्त्रीयता किंवा सोय मुळींच नाहीं; म्हणजेच इंग्रजी स्पेलिंग सर्वथा अशास्त्रीय व स्वैर आहे; अर्थात् इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येची वृद्धि होण्यास ही मोठीच अडचण आहे. तरी पण, ही अडचण निवारण्याचें इंग्रज लोक मुळींच मनांत आणीत नाहींत. यावरून त्यांची पुराणप्रियता, शास्त्रबाह्यता व चढेलपणा हे दोष व्यक्त होतात. Night (नाइट्) हा शब्द पूर्वकाळीं 'नक्त' किंवा 'निक्त' असा उच्चारिला जात होता. कालक्रमानें उच्चार बदलला तरी, लेखन पूर्वीचेंच कायम राहिलें. हा उच्चार व लेखन यांमधील विसंवाद कोण क्षम्य म्हणेल! हा मोडून टाकला तर, म्हणजे उच्चारानुरूप लेखन केल्यास, इंग्रजी भाषा बोलणाऱ्या नव्या व जुन्या लोकांचीही पुष्कळ सोय होईल. पण अशी सोय करण्यास इंग्रज लोक कबूल होत नाहींत. या लोकांशीं आपली तुलना केल्यास काय दिसतें बरें? संस्कृताचे काळीं असलेला **सप्त** हा शब्द पुढें **सत्त** व नंतर **सात** असा उच्चारण्यांत येऊं लागला. तदनुरूप आपण लेखनांतही बदल करीत आलों आहों. यांत शास्त्र व सोय अशीं दोन्हीही आपण साधिलीं आहेत. 'उच्चारानुगामी लेख' हें **शास्त्र** आपण पाळितों, व यामुळेंच लिहिणें सोपें जातें, ही **सोय** आपण मिळवितों. असेंच उच्चारानुगामी लेखन संस्कृताच्या काळापासून आंग्लशाहीचे आरंभापर्यंत अप्रतिहत चालू होतें. जसा उच्चार तसा लेख. समय–चा उच्चार 'संवय' असा

होऊं लागला. तदनुरूप लागलाच लेखनांत बदल झाला. मुद्रणकलेच्या विशेष प्रसारापूर्वीं हे फरक शिष्टांच्या हातून मुकाट्यानें होत असत. त्यासंबंधीं 'भवति न भवति' चा प्रसंग बहुधा येत नसावा. मुद्रणाच्या प्रसारापासून विशेषेंकरून नियतकालिकांच्या फैलावामुळें, कोणताही फरक केल्यास तो तत्काल सर्वच लोकांचे नजरेपुढें येऊं लागला. यामुळें असा फरक करावा कीं नाहीं, ही गोष्ट शिष्टाशिष्ट सर्व वाचकवर्गाच्या मतावर अवलंबून राहूं लागली. यामुळेंच लेखनाची पद्धति काय असावी, ती कोणत्या नियमांनीं बद्ध असावी इत्यादि विचारांना महत्त्व येऊन, सुशिक्षित लोकांच्या लिहिण्यांत प्रचारबाहुल्य पाहून तदर्थ नियम केले गेले. असे नियम निश्चित झाल्यामुळें लेखकांची पुष्कळ सोय झाली. या नियमांचें धोरण, प्रायः उच्चारानुगामी असेंच होतें. हें आपलें धोरण कोणीकडे व पूर्वोक्त इंग्रजांचें कोणीकडे ? आपण लेखनामध्यें वृथापुराणवादित्व अवलंबीत नाहीं, तसेंच उच्चारास लेखनाची लगाम लावून त्यास स्वैर संचारूंही देत नाहीं. सारांश–**लेखनाची शुद्धता व लोकांची सोय** हीं इष्ट मानून आपल्या भाषेच्या शुद्धलेखनाचा विचार आपण आस्थेनें करीत आलों आहों. यावरून या विषयाला इंग्रजींत महत्त्व कां नाहीं व मराठींत कां आहे, याचा सहज उलगडा होईल.

२ **शुद्धलेखनचर्चेचा उपक्रम**—१९०४ सालीं या आपल्या मुंबई इलाख्यांत शाळाखात्याकडून एक 'मराठी शुद्धलेखन–समिति' नेमण्यांत आली. या समितीमध्यें रा. साने, हातवळणे व गोडबोले हे गृहस्थ प्रमुख होते. त्यांनीं मराठीच्या शुद्धलेखनाविषयीं पुष्कळ विचार करून आपल्या संयुक्त मतानें कांहीं नियम ठरविले व त्यांस कालिकांतून व स्वतंत्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्धी दिली. त्यांनीं ठरविलेल्या नियमांचें स्वरूप पाहिल्यास त्यांच्या मुळाशीं शास्त्र, तर्क व सारासार-विचार हे स्पष्ट दिसतात. याच संबंधांत रा. हातवळणे यांनीं केसरींतून पत्रद्वारां जनतेपुढें आपलीं मतें मांडिलीं आहेत. तीं मतें विचारपूर्वक वाचल्यास सर्वथा समंजस अशींच आहेत. रा. हातवळणे यांचेप्रमाणें दिवंगत रामभाऊ जोशी यांनींही हा विषय केसरीद्वारां लोकांच्या निदर्शनास आणिला आहे. इतर लेखकांनींही या विषयाची चर्चा मधूनमधून केसरींतून जनतेपुढें मांडिली आहे. अशा रीतीनें शुद्धलेखन या विषयास विशेष प्रोत्साहन, प्रसंग आला तेव्हां, केसरीनें १९०४ या वर्षीं प्रथम दिलें, व पुढेंही यथाप्रसंग वेळोवेळीं या विषयाला केसरीनें स्थान दिलें आहे.

३ **सुधारसमितीचें धोरण**—रा. हातवळणे इत्यादि लोकांनीं केलेल्या सुधारणांना त्या वेळीं बुध्द्या विकृत रूप देऊन नांवें ठेवण्याचा खटाटोप करण्यांत आल्याचें दिसून येतें. कारण ५–७–१९०४ चे केसरीचे अंकांत हातवळणे यांचें पत्र प्रसिद्ध झालें आहे, त्यांत ते म्हणतात, "प्रतिपक्षीयांनीं आम्हांवर मिथ्या आरोप करून आमच्या प्रयत्नास हाणून पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. मति-सारखे शब्द दीर्घ लिहावे, मती--भ्रंश असे समास बनवावे, व पाणी, लोणी असें शब्द अनुस्वारान्त लिहावे, असें म्हणणें प्रतिपक्षीयांनीं आम्हांवर लादिलें आहे. पण हें सर्वस्वीं निर्मूल आहे. आम्हीं, मति–सारखे **शब्द** दीर्घांत लिहावे, असें म्हणतों; पण तें वाक्यांतील **पद** या नात्यानें, समासाचें पूर्वपद या नात्यानें नव्हे. पाणी, लोणी यांसारख्या नपुंसकलिंगी शब्दांच्या अंतीं, कीं ज्यांच्या अंताक्षरांमध्यें पंचम वर्ण आहे त्यांच्या अंतीं, अनुस्वार द्यावा, असें आम्हीं मुळींच म्हटलें नाहीं. एतद्भिन्न मोतीं, दहीं इत्यादि शब्दान्तींच आम्ही अनुस्वार ग्राह्य मानितों; व हें संप्रदायशुद्धच आहे." याच पत्रांत रा. हातवळणे पुढें लिहितात-- "शुद्धलेखनाच्या बाबतींत विद्वानांमध्यें चार पक्ष आढळून येतात. १ संस्कृताभिमानी, २ मराठीचे पुरस्कर्ते, ३ उच्चारवादी व ४ व्युत्पत्ति, सोय, उच्चार इत्यादींचा विचार करणारे--अर्थात् सारासारवादी. या सर्व पक्षांचा यावच्छक्य समन्वय करून आम्हीं शुद्धलेखनाचे नियम ठरविले आहेत." हेच नियम रामभाऊ जोशी यांचे (२७-९-०४ च्या केसरींत छापलेल्या) पत्रांत दिले आहेत.

४. **सुधारसमितीचे नियम**—(१) नामाचे व विशेषणाचे **अंत्य इ उ** हे स्वर दीर्घ लिहावे. असे शब्द समासांत पूर्वपद बनल्यास ते ऱ्हस्वच लिहावे. कोशांतही ते ऱ्हस्वान्त म्हणूनच द्यावे. शब्द वाक्यांत आला म्हणजे त्यास पद म्हणतात. अव्ययें कोशांत व वाक्यांत एकाच रूपानें येतात; अर्थात् इतर शब्दांप्रमाणें जर तीं वाक्यांत दीर्घ लिहिणें तर तीं कोशांतही तशींच लिहावीं. 'आणि, तथापि, परंतु 'इत्यादि थोडेसे अपवाद ऱ्हस्वान्त लिहिणें प्राप्त आहे (२) अकारान्त नामाचे व विशेषणाचे उपान्त स्वर दीर्घ लिहावे; जसें—वीष, गूण, हीत; याच शब्दांचें सामान्यरूप होतांना हे उपान्त स्वर ऱ्हस्व होतीलच; जसें—**विषानें**, **गुणामुळें**, इत्यादि. या नियमास इंद्र, कुंड, विप्र, इ० अपवाद समजावे. या अपवादभूत शब्दांत अन्ताक्षरांत जोडव्यंजनें आहेत हें विद्वानांचे लक्ष्यांत

येईलच. (३) व्यंजनान्त भासणारे शब्द अकारान्त लिहावे; जसें—विद्वान्, क्वचित्, इ०. (४) ज्या अनुनासिकांस व्युत्पत्तीचा आधार नाहीं ते काढून टाकावे; जसें—धावतो, शेपूट, लाकूड, कीव, कोपर, ऊस, सवय, भोकणें, इ० शब्दांतील आद्याक्षरगत. या संबंधांत जोशी म्हणतात--" येथील पहिल्या नियमाविषयीं आद्य व्याकरणकार दादोबा यांनीं कांहींच विचार केला नाहीं; व तिसऱ्या नियमास चिपळूणकर यांची संमति आहे. " ३०-८-०४ चे पत्रांत रा. जोशी लिहितात " चिपळूणकरांच्या निबंधांत व गोडबोले यांचे व्याकरणांत अंत्यस्वर दीर्घ लिहिणें प्रशस्त मानिलें आहे. तसेंच, प्रस्तुत नियमांपैकीं पहिले तीन नियम रा. भांडारकर यांस पसंत आहेत. शेवटल्या अनुनासिकाचे नियमाविषयीं ते कांहींच बोलत नाहींत. "

५. **सुधारसमितीचे नियम व केसरीनें केलेलें कार्य**—वरील नियमांविषयीं केसरीनें क्रमानें चार अग्रलेख लिहिले. हे लेख १२-७-०४ च्या अंकापासून २-८-०४ च्या अंकापर्यंत लागोपाठ आलेले आहेत. पैकीं पहिल्या अंकामध्यें हातवळणे इत्यादि तीन समितिघटकांस सहज जातां-जातां मुनित्रय म्हटलें आहे. या उल्लेखावरून यांच्याविषयीं केसरीचें मत आरंभीं अनुकूल नव्हतें, असें दिसतें. १९ तारखेचा, दुसरा अंक गहाळ झाला आहे. २६ तारखेच्या या विषयाच्या तिसऱ्या अंकांत,अधिक माहिती मिळाल्यामुळें,केसरीची दृष्टि निवळलेली दिसते. पहिल्या अंकांतील लेख लिहिला तत्पूर्वी, डॉ. भालचंद्र, विनायक कोंडदेव ओक इ० गृहस्थांनीं सरकारी समितीच्याविरुद्ध सभा भरविली होती व त्या सभेंतील कामाचें अनुवृत्त (Report) केसरीकडे आलें होतें. या अनुवृत्तांत सरकारी समिति शुद्धलेखनामध्यें आपल्या अधिकाराचे जोरावर अवास्तव खटपट करीत आहे, संस्कृत शब्दांचें मराठींतील लेखन भ्रष्ट करीत आहे, भलभलत्या ठिकाणीं आजपर्यंतची रूढि मोडून पाणी, लोणी यांच्या अंतासारख्या स्वरावर अनुस्वार देत आहे इ० सर्वथा निर्मूल असे आक्षेप घेण्यांत आलेले आहेत. हे आक्षेप समूल मानून केसरीनें आपल्या भेदक लेखणीनें समिति-घटकांस मुनित्रय या शेलक्या उपपदानें हास्यास्पद केलें. पुढें रा. हातवळणे यांच्या पत्रानें, व अवांतर मार्गानें, माहिती मिळून समितीची विचारपद्धति योग्य आहे, असें दिसून येतांच समिति दोषार्ह नाहीं, असें चक्क प्रशस्तिपत्र (Certificate) केसरीनें त्यांस दिलें आहे. २-८-०४ च्या, चवथ्या अकांत

समितीच्या नियमांस उचलून धरलें आहे. (१) 'तत्सम' ऱ्हस्व इ--उ--कारान्त शब्द **कोशांत** ऱ्हस्व लिहावे व **वाक्यांत** पद या नात्यानें दीर्घांत लिहावे, असें विशेष प्रामुख्यानें सांगितलें आहे."अशा रीतीनें पदांचे अंत दीर्घ स्वीकारल्यानें त्यांमध्यें अव्ययेंही समाविष्ट असल्यानें, त्यांचेही अंत वाक्यामध्यें आपो-आपच दीर्घ ठरतात. आतां अव्ययें हीं कोशांतल्याच रूपानें वाक्यांत प्रयुक्त होत असल्यामुळें वाक्यांत जर तीं दीर्घांत लिहावीं तर कोशांतही तशींच लिहावीं, हें उघडच ठरतें. अर्थात् या नियमास 'आणि, तथापि, परंतु' इ० परिमित अपवाद मानणें प्राप्त आहे.संस्कृत इ-उ-कारांत शब्दांचें रूप आपण बदलीत नाहींच असें नाहीं. गति-गत, रीति-रीत, जाति–जात अशा प्रकारें इकाराचे स्थानीं अकार योजितों. वस्तूचें रूप वस्त असें करितों. 'तन-मन-धनें करून' या प्रयोगांत तनू-चें तन असें रूप आपण योजितों. असें स्वरांतर करून हे शब्द आपण शुद्ध मराठी बनवितोंच. या मराठीकरणामध्यें स्वरांतरत्व (इ-उ-चें स्थानीं अकार येणें) जर खपतें, तर स्वरदीर्घत्व कां खपूं नये ? शिवाय हेंही दीर्घत्व सार्वत्रिक करावें, असाही आम्ही आग्रह धरीत नाहीं. मति--भ्रंश अशा ठिकाणीं समासांत शुद्ध ऱ्हस्वान्त रूप लाभावें म्हणून, हे शब्द कोशांत ऱ्हस्वान्त द्यावे, ही सवलत आम्ही ठेवीतच आहों. शिवाय ऱ्हस्वत्वाचा आग्रह धरणाऱ्या लोकांनाही म**तीनें**, धे**नूला**, भा**नूचा**, इ० ठिकाणीं म्हणजे **सामान्य रूपाच्या अतीं** हे स्वर दीर्घ करणें मान्य आहेच." अशा प्रतिपादनानें समितीची कामगिरी केसरीनें प्रायः पसंत केली आहे. कांहीं थोड्या ठिकाणीं विसंवादही दाखविला आहे. (२) घर, मग, फळ, इ० शब्दांचा उपान्त अ जर दीर्घ लिहूं नये हें कबूल, तर विष, गुण इ० शब्दांचे उपान्त इ-उ हे तरी दीर्घ कां लिहावे ? अ–इ–उ या तिन्ही स्वरांना सारखेंच वागवावें. शिवाय, केसरी म्हणतो,–एकट्या उच्चाराचे जोरावर संस्कृत शब्दांचीं रूपें पालटणें योग्य नाहीं. केसरी पुढें म्हणतो, (३) व्यंजनान्त शब्द अकारान्त लिहावे हा नियम सर्वच शब्दांस एकदम लावूं नये. कारण, मराठी भाषा वाढती आहे; तेव्हां तिच्यांतील नियम सर्वस्वीं निरपवाद न करितां त्यांत अपवादांस जागा ठेवावी. (४) अनुस्वाराचे बाबतींत अग्रलेखांत म्हटलें आहे–" जे अनुनासिक केवळ प्रांतविशिष्ट असतील ते गाळावे. प्रांतभेदानें जे वैकल्पिक असतील ते, अर्थभेदास उपयुक्त किंवा व्युत्पत्तीनें आधारित असतील तेच, अवश्य ठवावे; पण ज्या ठिकाणीं आज आपण अनुनासिक देत नाहीं, तेथें व्युत्पत्तीला स्मरून नवीन प्रवृत्त करण्याचें

कारण नाहीं; उदा० केंस हा शब्द कोंकणांत अनुनासिकानें सहित, तर देशांत रहित, उच्चारण्यांत येतो.हा अनुनासिक अर्थभेदास जरूर नाहीं. (मग प्लेगची केस इ० ठिकाणच्या भिन्नार्थक शब्दाचा विचार केल्यास गोष्ट निराळी). हा अनुनासिक मूल संस्कृत केश या शब्दांतही नाहीं. करितां मराठींत केस असें अनुनासिकहीन रूप घेणें प्राप्त आहे. वांटणें हा शब्द प्रांतभेदानें अनुनासिकानें सहित व रहित असतो. या अनुनासिकानें '(मनाला) वाटणे ' व '(भक्तांना प्रसाद) वांटणें ' अशा ठिकाणीं क्रियापदांतील भेद व्यक्त केला जातो;म्हणून तो ठेवावा. परंतु ' सांचे जयांत सुरसाचे ' यांतील **सांचा** हा शब्द **संचय** यावरून आला आहे. अर्थात् त्यांतील अनुनासिक समूल आहे; म्हणून तो रक्षणीय ठरतो. आतां त्रिंशत्–**तीस**,कमला–**का**वीळ इ० ठिकाणीं **ती** व **का** या अक्षरांवर व्युत्पत्तिदृष्ट्या अनुनासिकाची प्राप्ति होते. तरी पण ' नसत्या ठिकाणीं अनुनासिक नवीन प्रवृत्त न करणें ' या नियमानुसार हे शब्द निरनुनासिकच लिहावे." अशा प्रकारचें मत केसरीनें समितीच्या नियमांबद्दल व्यक्त केलें आहे. यांतच एक महत्त्वाचा इशारा दिला आहे तो असा— भाषेच्या वाढीस सवड ठेवण्याकरितां कोणत्याही ' सुधारणेची अंमलबजावणी तात्कालिक किंवा कडकपणें करूं नये. ' हा इशारा किती पोक्तपणाचा व आपलेपणाचा आहे, हें सांगणें नकोच.

६ **सुधारणांसंबंधीं केसरीचें सामान्य धोरण**—शाळाखात्यानें भाषेची ओळख करून देणाऱ्या प्राथमिक पुस्तकांत वर्णमालेमध्यें अनेक प्रकारची फिरवाफिरव, अर्थात् सद्धेतूनें, सुचिविली. तिच्यावर लिहितांना ४–१०–०४ च्या अग्रलेखास केसरीनें **आमच्या वर्णमालेचा खून** असा मथळा घातला आहे. यांत सरकारी धोरणाच्याविरुद्ध केसरीचें धोरण स्पष्ट दिसतें. त्याचे मुळाशीं, वर्णमालेंतील फेरफारांनीं मिळवूं पाहिलेला सोपेपणाचा लाभ हा त्यापासून होणाऱ्या शास्त्रीयता, पारंपरीणत्व इत्यादिकांच्या हानीपुढें अगदींच क्षुद्र होय, हेंच मत आहे. असो. हा वर्णमालेचा विषय प्रस्तुत नसल्यानें त्यावर जास्त लिहिण्याचें कारण नाहीं. या लेखावरून आपणांस एवढेंच उचलावयाचें कीं कोणतीही सुधारणा करतांना तज्जन्य हित व अहित या दोघांची तुलना करून हित अधिक ठरेल तरच ती सुधारणा ग्राह्य, असें केसरीचें मत आहे. याच अग्र

लेखांत पुढें म्हटलें आहे कीं,–नव्हे–सरकारास एकप्रकारें आह्वानच दिलें आहे कीं, शाळाखात्याची व्यवस्था लोक मानतीलच असें नाहीं. भाषेची वाढ होणें ती लोकमत, युक्ति व विद्वत्ता यांच्याच जोरावर झाली पाहिजे; सरकारच्या जोरावर होऊन उपयोगी नाहीं. वर्णमालेंतील योजिलेल्या फेरफाराविरुद्ध लोकांनीं सरकारांत अर्ज पाठवून तद्विषयक आपली नापसंती स्पष्टपणें कळवावी, असेंही केसरीनें लोकांस बजाविलें आहे. येथील सरकारी धोरणावर टीका करतांना, आपलें उपहासाचें शस्त्र चालविण्यास केसरी विसरला नाहीं. तो लिहितो, 'मुलांस अगोदर **ग** शिकवावा, नंतर **म**, पुढें **भ**. त्याच्यापुढें काय ? **र, ड.** आणि अशा रीतीनें पुढें काय होणार ? **ढ.**'

याच संबंधांत तत्कालीन विद्याधिकरणाधिपति प्रायरसाहेब यांनीं १९०७ या वर्षी दिलेला अभिप्राय केसरीनें सादर छापिला आहे. यावरून इष्ट ती सुधारणा सरकारनेंही केल्यास केसरी तिचें अभिनंदन करितो, वृथा पक्षाभिमानानें तिचा त्याग करीत नाहीं, हें उघड आहे. प्रस्तुत अभिप्राय १४।४।१४ च्या अंकांत 'मोडी कीं बालबोध ?' या मथळ्याच्या अग्रलेखांत दिला आहे. तो अभिप्राय असा–'मोडींत ऱ्हस्वदीर्घांच्या खुणा नाहींत; यामुळें, मोडीचा अर्थ कळला नाहीं किंवा त्याबद्दल कोणाला शंका आली, असें एकही उदाहरण माझ्या आठवणींत नाहीं. करितां ऱ्हस्वदीर्घाभावामुळें मोडी लिपी त्याज्य मानूं नये. जास्त सोईकरितां तिच्यांत वाटल्यास फेरबदल करावे. यासंबंधांत प्रायरसाहेब स्पष्ट म्हणतात–कोणत्याही लिपींत फेरबदल व्हावयाचे ते लोकांचे लोकांनींच केले पाहिजेत. ते त्यांच्यावर लादणें चुकीचें आहे.' यासंबंधांत जातां–जातां सुचवावेंसें वाटतें कीं, हल्लींचें व्याकरणासंबंधीं शाळाखात्याचें धोरण सर्वस्वीं एकतंत्री आहे. अलीकडे त्यानें व्याकरणसुधारणा (?) चालविली आहे. पण यासंबंधांत लोकमताचें सहकार्य मिळविण्याकरितां, या सुधारणांची उघड खुली चर्चा तें करीत नाहीं; केवळ कांहीं विद्वान् मिळवून योजना ठरविण्यांत आली आहे व ती दरोबस्त जनतेवर अधिकारबलानें लादण्यांत येत आहे. या गोष्टीस उपरि उल्लेखिलेल्या आपल्या धोरणानुसार प्रतिबंध करणें केसरीस क्रमप्राप्त आहे. पण महत्तर राजकीय विषयांपुढें असल्या वाग्विषयांचा विचार करण्यास केसरीस हल्लीं सवड होत नाहींसें दिसतें.

लोकसंग्रह हे सुधारणांच्या निर्वहणांतील केसरीचें धोरण इतर विषयांतही दिसून येतें. केसरीच्या पंचाशद्वर्षपूर्तीच्या अंकविशेषांत चौदावे पानावर लोकमान्यांचें पुढील मत महत्त्वाचें आहे. टाइपाच्या सुधारणेच्या बाबतींत ते म्हणतात, "लोकांच्या डोळ्यांत न खुपेल अशी आस्तेकदम सुधारणा असावी. सर्वच सुधारणेचा मक्ता आपण केव्हांही घेऊं नये. आज थोडी सुधारणा करावी, ती पचनीं पडली कीं उद्यां थोडी. केव्हांही सुधारणा करण्याला पुढील पिढीस वाव ठेवावा. म्हणजे आपल्यावर व लोकांवर बोजा न पडतां, सर्व काम निमूटपणें होतें. ' याच अंकांत पान ६२ त ते म्हणतात–' केसरी महाराष्ट्राचा आहे. मीं आणिलाही नाहीं व घेऊनही जाणार नाहीं. ज्यांचें अंतःकरण खरोखर जळत असेल, अशा सर्व राष्ट्रभक्तांनीं तो चालविला पाहिजे. आज जे केसरीचे वर्गणीदार व सहायक आहेत, त्यांच्या विचाराबाहेर केसरीनें जावयाचें नाहीं. ते सर्व राखलेच पाहिजेत. येथें कोणाही योग्य पुरुषास कर्तबगारी दाखविण्यास वाव आहे. " या अवतरणामध्यें केसरीची प्रेमळ, लोकसंग्राहक व उदार अशी बुद्धि स्पष्ट दिसून येते.

रा. केळकर यांनीं शुद्धलेखनाच्या बाबतींत पुष्कळच सुधारणा सुचविल्या व त्या अमलांत आणण्याचें साहसही करून पाहिलें. पण त्यानें, कोणती कां होईना, सर्वच्या सर्व सुधारणा लोक एकदम पत्करीत नाहींत हें पुन्हां एकदां सिद्ध झालें. वास्तविक पाहतां रा. केळकर यांच्या सुधारणा सदोष नाहींतच; उलट सर्वस्वीं निर्दोष, इष्ट व आवश्यक आहेत असें म्हटलें पाहिजे. या सुधारणांची मराठीच्या वाढत्या संसारास अत्यंत जरूर आहे. पण सांगावयाचें तें इतकेंच कीं जरूर अमलांत यावयास हवी अशा प्रकारचीही सुधारणा स्वीकार्य बनविण्यास ती सगळीच्या सगळी लोकांपुढें एकदम मांडूं नये. चांगली वस्तु सुद्धां एकाच हप्त्यानें लोकांच्या माथीं मारल्यास ती अप्रिय होण्याचा संभव असतो.

७. शुद्धलेखनासंबंधीं आनुषंगिक विचार–महाराष्ट्रांत पेशवाईचा अंत होऊन गेल्या शतकांत आंग्लशाही प्रवृत्त झाली. ही प्रवृत्त होण्याबरोबर विविध क्षेत्रांत नानाविध फरक झाले. विद्यार्जनाच्या संबंधांत तर मोठीच क्रांति झाली. जुन्या पंतोजींच्या शाळा व पाठशाळा क्रमानें मागें पडून नवीन पद्धतीच्या शाळा प्रसृत होऊं लागल्या. या शाळांतून विद्याध्ययन चालून १८५० च्या सुमारास मुंबई-विश्वविद्यालय स्थापन झालें, व मराठींतील नियतकालिकें व पुस्तकें

यांतून गद्य लिहिण्यांत येऊं लागलें. यावेळीं, लेखक बहुधा उच्च वर्णांतील असत; कारण त्यांच्यामध्येंच विद्याप्रसार झाला होता. इतर वर्ण प्रायः आशिक्षितच होते. या गद्यलेखकांच्या प्रवृत्तीबरोबरच एक विशिष्ट प्रकारचें लेखन, अर्थात् बहुमतानें, मराठींत प्रवृत्त झालें. हें एकदम प्रवृत्त झालें, असें कोणी समजूं नये. भिन्न–भिन्न लेखक आपल्या मतानुसार लेखन करीत असत. त्या सर्वांचा परस्परांवर आघात–प्रत्याघात होऊन **शक्ततरातिजीवन** (The survival of the fittest) या न्यायानें एक विशिष्ट नियम–समुच्चय रूढ झाला. या समुच्चयास अनुसरून सरासरीं १९०० वर्षांपर्यंत लेखन चालू होतें; म्हणजे लेखनपद्धति १८५० पासून ५० वर्षेंपर्यंत कांहीं विशिष्ट शुद्धलेखन--नियमांनीं नियमित होती. काळाच्या ओघाबरोबर मागसलेले वर्णही विद्यार्जन करूं लागले. अर्थात् त्यांची बुद्धिविषयक कुवत सापेक्षतेनें कमी असल्यानें, त्यांस पूर्वींचे शुद्धलेखनाचे नियम वारंवार अडूं लागले. हे नियम सुशिक्षित वर्गानें केले होते, व ते पाळिले होतेही त्यानेंच. ते त्याला कठिण वाटण्याचें कारण नव्हतें. पूर्वीं, मराठीची शिक्षित जनता थोडी अर्थात् लहान होती; ती आतां मोठी झाली. उच्च वर्णाबरोबर खालचे वर्णही लेखन करूं लागले. लहानपणचा कपडा मोठेपणीं अडूं लागतो; त्याप्रमाणें अल्पजनतेचे नियम मोठ्या जनतेच्या अंगास दाटूं लागले. तेव्हां हे नियम शिथिल करण्याकरितां तीव्र इच्छा जनतेंत उत्पन्न झाली. याच इच्छेचें फळ म्हणजे (सरकारनें केलेली) शासनिक सुधारसमितीची योजना व तिनें केलेली शुद्धलेखन-नियमावली हें होय. १८५० पासून १९०० पर्यंत एक नियमावली चालली, तशीच ही दुसरी नियमावली १९०० ते १९२५ पर्यंत चालली. या अवधींत **मूळ**-महाराष्ट्राप्रमाणें **शाखा**-महाराष्ट्रांतही मराठीची जोपासना शाळा, नियतकालिकें, कोश, इत्यादि रूपानें प्रवृत्त झाली; व अलीकडे मराठीच्या या नवीन उपप्रांतांतील लोकांची अशी मागणी चालू आहे कीं शुद्धलेखनाचे नियम अधिक सोपे अर्थात् संग्राहक करावे. ही मागणी मराठीच्या क्षेत्रविस्ताराची गमक असल्यानें सर्वथा अभिनंदनीय आहे. तिची पूर्तता केंद्रस्थ विद्वानांनीं यावच्छक्य केली पाहिजे; म्हणजे सुधारणा सशास्त्र व नियमित अशी होईल; अन्यथा ती अशास्त्रीय प्रवाहांनीं स्वैर वाहूं लागेल, हें उघड आहे. आपल्या कुटुंबाचा विस्तार व्हावा व मुलांनीं, नातवांनीं अधिकाधिक क्रीडांगणें, माड्या, जिने, गच्चा, इत्यादि सुखसोई कर्त्या पुरुषांपाशीं मागाव्या, हें केव्हांही इष्टच आहे. लकडीपुलावरची रहदारी वाढून जनतेला तो पूल अरुंद

वाटल्यानें तिच्या मागणीप्रमाणें सोय करण्याकरितां तो रुद केलाच कीं नाहीं ! अशाच रीतीनें शिकणाऱ्या वाढत्या जनसंख्येबरोबर तिच्या शक्तीस झेपतील अशाच बेताचीं ढिलीं नियमबंधनें ठेवावीं. पूर्वीचे नियम जनतेस जड जात असल्यास ते सोपे करणें प्राप्त आहे; मात्र हें काम विद्वानांनींच केलें पाहिजे. कपडा ढिला करून घ्यावयाचा झाला तरी तो कुशल शिंप्याकडूनच घ्यावा लागतो. अशा प्रकारची मागणी वऱ्हाड, गोवें, इत्यादि मराठीच्या उपप्रांतांतून अलीकडे जोरानें होऊं लागली आहे. या मागणीची यथाशास्त्र पूर्तता करण्यासाठींच मराठी साहित्यसभेनें अलीकडे ४ वर्षे खटपट चालविली आहे. सारांश, शुद्धलेखनांत फेरफार हे अभ्यासकांच्या संख्येच्या वाढीबरोबर अपरिहार्यच आहेत; व असे फेरफार शास्त्रानुसार करणें हें विद्वानांचें कर्तव्य आहे. या शुद्धलेखनासंबंधांत यथापूर्वोक्त काळाचे असे भाग पडतात. (१) **अग्रवर्णीय पर्व** १८५०–१९००. या पर्वांत बहुधा पांढरपेशे लोकच लेखन करीत असत. (२) **अनुवर्णीय पर्व** १९००–१९२५. या पर्वांत खालच्या वर्णाचे लोकही विद्यार्जन करूं लागले. (३) **उपप्रांतीय पर्व** १९२५ पासून चालू. या पर्वांत मराठीच्या उपप्रांतांत म्हणजे इंदूर, मध्यप्रांत, गोवें इ० भागांत विद्याप्रसार अधिक होऊन मराठी लेखनाची आवड व मुख्य महाराष्ट्रांतील विद्वानांशीं स्पर्धेची सात्त्विक ईर्ष्या उत्पन्न झाली आहे. या लोकांचाही, आपले धाकटे भाऊ म्हणून केंद्रीय विद्वानांनीं थोरपणानें आदर करणें प्राप्त आहे. असें केल्यानें केंद्रिय विद्वानांस सहचरांच्या संख्यावृद्धीचा लाभ होईल. या लाभाचे उतराई होण्यास, विद्वानांनीं उपप्रांतीय लोकांच्या मार्गांतील अडचणी कमी करण्याकरितां, लेखनबंधनें ढिलीं करणें प्राप्त आहे. अशा रीतीनें सिद्ध होतें कीं खोलीनें व विस्तारानें **वाढणाऱ्या भाषेचें शुद्धलेखन तिच्या वाढीबरोबर वेळोवेळीं अधिकाधिक सुकर झालेंच पाहिजे.** तेव्हां ऱ्हस्व–दीर्घांचा लढा लागल्यास, दीर्घ स्वर सुलभोच्चार वाटत असल्यानें, तोच अखेर विजयी होणार हें उघड आहे. अशाच रीतीनें अननुनासिक स्वर अनुनासिकावर मात करणार हेंही निश्चित. मग जी गोष्ट अवश्य होणारच, तिला आपण होऊन संमति देऊन शिष्टांनीं आपला बोज राखावा, कीं तीस संमति न देतां आपल्या अनुज्ञेविरुद्ध ती घडलेली पाहून नुसतें जळफळत बसावें ? सारांश, शुद्धलेखनाचें धोरण सर्वथा संग्राहक असावें, परिवर्जक असूं नये.

८. **संशोधन**—(१) अनुवाक ५ मध्यें (अभ्यास-पर्यायभूत) **संवय** व **भोंकणें** यांतील प्रथमाक्षरावरील अनुनासिक निर्मूल असल्याचें म्हटलें आहे. पण तो तसा नाहीं. वहिवाट, संप्रदाय, एतदर्थक **समय** हा शब्द संस्कृतांत आहे. **वहिवाट** या अर्थावरून **अभ्यास** हा अर्थ अत्यंत सुखसाध्य आहे. **संवय** हें रूपही समय याचें सहज होण्यासारखें आहे. अशा रीतीनें संवय हा शब्द अर्थतः व रूपतः समय-वरून साध्य असल्यामुळें, त्यांतील अनुनासिक समूलच दिसतो. ढक्का-डंका, उच्च-उंच, भित्ति-भिंत, पिप्पल-पिंपळ, युद्ध-झुंज, इत्यादि शब्दयुग्मांवरून द्वि (-रावृ-) त्त व्यंजनामुळें मराठींत अनुनासिक येतो, असें दिसतें. एतदनुसार **बुक्क्**-भुंकणें यावरून **भोंकणें** हें रूप सिद्ध होत असल्यानें, यांतीलही अनुनासिक व्युत्पन्नच ठरतो. (२) अनुवाक ६ मध्यें अ-वर्णाशीं इ-उ-वर्णांचें साम्य सांगितलें आहे. पण हें साम्य भ्रममूलक आहे. वि**ही**ण-वि**हि**णीस, व**रा**त-व**रा**तींत, या शब्दयुग्मांत सामान्यरूपाच्या उपान्तस्थानीं (दीर्घ) ईकाराचे जागीं इ आला आहे; पण आकाराचे स्थानीं अ आला नाहीं. यावरून उघड ठरतें कीं इ-उ-वर्णांच्या ऱ्हस्वदीर्घांत जसा संबंध आहे तसा संबंध अ-आ यांच्यामध्यें नाहीं. अर्थात् अ-ला इ-उ-वर्णा-प्रमाणें वागविणें योग्य नाहीं, हें सिद्ध होतें. (३) याच अनुवाकामध्यें केवळ **उच्चारानुसार लेखन बदलूं नये**, असें सांगितलें आहे. पण हें वस्तुस्थि-तीस धरून नाहीं. **लेखनांत बदल** होतो तो **उच्चारानुसारच होतो**; मग तो उच्चार व्युत्पत्तीस धरून असो वा सोडून असो. द्वाविंशति याचें **बावीस** या रूपांत व्युत्पत्तिदृष्ट्या अनुनासिक प्राप्त होतो; शिवाय असा अनुनासिक ‘ विहिरीस ’ एतदर्थक ‘ बावीस ’ या रूपाहून अर्थभेद दर्शविण्या-करितां उपयुक्तच झाला असता. अशा रीतीनें येथें **व्युत्पत्ति व सोय** दोन्ही अनुनासिक मागत आहेत, व एकटा उच्चार तो नाकारीत आहे; व आपण केवळ उच्चारास प्राधान्य देऊन अनुनासिक गाळीत आलों आहों; व पुढेंही २+२० एतदर्थक शब्दरूप **बावीस** असें लिहिण्याची शिफारस कोणी करील हें संभवनीय दिसत नाहीं.

९. **उपसंहार**—लेखन कोणासाठीं ? जो ऐकणारा बोलणारापासून देश-कालांनीं दूर आहे त्यासाठीं. करितां, **बोलणार** जसें बोलतो तसेंच ऐकणारास ऐकूं येणें इष्ट असल्यानें, हें बोलणें लेखनानें पोंचविणें झाल्यास तें लेखन याव-च्छक्य उच्चारानुगामीच पाहिजे. हाच अभिप्राय असा संक्षेपितां येईल.—

यावच्छक्यं लेखनेन भाव्यं वागनुवर्तिना ।
यतः स बोध्यो लेखेन योऽतिवाग् देशकालतः ॥

भाग ४. व्याकरण

१. गुण व वृद्धि या संज्ञा

रामेश्वर हा शब्द राम + ईश्वर असा बनला आहे. यांत अ + ई = ए झाला आहे. म्हणजे ए-चे घटक अ व ई हे ठरतात. दोरी ही प्रायः दोन पेडांची बनलेली असते. पेड हे दोरीचे घटक. **दोरीला गुण अशी संज्ञा** आहे. तेव्हां असें दिसतें कीं ए-सारख्या स्वरांचें साम्य दोरीशीं कल्पून तीस तदर्थक गुण शब्द लावण्यांत आला असावा. सूर्य + उदय = सूर्योदय, देव + ऋषि = देवर्षि. अशा रीतीनें संस्कृतांत ए, ओ, अर् यांस गुणसंज्ञा देण्यांत आली आहे. अर्-चे साम्यानें अल् यास हीच संज्ञा प्राप्त झाली आहे. आतां दोन पेडांचे दोरीची (अथवा तिच्या जाडीची) **वृद्धि** तिसऱ्या पेडानें होते. अ + ए = ऐ असें होतें. दुपेडी दोरीची तिसऱ्या पेडानें (जाडींत) वृद्धी होते. तिंपेडी दोरी ही दुपेडीची वाढच होय. द्विस्वरघटित ए या स्वरामध्यें अ या तिसऱ्या स्वराची भर पडल्यानें, ऐ हा स्वर सिद्ध होतो. ए-ला जर साधी दोरी असें म्हटलें, तर ऐ-ला वाढलेली दोरी अशी संज्ञा क्रमप्राप्त होते यांतील ' वाढलेली ' या कल्पनेला अनुलक्षून ऐ-ला वृद्धि ही संज्ञा लावण्यांत आलेली दिसते. जल + ओघ = जलौघ. ऐ–औ–चे धर्तीवर आर् व आल् यांनाही वृद्धि हीच संज्ञा देण्यांत आलेली आहे. अशा रीतीनें व्याकरणांतील संज्ञा गुण (= दुपेडी दोरी) व वृद्धि (= जी जाडींत वाढली आहे अशी दोरी) ए--ओ, ऐ--औ अशा संयुक्त स्वरांस क्रमानें लावण्यांत आलेल्या दिसतात.

---

२. य-व-र-ल हा क्रमप्रशस्त दिसतो.

१. **आपली वर्णमाला**—आपली वर्णमाला विशिष्ट तत्त्वानुसारें रचिलेली आहे; इंग्रजीसारखी तिची मांडणी स्वैर नाहीं. a b c d e इ०मध्यें पहिला स्वर आहे, तर दुसरें ओष्ठ्य व्यंजन, तिसरें कंठ्य किंवा दन्त्य, चवथें मूर्धन्य, पांचवा स्वर इ०. यांत कोणताही क्रम विवक्षित नाहीं. अशी स्थिति आपल्या वर्णमालेची नाहीं. वर्ण उच्चारले जातांना जिभेचा स्पर्श

मुखांतील भिन्न-भिन्न ठिकाणीं होत असतो. कांहीं ठिकाणीं जिभेचें मूळ लागतें, कांहीं ठिकाणीं मध्य, तर कांहीं ठिकाणीं अग्र. जिभेच्या या निरनिराळ्या भागांनीं स्पर्शिल्या जाणाऱ्या मुखांतील स्थानांचा आरंभ कंठापासून होतो. त्यांतील ओठ हें शेवटलें स्थान होय. हीं क्रमवार स्थानें म्हणजे कंठ, तालु, मूर्धन्, दांत, ओठ. याच क्रमास अनुसरून व्यंजनांपैकीं स्पर्शांची रचना आहे. स्पर्श म्हणजे क-पासून म-पर्यंत व्यंजनें. क-वर्ग कंठस्थानचा, च-वर्ग तालु-स्थानचा इ० ही स्पर्शांची व्यवस्था स्थानक्रमानुसार असली तरी, स्वरांची व्यवस्था तशी नाहीं. कंठ्य अकारानंतर तालव्य इ-ई प्राप्त आहेत. त्यांचेनंतर मूर्धन्य ऋ-ॠ, दन्त्य ऌ व पुढें ओष्ठ्य उ-ऊ. परंतु हा क्रम सोडून उ--ऊ हे इ--ई नंतर घेतले आहेत. याचें कारण काय ? इ-ई-चे बरोबरीनें उ-ऊ-चा प्रचार, महत्त्व व विकारसादृश्य आहे. जसें ऋ-ऌ मध्यें विकारसादृश्य आहे तसेंच इ-उ मध्यें. यामुळें इ-उ, ऋ-ऌ अशा जोड्या पडतात. या जोड्या अखंडित राखण्याच्या इच्छेनें स्वरव्यवस्थेंत स्वाभाविक स्थानक्रम बदलावा लागला आहे. स्पर्श व स्वर यांचेनंतर आतां अन्तस्थांचा विचार करूं.

२. **सांनिध्य कीं व्यवहार!**—य व र ल हे चार अन्तस्थ किंवा अर्धस्वर. यांचें ग्रथन करितांना दोन मार्ग आढळतात. एक स्वाभाविक मुखस्थानक्रम, व दुसरा स्वरानुसारी. स्वाभाविक तोच स्पर्शानुसारी क्रम होय. स्पर्शांस अनुसरावें तर,च ट त प या वर्गांचे अनुरूप अर्धस्वरांचा क्रम य र ल व असा लागतो; इ-उ, ऋ-ऌ या स्वरांचे अनुरूप यवरल असा क्रम लागणार. अशा स्थितींत अर्ध स्वरांनीं कोणता क्रम स्वीकारावा ? सांनिध्य पाहिल्यास स्पर्शांचे, आदेशद्वारां नातें पाहिल्यास स्वरांचें, आढळतें. स्वरांनंतर स्पर्श, स्पर्शांनंतर अर्धस्वर; तेव्हां स्पर्श जवळचे. पण वारंवार अर्धस्वरांची, स्वतांच्या जागेची देवघेव होणार ती स्वरांशीं. गाय-गाई, देऊळ-देवळांत, इ० ठिकाणीं स्वर व अर्धस्वर यांचेमध्यें जागेची देवघेव होते.तेव्हां येथें सांनिध्य व नातें किंवा व्यवहार यांमध्यें तेढ उत्पन्न होते. अशा स्थितींत आपण व्यवहारालाच जास्त महत्त्व देतों. या महत्त्वास अनुस-रून आपण य र ल व असा क्रम स्वीकारिला पाहिजे.

३. **आधारान्वेषण**—या वरील व्यवहाराधिष्ठित क्रमास आधार पाहूं जातां (क) दोन पाठ आढळतात. कौमुदींतील (१) 'य र ल वाः अन्तस्थाः' हा भट्टोजी दीक्षितांचा पाठ, व (२) 'हयवरट् लण्' हा माहेश्वर सूत्रांतील

पाणिनीचा पाठ. पैकीं कोणताच आपणांस पोषक ठरत नाहीं. (१) य र ल व हा तर उघड विरुद्ध आहे. (२) यवरट् लण् अनुकूल दिसला तरी तसा तो मानितां येत नाहीं. कारण या महेश्वरसूत्रांतील रचना मुखस्थानांच्या स्वाभाविक क्रमास अनुसरून मुळींच नाहीं. ती अष्टाध्यायींत पदोपदीं लागणाऱ्या प्रत्याहारांची रचना होईल तितकी कार्यक्षम, सोपी व संक्षिप्त करितां यावी, याच माहेश्वर सूत्रांतील वर्णक्रमाचे धोरणास अनुसरून आहे. ' इको यणाचि ' इत्यादि सूत्रांत क्रमवार आदेश व्हावे एतदर्थ ही रचना आहे.प्रत्याहार-सूत्र--रचनेंत आपला क्रम जरी आदरिलेला दिसला, तरी तसा तो इतरत्र नाहीं. ञमङणनम् यांत हें ञ म अगोदर घेतले आहेत, ते केवळ ङम् हा प्रत्याहार (ञम-वर्ज) साधावा म्हणून. हीच दृष्टी इतरत्रही सर्वत्र आढळते. तेव्हां तीच ह य व र ट् लण् या ठिकाणीं प्रभावी मानिली पाहिजे. सारांश-माहेश्वर सूत्रांतील क्रम आपणांस अनुकूल वाटत असला तरी, तो तसा घेतां येत नाहीं. त्याचें क्रमतत्त्व अगदींच भिन्न आहे. (ख) वहिवाट पाहतां ती य र ल व अशी आहे; तीही आपले क्रमाविरुद्धच आहे. सारांश-य व र ल या, आपण व्यावहारिक ठरविलेल्या, क्रमास भट्टोजी दीक्षित व वहिवाट हे दोन आधार विरुद्ध आहेत. भगवान् पाणिनी उदासीन आहेत; तर सर्वातिशायी व्यवहार-सौकर्य अनुकूल आहे; अर्थात् व्यवहाराला प्राधान्य देऊन आपण य व र ल हाच क्रम स्वीकारणें योग्य दिसतें.

---

३. अनुस्वार, विसर्ग व अनुनासिक यांचीं वर्णमालेंतील स्थानें.

१ **अननुनासिक व अनुनासिक**—दांत (तोंडांतील) व दांत (इंद्रियदमनशील) या दोन शब्दांत पौर्वापर्य कसें करावें ? वर्णक्रमदृष्ट्या अगोदर कोण व नंतर कोण ? आ हा स्वर दोहोंत आहे; पण एकांत तो अनुनासिक आहे, तर दुसऱ्यांत अननुनासिक आहे. अर्थात् या दोहोंचा विचार करितां अननुनासिक स्वर अगोदर, व अनुनासिक नंतर, हें उघडच आहे. यावरून असें ठरतें कीं, (अननुनासिक किंवा) साधा स्वर ज्यांत आहे असे शब्द झाल्यानंतर अनुनासिक स्वर असलेले शब्द लिहावे. या तत्त्वानुसार क्रम ठरतो तो प्रथम दांत (मनोनिग्रही), नंतर दांत (तोंडांतील).

२. **व्यंजनें व अनुस्वार**—अनुस्वार व विसर्ग यांस कौमुदींत श ष स-यांचे बरोबर गणिलें आहे. तीं व्यंजनें आहेत, हें तर उघडच आहे; कारण स्वराचे साह्याशिवाय त्यांचा उच्चारच शक्य नाहीं. स्वतः उच्चारास अक्षम असणें, पराधीनोच्चारता, हें व्यंजनाचें लक्षणच आहे. करितां अनुस्वार व विसर्ग हीं व्यंजनें खरीं; पण व्यंजनांत त्यांचीं ठिकाणें कोणतीं? यांचें कौमुदींतील उत्तर दिलेंच आहे,—तें 'श ष स यांचेबरोबर.' व्यवहार-दृष्टीनें यांत थोडा फरक करून, श ष स ह ळ यांचेनंतर म्हणजे व्यंजनांमध्यें अगदीं शेवटीं त्यांस स्थानें द्यावीं, असें प्राप्त होतें. म्हणजे कपाळ, कळवणें; कंगाल, कंस; कःपदार्थ इत्यादि क्रम ठरला.

३. **अनुस्वार व परसवर्ण अनुनासिक**—संगम व सङ्गम या शब्दांत पहिल्यांत अनुस्वार, व दुसऱ्यांत परसवर्णानुनासिक मानण्यांत व लिहिण्यांत आला तरी, या दोहोंचा उच्चार सारखाच होतो; निदान सांप्रत तरी अनुस्वार व परसवर्णानुनासिक यांत उच्चार-भेद प्रतीत होत नाहीं. करितां लेखनसुलभतेसाठीं परसवर्णानुनासिकाचे स्थानीं सर्वत्र (यावच्छक्य) अनुस्वारच आदरणें योग्य दिसतें. असा अनुस्वार आदरिला म्हणजे अनुस्वारयुक्त शब्दांचा क्रम लागणार तो केवळ पुढील व्यंजनानुसार हेंही उघड आहे. करितां क यांतील अकारापुढें प्रथम क्-ळ् हीं व्यंजनें, नंतर (व्यंजनच असलेला) अनुस्वार, हें साहजिक दिसतें. तेव्हां क्रम ठरतो तो असा-कच, कट, कपि, कमळ, कर, कळ; कंक, कंठ, कंप, कंस इत्यादि.

४. **सारांश**—शब्दांचा क्रम लावितांना पुढील धोरण आदरणीय ठरतें. (१) कादि शब्दांचा विचार करितांना प्रथम क-नें आरंभ पावणारे शब्द पुढील व्यंजनाचे क्रमानें, (२) नंतर कं-असे सानुस्वार क-नें आरंभ पावणारे शब्द पुढील व्यंजनाचे क्रमानें, (३) नंतर कः-नें आरंभ पावणारे शब्द व नंतर (४) कँ म्हणजे अनुनासिक क-नें आरंभ पावणारे शब्द, अर्थात् पुढील व्यंजनाचे क्रमानें. ध्यानांत ठेवण्याचें तें हें कीं क, कं, कः, कँ असा क्रम लावावा,—अननुनासिक, सानुस्वार, सविसर्ग व अनुनासिक. येथें कँ यांतील ँ हें चिन्ह अनुनासिकाचें दर्शक आहे, हें लक्ष्यांत येईलच. या संबंधांत—

'शुद्धश्च सानुस्वारश्च सविसर्गोऽनुनासिकः'

ही पंक्ती लक्षणीय आहे.

४. पाहिजे–चें व्याकरण.

१. **व्युत्पत्ति**—' पाहिजे ' हें रूप मराठींतील ' पाह ' या धातूचें कर्मणि वर्तमानकाळ, तृ० पु० ए० वचनाचें दिसतें. याची व्युत्पत्ति प्रार्थ् किंवा प्राई् अशा संस्कृत धातूशींही जोडितात. अशा प्रकारें पाह–प्रार्थ्–प्राई् अशा तीन धातूंचें कर्मणि–रूप म्हणून निरनिराळ्या लोकांकडून हें मानण्यांत येतें. पैकीं रूपतः विचार करितां यांचा क्रम–पाह-प्राई्-प्रार्थ् असा ठरतो. अर्थतः विचार करितां, यांचा क्रम ठरतो तो प्रार्थ्-पाह-प्राई् असा. अशा रीतीनें रूपार्थतः विचार केल्यास प्राई् त्याज्य ठरतो, तर पाह–प्रार्थ् हे तुल्यबल प्रायः वाटतात. तरी पण पाहिजे हें रूप पाह–वरून प्रत्यक्षच बनत असल्यानें, म्हणजेच ' पाहिजे ' हें रूप पाह–च्या कर्मणिरूपाशीं अभिन्नच असल्यानें, पाह या मराठी धातूपासू-नच पाहिजे हें रूप साधणें सापेक्षतया प्रशस्ततर दिसतें. त्यांत, गुजराथी भाषेंत शोध करितां ही व्युत्पत्ति संशयातीतच ठरते. गुजराथी ' जो ' धातूचा अर्थ पाहणें (नेत्रव्यापार) असा असून जोइ--ये या कर्मणिरूपाचा अर्थ बरोबर मराठींतील पाहिजे--शीं समान होतो. म्हणजे पाहणें एतदर्थक धातूचे कर्मणि रूपाचा प्रयोग ' अपेक्ष्यते, ' ' जरूरीचा आहे, ' अशा अर्थी होणें, या मराठीं-तील स्थितीस गुजराथीची पुष्टी मिळते. तेव्हां पाहिजे हें रूप मराठी 'पाह' या धातूचें कर्मणि रूप होय, हें सिद्ध होतें. देख–देखिजे, राह–राहिजे, इत्यादि जुन्या कर्मणिप्रयोगाचीं उदाहरणें भाषेंत क्वचित् आढळतात. त्यांच्याच धर्ती-वरं पाहिजे हें रूप बनलेलें आहे.

२. **पदसंमर्श**—(अथवा Parsing) (क) मला स्वातंत्र्य पाहिजे. या वाक्यांतील पदांचा संमर्श कसा करावा ? पाहिजे हें रूप आपण स्वयंसिद्ध म्हणू-नच मानणार. णें–तां–ऊन–ला–ईल–वा इत्यादि प्रत्ययान्त रूपें (अर्थाचा विचार करितां) पाहिजे यांतील धातूचीं बनलेलीं भाषेंत नाहींत. पाहिजे हें एकाकीच रूप भाषेंत आहे. त्यांत फक्त पुरुषवचनानुरूप फरक होतो; पाहिजेस-पाहिजेत इ० रूपांत पुरुषवचनानुरोधें रूपविकार झालेला आढळतो. पुरुषवच-नांहून बाकीचे धर्म स्थिर आहेत. अर्थात् संमर्शामध्यें तें सांगण्याचें कारण नाहीं. पाहिजे–चा अर्थ ' इष्ट, आवश्यक असणें ' असा केला म्हणजे पाहिजे हें रूप कर्तरि ठरून स्वातंत्र्य इ० प्रथमान्त शब्द कर्ते ठरतात. तेव्हां प्रस्तुत वाक्याचा संमर्श ठरतो तो असा. **मला** मी प्र. पु. सर्वनाम, पुं. ए. चतुर्थी,

अधिकरण पाहिजे–चें. पाहिजे--नें अपेक्षा, इच्छा, जरूरी इत्यादि धर्म बोधित होतात; या सर्वांचें अधिकरण येथें मी ही व्यक्ति आहे. करितां येथील चतुर्थी अधिकरणार्थी ठरते. **स्वातंत्र्य**--स्वातंत्र्य, भाववाचकनाम, न. ए. प्र., अर्थ कर्ता पाहिजे--चा. **पाहिजे** स्वयंसिद्ध क्रियापद (अकर्मक, करणरूप, स्वार्थ, वर्तमानकाळ, सामान्यलिंग, कर्तरि) तृ. पु. ए., याचा नायक स्वातंत्र्य (ख) **मला गेलें पाहिजे** येथें पूर्ववत् मला ही अधिकरणार्थी चतुर्थी आहे. पाहिजे--चा संमर्शही पूर्वीप्रमाणेंच. गेलें हें धातुसाधित विशेषण, नामासारखें प्रयुक्त, ए. व. प्रथमा, अर्थ कर्ता पाहिजे--चा.

शंका—गेलें हें विशेषण कसें ? समाधान–मला वृक्ष तोडिले पाहिजेत. –या वाक्यांत तोड धातू सकर्मक असल्यानें त्याचें ल–साधित कर्मणि झालें असून वृक्ष–शीं सधर्म आहे. येथें 'तोडिले' पुं. ब. व. कां ? उत्तर–वृक्ष हा शब्द पुं. ब. व. आहे म्हणून. सारांश–येथें तोडिले ल–साधित विशेषण आहे. ल–साधित स्वभावतःच कर्मणि असतें. तेव्हां सकर्मक धातूत्पन्न असल्यास तें कर्मगामी असणारच. धातूस कर्मच नसल्यास, अगतिक होऊन तें कर्तरि किंवा भावे बनतें. येथें गेलें कर्तरि नाहीं, तसें असतें तर तें पुं. झालें असतें; कारण त्याचा कर्ता मी (पुं.) आहे. तेव्हां न. लिं. असल्यानें तें भावे आहे. यामुळेंच असलें अकर्मक–धातुज ल–साधित नित्य न. लिं. एकवचनीच असतें. धातुसाधित भावे आहे असें म्हणणें काय, किंवा तें विशेष्याभावीं नामवत्प्रयुक्त आहे असें म्हणणें काय, एकच. तात्पर्य--मूळचें विशेषण असल्यानें ल--साधित नामाचें कार्य (जसें कर्ता होणें) स्वतः न पत्करितां, तें आपल्या विशेष्याकडे देतें. विशेष्याच्या अभावीं मात्र त्यास नामासारखें वागावें लागून कर्ता इ. व्हावें लागतें; हा नियम धातुसाधितांसंबंधीं लक्षणीय आहे. 'स्वतःच्या जातीस न झेपणारें कार्य, धातुसाधित यावच्छक्य टाळितें.' अशा रीतीनें हें धातुसाधित मूळचें विशेषण असून प्रस्तुत ठिकाणीं नामवत् प्रयुक्त होऊन कर्ता बनलें आहे.

४. (ग) **मला वृक्ष तोडिले पाहिजेत—मला** पूर्ववत् अधिकरणे चतुर्थी. **वृक्ष** कर्ता पाहिजेत--चा. **तोडिलें** ल-धातुसाधित विधेयांग–विशेषण. याचें विशेष्य वृक्ष. ' गेलें पाहिजे ' व ' तोडिले पाहिजेत ' या दोन्ही ठिकाणीं अपेक्षित काय आहे, याचा खोल विचार केल्यास, पूर्वत्र जाणें, व उत्तरत्र

तोडणें, हींच उत्तरें येतील.'गेलें पाहिजे'व 'तोडिले पाहिजेत' या दोन्ही ठिकाणीं क्रिया नामानें उक्त न होतां विशेषणानें उक्त आहेत. विशेष्य सांपडल्यानें तोडिले-नें त्यास कर्ता केलें, व स्वतः विशेषण म्हणून राहिलें. विशेष्याचे अभावीं गेलें--स स्वतांच कर्तृपद स्वीकारावें लागलें, व तदर्थ नामकार्य करावें लागलें. म्हणूनच त्यास नामवत् प्रयुक्त असें आपण म्हटलें आहे.

५. (घ) **पाऊस पडला पाहिजे**, मुलांना-मुलांनीं लवकर **उठलें पाहिजे. पाऊस** कर्ता पाहिजे-चा. **पडला** विधेयांग–विशेषण, याचें विशेष्य पाऊस. **मुलांना** चतुर्थी, अधिकरण, पाहिजे-चें. **उठलें** ल-धातुसाधित, नामवत् प्रयुक्त, पाहिजे–चा कर्ता. **मुलांनीं** तृतीया, उठलें-चा कर्ता.

६. (ङ) मला आलें पाहिजे,–येथें आलें (सुंठीची प्रकृति) हें द्रव्यनाम, न. लिं. ए. व. प्रथमा, कर्ता पाहिजे–चा.

सारांश—अशा रीतीनें आपण पाहिलें कीं (१) पाहिजे हें पाह-चें कर्माणि-रूप आहे; अर्थात कांहींसा बदल झाला आहे. पाहणें-चा 'अपेक्षा करणें' हा लाक्षणिक अर्थ येथें आढळतो. गुजराथी भाषेंतही असाच प्रकार आहे. (२) पाहिजे–बरोबर येणारें ल-धातुसाधित सकर्मकधातुज असल्यास, कर्माणि विशेषण असतें; अन्यथा तें नामवत् प्रयुक्त होतें. अगतिक म्हणून नामवत् प्रयुक्त होणारें, हें विशेषण भावे–नाम बनतें, व अशा ठिकाणीं न. लिं. ए.व. हे धर्म तें कधींच सोडीत नाहीं.

---

५. व्याकरणांतील एक प्रश्न.

अथवा

श्रवण करणें यांतील श्रवण-चें व्याकरण.

(१) प्रश्नाचें स्वरूप—मीं रामकथा काल **श्रवण केली**–यांतील 'श्रवण' याचें व्याकरण काय करावें ? या वाक्यांत मीं कर्ता, व केली हें क्रिया-पद आहे. कर्ता तृतीयान्त आहे, तेव्हां केली हें रूप कर्तरि नाहीं व तें स्त्रीलिंगी असल्यानें भावेही नाहीं, हें निश्चित होय. अर्थात्, तें कर्माप्रमाणें चालणार. कर्म पाहतां 'श्रवण' हें दिसतें. प्रश्न–' काय करणें ? ' उत्तर–' श्रवण करणें '. बरें क्रियापदाचें रूप पहावें, तर तें स्त्रीलिंगी आहे, व कर्म–श्रवण हें नपुंसक-लिंगी आहे; तेव्हां हें उघड आहे कीं, येथें क्रियापद श्रवण-प्रमाणें चालत नाहीं. अर्थात्, रूपदृष्ट्या तरी श्रवण हें कर्म ठरत नाहीं. मग कर्म कोणतें ? केली

याशीं लिंगाचे बाबतींत साधर्म्य दाखविणारा कथा हा शब्द येथें आहे; व तो साक्षात् नसला, तरी परंपरेनें **केली** याशीं अन्वित आहे. यावरून असें ठरतें कीं, रूपदृष्ट्या कथा हें केली-चें कर्म होय; व व्याकरणशास्त्र प्रायः शब्द**रूप**-प्रधान असल्यानें, कथा हेंच कर्म मान्य करणें प्राप्त आहे; तरी पण येथें असलेला रूप व अर्थ यांचा विसंवाद कसा मिटवावा ? श्रवण म्हणतें ' मी **अर्थतः कर्म** आहें, ' तर कथा म्हणते ' मी **रूपतः कर्म** आहें. '

(२) **संस्कृताचा दाखला**—वरीलसारखा विसंवाद संस्कृतांत मिळाल्यास पाहूं. 'रामः क्रीडितुं आरभते,'– 'नक्षत्राणि गणयितुं इच्छति. ' या वाक्यांतील (अर्थतः) कर्में क्रीडितुं व गणयितुं हीं हेतुवाचकें आहेत. काय आरंभितो ? क्रीडितुम्. या वाक्यांचें प्रयोगान्तर केल्यास अशी रचना सिद्ध होते–रामेण क्रीडितुं आरभ्यते,–नक्षत्राणि गणयितुं इष्यन्ते. येथें इष्यंते व आरभ्यते हीं रूपें कर्मणि आहेत, हें सिद्धच आहे. करितां त्यांचें साधर्म्य कर्माशीं असलें पाहिजे. असे धर्म कोणते, कीं जे क्रियापदाला कर्मापासून मिळतात ? पुरुष व वचन. ' इष्यन्ते ' हें रूप नक्षत्राणि याशीं पुरुषवचनांचे बाबतींत सधर्म आहे; तेव्हां तेंच वाक्यांतील कर्म ठरतें. पण हें पूर्वींचे विधानास विरुद्ध आहे. कर्तरि प्रयोगावरून आपण गणयितुं हें कर्म ठरविलें; पण येथें कर्मणि प्रयोगांत पुरुषवचनांचे कसोटीनें (जी कसोटी प्रत्यक्ष डोळ्यांला पटण्यासारखी आहे,) नक्षत्राणि हें कर्म ठरतें. अर्थात् प्रत्यक्ष कसोटीनें खरें ठरलें तेंच खरें कर्म. सारांश, येथें–रामः नक्षत्राणि गणयितुं इच्छति–या कर्तरि वाक्यांतही नक्षत्राणि हेंच कर्म अन्ततः सिद्ध होतें.

आतां अर्थदृष्ट्या नक्षत्राणि-चें इच्छति-शीं नातें काय आहे ? इच्छति-चें कर्म गणयितुम्, व त्याचें कर्म नक्षत्राणि; म्हणजे नक्षत्राणि हें कर्माचें कर्म, किंवा शिष्य-प्रशिष्य या शब्दद्वन्द्वाप्रमाणें, **प्रकर्म** होय. नक्षत्राणि हें प्रकर्म व क्रियापद इच्छति, हीं ' गणयितुं ' या शब्दानें अंतरित आहेत. यावरून नक्षत्राणि यास **सान्तर** कर्म असेंही म्हणतां येईल. निरंतर किंवा संनिहित कर्म टाकून, इच्छति-नें नक्षत्राणि हें कर्म म्हणून कां बरें घेतलें ? उत्तर-कर्म किंवा कर्ता होणें, हा सामान्यतः सव्ययाचा अधिकार; येथें तर कर्मस्थानीय गणयितुं हें अव्यय, अतः कर्मपद होण्याला अप्रशस्त; तेव्हां, क्रियापदानें त्याला अमान्य करितांच त्यानें आपलें कर्म, बापानें प्रतिनिधी म्हणून लेकास पुढें

करावें त्याप्रमाणें, नक्षत्राणि हें पुढें केलें; इच्छति यानेंही तें पतकरिलें. सारांश, "धातुज अव्ययावर कर्मत्व स्वीकारण्याचा प्रसंग आल्यास, असा प्रसंग तें यावच्छक्य टाळितें."

रामेण क्रीडितुं आरभ्यते—या वाक्यांत मात्र क्रीडितुं हें अकर्मकधातूत्पन्न, अर्थात् कर्महीन असल्यानें, त्यासच प्रथमान्त बनून वाक्यनायक (Subject) व्हावें लागलें आहे. येथें जातां-जातां विद्यार्थ्यानें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, आरभ्यते हें जरी अशा ठिकाणीं, अकर्मक हेतुवाचकाशीं अन्वित असतांना, तृतीय-पुरुष एकवचनी असणार, तरी तें भावेरूप नाहीं. संस्कृतांत सकर्मक धातूला भावे प्रयोगच नाहीं. क्रीडितुं हें येथें वाक्यनायक आहे; केवळ तें अव्यय असल्यानें नित्य एकवचनीच राहणार. कर्तरि प्रयोगांत त्याची विभक्ति द्वितीया होती, तर कर्मणि प्रयोगांत ती प्रथमा असणार, तृतीया असणार नाहीं.

असो; कर्म म्हणून कर्मणि प्रयोगांत येणारें वाक्यनायकत्व हेतुवाचक टाळतें, म्हणून वर सांगितलें. तसेंच तें कर्ता या नात्यानें येणारें वाक्यनायकत्वही यावच्छक्य टाळतें.

दुर्जनबहुले जगति सतः क्षेमेण जीवितुं सुखम् न अस्ति ।

दुर्जनबहुले जगति सतः श्रेयांसि भोक्तुं सुखानि न सन्ति ।

येथील वाक्यांत अर्थतः हेतुवाचकें कर्तें आहेत, अर्थात् तीं दोन्हीं कर्तृ-पदत्व टाळण्याचा प्रयत्न करणार; पण त्यांतील सकर्मकधातुजासच तें साधलें आहे, अकर्मकोत्पन्नास स्वतांच कर्ता बनावें लागलें आहे. अस्ति–चा कर्ता जीवितुं, तर सन्ति–चा श्रेयांसि. (सतः = सज्जनास, बहुल = भरलेलें)

सारांश, येथें नियम निघतो तो—

कर्तृता कर्मता वा चेत् स्यात्सकर्मकधातुजे ।
प्राप्ताव्ययेऽर्थतः, स्थाप्या तस्य कर्मणि रूपतः ॥

अर्थ—सकर्मकधातूत्पन्न हेतुवाचक अर्थतः कर्ता किंवा कर्म असल्यास हे दोन्ही धर्म वाक्यरचनेंत त्याचे कर्मांत प्रविष्ट करावे.

(**३**) हा अर्थावर रूपाच्या कुरघोडीचा दाखला मराठीस लावून पाहतां असें दिसतें कीं, '**मीं** कथा श्रवण केली,' या वाक्यांत श्रवण हें अर्थदृष्ट्या कर्म, तर कथा हें रूपदृष्ट्या कर्म. व्याकरण हें शास्त्र रूपपर असल्यानें, कथा यासच कर्मत्वाचा मान मिळणार. विशिष्ट नांव देणें तर कथा हें ' सान्तर कर्म ' म्हणावें.

(४) प्रस्तुत वाक्याचा पदसंमर्श—**मीं** प्रथम पु. वा. सर्वनाम, पुं. एकवचन, तृतीया, कर्ता केली–चा. **कथा**–सा. नाम, स्त्री. एकव., प्रथमा, (सान्तर) कर्म केली–चें. **श्रवण**–भाववाचक नाम, न. लिं., ए. व., प्रथमा, **भूतपूर्व**–कर्म केली या क्रियापदाचें.

---

६ 'हें' या सर्वनामाचा प्रयोग [खंडनपर].

१ '**क्षमा हें शूरास भूषण आहे**' या वाक्यांत हें-चे जागीं **ही** ठेवतां येईल काय? (१) साहजिकपणें बोलूं जातां वरील वाक्यांत आपण **हें**-च वापरितों. (२) मराठी वैयाकरण रा. रामभाऊ जोशी यांचें म्हणणें आहे कीं, वरील वाक्यांत **ही** पाहिजे; कारण, ते म्हणतात, क्षमा या स्त्रीलिंगी नामाबद्दल येणारा शब्द स्त्रीलिंगी पाहिजे.

२ **संस्कृताशीं तुलना**—

(क) **तां** रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले ।
यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः ॥

(ख) निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं **स** उद्घनः (अमरकोश).

(ग) यस्मिन् काष्ठेऽन्यानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते **तद्** उद्घनः ।
(उद्घनोऽत्याधानम्–या सूत्रावरील दीक्षित-वृत्ति)

(घ) कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् । (पाणिनि)

या उदाहरणांचा अर्थ—(क) जो तारकापुंज गाडीसारखा आहे **ती** रोहिणी समज. (ख) ज्या लाकडावर ठेवून लाकूड ताशितात **तो उद्घन** होय. (ग) ज्या काष्ठावर ठेवून दुसरीं काष्ठें ताशितात **तें** (काष्ठ) उद्घन (पुं.) होय. (घ) कर्माचे द्वारां ज्या पुरुषाशीं (कर्ता) संबद्ध होतो **तो** (पुरुष) संप्रदान (न.) होय. येथें तद् हें सर्वनाम अनुवादक असतांना पहिल्या दोन वाक्यांत विधेयाशीं सधर्म आहे, तर शेवटच्या दोन वाक्यांत अनुवाद्याशीं सधर्म आहे.

३ आतां या **प्रयोगांचे घटनेचा विचार** करूं.

'क्षमा हें भूषण आहे'—असें म्हटल्यास 'हें' विधेयप्रधान ठरतें; 'क्षमा ही भूषण आहे',–असें म्हटल्यास 'ही' उद्देश्यप्रधान ठरतें. (प्रस्तुत वाक्यांत क्षमा उद्देश्य व भूषण विधेय आहे.)

यावरून सहज निकाल लागतो तो असा कीं, ज्यास प्राधान्य असेल तद्नुरूप 'हें'-चें रूप ठेवावें.

४ **द्विविध प्राधान्य**—(क) पर्प हा (पुंलिंग) शब्द एखाद्या मुलाचे वाचनांत आला. त्याचा बोध न झाल्यानें, त्यानें गुरूस प्रश्न केला–पर्प म्हणजे काय ? उत्तर–**पर्प तो** होय कीं, ज्यावर (गाड्यावर किंवा पीठावर) बसून पांगळे हिंडतात. (ख) एका मुलानें पांगळ्याला गाडींत बसून हिंडतांना पाहिलें. त्यानें जिज्ञासेनें गुरूस विचारिलें, ज्या या गाडींत पांगळा बसला आहे तीस काय म्हणतात ? उत्तर–ज्या गाडींत बसून पांगळे हिंडतात **ती पर्प** होय. सारांश–वाक्यांतील उद्देश्याचे किंवा विधेयाचे प्राधान्यावर,–हें प्राधान्य पूर्वप्रश्नद्वारां व्यक्त होतें,–'हे' चें रूप अवलंबून राहील. म्हणूनच अमरसिंह व भट्टोजी दीक्षित यांचे उद्‌घन शब्दाचे व्याख्यांत, शब्द तेच असतां तद् याचे लिंगांत भेद दृष्टीस पडतो. दीक्षित (काष्ठ) उद्देश्य यास प्राधान्य देतात, तर अमरकार उद्‌घन या विधेयास प्राधान्य देतात.

वरील विवेचनावरून पुढील गोष्ट ठरते—प्र० शूराचें भूषण कोणतें ? उत्तर—क्षमा **हें** शूराचें भूषण आहे. प्र० क्षमा काय आहे ? उ० क्षमा **ही** शूराचें भूषण आहे. अशा रीतीनें दोन्ही प्रयोग शुद्ध आहेत.

५ **प्रासंगिक विचार**—प्रस्तुत वाक्यांत 'हें' हें काय आहे ? सर्वनाम तर आहेच; पण कसलें ? दर्शक नव्हे; कारण–कोणती क्षमा ?–असा प्रश्नच संभवत नाहीं. क्षमा एकच; तिच्यांत संख्याभेद, किंवा जवळची, दूरची, इत्यादि देशभेद संभवत नाहीं. तेव्हां ती 'हें' यानें दर्शविण्याचें प्रयोजन नाहीं. येथें 'हें' वस्तू दाखवीत नाहीं, तर नामानें दाखविलेल्या वस्तूबद्दल कार्य करितें; तें दर्शक नसून दर्शित वस्तूचे जागीं राहतें. 'हें भूषण' म्हणजे कोणतें ? हें काय ? तर क्षमा, दुसरें कांहीं नाहीं. लांबची कीं जवळची ? याचें उत्तर 'हें' देत नाहीं, तर केवळ क्षमा या वस्तूबद्दल प्रतिनिधीचें काम बजावतें. 'हें' फूल तांबडें आहे ' या ठिकाणीं 'हें' चें लक्ष्य पुढें आहे. 'फूल हें वृक्षास शोभा देतें, ' या वाक्यांत हें प्रतिगामी (मागें वळलेलें) आहे.

अशा रीतीनें ठरतें कीं—(१) नामोत्तर लागलेंच येणारें 'हें' प्रतिगामी किंवा अनुवादक सर्वनाम आहे; व (२) त्याचें लिंगवचन प्राधान्यानुसार, उद्देश्य किंवा विधेय यांपैकीं एकाप्रमाणें असतें. अशा ठिकाणीं 'हें' एखादी वस्तू दाखवीत नाहीं, तर मागील नामानें बोधित वस्तूचा अनुवाद करितें. एवंच अशा ठिकाणीं 'हें' हें **अनुवादक सर्वनाम** सिद्ध होतें.

७. अनादि = अ + नादि कीं अन् + आदि ?
[खंडनपर]

(१) **शंकास्वरूप**—अनादि, अनीश्वर, अनुष्ण इत्यादि शब्द, अ हें नकारार्थी अव्यय आदि, ईश्वर, उष्ण इत्यादि स्वरादि शब्दांस लागून बनले आहेत. येथें रा. पावशे अशी शंका काढितात कीं येथें अ व पुढील शब्द यांमध्यें घुसणारा न् हा कोणाला लावावा ? अ-ला कीं पुढील शब्दाला ? पण जोंपर्यंत दोहोंपैकीं कोणालाही लाविला तरी भाषेंत रूपभेद किंवा अडचण कांहींच होत नाहीं, तोंपर्यंत तो कोणालाही लाविला तरी सारखेंच. तरी पण तर्कदृष्ट्या तो कोणाला लावणें उचित आहे, व तें कां, याचा विचार खालीं करूं.

(२) **व्याकरणाचें प्रयोजन**—विश्व शब्दाचें ष. ब. वचन बनवितांना तो शब्द व प्रत्यय आम् यांचेमध्यें शिरणारा स् हा प्रत्ययालाच चिकटविला पाहिजे, शब्दास नव्हे, एरवीं इष्ट रूप (विश्वेषाम्) याची सिद्धी होणार नाहीं. अशी एखादी अडचण वरील शब्दांत न् मागील अ–स जोडण्याचे मार्गांत रा. पावशे यांस दाखवितां आली नाहीं, हें उघड आहे. इष्टरूपसिद्धि व अनिष्टरूपनिवारण हें व्याकरणांतील रूपप्रयोजन असल्यानें, त्यास बाध येणार नसेल तर, विशिष्ट आगम कोणास झालेला मानावा याबद्दल आग्रह धरण्याचें कारण नाहीं. आह इत्यादि पांच रूपें जुन्या उपयोगांत नसलेल्या अह् या स्वतंत्र धातूचीं अवशिष्ट आहेत, असें म्हटलें काय, किंवा ब्रू धातूच्या वैकल्पिक आदेशावरून होतात असें म्हटलें काय, सारखेंच. ज्याला जो मार्ग इष्ट वाटेल तो त्यानें स्वीकारावा. आतां या बाबतींत पाणिनीहून भिन्न-मत झाल्यानें, तद्विषयक आदर कमी होतो, अशांतील प्रकार मुळींच नाहीं. सारांश, इष्टरूपसिद्धि हेंच अशा बाबतींत प्रमाणभूत तत्त्व मानिलें पाहिजे.

(३) **व्यवहारदृष्टी**—अनादि यांत आदि हा अवयव सार्थ आहे. त्यास भाषेंत स्वतंत्र अस्तित्व आहे. नादि याचा प्रकार याचे उलट आहे. त्यास भाषाशास्त्रांतच स्थान आहे, वैयाकरणांतच फक्त त्याला अर्थ व किंमत, इतर लोकांना त्याची जाणीवही नाहीं. अशा स्थितींत अनादि शब्दाचा विग्रह अ + नादि असा मानणें म्हणजे एक अवयव सार्थ असलेला, त्यासही अनर्थक

करण्यासारखें आहे. सामान्य व्यवहारांत मनुष्य असेंच म्हणेल कीं आदि हा शब्द अर्थयुक्त आहे, तो तसाच राहूं द्या. दुसरा अ हा मूळचाच स्वतोऽर्थशून्य आहे, तोच आणखी अन् या रूपानें तसा राहूं द्या. आमचा आदि शब्द स्वतोऽर्थवान् आहे तो आम्ही विकृत होऊं देणार नाहीं. करितां आम्ही अन् + आदि असाच पदच्छेद करणार. शिवाय न (न् + अ) मधील शिलकी न् अ-मध्येंच मिळणें साहजिक दिसतें.

(४) **शास्त्रदृष्टी**—आतां प्रश्न असा कीं ही साहजिक सरणी भगवान् पाणिनीनें कां आदरिली नाहीं ? याचें उत्तर—पाणिनीचें हेंच चिकीर्षित होतें कीं रूपसिद्धि जितकी संक्षिप्त, देतां येईल तितकी द्यावी. 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः-हें तत्त्व त्यानें अंगीकारल्यानें त्याचे कृतीस व्यवहारवादी दृष्टीनें नसता कृत्रिमपणा आला आहे, पण त्यास उपाय नाहीं. जी दृष्टी एकदां स्वीकारिली तदनुसारच वागणें कोणासही योग्य. येथें पाणिनीला निसर्गदृष्टी टाकण्यास लाघवादर कारण झाला असावा. (इन्नन्तः पुंलिङ्गः करिन्-शब्दः इत्यादि–मध्यें) इन्+अन्त=इन्नन्त, असें रूप इष्ट आहे. हें न्–द्वित्व कोणत्या नियमानें होतें ? ' ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्,-' या नियमानें मूळच्या न्-ला दुसरा जोडीदार मिळून, द्वित्व प्राप्त होतें. हें स्वकृत शास्त्रच पाणिनीच्या आड आलें आसावें. अ-न्-आदि यांतील न् मागील अ-ला जोडला तर अन् सिद्ध होऊन अन्नन्त या धर्तीवर अन्नादि रूप प्रवृत्त होणार; पण तें तर भाषेंत अनिष्ट. करितां हें अनिष्ट रूप टाळण्याकरितां न् पुढलि स्वरास जोडण्यांत आला असावा. सारांश स्वकृत न्–चे द्वित्वाचा नियम येथें लागू होऊं नये, म्हणूनच पाणिनीला अनादि यांतील नकार पुढील स्वरास जोडावा, अशी चमत्कारिक दिसणारी व्यवस्था करावी लागली असावी. ही व्यवस्था लावण्यांत, तदभावीं न्-चे द्वित्वाशिवाय अन्यही कांहीं अनिष्टप्राप्ती होत असल्यास तीही पाणिनीस प्रेरक झाली असावी.

(५) **अन्यभाषांचा दाखला**— संस्कृतांत (नकारार्थी) अकाराचा पुढील स्वराशीं संधि होऊं नये म्हणून मध्यें न् प्रविष्ट होतो. असाच कांहींसा प्रकार इंग्रजींतही आढळतो. A चा उच्चार पुढील स्वरापूर्वी करणें कांहींसें जड जातें म्हणून a हें article व पुढील स्वर यांचेमध्यें n प्रविष्ट होतो. हा n मागील article मध्यें मिळून an असा शब्द तयार होतो. **a** cow,

an ox वगैरे प्रयोगांत ही गोष्ट दिसून येते. ग्रीक भाषेंतही anarchy, apathy इत्यादि शब्दांत निषेधक a-चे स्थानीं स्वरापूर्वी an असें न्-विशिष्ट रूप आलेलें आढळतें. अशा ठिकाणींही वैयाकरण a चा an होतो असें मानितात, न् पुढील शब्दास लावीत नाहींत.

(६) **सारांश**-पाणिनीनें संक्षेपदृष्टी अंगीकारिली असल्यानें, तिचे विरुद्ध स्वाभाविक दृष्टी आल्यास, ती स्वाभाविक दृष्टी त्यानें बाजूस सारिली आहे, हें योग्यच आहे. अशाच कारणामुळें अनीश्वर या सारख्या शब्दांत 'न्' पुढील स्वरास लावावा असें पाणिनीनें उपदेशिलें आहे. पण तेवढ्यावरून न् पुढील स्वरास लावणें हें, निदान मराठींत तरी, स्वाभाविक व योग्य असें कोणी मानण्याचें कारण नाहीं. संक्षेपासिद्धीस तें अनुकूल एवढेंच म्हणतां येईल. सारांश-पाणिनीचे कृतींत स्वाभाविकतेपेक्षां संक्षिप्ततेस किंमत अधिक आहे हें लक्ष्यांत ठेवून त्याचे कृतींत सर्वत्रच स्वाभाविकपणा पाहण्याचा प्रयत्न करणें अयोग्य होय; ही गोष्ट अभ्यासकांनीं लक्ष्यांत ठेवावी.

---

८ संस्कृत भाषा व संधीची उपयुक्तता [खंडनपर]

१. वरील विषयावर रा. ल. द. जोशी, वकील, यांनीं आपल्या पत्रांत लेख लिहिला आहे. त्याचा विचार येथें करितों. त्यांचीं विधानें मुख्यतः अशीं—

(क) संस्कृतांतील संधी उच्चारसौकर्याकरितां प्रवृत्त झाले आहेत. (ख) त्यांनीं उच्चार कठिनतर होतां कामा नये. (ग) संधीनें लाघव साधिलें पाहिजे. (घ) कांहीं संधी उच्चारितां येत नाहींत, व कांहीं तर लिहितांही येत नाहींत. (ङ) संस्कृत भाषा बोली असतांना कांहीं संधी प्रचारांत आले असावे. व (च) या नैसर्गिक संधींच्या साम्यानें इतर संधिनियम पंडितांनीं तयार केले असावे. (छ) सध्यांचे वाङ्मयांतील संधि अनैसर्गिक व कृत्रिम आहेत. (ज) त्यांनीं उच्चारसौकर्याची हानि होते व वर्णविस्तारही होतो. (झ) संधीमुळें कधीं-कधीं अर्थविपर्यास होतो. (ञ) प्रस्तुत संधी बोलतांना होणारे नाहींत. (ट) येथें दर्शित केलेल्या मतांना रा. तात्यासाहेब केळकर व संस्कृतज्ञ प्रि. राजवाडे यांची संमति आहे. या गोष्टींचा विचार येथें करूं.

२. **संधि हा शब्द** सम् + धा यावरून बनला आहे. येथें धा म्हणजे ठेवणें व सम् म्हणजे एकत्र, चांगल्या रीतीनें. या घटनेवरून संधी याचा अर्थ

सामान्यतः 'उत्तम प्रकारें ठेवणें किंवा जोडणें' असा होतो. जोड म्हटला म्हणजे पूर्व व पर हे दोन्ही भाग कांहींसे विकृत व्हावयाचे, कधीं-कधीं एखादाच होईल. ही विकृति किंवा फरक सुखोच्चारार्थच असल्यामुळें तिच्या योगानें उच्चारसौकर्यच लाभावें, उच्चारकाठिन्य प्रवृत्त होऊं नये. एखाद्या वर्णाची भर पडल्यास ती सुलभ उच्चारणासाठींच पडणार, एरवीं पडणें शक्य नाहीं.

३. संनिहित असलेल्या दोन शब्दांचा सहोच्चार बोलतांना होत असल्यामुळें तो सर्वच भाषा बोलणारांच्या तोंडीं असावयाचा. तो जसा संस्कृतांत, तसाच मराठींत, तसाच इंग्रजींतही आढळतो. मी जातों आहे, याचा उच्चार आपण प्रौढ व्यवहारांत जातोंहें, व सामान्य व्यवहारांत मी जातोय् असा करितों. I will याचा संक्षेप संलापनामध्यें (colloquially) I'll असा होतो. I would चें उच्चारण I'd असें लिहिण्यांत येतें. येथील मराठींतील व इंग्रजींतील संधि किंवा धावते उच्चार **सोपा उच्चार किंवा संक्षेप** यांस धरूनच आहेत. असेच ते संस्कृतांतही असतात, व असावयाचेच. कारण निसर्ग हा सर्वच भाषा बोलणारांच्या संबंधांत एकच असणार. यावरून (क) **उच्चारसौकर्य** हा संधीचा हेतु आहे हें समर्थित होतें.

४. (ख) **उच्चारकाठिन्य** व (ग) **संक्षेपविरोध** हे संधीमुळें उत्पन्न होतात, ही गोष्ट चमत्कारिक भासते. रा. जोशी यांनीं त्यांचीं उदाहरणें दिलीं असतीं तर विचार करण्यास सोपें झालें असतें. इतर गोष्टींसंबंधींही माझा असाच प्रतिवाद (= तक्रार) आहे. पुष्कळशीं विधानें उदाहरणरहितच रा. जोशांनीं दिलीं आहेत. या उदाहरणाभावीं मीच त्यांचीं ईप्सित उदाहरणें मनानें कल्पून तद्विषयक लिहितों (१) अस्मिन् + अरण्ये = अस्मिन्नरण्ये-, येथें आगंतुक वर्ण न् आलेला दिसतो; पण हा वर्ण जरी अधिक असला तरी तो नैसर्गिक दिसत असल्यानें, सोप्या उच्चारणाला विरोधी नसावा. सुलभोच्चारता व संक्षेप यांचा विरोध आल्यास आपली जीभ संक्षेपाचा बळी देऊन सुखोच्चारताच साधणार; मान्य. पण येथील न्-ची भर निसर्गानुरूप आहे काय ? तशी ठरल्यास ही वाढ स्वीकारणेंच योग्य. इतर भाषांत ह्या वाढीच्या नैसर्गिकतेस आधार मिळतो. Run + ing = Running असें रूप आपणांस परिचित आहेच. तान् + आगमान् = तानागमान्. यांत आगंतुक न् प्रविष्ट होत नाहीं. असाच प्रकार Moaning यांतही आढळतो. Run

मध्यें **न्-चे पूर्वी-ऱ्हस्व स्वर** आहे व Moan मध्यें (उच्चारतः तरी) दीर्घ स्वर आहे. या स्वर-भेदावर न्-चा प्रवेश अवलंबून आहे. बराबर हीच स्थिति संस्कृत उदाहरणांतील न्-संबंधीं आहे. अर्थात् अनेकधा परस्परभिन्न अशा भाषांत शब्दजोडपद्धति (अर्थात् संधिविधान) एकच आढळल्यास ती स्वाभाविक मानिलीच पाहिजे, व म्हणून ती सुखोच्चारपोषकच असणार, अर्थात् तद्विरुद्ध कुरकूर करण्याचें कारण नाहीं.

५. कदाचित् सुगण् + सु = सुगण्ट्सु येथील व्यंजनाची वाढ रा. जोशांनीं अपवाद्य गणिली असावी; पण ही वाढ सुद्धां इतर भाषांत आढळते. अर्थात् ती नैसर्गिक असून इष्ट व ग्राह्य अशीच असणार. numBer, genDer या शब्दांतील स्थूल-मुद्रित वर्ण आगंतुक आहेत. त्यांना मूळ लॅटिन शब्दांत आधार नाहीं. जसा इंग्रजींत, तसा मराठींतही, अनुनासिकापुढें तद्वर्गीय व्यंजनाचा प्रवेश आढळतो. आम्र-आंबा, ताम्रकुट्ट-तांबट, अम्ल-अंबट, तुमुल-तुंबळ इत्यादि ठिकाणीं ब् सर्वथा आगंतुक आहे. तेव्हां या दोन (न्-ब्-आगमांच्या) उदाहरणांवरून संधीमुळें वर्णांचा पाल्हाळ विनाकारण होतो, हें रा. जोशी यांचें म्हणणें निर्मूल ठरतें.

६. रा. जोशी म्हणतात—(ङ, ञ, च, छ) कांहीं संधी बोलतांना होतात, ते ग्राह्य; पण त्यांच्या धर्तीवर बनविलेले विद्यमान संस्कृतांतील संधी त्याज्य होत. येथेंही मूळ संधी कोणते व त्यांची नक्कल असलेले कोणते, हें मुळींच सांगितलेलें नाहीं. तसें सांगितलें असतें तर 'हा सूर्य, हा जयद्रथ' या न्यायानें भ्रमाचें माप प्रत्यक्ष पदरांत टाकतां आलें असतें. तदभावींही मी असें सुचवितों कीं, रा जोशी यांनीं एक तरी विद्यमान संस्कृतांतील संधि असा दाखवावा कीं, ज्याचें मूळ निसर्गांत नाहीं, नैसर्गिक उच्चारप्रवृत्तीवर जो आधिष्ठित नाहीं. मी असें म्हणण्यास व तसें सिद्ध करण्यासही सिद्ध आहें कीं **विद्यमान संस्कृतांतील प्रत्येक संधि स्वाभाविक आहे.** थोडीं उदाहरणें घेऊन ही गोष्ट विशद करितों. देवडीवरचा भय्या वाड्यांत शिरणाऱ्या मनुष्यांस वारंवार 'मत् जाव' असें म्हणतो. याचा एकत्र उच्चार मज्जाव असा होतो. एवढेंच नव्हे, प्रवेशबंदी अशा अर्थीं मज्जाव असा शब्दच आपण योजितों. हा संधि होऊन बनलेला शब्द आपण आदरितों; मग पङ्कात् + जायते=पङ्काज्जायते या संधीबद्दल विरोध कां असावा? सत्+जन=सज्जन

असा शब्द आपणांत आहेच. **बुधकरांचा हौद** याचा उच्चार वारंवार **भुतकरांचा हौद** असा ऐकण्यांत आहे. येथें ध–मधील महाप्राणत्त्व पूर्वीच्या अक्षरांत शिरलें; ही अशी परागति आपण स्वीकारतों. मग दोह्+सि=धोक्षि यांतील हकाराचें प्रतीचीन गमन आपण अपवाद्य कां मानावें? एक + अर्ध = **एकार्ध** याचें हिंदी रूप **एकाध** व मराठी रूप **एखाद** असें आहे. येथें सुद्धां हकार–तत्त्व मागें सरकलें आहे. संस्कृत प्रस्तर, हिंदी पत्थर, मराठी फत्तर;--येथेंही हाच प्रकार आहे. असले शब्दप्रयोग आपण राजरोस करितों; मग त्यांसंबंधीं व्याकरणानें सुसंगत नियम दिल्यास त्यास दोष कां द्यावा? अस्तरण-अंथरूण–हंतरूण; यांतील तिसरा उच्चार मुलें करितात. हा उच्चार मुलांचा असल्यामुळें, खास नैसर्गिक आहे. यांतही हकार–मागें सरला आहे. सारांश–हकार मागें जाणें ही गोष्ट स्वाभाविक ठरते. डफ + घाई = डबघाई यांतील, तसाच अर्ध + शेर = अद् + शेर = **अच्छेर**, यांतील नैसर्गिक संधीही बरावर व्याकरणानुसारीच आहेत. या व इतर संधींत निसर्गप्रवृत्तीच प्रतिबिंबित आहे. असल्याच स्वाभाविक प्रवृत्तींचें निश्चित परिछिन्न असें रूप व्याकरणांत दिलेलें असतें. व्याकरण संधिनियम देतें तें स्वतःच्या लहरबाजीमुळें नव्हे; शिष्टांच्या उच्चारांची प्रवृत्ति पाहूनच, केवळ त्यांची नोंद इतरेजनांकरितां व्यवस्थित मर्यादांसह व्याकरण करितें.

७. (ज) व्याकरणसंधीमुळें उच्चार क्लिष्ट होतो, असें जोशी म्हणतात. एखादें उदाहरण ? दिलेलें नाहीं. असें उदाहरण मी अनुमानानें घेतों. स्तुवन्ति + ऋषयः= स्तुवन्त्यृषयः—असलें उदाहरण जोशांनीं लक्षित असावें. हें उदाहरण दुरुच्चार आहे. मान्य (=कबूल). असें उदाहरण व्याकरणानें कां प्रवृत्त करावें ? उत्तर–(१) येथील उच्चार आपणांस साधत नाहीं, पण पूर्वजांस खास साधत असला पाहिजे; पूर्वी पठन-पाठन बहुधा तोंडातोंडींच चालत असे. तेव्हां असलीं उदाहरणें उच्चार्य व श्राव्य अशींच असलीं पाहिजेत. जो उच्चार एकास साधतो तो दुसऱ्यास साधत नाहीं, असें आपण वारंवार पाहतों. कृष्ण-चा उच्चार आपल्यांतील व्यापारी लोक क्रष्ण असा करितांना आपण ऐकतों. ज्ञ-चा उच्चार आपणां महाराष्ट्रियांस साधत नाहीं, हें स्वीकृत केलेंच पाहिजे. मद्रासी लोकांना L, M, N, या वर्णांचे उच्चार साधत नाहींत. याच न्या-

यानें स्तुवन्त्यृषयः यांतील उच्चार आपल्या पूर्वजांस साधत असून, आपणांस साधत नाहीं; पण म्हणून पूर्वकालीन वैयाकरणांस दोष देण्याचें कारण नाहीं. त्यावेळीं तो उच्चार लोकांस साधत होता; म्हणूनच वैयाकरणांनीं त्यास व्याकरणांत मान्यता दिली; स्वतःच्या सासुबाईपणामुळें नव्हे. तरी पण हा उच्चार कांहींसा कठीण आहे; याची जाणीव त्यांस झाल्यामुळें, किंवा असें भविष्यकाळचें अनुमान त्यांनीं केल्यामुळें, येथील संधी त्यांनीं वैकल्पिक ठेविला आहे. येथें स्तुवन्ति ऋषयः असा प्रकृतिभावही व्याकरणसंमत आहे.

८. रा. जोशी म्हणतात, "रामः इच्छति = राम इच्छति. येथें उत्तरत्र संधि करणें शक्य असून व्याकरण करीत नाहीं, हाच प्रकार कवी + इच्छतः येथें. राज्ञी + इच्छा येथें व्याकरण संधी इष्ट मानितें तर प्रस्तुत उदाहरणांत अनिष्ट मानितें. असें एकसूत्रीपणाच्या अभावाचें स्वरूप रा. जोशांस अभिप्रेत असावें. याचें उत्तर—कारणें भिन्न, तर कार्य भिन्न. dine, die, dye या सर्व धातूंच्या अंतीं e आहे. यांचीं रूपें ing–पूर्वीं क्रमानें din, dy, dye अशीं आढळतात. येथें e–चें वागणें एकविध नाहीं. जशी परिस्थिति, तसे संधि. यांत म्हणजे भिन्न–भिन्न परिस्थितींमध्यें एकसूत्रीपणाचा अभाव हाच एकसूत्रीपणा. रविवारीं शाळेंत न जाणें व इतर वारीं जाणें यांत वरवर पाहतां एकसूत्रीपणा दिसत नाहीं. रविवार जसा वार, तसे इतरही वारच. तरीपण रविवारीं शाळेंत न जाणें ही जशी शिस्त, तशीच इतर वारीं न जाणें ही शिस्त असल्यानें, शिस्तीचें पालन हाच एकसूत्रीपणा रविवारीं अनध्यायांत व इतर वारीं अध्यायांत दिसून येतो. सारांश-राम+ईक्षते व उप+ईक्षते येथील पूर्व भागांच्या अन्त्यस्वराची परिस्थिति भिन्न–भिन्न असल्यामुळें ई-पासून एक विलग राहतो, तर दुसरा ई-शीं संलग्न होतो. यामुळें वैयाकरणांच्या पदरीं लहरबाजी मुळींच येत नाहीं. **संधिभेदास परिस्थितिभेद समर्थक आहे.**

९. व्याकरणोक्त संधिनियम हे केवळ निसर्ग–प्रतिबिंबें आहेत, हें वर सांगितलेंच आहे. एतदर्थ आणखी कांहीं उदाहरणें घेऊं. Support, Subject या जोडीमध्यें, पूर्वत्र b चा p झाला आहे. कठोर वर्णापूर्वीं मागील वर्ण कठोर बनला आहे. **जशास तसें** हें संधीचें पंचाक्षरी तत्त्व **येथें** लागू पडतें; Import, Illegal इत्यादि ठिकाणीं पूर्वावयव in यांतील n–चें रूप पुढील वर्णानुसारें विकृत झालें आहे. **मागील पंचम वर्णानें परसवर्ण होऊं पाहणें** हें व्याकरणांत उक्त आहेच. अपूर्व, अनादि या संस्कृत शब्दांत

उत्तरत्र न् प्रविष्ट झाला आहे. हा प्रकार इंग्रजींत A horse, An hour व ग्रीक भाषेंत Apathy, Anarchy अशा शब्दांत आढळतो. दोन स्वर **लागोपाठ** उच्चारणें कोणासही कठीण जात असल्यानें, त्यांमध्यें नकाराचें व्यवधान उत्पन्न करणें, हें वरील तीन भाषांच्या उदाहरणांवरून नैसर्गिक सिद्ध होतें. अशाच नैसर्गिक प्रवृत्ती व्याकरण व्यवस्थितपणें मांडितें. यामुळें वैयाकरण हे जनतेचे उपकारक होत, कोणी तरी लहरबाज तिस्मारखान नव्हत, हें लक्ष्यांत ठेवावें.

१०. येथवर रा. जोशी यांचे म्हणण्याविषयीं सामान्यतः विचार केला. यांत बहुतेक मुद्यांचा विचार आला आहे. शेष मुद्यांचा विचार आतां करितों. रा. जोशी म्हणतात–(घ) कांहीं संधी लिहूनच दाखवितां येत नाहींत. हें कसें, तें जोशीच सांगूं जाणे ! एक वेळ एखादा संधि उच्चारतां येणार नाहीं; पण तो संधि लिहून दाखवितां येत नाहीं, हें मला कल्पनातीत वाटतें. (झ) संधी-मुळें अर्थविपर्यास होतो, अशी रा. जोशी तक्रार करितात; पण कधीं-कधीं अर्थविपर्यास होणें हें सर्वत्रच संभवनीय आहे. अशा ठिकाणीं संदर्भच केवळ निर्वाहक असतो. कांहीं ब्राह्मण अंधेऱ्या रात्रीं नदींतून चालले होते. त्यांतला पुढील ब्राह्मण ओघानें वाहूं लागला. ही आपत्ति आपल्या अनुयायांस कळविण्याकरितां, तो म्हणाला ' गेलों रे गेलों. ' याचा अर्थ ' तो सुरक्षित पलीकडे गेला ' असा अनुयायांनीं केला; व त्याचे पाठच्या अनुयायानें पुढें गमन केलें. तोही वाहवला; व वाहतांना पहिल्याप्रमाणेंच ' गेलों रे गेलों ' असें म्हणाला. त्याच्या मागच्या गृहस्थाचा त्याच्याप्रमाणेंच गैरसमज होऊन तोही पुढें सरला व बुडाला. या क्रमानें सगळे ब्राह्मण नदींत वाहून गेले. येथें बोलणाराच्या अर्थाहून निराळाच अर्थ ऐकणारानें घेतला. येथें संदर्भही बरोबर होता, अज्ञात नव्हता; तरी पण गैरसमज झालाच. असा प्रकार क्वचि-त्कालीं व्हावयाचाच. तो काचित्क म्हणून पतकरिलाच पाहिजे. एवं संदर्भ कळून सुद्धां गैरसमज होऊं शकतो किंवा संभवतो, ही जर गोष्ट खरी, तर संधि केल्यानें अर्थभेद होऊन गैरसमज झाल्यास त्याबद्दल संधीस दोष देण्या-सारखें तें काय आहे ? एवढेंच नव्हे तर उलट, संधीच्या अशा अर्थद्वयप्रसव-क्षमतेमुळें संधि हा कधीं–कधीं उपकारकच गणावा लागतो. पथ्ये **सति** गदार्तस्य किमौषधनिषेवणम् । ? या पंक्तीचे अर्थ, संधीमुळें **असति** किंवा **सति** अशीं पदें घेऊन भिन्न–भिन्न करितां येतात. यामुळें कोणत्या रसिकाचे मनास

कौतुक वाटणार नाहीं ! या ठिकाणीं संधि काव्यास अनुकूल असाच ठरतो. तात्पर्य–संधीनें अर्थभेद होऊं शकतो, ही गोष्ट मला इष्टापत्तीच वाटते. एकाच शब्दरचनेनें अर्थद्वय दर्शविणें हें तर काव्यानुकूलच मानण्यांत येतें.

११. रा. जोशी म्हणतात, (ट) येथील संधिविषयक विचारांना रा. केळकर व राजवाडे यांची संमति आहे. पण हें त्यांचें विधान फारच मोघम आहे. रा. जोशी यांनीं मांडलेल्या प्रत्येक मुद्यास वरील विद्वद्द्वयाची संमति असणें शक्य दिसत नाहीं. तसें असल्यास जोशी यांनीं स्पष्ट शब्दांत तसें लिहावें. रा. जोशी यांचे मुद्दे विद्वत्संमत नाहींत; ही गोष्ट त्यांच्याच पत्रांतील विधानावरून सिद्ध होते. वीस संस्कृतज्ञांपैकीं चौघांनींच उत्तरें पाठविलीं व त्यांतील दोघांचींच नांवें पुढें आलीं आहेत. यावरून काय अनुमान निघतें ? ज्या लोकांनीं उत्तरें पाठविलीं नाहींत त्यांचें मत प्रतिकूल मानण्यास जागा आहे. सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् **न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्** । याच उक्तीचा आदर यांतील बहुतेकांनीं केला असावा.

१२. रा. जोशी यांच्या पत्रांतील एक गोष्ट ग्राह्य दिसते. ती ही कीं, वाक्य लिहितांना त्यांत पदसंधि मुळींच करूं नये. ही गोष्ट प्राथमिक एक-दोन पुस्तकांतून अवश्य पाळावी. असाच उपक्रम दिवंगत प्रि. गोळे यांच्या संस्कृत पुस्तकांत पाहिल्याचें मला स्मरतें. याच पदसंधीच्या अभावाचा अवलंब मीं एका पुस्तकांत केला होता; पण सरकारी विद्याखात्यांतील पुस्तक–परीक्षकांनीं त्या कारणाकरितां तें पुस्तक त्याज्य ठरविलें; तरी पण या गोष्टीबद्दल खटपट करणें अवश्य आहे. अशी खटपट, अर्थात् **मर्यादित क्षेत्रापुरती**, रा. जोशी यांनीं करावी, अशी त्यांस माझी आग्रहाची सूचना आहे. येथील पदसंध्यभाव **केवळ नूतनाभ्यासकांकरितां** असावा, सार्वत्रिक मुळींच असूं नये, तोही फिरून गद्यापुरताच असावा; पद्यांत त्यास स्थान देऊं नये. नाहीं तर संस्कृत काव्य येथून-तेथून सर्वच दुर्बोध होईल. गद्य वाक्यांत संध्यभाव व्याकरणानुमत आहेच. वाक्यांत ज्या ठिकाणीं आपण थांबतों किंवा विराम करितों त्या ठिकाणीं संधि करितांच कामा नये. अशा ठिकाणीं संधि करण्याचा आग्रह धरिल्यास बाणभट्ट कादंबरींतील आठ-दहा पानें लांबलेलें एखादें वाक्य एका दमांत वाचावें लागल्यानें वाक्याच्या समाप्तीच्या पूर्वीं वाचकाचीच समाप्ति व्हावयाची! अर्थात् अशी अनिष्ट गोष्ट व्याकरण कधींच सांगणार नाहीं. तें स्पष्ट म्हणतें—

संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे, वाक्ये तु सा **विवक्षामपेक्षते** ॥

१३. उपसंहार— संस्कृत वाङ्मयांत द्विविध संधि आढळतात,—**पोटसंधि** व **पदसंधि**. रा. जोशी यांनीं योजिलेले आंतरसंधि व बाह्यसंधि हे शब्द चांगलेसे समर्पक नाहींत. या दोन संधींतील भेद कांहीं ठिकाणीं केवळ पारिभाषिक दिसून येतो. वाच्+अ=वाचा हा आंतरसंधि आहे हें उघड आहे. वाच्+भ्याम् येथील संधिही तसाच आहे असें कोणी म्हणेल. पण वस्तुस्थिती अशी नाहीं. कारण येथें वाग्भ्याम् असें रूप सिद्ध होतें, वाज्भ्याम् होत नाहीं. वाचा व वाग्भ्याम् दोन्हीं विभक्तिरूपेंच आहेत. पण दोन्ही निरनिराळ्या संधिनियमांनीं नियमित आहेत. सारांश, दोन संधींमध्यें भेद आहे तो स्थूल नसून कांहींसा किचकट आहे. तेव्हां त्यांचें नामकरण जपूनच केलें पाहिजे.

एकामागून एक उच्चारले जाणारे वर्ण परस्परांच्या सांनिध्यानें नेहमींच सर्वच बोलणारांच्या प्रचारांत विकृत होण्याचा संभव आहे. पण अशा प्रवृत्ती सुद्धां परिस्थितिभेदांमुळें भेद पावतात. जो उच्चार एकाला स्वाभाविक वाटतो तो दुसऱ्याला कृत्रिम भासतो. प्रत्येकाच्या भाषेंत अशा कांहीं प्रवृत्ती असतातच कीं ज्यांच्या योगानें सहोच्चारित वर्ण थोडेफार विकार पावतात. संस्कृत भाषा बोली होती त्यावेळीं आढळणाऱ्या उच्चारांची प्रवृत्ति पाहून तदनुरूप ग्रथित केलेलीं त्याच प्रवृत्तींचीं शुद्ध प्रतिबिंबें म्हणजेच व्याकरणांतील संधिनियम होत, हें मला सांगावयाचें आहे. हें सत्य कोणास आकलन न झाल्यास, तो त्याचा दोष होय; वैयाकरणांचा, आपल्या पूर्वजांचा नव्हे. आपणास वाटणारा दुरुच्चार भिन्न स्थितीमुळें आपल्या पूर्वजांस सुखोच्चार वाटणें, संभवनीय आहे. post या शब्दांत ट्-चे पूर्वीं स्-चा उच्चार इंग्रजास निसर्गाविरुद्ध वाटत नाहीं; पण तो तसा आपल्या जिभेसच वाटून, तीच त्याचा उच्चार पोष्ट् असा करिते. हा उच्चारभेद परिस्थितिभेदावर अवलंबित आहे. एतदर्थ मराठी बोलणारांनीं इंग्रजी वैयाकरणांस, ट्—चे पूर्वीं स-च्या उच्चारास ते हरकत घेत नाहींत म्हणून, दोष देण्याचें कारण नाहीं. आणि खरोखरीच आपण असा दोष देतही नाहीं. हा जो समंजसपणा आपण परकीयांबद्दल दाखवितों, तोच समंजसपणा आपल्या पूर्वजांबद्दल दाखविणें आपला धर्म नाहीं काय ? संस्कृत वैयाकरण व आपण

यांच्यांतील कालांतराचा विचार आपण केला पाहिजे. त्यांची परिस्थिती निराळी, आपली निराळी. या भेदामुळें उच्चारभेद सर्वथा शक्य आहेत; करितां संस्कृत व्याकरणांतील नियमांनीं होणारे **संधी अनैसर्गिक** आहेत, आपल्या **पांडित्याची हौस** पुरी करण्याकरितां वैयाकरणांनीं असे नियम करून ठेवले आहेत, इत्यादि अनुदार आरोप त्यांच्यावर करणें आपणांस शोभत नाहीं. भगवान् पाणिनींचे नियम पाहून पाश्चात्य पंडित केवळ विस्मयस्तंभित होतात व मुक्तकंठानें त्याची प्रशंसा करितात. आधुनिक पारस्परिक भाषाशास्त्रांतील प्रगतीचे मुळाशीं पाणिनिकृत वर्णविकारनियम आधारभूत आहेत, ही गोष्ट विद्वत्संमत आहे.

१४. असो. मुलांना वर्ण शिकविण्याचे दृष्टीनें प म भ असला क्रम सुलभ म्हणून खुशाल आदरावा. पण वैयाकरणांनीं दिलेला प फ ब भ म हा क्रम सदोष मानूं नये. संधि केल्यामुळें अभ्यासूस जड जातें. करितां संधि करूंच नयेत, हें म्हणणें नूतनाभ्यासकापुरतें खुशाल अवलंबावें, एवढेंच नव्हे, अवश्य अवलंबावें; पण हे संधि अभ्यासकाच्या मार्गांत प्रतिबंधक होतात म्हणून त्या संधींविषयीं नियम करणारे वैयाकरण **पंडितंमन्य व लहरबाज** असें म्हणणें मात्र सर्वथा सत्यापलापक आहे, एवढेंच माझें आग्रहाचें सांगणें.

9. What is Case in Grammar, the Form or Sense ?

An answer to this question can best be given only with copious illustrations of different forms, and for this it is necessary to deal with a language, rich in inflection, like Sanskrit, Marathi, or Hindi. English is comparatively poorer in this respect. I shall, however, try as far as possible to tackle the above question with the help of what few instances there may be found in English.

A person given to thinking superficially will at once argue that grammar is for the language, that in a language the sense is more important than the form, and that there-

fore the case should be determined by the sense and not by the form. Before showing the invalidity of this statement, let us consider the general conception of Grammar and the order of the things treated therein.

Grammar first enumerates the several parts of speech, then deals with any changes that the words may undergo, and last of all treats of the sense or use of words, with change of form where it exists. The parsing follows exactly in the wake of this treatment. First it tells the part of speech of a word, then the change of form if any, and lastly the relation of the word with other words, or rather with the *verb-ward* word in the sentence. It is this relation that is often called the sense or use of a word in a sentence. It would thus appear that, whether in the general treatment in Grammar or in parsing, the idea of sense or capacity comes last. In parsing we first take what forms of words there may be, and then see what particular purpose these forms serve in the making up of the sentence. Hence it is but natural to speak of *sense or use of a case*, and not of a particular case because of sense. Sense or use can claim no hand in determining the case of a declinable.

Against the above statement, the following objection may be raised. In examples "(1) *The horse is standing* and, (2) *I ride the horse*"—*the horse* is a nominative in the first, and an objective in the second. Whence this difference of case, the form being the same? The first *horse* is the subject (or the thing spoken about) and therefore it is in the nominative; the second *horse* is the object, and therefore it is in the objective case. Thus the use or sense *decides* the naming of a case. It is the sense that predominates even in Grammar. The sense precedes, and the form or name follows.

All this reasoning of the *sensists* is quite illogical and beside the mark. That the sense names the form is only

half truth. The sense does not name the form in all places. It only decides the name of the form, and that too, only in places where it is common to two or more names. The function of the sense is only अन्यतरत्वनिर्णय, or 'to decide which of the two?'

To be particular, we shall take an example: *No animal is larger than a whale.* Here, by adding 'a whale is large' a clause can be completed after 'than', whence *than* is a conjunction. Grammarians are for calling 'than' a conjunction here. They would admit it as a preposition, only in places where no clause can be completed. Bearing this dogma in mind, let us think of another example: '*As he was a poet sublimer than John.*' Here the clause can be made up as '*than John is sublime,*' whence *than* is a conjunction and John is nominative. Now take the standard example: '*As he was a poet sublimer than me*'. This example differs from the preceding only in having a pronoun in place of the noun. But the form of the pronoun 'me' being proper to the objective case only, grammarians have to call it objective and so to parse 'than' as a preposition. In these two examples, the uses of 'John' and 'me' as constituents of the sentence are quite identical; and hence both should be parsed in one and the same way. But 'me' is parsed as objective. Why? How can sensists explain this discrepancy? They cannot; they are helpless. They must give up the cause of sense and admit that it is the form that reigns supreme in Grammar. No grammarian has ever suggested to call 'me' as nominative, no matter what function it serves in a sentence, thus admitting that use does not determine the name of a form.

We shall take another illustration. In the three sentences:

(i) A nation prospers by industry.
(ii) A nation prospers, if it be industrious.

and (iii) A nation must be first industrious and then only it can prosper.

The senses here conveyed are pretty-much the same; but nobody ever dreams of putting the sentences in one and the same class. If the sense were the criterion in giving names in Grammar, must not the above three sentences receive one and the same name 'simple, complex or compound'?

Thus we have seen that a form is named not in accordance with the office it serves in a sentence, and that the sense decides the name of a form only in places where the form is ambiguous, and that therefore the name of a case of nouns depends on the form it has assumed. In short we may say that The Form is the Case.

---

१० द्वितीयावाद [अथवा विभक्तींची संख्या].

१. **प्रश्नाचें महत्त्व**—द्वितीयावाद म्हणजे द्वितीयेविषयीं वाद, 'द्वितीया सहधर्मिणी' असें अमरकोश सांगतो. तेव्हां हा वाद कोणासही जिव्हाळ्याचा वाटणार; म्हणून आपणही येथें त्याचा विचार करूं. याचा निर्णय निष्पक्षपात व्हावा म्हणून, त्याविषयीं कोणताही ग्रह अगोदर मनांत न आणितां व म्हणूनच इतर व्याकरणकारांचींही नानाविध परस्परविरोधी मतें न पाहतां, आपण त्याची वाट पायरीपायरीनें आक्रमूं; मग ती वाट आपणास कोठेंही नेवो.

२. **वादाचें स्वरूप व विवेचनाचीं प्रमाणें व दिशा**—मराठी भाषेचे व्याकरणांत द्वितीया विभक्ति आहे कीं नाहीं? किंवा ती मानावी कीं नाहीं? हें या वादाचें स्वरूप आहे. प्रस्तुत प्रश्न सोडविण्यास इतर भाषांकडे पाहणें जरूर आहे. आपणास परिचित भाषा म्हणजे सामान्यतः संस्कृत व इंग्रजी या होत. (१) यांतील संस्कृत मराठीशीं सजातीय व इंग्रजी विजातीय आहे. (२) संस्कृत रूपसंपन्न आहे, तिच्यांत एका शब्दाचीं वाक्यांत अनेक रूपें होतात. मराठींतही शब्दाला विकार होऊन वाक्यांत त्याचीं विविध रूपें होतात. उलट इंग्रजींत रूपांचें दारिद्र्य आहे. (३) संस्कृत भाषेचें

व्याकरणशास्त्र विशेष कमावलेलें आहे. इंग्रजींत व्याकरणाचा विचार, तें केवळ भाषेचें नोकर, या नात्यानेंचं प्रायः केला जातो. अर्थात् तें व्यावहारिक आहे, शास्त्राधिष्ठित नाहीं. करितां व्याकरण-विषयांत मराठीस मार्गदर्शक होण्याचा अधिकार संस्कृताचाच सिद्ध होतो. साजात्य, साधर्म्य व शास्त्रशुद्धि या वरील कारणांमुळें पुढील विवेचनांत संस्कृतास अग्रमान दिला आहे. मधून-मधून इंग्रजीचा दाखला घेतलाच तर तो प्रमाणांतरांनीं सिद्धपूर्व अशा गोष्टीचे पुष्ट्यर्थच होय. (१) मराठी व संस्कृत या दोन्ही भाषांस साधारण असलेल्या सर्व गोष्टींत संस्कृताचा कित्ता गिरविणें (२) रूढीला यावच्छक्य मान देणें, (३) तर्कशक्तीस अनुसरणें, व (४) अभ्यासकाची सोय पाहणें. हीं चतुर्विध तत्त्वें पुढील विवेचनांत सारासारविचारानें (यथोत्तरं बलीयः) 'एकाहून एक पुढील बलवत्तर' अशीं मानिलीं आहेत. विभक्ति म्हणजे काय? या प्रश्नाचें उत्तर प्रथम व्याख्यारूपानें न देतां, त्या व्याख्येस आधारभूत जी वस्तुस्थिती तिचाच विचार आपण करूं. कारण कोणत्याही वादांत अंतिम निर्णय हा वस्तुस्थितीवरूनच होणार. याचकरितां या विषयावरील मराठी वैयाकरणांच्या मतांमतांतरांचा गलबला येथें देत नाहीं. यानें अभ्यासक केवळ भांबावून जाणार.

३. **संस्कृतांतील वस्तुस्थिति** कशी बनली याचा विचार-'वन' शब्दाच्या द्विवचनांत 'वने वनाभ्याम् वनयोः' अशीं तीनच रूपें आढळतात. हीं सर्व भिन्नभिन्न विभक्तींचीं गणिलीं जातात. म्हणून द्विवचनांत विभक्ति जास्तींत जास्त तीनच असणार. येथें रूप म्हणजे विभक्ति, हेंच तत्त्व ठरणार. बहुवचनांत 'वनानि वनैः वनेभ्यः वनानाम् वनेषु' अशीं पांच रूपें आहेत. करितां येथें विभक्ति पांच ठरणार. एकाच शब्दाच्या निरनिराळ्या वचनांत विभक्तींचा मेळ पाहिजे, हें उघड आहे. हा मेळ राखण्याकरितां 'वनैः वनेभ्यः' यांशीं 'वनाभ्याम्', व 'वनानाम्' 'वनेषु' यांशीं 'वनयोः', हीं रूपें संवादी मानिलीं जातात; यावरून 'वनाभ्याम्' 'वनयोः' हीं प्रत्येकीं दोन-दोन विभक्तींचीं ठरतात. येथें हें तत्त्व आढळतें कीं भिन्न-भिन्न वचनें किंवा लिंगें यांत मिलाफ राखण्याकरितां, यथापेक्ष **एकच रूप एकाधिक विभक्तींचें मानावें**. पुढें एकवचनाचा विचार केल्यास, तेथें 'वनम् वनेन वनाय वनात् वनस्य वने' अशीं सहा रूपें उपलब्ध होतात. यांशीं इतर वचनांतील रूपांचा मेळ घालितां पुढील स्थिति सिद्ध होते.

एकवचन—वनम् वनेन वनाय वनात् वनस्य वने
द्विवचन—वने वनाभ्याम् वनाभ्याम् वनाभ्याम् वनयोः वनयोः
बहुवचन—वनानि वनैः वनेभ्यः वनेभ्यः वनानाम् वनेषु

या वन शब्दाच्या रूपांवरून नपुंसकलिंगांत सहा विभक्ति ठरतात. याच धर्तीवर पुंलिंगाचा स्वतंत्र विचार केल्यास, त्यांत सात आढळून येतील. ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या वचनांत विभक्तींचा मेळ असावा, त्याप्रमाणें लिंगांमध्येंही असणें इष्ट आहे; यामुळें पुढील स्थिति प्राप्त होते.

प्रथमा–रामः रामौ रामाः वनम् वने वनानि
द्वितीया–रामम् रामौ रामान् वनम् वने वनानि

येथें वनम् इत्यादि रूपें पुंलिंगाच्या दोन विभक्तींच्या रूपांशीं संवादी मानावीं लागतात; कारण सर्व लिंगांत विभक्तिसंख्या समान पाहिजे. या लिंगांचा स्त्रीलिंगाशीं मेळ घालितां सात हीच विभक्तिसंख्या कायम राहते.

४. **संबोधन**—वरील रूपाविष्कारामध्यें संबोधन ही विभक्ति घेतली नाहीं. कारण (१) संस्कृत व्याकरणांत ती विभक्ति स्वतत्र नसून, शास्त्रतः प्रथमान्तर्गतच मानितात; याचें एक गमक असें आहे कीं संबोधनाचे प्रत्यय कोठेंही दिले नाहींत. (२) (Analysis=) वाक्यविमर्शांत इंग्रजी भाषेंत संबोधनास मानाची जागा नाहीं. क्रियाविशेषणाचे कचरापेटींत त्यास टाकितात. (Parsing=) पदसंमर्शांतही केवलप्रयोगी अव्ययाशीं तें सगोत्र मानिलें जातें. (३) विभक्तीचे विचारांत जितक्या विभक्ति कमी, तितकें आपणास जास्त सोईचें.

५. **अर्थविचार**—हें प्रकरण निकालांत काढण्यापूर्वी आणखी एका तत्त्वाचा विचार करणें जरूर आहे. 'पूर्वात् पूर्वस्मात्' हीं रूपें–सर्वथा समानार्थक, व **नित्यपरिवृत्तिसह** म्हणजे केव्हांही एकमेकांबद्दल उपयोगिलीं जाणारीं, एकाच विभक्तीचीं मानितात; तीं भिन्नभिन्न विभक्तींचीं मानीत नाहींत. यावरून उघड होतें कीं, एकाच वचानामध्यें जितकीं रूपें तितक्या विभक्ति हें जरी खरें असलें तरी 'रूपें कोणतीं ? कशीं ?' हाही विचार करणें अवश्य आहे. याचें उत्तर वरील रूपद्वयावरून मिळतें. तें असें–रूपें सर्वथा समानार्थक असल्यास, तीं एकाच विभक्तीचीं होत; म्हणजे "यावद्रूपं विभक्तयः" हें तत्त्व भिन्नार्थक रूपांसच लावावें.

आतां भिन्नार्थक म्हणजे सर्वतः किंवा अंशतः भिन्नार्थक.

अध्ययनेन अध्ययनाय वा विद्यामठे वसति (फल)

अध्ययनेन ज्ञानं लभते (करण), **अध्ययनाय** स्पृहयति (विषय).

येथें अध्ययनेन आणि अध्ययनाय हीं रूपें 'फल' या अर्थाचे बाबतींत जरी समानार्थक आहेत, तरी करण व विषय यांचे बाबतींत तीं भिन्नार्थक आहेत व म्हणून तीं भिन्नविभक्तिक मानण्यांत येतात. सारांश, सर्वथा समानार्थक रूपें एकाच विभक्तीचीं, तर थोडी फार कां होईनात, भिन्नार्थक रूपें भिन्न विभक्तींचीं. यावरून पुढील विधानें कोणासही पटतील–

६. संस्कृतांतील विभक्ति-व्यवस्थेचीं तत्त्वें–

१ नित्यपरिवृत्तिसहानि रूपाण्येकविभक्तिकान्येव २ वचनैक्ये यावन्ति रूपाणि तावत्यो विभक्तयः ३ अत्र च रूपाणि सर्वतोंऽशतो वा भिन्नार्थान्येव ४ लिंगादौ संवादार्थं एकमपि रूपं अनेकविभक्तिकं बोध्यम्.

यांचेंच पाठ्यरूप पुढीलप्रमाणें—

विभक्तिर्वचनैक्ये यद्रूपं भिन्नार्थमन्यतः ।
परिवृत्तिसहे नित्यं रूपे तुल्यविभक्तिके ॥ १ ॥

अर्थ—एकाच वचनांत जेंजें रूप अन्यरूपाहून भिन्नार्थक तेंतें स्वतंत्र विभक्तीचें समजावें. केव्हांही परस्पराबद्दल येणारीं रूपें एकाच विभक्तीचीं मानावीं.

७. मराठींतील विभक्तिरूपांचें परिगणन— हीं वरील तत्त्वें मराठीस लावण्याकरितां, तिच्यांतील विभक्तिरूपें घेऊं. वाक्यगत इतर शब्दांशीं नातें दर्शविणारीं 'वाघ' याचीं रूपें प्रायः पुढीलप्रमाणें आढळतात–

एकवचन—वाघ वाघास वाघाला वाघातें वाघानें वाघें वाघाशीं वाघाहून वाघाचा–ची–चें वाघाचे-च्या-चीं वाघांत (हे वाघा).

अनेक वचन-वाघ वाघांस वाघांला वाघांतें वाघांना वाघांनीं वाघांहीं वाघांशीं वाघांहून वाघाचा–ची–चें वाघांचे–च्या–चीं वाघांत (हे वाघांनो).

अर्थद्वारां वचनांमध्यें या रूपांचा मेळ पुढीलप्रमाणें बसतो—

एकवचन	**अनेकवचन**
वाघ	वाघ
वाघास–ला–तें	वाघांस–ला–तें–ना

वाघानें वाघें	वाघांनीं वाघांशीं–हीं
वाघाशीं	वाघांशीं
वाघाहून	वाघांहून
वाघाचा–ची–चें इ.	वाघांचा–ची–चें इ.
वाघांत	वाघांत
(वाघा)	(वाघांनो)

या रूपदर्शनांत नित्यपरिवृत्तिसह (=सर्वथा समानार्थ) रूपें एकाच विभक्तींत घातलीं आहेत. अशा रूपांचा विचार करितांना त्यांतील एकच रूप घेणें पुरे आहे. या एकाविषयीं जें ठरेल तेंच इतरांसही लागू पडेल. अनुवाक ४ यास अनुसरून, सोईचें म्हणून, शेवटील संबोधनाचीं रूपेंही पुढील विवेचनांत गाळून टाकूं. असा संक्षेप केल्यानें कोणत्याही वचनांत सात रूपें विचारार्ह ठरतात. पैकीं एकवचनाचीं रूपें अशीं—

वाघ वाघास वाघानें वाघाशीं वाघाहून वाघाची वाघांत. यांचा विचार केल्यानें, अनेकवचनांचे रूपांचा निराळा विचार करण्याचें प्रयोजन नाहीं, हें सांगणें नकोच. वरील सात रूपांपैकीं वाघाहून, वाघांत, वाघाशीं हीं तीन रूपें विशेष विचारणीय आहेत.

८. **हून-प्रत्यय**—ऊन व हून हे पंचमीचे प्रत्यय म्हणून देतात. पैकीं हून हें तर शब्दयोगी अव्यय मानणें योग्य होईल. कारण—

(१) विभक्तिप्रत्ययानें शब्दाची वाढ झाल्यास प्रायः एकाच अक्षरानें होते; पण ' घराहून ' येथें दोन अक्षरें वाढतात.

(२) वाघा-नें यांतील भाग परस्परांपासून विश्लेष्य नाहींत; तर वाघाहून यांतील भाग तसे दिसतात. ' वाघाहीहून ' अशा रीतीनें हून मागील भागापासून व्यवहितही होणेचा संभव आहे.

' तयाहिहुनि उज्वल प्रकट कोण धामा करी ?। '

अशा ठिकाणचा प्रयोग सापवाद दिसत नाहीं. सारांश ' हून ' हा प्रत्यय न मानितां, शब्दयोगी अव्यय मानण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते.

९. **ऊन-प्रत्यय व पंचमीचें अस्तित्व**—ऊन-प्रत्यययुक्त रूपें भाषेंत कांहीं आढळतात. पुढून मधून समोरून खालून पासून (=पार्श्वाहून), धरून इ०

प्राथमिकार्थांत योजिलेलीं सव्ययोत्पन्न रूपें, विशेषतः अवयवांपासून बनलेलीं हातून, तोंडून हीं–,ऊन-प्रत्ययान्त आढळतात. एवच पंचमीचे प्रत्यय दोन. त्यांतील एक शब्दयोगी अव्ययांत जमा होतो, दुसरा फक्त १०५ उदाहरणांत एकाच वचनांत सांपडतो. अशा स्थितींत 'घरून'–सारख्या अत्यल्प रूपाकरितां मराठीमध्यें मानण्यांत येणारी पंचमी विभक्ति केवळ निष्प्रयोजन ठरते; तरीपण ती राहूं देणें पुढील कारणांस्तव इष्ट दिसतें.

१ ती आजपर्यंत मानण्यांत आली आहे (रूढिसंमत)

२ ती राहिल्यानें कोणतीच प्रत्यक्ष हानि होत नाहीं. (अनपकारक)

३ ती राहिल्यानें विभक्ति–संज्ञांचा सार्थक्रम अबाधित राहण्यास मदत होते. (संस्कृत-संवादी, सोईवार)

सारांश–मराठींत पंचमी मानण्यास जरी सबळ कारण नसलें, तरी ती काढून न टाकण्यास वरील चतुर्विध कारणें आहेत. यावरून ती मराठींत ठेवणें इष्ट दिसतें.

१०. **वाघांत**—संस्कृतांत 'जलस्य अन्तर्' (=जलाचे पोटांत,पाण्यामध्यें) असा व्यस्त किंवा 'जलान्तर्' असा समस्त, प्रयोग एकाच अर्थांत होतो. यांतील 'अंतर्' या अव्ययावरून मराठींतील 'आंत' हा वर्णसंघ आला आहे. हा प्रत्यय व अव्यय असा द्विविध असतो. प्रत्यय असतांना तो मागील शब्दास पूर्वरूपसंधीचे नियमानें मिळतो व अव्यय असतांना तो क्रियाविशेषण किंवा शब्दयोगी अव्यय असतो. येथें प्रश्न असा उद्भवतो कीं, घरांत इत्यादि रूपें सप्तम्यन्त मानावीं कीं शब्दयोगी-अव्ययान्त मानावीं ?

आतां अनुवाक ८-मध्यें दिसून आलेलीं शब्दयोगी अव्ययाचीं (प्रत्यय-निवृत्त) लक्षणें पुढील होत—

१ शब्दाची वाढ एकाधिक अक्षरांनीं होणें.

२ मागील शब्द व शब्दयोगी अव्यय यांमध्यें ऊनाधिक (थोडें-फार) थांबण्याची शक्यता.

व ३ मागील शब्दापासून वेळेस तुटण्याचा शब्दयोगी अव्ययाचा धर्म. हीं लक्षणें 'घरांत' इत्यादि ठिकाणीं मुळींच लागत नसल्यानें, या रूपांत 'आंत' हें विभक्तिप्रत्यय मानणें प्राप्त आहे.

सारांश-व्युत्पत्तिदृष्ट्या पाहतां 'आंत' हें 'अंतर्' या अव्ययावरून व 'हून' हें 'आमची वाट प्रयाग होऊन (=प्रयागाहून) काशीकडे वळली,' इत्यादि उदाहरणांवरून 'होऊन' या पूर्वकालवाचकापासून निघालें आहे. यांतील आधुनिक मराठींतील परिस्थितीवरून शास्त्रदृष्ट्या घरांत इत्यादि रूपांत 'आंत' हें प्रत्यय म्हणून, व 'हून' हें शब्दयोगी म्हणून, गणणें प्राप्त होतें. पण येथें तत्त्वापेक्षां रूढि व सोय यांस जास्त मान देऊन, 'हून' हेंही प्रत्ययांत गणावें. मात्र क्वचित्, 'तयाहिहुनि '–सारखा धडधडीत व्यवहित प्रयोग आल्यास तेथें हून हें शब्दयोगी अव्यय मानल्यावांचून गतिच नाहीं, हें उघड आहे. यावरून असें दिसतें कीं, व्युत्पत्तीला महत्त्व देणें तें ती वस्तुस्थितीला पोषक असेल तरच, रोधक असेल तर नव्हे.

११. **वाघाशीं** ही विभक्ती कोण ?—सिंह (वाघासह=) वाघाशीं लढतो. इत्यादि प्रयोगांत दिसत असल्याप्रमाणें, 'वाघाशीं' हें नेहमींच व्युत्पत्ति व अर्थ या दोन्ही दृष्टींनीं (व्याघ्रेण) = 'वाघानें'–हून सर्वथा भिन्न आहे. अर्थात् अनुवाक ६-प्रमाणें तें निराळ्या विभक्तीचें मानणें प्राप्त आहे. परंतु 'वाघाशीं' वगैरे रूपांत असणारा साहित्य किंवा सांनिध्य हा अर्थ संस्कृतांतील तृतीयेंत संभवत नाहीं असें नाहीं. कारण, 'रामः सीतया (सह) वनं गतः' इत्यादि ठिकाणीं 'सह' चा लोप ऐच्छिक आहे. असा लोप केला असतां 'यः शिष्यते स लुप्यमानार्थभिधायी' या न्यायानें लोपलेल्या सह-चा अर्थ व्यक्त करण्याचें काम मागें शेष राहिलेल्या तृतीयेवर येऊन पडतें. त्यामुळें, एरवीं नसलेला साहित्य किंवा सांनिध्य हा अर्थ संस्कृतांत तृतीयेचे गळीं पडला आहे. तेव्हां (१) संस्कृताशीं मिलाफ व (२) मराठी वैयाकरणांचें आनुकूल्य या द्विविध कारणास्तव 'वाघाशीं' ही 'वाघानें' या रूपाबरोबरच तृतीया मानावी. शिवाय तसें न मानिल्यास (१) वाघाशीं-सारखीं रूपें तृतीयान्य कोणत्या विभक्तीचे नांवावर लादावीं ? हा नवीन प्रश्न समाधानकारकपणें सोडविण्याची नसती जबाबदारी उत्पन्न होणार, (२) त्यामुळें प्रस्तुत विभक्तिवाद सोपा न होतां उलट अधिकच संकुल होणार, व त्याबरोबरच (३) तृतीया इत्यादि संज्ञांतील क्रमाच्या कल्पनेची बहुधा पायमल्ली होणार. सारांश-वाघाशीं तृतीया मानिल्यास सोय, व न मानिल्यास गैरसोय होत असल्यानें, अन्वय-व्यतिरेक या दोन्ही पद्धतींनीं 'वाघाशीं' हें 'वाघानें' याशीं एकविभक्तिक ठरतें. 'वस्त्रेण

सह' याचें मराठी अक्षरान्तर वस्त्रानिशीं, इत्यादि थोड्या ठिकाणीं आढळणारा जोडप्रत्यय निशीं हा-ही शीं-प्रमाणें तृतीयेचाच मानितात. वाघें (व्याघ्रेण) हें 'वाघानें'–याशीं व्युत्पत्तितः यमल व अर्थतः अभिन्न असल्यानें समानविभक्तिक आहे, हें उघड आहे. षष्ठीचा वाद प्रस्तुत द्वितीयालोपाचे वादांत विचारणीय ठरत नाहीं.

येथपर्यंत केलेल्या विवेचनावरून पुढील व्यवस्था ठरते—

तृतीया–वाघानें, वाघें, वाघाशीं.

पंचमी–वाघाहून.

षष्ठी–वाघाचा इ०

सप्तमी–वाघांत.

म्हणजे वाघ वाघास (–ला–तें) हीं दोन रूपें, व प्रथमा, द्वितीया, चतुर्थी, या तीन विभक्ति, यांची व्यवस्था लावणें शिल्लक राहिलें.

१२. **प्रथमा व द्वितीया** (क) **वाघ** गर्जना करितो (कर्ता), शिकारी **वाघ** किंवा **वाघास** पाहतो (कर्म), (ख) शिकारी **वाघास** तडाखा देतो [संप्रदान], (ग) शिकारी **वाघास** खड्डा खणतो [प्रयोजन], (घ) शिकारी **वाघास** गोळी मारितो, साखळदंड लावितो (अधिकरण).

इत्यादि ठिकाणांवरून पाहतां, वाघ हें रूप कधीं कर्ता, तर कधीं कर्म दर्शवितें; व वाघास हें रूप कधीं कर्म, कधीं संप्रदान, कधीं प्रयोजन, अधिकरण, इत्यादि विविध अर्थ व्यक्त करितें.

आतां वाघ, वाघास या रूपद्वयास ‘ कर्म ’ हा अर्थ सामान्य असला तरी इतर अर्थ तसे नसल्यानें, हीं रूपें आपसांत भिन्नार्थक ठरतात. ‘ एका विभक्तीचीं ’ होण्यास रूपें **सर्वथा समानार्थक** असावीं लागतात, परंतु 'भिन्न विभक्तीचीं' होण्यास अंशतः जरी भिन्नार्थक असलीं तरी चालतात.

‘ प्रमादात् प्रमादेन वा धनं नश्यति ’ येथें प्रमादात् व प्रमादेन हीं दोन रूपें हेत्वर्थक आहेत; तरी इतर बाबतींत समानार्थक नसल्यानें, तीं भिन्नार्थ म्हणून भिन्न विभक्तीचीं गणिलीं जातात. प्रस्तुत दोन रूपांपैकीं वाघ हें कर्ता अर्थ दर्शवितें; हा अर्थ दुसऱ्या रूपास सामान्य नसल्यामुळें, वाघ ही प्रथमा होय व दुसरें रूप वाघास हें द्वितीया होय. ही व्यवस्था स्वाभाविक, सर्वसंमत, म्हणून प्रमाणांतरानपेक्ष ठरते.

१४. **यथार्थ सामान्यरूप**–वाघ वाघास, केळ केळीला, वेळ वेळेचा, घोडी घोड्यांना इत्यादि विभक्तिरूपांत प्रत्ययग्राहक रूपें 'वाघा' 'केळी' 'वेळे' 'घोड्यां' यांस सामान्यरूपें म्हणतात, व तें योग्यही आहे. कारण हीं रूपें अनेक विभक्ति-प्रत्ययांना सामान्य आहेत. या रूपांस संवादी म्हणून (हत्ती) हत्तीला, (काका) काकानें, या ठिकाणचीं हत्ती, काका हीं रूपें जरी मूळरूपाशीं सरूप आहेत तरी तींही प्रस्तुत ठिकाणीं सामान्यरूपें म्हणून ओळखिलीं जातात. सारांश–अनेक विभक्तिप्रत्यय घेणारें,–मूळरूपाशीं सरूप वा विरूप–जें शब्दरूप तें **सामान्यरूप** होय. अशा अर्थानें सामान्यरूप ही संज्ञा या रूपांत यथार्थ दिसते.

१३. **पंचविध (?) सामान्यरूप**—(१) **वाघास** लांब उडी मारितां येते (२) **वाघा** जिंकूं पाहे शश युक्तीनें, जरी न शक्तीनें । (३) **वाघा**पुढें मनुष्य किती पळणार ? (४) हे **वाघा**, तुझें बळ कशांत आहे ? (५) **नव्या** छत्रीचा मालक तूं, माझें काम जुनीनें भागेल. येथें चार ठिकाणीं वाघा हें रूप आढळतें. १–मध्यें तें शुद्ध (Proper) सामान्यरूप आहे. २–मध्यें द्वितीया-प्रतिनिधी आहे. ३–मध्यें तें शब्दयोगी अव्ययाच्या अर्थास जरूर असलेली (अवधि किंवा) मर्यादा दाखविणारें म्हणजे मर्यादक आहे. ४–मध्यें तें संबोधन आहे. ५–मध्यें नव्या हें पुढील प्रथमान्यविभक्तीशीं समानाधिकरण आहे. एवंच 'वाघा' हा एकच चतुर्विध अक्षरसंघ, व तत्सदृश 'नव्या' हा एकविध अक्षरसंघ मिळून, सामान्यरूप पंचविध आहे. यांतील संबोधन सोडून इतर चार ठिकाणचीं हीं रूपें हल्लींप्रमाणें एकाच नांवानें ओळखणें योग्य दिसत नाहीं. १–मध्यें तो पद नसून पदाचा केवळ एकदेश म्हणजे तुकडा आहे. येथें सामान्यरूप ही संज्ञा योग्य आहे. २–मध्यें विभक्तीचें कार्य करणारा, करितां विभक्तींपैकीं अन्यतम संज्ञेसच तो योग्य आहे. ३–मध्यें तो स्वतंत्र रूप म्हणजे पद आहे; कारण तो पुढील **पुढें** या शब्दापासून विश्लेषक्षम आहे.

(दुर्वासा) शिष्य अयुतमित होते, गार्भिण्यापरि तयां**हि**सह साजे । वन ८।३२. मरणार या**चि**पासुनि वरदर्पित खल निवातकवच रणीं । ३–७८ इत्यादि ठिकाणच्या उदाहरणांप्रमाणें वाघाहिपुढें असाही प्रयोग साधु ठरेल. वाक्यांत इतर शब्दाशीं सव्ययाचें नातें दाखविणें हें विभक्तीचें कार्य आहे. आतां मर्यादक असणें म्हणजेही शब्दयोगी अव्ययाशीं नातें ठेवणेंच होय;

व शब्दयोगी हा वाक्यगत शब्द आहे. तेव्हां मर्यादक असतांना, वाघा हें विभक्तिरूपच म्हणजे पद मानणें प्राप्त आहे. ५–मध्यें नव्या हेंही पद आहे.

१५. **पद व सामान्यरूप**—वाक्यांत सव्यय येणार तें इतर शब्दाशीं कोणत्या ना कोणत्या तरी नात्यानें,–कर्ता, कर्म इत्यादि रूपानें येणार. हें वाक्यगत नातें दर्शविणारें रूप म्हणजेच विभक्तिरूप किंवा पद. हें पुढील शब्दापासून तोडितां येतें, व वाक्याचें घटक असतें. वाघानें इत्यादि रूपांतील सामान्यरूप 'वाघा' हें केवळ पद–प्रत्यय–ग्राहक, म्हणजे पदाचें घटक असल्यानें, तें पुढील वर्णसंघापासून कधींही तुटत नाहीं. वाक्याचा घटक व पदाचा घटक हे जरी रूपतः यदृच्छेनें सारखे असले तरी त्यांची किंमत एकच मानणें योग्य नाहीं. हें सारूप्य केवळ यादृच्छिक, अंध आहे; अर्थमूलक, डोळस नाहीं. धातुमूळरूप व आज्ञार्थ द्वि. पु. ए. व. हीं दोन्ही जरी प्रायः सरूप असतात, तरी एकावर दुसऱ्याची संज्ञा लादीत नाहींत. शिवाय हल्लींच्या रूढीनें सुद्धां **नव्या** छत्रीचा व **नवी**-नें या ठिकाणीं भिन्नभिन्न रूपांसही सामान्यरूप म्हणून ओळखितात. पैकीं 'नव्या' याचा उपयोग (स्त्रीलिंग एकवचनांत) शुद्ध सामान्यरूप म्हणून विभक्तिप्रत्ययापूर्वीं कधींच आढळत नाहीं. अनेकवचनांत, पदैकदेश असतांना तें (नव्यांनीं यांतल्यासारखें) सानुनासिक असतें, तर (नव्या छत्र्यांनीं यांतील) पदभूत सामान्यरूप तसें नसतें; जसें-शाहण्यांनीं, शाहण्या लोकांनीं. यावरून वर्तमान पद्धतीप्रमाणें पाहतां पदभूत सामान्यरूप पदैकदेश सामान्यरूपाशीं नेहमींच सरूप असत नाहीं. सारांश–वाघापुढें, वाघा जिंकितो, अशा ठिकाणीं वाघा हें वाक्यघटक असल्यानें त्यास सामान्यरूप म्हणणें म्हणजे त्या संज्ञेची अर्थतः अतिव्याप्ति करणें होय. तसेंच नव्या छत्रीनें, अशा ठिकाणीं नव्या या रूपास सामान्यरूप म्हणणें म्हणजे त्या संज्ञेची रूपतः अतिव्याप्ति करणें होय. अशा रीतीनें वाघा हें रूप वाक्याचा घटक असतांना, पद म्हणजेच विभक्तिरूप ठरतें, व प्रत्ययापूर्वीं, तें पदाचा घटक असल्यानें, सामान्यरूप या संज्ञेस पात्र ठरतें.

वाक्यांत केव्हांही एखादा अक्षरसंघ वाक्याचा तरी घटक असेल, किंवा पदाचा तरी असेल, दोन्ही नात्यांनीं एकदम तो असूं शकणार नाहीं; व यास अनुसरून त्यास काय तें एक म्हणावें. वाक्यघटक असल्यास, सव्ययाचे विकारास विभक्तिपदच मानणें प्राप्त आहे; त्यास स्थूलदृष्ट्या सामान्यरूप म्हणणें

म्हणजे आपणावरील वैयाकरण या नात्याची धूर्वाही टाळणें आहे. पद-संमर्शांत शब्दाचे संस्कारांची, जातीची व वाक्यगत संबंधाची छाननी झालीच पाहिजे; तशी करणें नसेल तर हल्लीं-इतकाही खटाटोप न करतां, कोणताही शब्द 'सार्थ अक्षरसंघ' म्हणावा, म्हणजे तेवढ्यानेंही काम भागेल; कारण अक्षरसंघ ही संज्ञा कोठेंही लावण्यास हरकत येणार नाहीं. एवंच वाक्य-घटक व पदघटक या दोहोंस एकच संज्ञा लावणें म्हणजे सूक्ष्मदर्शित्वाचा अभाव व्यक्त करणें होय. आतां सूक्ष्मदर्शित्व हा तर व्याकरणाचा आत्मा आहे, तदर्थच व्याकरणशास्त्र प्रवृत्त झालें आहे. करितां त्याचा लोप म्हणजे व्याक-रणावर 'मूले-कुठारः'-च होय.

१६. **वाघा हें विभक्तिरूप आहे**—वरील विवेचनावरून 'वाघा' हें रूपही, वाक्यघटक असतांना, विभक्ति ठरते. ही विभक्ति कोणती? अर्थात् राहिलेली म्हणजे चतुर्थी, हें ओघानेंच येतें. हिचीं वाक्यगत मुख्य नातीं म्हणजे **शब्दयोगीची मर्यादा** व पुढील प्रथमान्य विभक्तीशीं **सामानाधिकरण्य** हीं होत. पैकीं संस्कृतांत पूर्वत्र विभक्तिनियम नाहीं. ग्रामं प्रति, रामेण सह, तृप्तये अलम्, जन्मनः आ, वृक्षस्य उपरि, ग्रामे अन्तर् इत्यादि ठिकाणीं शब्दयोगी-मर्यादक म्हणून प्रथमान्य वाटेल ती विभक्ति येते. पण आतांच सुचविल्याप्रमाणें हें कार्य करणारी मराठींत एकच विभक्ति ठरते. हा संस्कृताहून मराठीचा सोईचे दृष्ट्या उघडउघड उत्कर्ष आहे. भल्या माणसानें इत्यादि ठिकाणीं असलेल्या भल्या पदाची विभक्ति माणसानें याहून भिन्न कशी मानणार? असा दोष सामान्यरूपाचे पुरस्कर्ते आणतील; त्यास उत्तर आहे.

१७. **सामान्यरूप**—वरील प्रश्नाचें उत्तर प्रश्नांतरानें देतां येईल. प्र०—'तुम्ही भल्या-ची विभक्ति कोण मानितां?' उ० "आम्ही, सामान्यरूपाचे पुरस्कर्ते, कोणतीच विभक्ति मानीत नाहीं; केवळ त्यास सामान्यरूप म्हणून मोकळे होतों. अहो, त्यास प्रथम विभक्तिपद म्हणा, नंतर कोणती विभक्ति हें ठरवा, इतक्या भानगडींत पडतो कोण?". पण ही धूर्वाहीची उडवाउडव वैयाकरणास शोभत नाहीं; करितां 'भल्या' याचा स्पष्ट निकाल लागलाच पाहिजे.

वाक्यगत तिसऱ्या पदाशीं समान नातें ठेवणाऱ्या व एकच वस्तु (=अधि-करण) दाखविणाऱ्या अशा दोन समानाधिकरण शब्दांची विभक्ति समान असावी हें स्वाभाविक दिसतें. संस्कृतांत नेहमीं अशीच स्थिति असते.

'भ्रात्रा सौमित्रिणा सार्धं रामः कौशिक मन्वगात् ।'

इत्यादि ठिकाणीं हा नियम नित्य पाळला जातो. (भ्रात्रा व सौमित्रिणा दोन्ही तृ. आहेत.) तसा तो मराठींतही असावा. मग 'भल्या माणसानें' यांतील विभक्तिविसंवाद कसा ग्राह्य धरावा ?

सामान्यरूपवादी.—वरील वाक्यांत भल्याची विभक्ति कोणती ?

उत्तर—(१) अगोदर सामान्यरूपास (तें विभाक्तिप्रत्ययापूर्वी, शब्दयोगी अव्ययापूर्वी, प्रथमान्य विभक्तिरूपापूर्वी, स्वतंत्र विभक्तिरूपस्थानीं इ. विविध विजातीय स्थानीं येतें असें म्हणून) कोणतींही बंधनें न मानणाऱ्या लोकांनीं असा प्रश्न विचारणें म्हणजे, उपास मुळींच न करणारानें, उपास करणारास 'तुम्ही निरशन करीत नाहीं, केवळ धान्यफराळच करितां' असें म्हणून नांवें ठेवण्यासारखें धाडसाचें आहे. सारांश—सामान्यरूपाचे पुरस्कर्त्यांस 'भल्या'-ची चिकित्सा करण्याचा अधिकारच नाहीं.

(२) हल्लींच्या व्यवस्थेंतही समानाधिकरण पदांत विभाक्तिविसंवाद पत्करावा लागतोच. मराठी भाषेची सरणीच तशी, तिला काय करणार ? इतर भाषांहून या बाबतींत ती निराळी ठरत असेल तर, तो तिचा विशेष होय. सर्वच भाषांची व्याकरण-व्यवस्था सारखीच ठरती तर व्याकरण सर्वांस सारखें लागलें असतें. पण 'मूर्ती तितक्या प्रकृती' या न्यायानें विशिष्ट भाषा परस्परांपासून कांहीं बाबतींत भेद पावतात; हे भेद नमूद करणें वैयाकरणांचें कामच आहे. तेव्हां समानाधिकरण पदांतील क्वाचित्क विभक्तिविसंवाद मराठी वैयाकरणांनीं पतकरिलाच पाहिजे. 'हे शिखंडिनी, कोणी तुला शिखंडी केलें ?' या व्याक्यांत (शेवटील तिन्ही किंवा) उपान्त्य दोन शब्द एकच व्यक्ति दर्शवितात; करितां त्यांत विभक्त्यादिसंवाद सामान्यतः पाहिजे; परंतु 'शिखंडी-चा' 'तुला-शीं' लिंगविभक्तिभेद आहे, (तर केलें-शीं लिंगभेद आहे);पैकीं शिखंडी व तुला यांतील लिंगभेद, दोहोंपैकीं कोणीच विशेषण नसल्यानें, अपरिहार्य असला तरी त्यांचा विभक्तिभेद समर्थनीय नाहीं; तरी प्रयोगानुरूप ग्राह्य ठरतो. याच धर्तीवर पुढील समानाधिकरण पदापासून भिन्नविभक्तिक असलेल्या 'भल्या' या शब्दाची चतुर्थी क्षम्य ठरते. यावरून, 'प्रथमान्य पदाशीं समानाधिकरण' हा एकचतुर्थ्यन्त पदाचा प्रधान अर्थच ठरतो.'तुला कारभारी कोणी नेमिलें ?' इत्यादि प्रयोग भृशप्रयुक्त आहेतच. **कैकेयी** या लाडक्या भार्येनें दशरथाला विनंति केली.—

इत्यादि वाक्यांतल्याप्रमाणें उद्देशार्थी प्रथमा ही कोणत्याही विभक्तीशीं समानाधिकरण असूं शकते, हें सर्वसंमत आहेच.

१८. **चतुर्थी ही सामान्य विभक्ति**—सव्ययांविषयीं बोलतांना कांहीं ठिकाणीं तदुक्त वस्तूंच्या संख्येची माहिती नसल्यानें, किंवा लिंगाचा निश्चय नसल्यानें, वचन व लिंग यांविषयीं मोघम विधान करावें लागतें. अशा वेळीं मोघम वचन म्हणून अनेकवचनाचा उपयोग करण्यांत येतो; मोघम लिंग म्हणून पुंलिंग किंवा स्त्रीलिंग यांपैकीं कोणाचाच उपयोग न करितां, निराळेंच लिंग, नपुंसकलिंग—याचा प्रयोग करतात. [रामभट व धोंडभट यांची गांठ पडली.रामभटाला मुलें (एक वा अनेक) असावीं;यांतील कांहीं, शून्य किंवा सर्व पुंलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी असणार, तदन्यलिंगाचीं असणें शक्य नाहीं. या धोंडभटाचे यथार्थ मताप्रमाणें मुलांची संख्या अनिश्चित, व त्यांचें लिंगही अनिश्चित. अशा स्थितींत] धोंडभट प्रश्न विचारतो, "अहो रामभट, तुम्हांला **मुलें** किती ?" यांतील मुलें हा शब्द नपुंसकलिंगी व अनेकवचनी आहे. यावरून उघड होतें कीं नपुंसकलिंग व अनेकवचन हीं सामान्य लिंगवचनें होत. सव्ययाचे रूपविकार तीन—लिंग, वचन व विभक्ती. पैकीं लिंगवचनें सामान्य आहेत; तशीच विभक्तिही सामान्य असणें असंभाव्य नाहीं. अनेक विभक्तींचीं कार्यें वेळेस बजावणें हें काम संस्कृतांत षष्ठी करितेच. तिचीच मराठींतील संतति चतुर्थी; ही आईचे वळणावर गेल्यास त्यांत विलक्षण असें कांहींच नाहीं.

भजे शंभोश्चरणयोः(द्वि.) **मम** (तृ.) सेव्यो हरिः, **भरतस्य** (च.) राज्यं यच्छति,**व्याघ्रस्य** (पं.)भयम्, **गंगायाः** (स.) जलम्—इत्यादि ठिकाणीं षष्ठी ही प्रायः सार्वविभक्तिक कार्य करणारी आहे. याच धर्तीवर मराठींत चतुर्थीही इतर विभक्तींचें कार्य करणारी, किंवा त्यांशीं सामानाधिकरण्य बाळगणारी असणें अगदीं साहजिक आहे. सारांश—अशा रीतीनें अनेक विभक्तींचें कार्य करणारी म्हणून, संस्कृतांत षष्ठीला जें स्थान आहे, तेंच स्थान पूरित करणाऱ्या विभक्तीची मराठींतील उणीव पद्भूत सामान्यरूप चतुर्थी मानिल्यानें उत्तम प्रकारें भरून निघते.

१९. **चतुर्थीपदाचें व्याकरण**—

१ कालिया **यदुनाथा** लक्षी [चतुर्थी, अर्थ कर्म]

२ **मुर्खा–पुढें** वाचली गीता [चतुर्थी, पुढें-ची मर्यादक]

३ **जुन्या** तांदुळांचा भात सुपच असतो. **भल्या** माणसानें (विशेषण,चतुर्थी, पुढील प्रथमान्यविभक्त्यन्त विशेष्याशीं समानाधिकरण)

४ **गांगेया** कुरुंनीं, विचार करूनी, सेनापती योजिलें।(चतुर्थी–विकार्य कर्म. ' सेनापती ' प्रथमा, निर्वर्त्य कर्म).

५ **त्याच्या**-पुढें (षष्ठ्यन्ताची चतुर्थी, पुढें--ची मर्यादक)

'षष्ठ्यन्ताची चतुर्थी' ही भाषा विलक्षण मानण्याचें कारण नाहीं. त्याच्यानें इत्यादि ठिकाणीं ' षष्ठ्यन्ताची तृतीया ' सर्वसंमत आहेच. अशा ठिकाणी षष्ट्यन्त केवळ विशेषणतुल्य होय, व विशेषण वेळेस नामाप्रमाणें वाटेल ती विभक्ति घेतें, हें सर्वमान्य आहे. (मनींचा गर्व–यांत सप्तम्यन्ताची-षष्ठी आहेच.)

६ **शाहण्या** मुलीनें किंवा मुलांनीं (विशेषण चतुर्थी पुढील स्त्री. ए. व; किंवा न. अ. व. प्रथमान्य विशेष्याशीं समानाधिकरण).

७. **तुम्हां** पुरुषांचा (द्वि. पु. सर्वनाम, चतुर्थी अनेकवचन, पुढील प्रथमान्य नामाशीं समानाधिकरण).

८ **वीरा** पुरुषानें (नाम, चतुर्थी एकवचन, पुढील पुरुषानें–शीं समानाधिकरण.)

९ **वीरां** पुरुषांनीं (नाम चतुर्थी अ. व., पुढील पुरुषांनीं–शीं समानाधिकरण.)

यावरून उघड होतें कीं, (१) नामाची किंवा सर्वनामाची चतुर्थी वचनभेद दर्शविते. परंतु विशेषणाची चतुर्थी, वचनभेद तर नाहींच पण लिंगभेदही दर्शवीत नाहीं. (२) विशेषणास, आकारान्त असल्यास, प्रायः दोन विभक्ति असतात,--प्रथमा व चतुर्थी.

२०. वरील विवेचनाचें **निगमन**—

(१) संस्कृतांतील विभक्तिव्यवस्था—

विभक्तिर्वचनैक्ये यद्रूपं भिन्नार्थमन्यतः, ।
परिवृत्तिसहे नित्यं रूपे तुल्यविभक्तिके, ।
संवादार्थं च लिंगादौ एकं नैकविभक्तिकम् ॥ १ ॥

अर्थ—(क) एकाच वचनांत जें-जें रूप दुसऱ्याहून भिन्नार्थक तें-तें स्वतंत्र विभक्तीचें गणावें. (ख) जीं रूपें (कारकदृष्ट्या सर्वथा तुल्यार्थ असल्यानें) एकमेकाचे स्थानीं योजितां येतात तीं एकाच विभक्तीचीं समजावीं. (ग) सर्व लिंगें व सर्व वचनें यांत मेळ राखण्याकरितां, एकच रूप अधिक विभक्तींचें मानावें.

(२) वाघास, वाघाला, इत्यादि द्वितीयेचीं गणलीं जाणारीं रूपें सर्वथा समानार्थक अथवा नित्यपरिवृत्तिसह असल्यानें, तीं एकाच विभक्तीचीं-द्वितीयेचीं ठरतात.

(३) **वाघें** हें रूप सर्वथा तुल्यार्थक असल्यानें, पण **वाघाशीं** तसें नसूनही रूढीखातर, **वाघानें**—याशीं तुल्यविभक्तिक—तृतीयान्त गणलें जातें.

(४) वाघाहून—मधील ' हून ' हें कार्यतः शब्दयोगी अव्यय आहे, व ऊन हा प्रत्यय बहुधा ' घरून ' 'तोंडून' इत्यादि अत्यल्प सव्यय—उदाहरणांत आढळतो; म्हणून मराठींत पंचमी शशशृंगवत् अविद्यमान ठरते. तरी पण रूढीस अनुसरून मराठींत तिचें अस्तित्व मानावें.

(५) **वाघांत** यांतील शेवटला भाग जरी **अंतर्**—पासून निघालेल्या **आंत** या अव्ययाचेंच प्रच्छन्न रूप आहे, तरी एरवीं तो प्रत्यय—समानच वागत असल्यानें, वाघांत ही विभक्तिच [सप्तमी] मानावी.

(६) वस्तुस्थितीला पोषक असेल तेथेंच व्युत्पत्तीला महत्त्व, रोधक असेल तेथें मुळींच नाहीं.

(७) शब्दयोगी अव्ययाचीं विशिष्ट लक्षणें—

[क] एकाहून अधिक अक्षरांनीं मागील रूपाची वाढ करणें.

[ख] मागील रूपाला घट्ट चिकटून नसणें.

[ग] मागील रूपापासून ' ही ' वगैरे अव्ययांनीं कधीं कधीं व्यवहित होणें.

(८) सव्ययांच्या वाक्यगत रूपांस विभक्ति—संज्ञा देतांना रूढि, वैयाकरणांचा विरोध—परिहार, व संज्ञांचा अर्थनिर्वाह यांकडे लक्ष्य दिलें पाहिजे.

(९) विभक्ति मूलतः रूपाधिष्ठित असल्यानें, एक रूप एकाच विभक्तीचें असतें, जरी त्यानें भिन्न—भिन्न अर्थ दर्शविले तरी; तसेंच समानार्थक नसलेलीं रूपें भिन्नविभक्तींचीं, जरी त्यांनीं **वेळेस** एकच अर्थ दर्शविला तरी. जसें—**वाघ**

ओरडतो [प्रथमा, कर्ता], मी **वाघ** (प्रथमा कर्म) किंवा **वाघास** [द्वितीया कर्म] पाहतों. **सर्वथा समानार्थक रूपें नित्य एकाच विभक्तीचीं.**

(१०) सामान्यरूप हें विभक्तिपदाचें घटक आहे, तर विभक्तिरूप हें वाक्याचें घटक आहे.

(११) सामान्यरूप हें पद-घटक म्हणून प्रवृत्त झालें असल्यानें, त्यास पद गणणें योग्य नाहीं.

(१२) वाक्यगत इतर शब्दांशीं नातीं दर्शविण्याकरितां जीं रूपें सव्यय धारण करितें, तीं विभक्तिरूपें होत.

(१३) **वाघा** इत्यादि रूपें पांच प्रकारचीं आढळतात—

वाघानें, वाघा पाहतों, वाघापुढें, हे वाघा, वाघा यमास पाहुनि–येथें क्रमानें सामान्यरूप, द्वितीयादि–विभक्त्यर्थ–निर्वाहक, मर्यादक, संबोधन व प्रथमान्य-समानाधिकरण हीं कामें ' वाघा ' हें रूप बजावितें.

(१४) समानाधिकरण असलेले शब्द नेहमींच समान विभक्तींत असतात असा नियम मराठींत दिसत नाहीं. (जसें–नकुल **कुंतीस आई** म्हणतो, दशरथाच्या **राम** या **मुलानें** वनवास स्वीकारिला.)

(१५) वाघ शब्दाचीं विभक्तिरूपें—

	ए. व.	अ. व.	अर्थ
प्रथमा	वाघ	वाघ	कर्ता, कर्म, प्रमाण, उद्देश इ.
द्वितीया	वाघास–ला–तें	वाघांस-ला-ना-तें	कर्म, संप्रदान, निमित्त, अधिकरण इ०
तृतीया	वाघानें-वाघें-वाघाशीं	वाघांनीं–हीं–शीं	कर्ता, करण, साधन, सांनिध्य इ०
चतुर्थी	वाघा	वाघां	कर्म, मर्यादक, प्रथमान्य-समानाधिकरण
पंचमी	वाघाहून	वाघांहून	अपादान, तुलना, उपमान
षष्ठी	वाघाचा–ची इ.	वाघांचा–ची इ.	संबंध, अधिकरण
सप्तमी	वाघांत	वाघांत	अधिकरण
संबोधन	वाघा	वाघांनो	संबोधन

द्वितीयावादाचे आनुषंगिक विचार.

२१. **उक्तीचा कृतीशीं मेळ**—हल्लीं संस्कृताशीं परिचय वाढत असल्यानें, प्रथमा, द्वितीया हे शब्द उच्चारतांच, त्यांतील गर्भित क्रम मनांत आल्याशिवाय रहात नाहीं. करितां ही क्रमाची भावना, विभक्तिरूपांत संज्ञा देतांना निर्बाध राखणें इष्ट आहे. याकरितां एक तर (सप्तमी ही विभक्ति-संज्ञा सर्वसंमत म्हणून राहणार असल्यानें,) सात विभक्ति व त्यांचीं क्रमवार नांवें राखणें यावच्छक्य जरूर आहे; नाहींतर हीं नावें टाकून दुसरीं कांहीं बोधशून्य नांवें विभक्तींस देणें जरूर आहे. पैकीं उत्तरोक्त प्रकार जोंपर्यंत प्रवृत्त होत नाहीं व होणेंचें तादृश प्रयोजनही दिसत नाहीं, तोंपर्यंत विभक्तींची सात ही संख्या, व त्यांचा अन्वर्थक्रम, दुसरा कोणताही मोठा दोष येत नसेल तर, राखणें जरूर आहे. अन्यथा विभक्ति क्रमानें असावी पांचवी आणि तिला म्हणावें [षष्ठी म्ह.] सहावी, असें झाल्यानें दौरात्म्य पदरीं यावयाचें. 'मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यद्दुरात्मनाम् । ' ही उक्ति प्रसिद्धच आहे. डिसेंबर हा इंग्रजी महिना अर्थतः १०–वा पण रूढितः १२-वा आहे.

२२. **व्युत्पत्तीला महत्त्व**—ती विचारसरणीला पोषक असेल, तेव्हांच द्यावें; केवळ अमुक रूप विशिष्ट संस्कृत रूपाची छाया म्हणून त्या दोहोंमध्यें विभक्तीचा अभेद मानणें योग्य नाहीं. व्युत्पत्तीला अशा रीतीनें महत्त्व दिल्यास [सं. व्याघ्रस्य–षष्ठी इचीं रूपें घेऊं] वाघास ही षष्ठी मानावी लागेल. सारांश-व्युत्पत्तीनें आपली तर्कशक्ति निगडित होऊं देऊं नये.

२३. **लोपली कोण, द्वितीया कीं चतुर्थी ?**—संस्कृतांतून मराठी भाषा निघाली ती सामान्यतः प्राकृताच्या द्वारें. या प्राकृतांत षष्ठीनें चतुर्थीला खाऊन टाकिलें आहे. अर्थात् त्या षष्ठीचे पोटांतून (व्याघ्रस्य) वाघास या–सारखीं मराठींत आलेलीं रूपें व्युत्पत्तितः चतुर्थीचीं ठरतील; तरीपण त्यांचा सांप्रत मराठींतील उपयोग पाहून तदनुसारच त्यांस संज्ञा दिली पाहिजे. रूपांचे व्युत्पत्तीकडे न पाहतां, त्यांचे मराठींतील कार्यालाच महत्त्व दिलें पाहिजे. ' किं जन्मना ! ' ही उक्ति प्रसिद्धच आहे. ' शिकारी वाघ सोडितो ' किंवा ' वाघास सोडितो ' इत्यादि ठिकाणीं ' वाघास ' हें रूप जर प्रथमेच्या ' वाघ' या रूपाशीं अर्थदृष्ट्या समान आहे, तर तें जवळच्या द्वितीयेचेंच, दूरच्या

चतुर्थीचें नव्हे, मानणें योग्य होईल. शिवाय कर्त्याचे खालोखाल कर्माचें महत्त्व असल्यानें, त्यांच्या विभक्तीही क्रमानें जवळजवळ असाव्या, हें ओघानेंच येतें. **वाघास** हें प्रस्तुत वाक्यांत कर्मच आहे. संस्कृतांतील विभक्तींचा क्रम त्यांचे अर्थाचे महत्त्वास अनुसरून लाविला आहे, हें सहज अनुमेय आहे. करितां लोपली मानावयाचीच तर ती चतुर्थी, द्वितीया नव्हे. कर्म हा अर्थ व्यक्त करण्याचा मान द्वितीयेचाच आहे. सारांश, व्युत्पत्तीनें परवान् बनून, पदोपदीं तिचा परवाना मागत बसूं नये.

२४. **द्वितीयेचा लोप** समर्थित करण्यास "संस्कृतांत द्वितीया कांहीं नामांची राहिली होती, **पुष्कळांची** लोपली होती, करितां संस्कृतांत केवळ ती सोईकरितां मानिली" इ० रा. अपटे–कृत विधानें गणितापुढें टिकत नाहींत. द्वितीया प्रथमेशीं सरूप असते ती एका नपुंसकलिंगांत. बाकीच्या दोन्ही लिंगांत त्या विभक्ति ठणठणीतपणें परस्परभिन्न आहेत. तेव्हां रा. अपटे यांचें विधान वस्तुस्थितीला विरुद्ध आहे. संस्कृतांत द्वितीया कांहीं नामांची लोपली आहे, **पुष्कळांची विद्यमान** आहे. करितां संस्कृतांत द्वितीया लोपली हें विधान गैरहिशेबी अतएव त्याज्य होय. उलट चतुर्थीच मध्यवर्ती प्राकृतांत लोपली हें सर्वसंमत आहे.

२५. **विभक्ति या शब्दाचा अर्थ**–संस्कृतांत वाक्यगत इतर शब्दांशीं भिन्न-भिन्न संबंध दर्शविण्याकरितां माला हा शब्द अनेक रूपांत आढळतो. या रूपांची **वांटणी**, त्यांच्या अर्थास किंवा अर्थसंघास अनुसरून तीन-तीन वचनांत केली जाते, व त्यामुळें **इतरांपासून ऊनाधिकांशानें भिन्नार्थक पण आपसांत सर्वथा अभिन्नार्थक** अशा रूपांचे वचनानुसार निरनिराळे समूह तयार होतात. या समूहांस विभक्ति म्हणतात. म्हणजे कोणतीही विभक्ति घ्या, तिचीं रूपें परस्पराशीं सर्वथा समानार्थक, पण इतरांपासून थोडीफार तरी भिन्नार्थक, अशीं असणार. वि-भज् या धातूस 'ति' हा प्रत्यय लागून 'विभक्ति' हा शब्द बनला आहे, त्याचा अर्थ वि-भज् धातूनें दर्शित क्रियेचा परिणाम किंवा फल असा होतो. सारांश—अर्थतः **रूपें वांटून बनविलेले समूह** असा विभक्ति शब्दाचा अर्थ आहे. पागोटें बांधणें, कोट शिवणें इत्यादि ठिकाणांप्रमाणें प्रस्तुत ठिकाणींही, विभक्ति अथवा रूपसमूह हें विभजन क्रियेचें निर्वर्त्य कर्म आहे. असो; या

भिन्न भिन्न विभक्तिरूपांत एखादें माला-सारखें रूप प्रत्ययरहितही असूं शकेल. त मूळ शब्दाशीं सरूप असूंच नये असा आग्रह चालणार नाहीं. एखाद्या प्रत्ययान्त रूपापासून जसें तद्भिन्नप्रत्ययांत रूप निराळें, तसेंच प्रत्यय-रहित निराळें. निराळेपणास प्रत्ययभेदच असला पाहिजे, असें नाहीं. अशा रीतीनें सप्रत्यय रूपांबरोबर माला हें रूप अप्रत्यय असूनही विभक्तीचे सदराखालीं येणें यांत कांहींच गैर दिसत नाहीं. करितां 'अप्रत्यय विभक्ति शक्यच नाहीं' हें व्याकरणप्रबोधकारांचें विधान अप्रबुद्ध आहे. संस्कृतांतही जर अप्रत्यय विभक्ति, ढळढळीत डोळ्यांला दिसते (माला, वारि, मरुत् इ. रूपें पहा) तर मराठींतच असा निर्बंध कां असावा, कीं तींत विभक्ति सप्रत्ययच असली पाहिजे ? शिवाय खांब, वाघ, सुतार, तेली, कोळी, माळी, इत्यादि हजारों रूपें, मूळ रूपाशीं सरूप असलेलीं दिवसा-ढवळ्या मराठींत वावरत असतां त्यांकडे डोळेझांक करून मराठींत विभक्ति सप्रत्ययच असली पाहिजे हें म्हणणें 'कोण जाणता साहे ?'

२६. **विभक्ति रूपाश्रित कीं अर्थाश्रित ?**—याचें उत्तर आतांपर्यंत केलेल्या विवेचनांत आलेंच आहे. १ ऊनाधिकांशानें 'अन्यतो भिन्नार्थक' (अर्थात् वचनभेद सोडून) जितकीं सव्ययाचीं रूपें तितक्या विभक्ति. २ भिन्न-भिन्न वचनांत, लिंगांत व शब्दांत, विभक्ति कमजास्त भरतील तर अर्थानु-संधानानें कमी विभक्तींच्या जागीं जास्त विभक्ति मानाव्या. अशा रीतीनें रूप-भेद, अर्थभेद व संवाद या तीन तत्त्वांवर विभक्तिव्यवस्था प्रतिष्ठित आहे.

२७. **विभक्तीचें वचन कीं वचनाची विभक्ति ?**—विभक्तीचे पोटांत वचन कीं उलट प्रकार ? विभक्ति म्ह. वाक्यगत शब्दांतरांशीं भिन्न भिन्न नातीं दर्शविणारें एखाद्या सव्ययाचें रूप; वचन म्हणजे वस्तूंची एक किंवा अधिक संख्या दर्शविणारें रूप; परिस्थित्यनुरूप संख्या कायम ठेवून नातें बदलणें व नातें कायम ठेवून संख्या बदलणें, यांतील पहिली स्थिति पुरोगामी होय. झाडें उगवलीं, झाडांस फुलें आलीं, झाडांनीं छाया केली, इत्यादि ठिकाणीं वस्तू त्याच, मात्र वेळोवेळीं त्यांचा व्यवहार निराळा. उलट—झाड लावलें, झाडें लाविलीं, इत्यादि ठिकाणीं व्यवहार तोच, पण वेळोवेळीं वस्तूच कमजास्त होतात. यांतील पहिला सोपा दिसतो; प्रथम वस्तूंची संख्या ठरली म्हणजे मग त्यांचे निरनिराळे प्रथम वस्तु, मग व्यवहार; म्हणजे

वचन अगोदर, विभक्ति नंतर. सारांश, वचनाचे पोटांत विभक्ति मानावी, हें अर्थदृष्ट्या विहित दिसतें.

माळेस–माळांस येथें नातें कायम, तर माळांना-माळांनीं येथें संख्या कायम. पहिल्या जोडींतील रूपांपेक्षां दुसऱ्या जोडींतील रूपांत साधर्म्य अधिक आहे. कां बरें असावें ? त्यांत वचन कायम आहे म्हणून. सारांश--एकाच विभक्तींतील रूपांपेक्षां, एकाच वचनांतील रूपांत सारूप्य अधिक सांपडतें; म्हणजे वचनाचा विकार झाल्यानंतर, तो थोडाबहुत कायम राहून, भिन्न-भिन्न विभक्तींत भिन्न-भिन्न प्रत्यय लागतात. संस्कृतांतही रामम् रामौ रामान् अशा एकाच विभक्तीच्या भिन्न वचनरूपांत कांहींच विकारसाम्य सांपडत नाहीं. सर्वेभ्यः--सर्वेषाम्--सर्वेषु अशा एकाच वचनाच्या भिन्न विभक्तिरूपांत बरीच समता आहे, यावरून रूपदृष्ट्याही वचनविभक्तींचें पौर्वापर्य सिद्ध होतें. करितां 'चतुर्थीचें अनेकवचन' असा प्रयोग न करितां 'अनेकवचनाची चतुर्थी' असा प्रयोग करावा. वचनालाही स्वतंत्र प्रत्यय असतात. घोडा घोडे इत्यादि ठिकाणीं कदाचित् कोणी 'ए' हा प्रथमेच्या अनेकवचनाचा प्रत्यय म्हणेल, तर तो तसा नसून नुसत्याच अनेकवचनाचा आहे, हें वरील विवेचनावरून सहज पटण्यासारखें आहे.

२८. **इत्यर्थ**—अशा रीतीनें माझे मतें, मराठींत द्वितीयेचें व चतुर्थीचेंही अस्तित्व सम्यक् सिद्ध होतें. द्वितीया ही कोणत्या संसारी मनुष्यास इष्ट व आवश्यक नाहीं ? करितां तिच्या रक्षणार्थ केलेला हा विचारोपन्यास सर्वसंमत होईल अशी आशा आहे. हा विभक्तिवाद फार जुना आहे. मराठी व्याकरणाचे जन्मापासूनच हा बहुधा चालू आहे. तो सोडविण्याचा माझा हा यथामति प्रयत्न आहे. या वादाचे निर्णयास साहाय्य व्हावें म्हणून यावर विद्वानांनीं आपले अभिप्राय व्यक्त करावे, एतदर्थ हा त्यांचेपुढें मी मांडीत आहें.

द्वितीया–वादाचें सार

२९. (१) संस्कृतांतील विभक्तिव्यवस्था पाहिल्यास असें दिसतें कीं, एखाद्या शब्दाचीं वाक्यगत रूपें जेवढीं **सर्वथा तुल्यार्थक**, तेवढीं एकाच विभक्तीचीं मानावीं, जसें–मत्यै,-मतये; मात्र सर्व लिंगांचा व वचनांचा मेळ राखण्याकरितां, एकच रूप एकाधिक विभक्तींचें मानावें; जसें–वनम् हें नपुंसकलिंग रूप, रामः व रामम् या पुं. रूपांशीं संवाद राखण्याकरितां, प्रथमा व द्वितीया

या दोन विभक्तींचें मानितात. अशा दृष्टीनें वाघास–वाघाला हीं रूपें नित्यपरिवृत्तिसह, म्हणजे नेहमीं परस्परांबद्दल येणारीं, म्हणजेच सर्वथा तुल्यार्थक असल्यानें, एकाच विभक्तीचीं होत; वाघानें व वाघें हींही याच कारणाकरितां एकविभक्तिक ठरतात.

(२) ही संस्कृतांतील व्यवस्था–मराठीकरितां आदर्शभूत म्हणून घेतली जाणारी–पुढील पद्यानें सांगतां येईल—

विभक्तिर्वचनैक्ये यद्रूपं भिन्नार्थमन्यतः ।
परिवृत्तिसहे नित्यं रूपे तुल्यविभक्तिके ।
संवादार्थं च लिंगादौ एकं नैकविभक्तिकम् ॥

(३) प्रथमा, द्वितीया इ. संज्ञांतील क्रमाला बाध न यावा म्हणून विभक्ति सात राखणें, व त्यांचा क्रम त्यांचे नांवाप्रमाणें ठेवणें या दोन गोष्टी यावच्छक्य साधाव्या.

(४) रूढीस मान देऊन, वाघानें व वाघाशीं हीं रूपें जरी भिन्नार्थक आहेत तरी एकविभक्तिक मानावीं. 'घरून' सारखीं खरीं पंचम्यन्त रूपें अत्यंत विरलप्रयुक्त असलीं तरी, पंचमी विभक्ति रूढि व संज्ञाक्रमानुकूल्य या दोन कारणांस्तव मराठींत राखणें प्राप्त आहे. कोणतेंही रूप प्रायः एकाच विभक्तीचें मानणें प्राप्त असल्यानें, वाघास इ. रूपें एकाच म्हणजे द्वितीया विभक्तीचींच होत.

(५) वाघ व वाघास हीं रूपें एकाच म्हणजे कर्माचेच अर्थानें **नियमानें** उपयोगिलीं जात नसल्यानें, तीं भिन्न विभक्तींचीं होत.

(६) हल्लीं सामान्यरूप या संज्ञेनें ओळखिलें जाणारें रूप बहुविध आढळतें; तें मुख्यतः दोन नात्यांनीं–पदघटक म्हणून,व स्वतां पद म्हणून. पैकीं पदांगभूत असतांना मात्र तें खरें सामान्यरूपः;इतरत्र,पदाचें कार्य करीत असतांना, म्हणजे शब्दयोगींचें नियामक, इतर विभक्तींचा प्रतिनिधि, किंवा प्रथमान्यविभक्तिरूपाशीं समानाधिकरण असतांना-तें विभक्तिरूप मानणें प्राप्त आहे. कारण विभक्तिरूपाची व्याख्याच अशी आहे कीं–**वाक्यगत इतर शब्दांशीं स्वान्वयाचें नातें दाखविणारें रूप.** अशा दृष्टीनें आज सामान्यरूप ज्यास म्हणतात तें जेव्हां-जेव्हां स्वयंपद असेल तेव्हां-तेव्हां कोणत्या तरी विभक्तीचें मानणें प्राप्त

आहे. इकडे वाघास इ. रूपें केवळ द्वितीयेचीं ठरत असल्यानें, चतुर्थी ही संज्ञा रिकामी पडते; करितां ही विभक्ति व वरील आजपर्यंत सामान्यरूप म्हणून गणिलीं जाणारीं वाघा–सारखीं वाक्यगत रूपें यांचें समीकरण ओघानेंच प्राप्त होतें; म्हणजे पदभूत सामान्यरूप हीच चतुर्थी होय.

(७) शिवाय–मराठी भाषेंत सामान्यलिंग म्हणजे नपुंसकलिंग, सामान्यवचन म्हणजे अनेकवचन, अगोदरच व्याकरणसंमत आहेत. सव्ययाचे तीन विकारांपैकीं जर दोन विकारांमध्यें सामान्योपयोगी संज्ञा विद्यमान आहे तर तिसऱ्या विकारांतही तशी असणें रास्त आहे. आजपर्यंतच्या व्यवस्थेप्रमाणें, सामान्यरूप हें प्रथमाभिन्न वाटेल त्या विभक्तीचें कार्य करूं शकतें हें सर्वसंमतच आहे; म्हणजेच सामान्यरूप सार्वविभक्तिक आहे, किंवा तें सामान्यविभक्ति आहे, हेंच पर्यायानें म्हटल्यासारखें होतें. हा पर्यायाचा पडदा बाजूस सारला म्हणजे वरील विधानाचा अर्थ आपले विधानास मिळता होतो. सारांश–चतुर्थी ही संस्कृतांतील षष्ठीप्रमाणें मराठींतील सामान्यविभक्ति होय. अशा रीतीनें सामान्य लिंग व वचन यांचे पंक्तींत विभक्तीचाही प्रवेश होतो, हें योग्यच आहे.

(८) **सारांश**—वाघ हा शब्द घेतल्यास त्याची विभक्तिव्यवस्था पुढील-प्रमाणें दर्शवितां येईल. वाघ प्रथमा, वाघास–ला द्वितीया, वाघानें–शीं, वाघें इ. तृतीया, वाघा–चतुर्थी, वाघाहून पंचमी, इ.

---

११. आपल्या स्त्रियांची चढाई.

आपण (म्हणजे आपले पूर्वज) पूर्वी संस्कृत भाषा बोलत होतों; त्यावेळीं पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी अशा शब्दांच्या समुदायाचा निर्देश एका शब्दानें करितांना आपण पुं. शब्दाची योजना करीत होतों; जसें–**तौ** गुरुर्गुरुपत्नी प्रतिननन्दतुः (रघु. १.५७) (गुरु वशिष्ठ व त्याची पत्नी अरुंधती यांनीं त्या दोघांचें अभिनन्दन केलें). या वाक्यांत राजा व राणी यांचेबद्दल पुं. तौ हा शब्द योजिला आहे. नपुंसकलिंगी किंवा स्त्रीलिंगी ते शब्द योजिला नाहीं. राजा व राणी यांचा एकत्र निर्देश एका पुं. शब्दानें होण्यास व्यवहारतः पुरुषाचें वर्चस्व पाहिजे, स्त्री–शब्दानें होण्यास स्त्रीचें पाहिजे,

च न. शब्दानें होण्यास पुरुष व स्त्री दोघेंही तुल्यबल पाहिजेत, हें उघड आहे. अशा स्थितींत, संस्कृत भाषेंत हा निर्देश पुं. शब्दानें केला जातो, यावरून उघडच आहे कीं, पूर्वकाळीं आपल्या समाजांत पुरुषांचा वरपगडा होता. कालांतरानें आपली भाषा संस्कृताची मराठी झाली. याच कालावधींत समाजांतील सापेक्ष वर्चस्वांतही फरक होऊन मिश्रलिंगी समुदायाचा एकत्र निर्देश करण्यांतही फरक पडला. कसा ? संस्कृतांत राजा व राणी **हे दोघेजण** अशा रचनेचा प्रयोग होत असे, तर मराठींत राजा व राणी **हीं दोघें** असा प्रयोग होऊं लागला. येथें मराठींत काय दिसून येतें ? समुदायाच्या घटकांत नपुंसकलिंगी शब्द मुळींच नाहीं; तरी पण या एकत्र निर्देशांत नपुंसकलिंगाचा प्रवेश कसा झाला ? अर्थात् ' तुला नाहीं मला नाहीं, घाल कुत्र्याला ' या न्यायानें; कोणासही दुसऱ्याचें वर्चस्व सहन न झाल्यानें, तिसऱ्यालाच मान्यता देण्यांत आली आहे. ही समाजांतील क्रांती अशीच चालू राहिल्यास, म्हणजे स्त्रीजातींचें वर्चस्व वाढत राहिल्यास, आणखी कांहीं पिढ्यांनीं कदाचित् असा प्रसंग येईल कीं, मिश्रलिंगी समुदायाचा निर्देश पुं. शब्दानें तर नाहींच, न. शब्दानेंही नाहीं, तर तदन्य स्त्रीलिंगी शब्दानें होऊं लागेल. ' राजा व राणी **या दोघी** आल्या' असा प्रयोग करावा लागेल. हें भविष्य खरें वा खोटें होणें, हें सर्वस्वीं पुरुषांच्या कर्तबगारीवर अवलंबून आहे. काय होईल हें भविष्य कालच दाखवील.

सारांश—(क) राजा व राणी हे दोघे (पुं.) आले—
एतद्रूप **संस्कृत** रचना,
(ख) राजा व राणी हीं दोघें (न.) आलीं—
असली वर्तमान मराठी रचना,
तर (ग) राजा व राणी ह्या दोघी (स्त्री.) आल्या—
अशी भविष्यकालीन मराठी रचना,
काळाच्या ओघावरून अनुमित होते.

---

१२. मराठींतील संयुक्त क्रियापदें.

विषयभाग–१ वादाचें स्वरूप, २ वादांतील पक्ष, ३ यौगिक विरूद्ध रूढ, ४ अर्थ विरुद्ध रचना, ५ कांहीं शब्दयोगांचें परीक्षण, ६ सहायधातूचें प्रयोजन,

७ सहायधातूंचे प्रकार, ८ अपूर्णादि काळ कां मानावे ? ९ अस–हो–कर हे धातू, १० संयुक्तक्रियापद या संज्ञेचा अर्थ, ११ संयुक्तक्रियापदाची कसोटी, १२ संस्कृतांत संयुक्तक्रियापदाची जिज्ञासा, १३ निगमन, १४ सारांश.

१. **वादाचें स्वरूप**—तो गेला आहे, पाऊस पडत होता, पुस्तक जपून ठेवावें, तो बडबडूं लागला, कळ फिरविली गेली, इत्यादि वाक्यांत उद्देश्यासंबंधीं जें कांहीं सांगितलें आहे तें दोन शब्दांनीं व्यक्त केलेलें दिसतें. पुष्कळ वाक्यांत दोहोंपेक्षांही जास्त शब्दांनीं क्रिया सांगितलेली आढळते. मी लेखणी करून ठेवणार होतों ? या वाक्यांत तीन शब्द क्रिया सांगत आहेत, असें दिसतें; अशा सर्व ठिकाणीं धातु कोणता मानावा ? क्रियाद्योतक शब्दसमुच्चयांतील कोणत्या शब्दांतील धातु मुख्य मानावा ? ' पडत होता ' यांत पड धातु मुख्य मानिल्यास, तें संयुक्त क्रियापद मानावें लागेल; ' अस ' हा धातु प्रधान मानिल्यास, ' होता ' एवढेंच क्रियापद ठरून तें केवळ किंवा **शुद्ध** क्रियापद होईल. ' करून ठेवणार होतों ' यांत धातु कर, ठेव, कीं अस, मानावा ? कर मानिल्यास क्रियापद त्रिपद, ठेव मानिल्यास द्विपद, व अस-मानिल्यास एकपद किंवा शुद्ध मानावें लागेल. सारांश–जेथें वाक्यगत क्रिया एकाधिक धातुशब्दांनीं उक्त दिसते, तेथें क्रियापद त्या सर्व शब्दांनीं किंवा त्यांपैकीं कांहीं–एक वा अनेक–शब्दांनीं घटित मानावें, हा येथें प्रश्न आहे.

२. **वादांतील पक्ष**—(१) क्रिया कितीही शब्दांनीं बोधिली असो, त्यांतील एकच शब्द, अर्थात् शेवटला,—क्रियापद मानावा, व संयुक्त क्रियापदास पूर्णतः खो द्यावा; कारण या क्रियाबोधक एकाधिक शब्दांच्या समुच्चयांतील अर्थभेदास अनुसरून आपण संयुक्त क्रियापदें मानूं लागल्यास, त्यांतील सहाय धातूंची संख्या बेसुमार वाढेल, व कोणता धातु सहाय म्हणून स्वीकारावा, या बाबतींत फार मतभेद उत्पन्न होतील. करितां एकाधिक शब्द-घटित, म्हणजेच **संयुक्त**, क्रियापद न मानितां, दिसणाऱ्या समुच्चयांतील फक्त शेवटचा शब्द क्रियापद मानावा, असें एका पक्षाचें म्हणणें आहे.

(२) तो खेळत होता, जेवून बसणार होता, झोंपून घेतों, घर बांधूं लागणार आहे, इत्यादि सर्व शब्दसमुच्चय संयुक्त क्रियापदें मानावे; त्यांतील पहिल्या पदांतील धातु तो मुख्य, व पुढील पदांतील धातू ते सहाय कल्पावे; कारण अशा समुच्चयगत शब्दांचा अर्थ सुट्या शब्दांच्या अर्थांच्या बेरजेपेक्षां कांहींसा

निराळा होतो. तो पुस्तक घेतो; यांतील घे-चा अर्थ 'निजून घेतो.' यांतील अर्थाहून निराळा आहे. करितां असे क्रियाशब्दघटित समुच्चय-ज्यांत घटक शब्दांचा समस्त अर्थ व्यस्त अर्थांच्या समुच्चयाहून थोडाफार निराळा होतो असे,-सर्वच संयुक्त क्रियापदें मानावे; असा दुसरा पक्ष आहे.

या वादांत इतरही पक्ष आहेत व संभवतीलही. पण ते सर्व या कोटिगत दोन पक्षांच्या अंतरालांतच कोठें तरी पडतील. या संबंधांत ही गोष्ट लक्षणीय आहे कीं, मराठीच्या व्याकरणास आदर्श म्हणून घेतलीं जाणारीं संस्कृत व इंग्रजी व्याकरणें संयुक्त क्रियापदें फार काटकसरीनें मानितात. मराठींत मात्र खेर-सारख्या वैयाकरणांनीं यांची संख्या फारच फुगविली आहे.

३. **यौगिक विरुद्ध रूढ**—तूं नदी उतरतांना सांगडीला लाग, कामाला लाग, वाचायला किंवा वाचूं लाग, इत्यादि तिन्ही ठिकाणीं **लाग** हाच धातू आहे. त्याचा अर्थ मात्र थोडथोडा भिन्न होत गेला आहे. पण या सर्व ठिकाणीं स्पर्श ही कल्पना-लाग धातूंत मूलतः असलेली,-अनुस्यूत आहे. आतां प्रश्न असा कीं, तूं सांगडीला लाग, व वाचूं लाग, या दोन्ही ठिकाणीं लाग एवढेंच विधेय घेतां येईल कीं नाहीं? सांगडीला लाग, यांत लाग हें विधेय, व 'सांगडीला' हा (एक्स्टेन्शन् ऑफ् द प्रेडिकेट्=) विधेयप्रपंच, कोणासही मान्य होईल. पण अशी मान्यता वाचूं यासंबंधीं देण्यास कदाचित् कोणी कचरतील. तूं लाग; कशाला? सांगडीला. अशा प्रश्नोत्तरादिरूपानें, सांगडीला ही भर विधेयांत मागून पडते.तशीच भर 'वाचूं' यानें पडते कीं नाहीं? तूं लाग (=प्रवृत्त हो, कामांत व्यापृत हो); कशास? वाचूं (=वाचण्यास किंवा वाचण्यांत). अशा रीतीनें 'वाचूं लाग' यांतही 'वाचूं' ही विधेयांत पडलेली भरच आहे. 'तूं वाचूं लाग' यांत लाग हें विधेय आहे, व त्या एकाच शब्दानें विधान पुरें होतें; फक्त त्याची दिशा किंवा तपशील वाचूं यानें ठरतो. आतां, सांगडीला लाग, येथें स्पर्शक्रिया चाक्षुष आहे, तर वाचूं लाग येथें ती मानस आहे; इतकाच भेद. पण विधानदृष्ट्या उभयत्र 'लाग' हा शब्द स्वयं-पूर्ण दिसतो. चाक्षुष कीं मानस, हा भेद व्याकरणांत पाहण्याचें कारण नाहीं. डोळ्यांनीं पाहतो,मनानें चिंतितो, या दोन्ही वाक्यांचें व्याकरण सारखेंच होणार. सारांश--प्राथमिक अर्थानें वा द्वैतीयीक अर्थानें असो-लाग हा शब्द,सांगडीला

लागणें किंवा वाचूं लागणें, अशा उभयस्थानीं स्वयंपूर्ण विधानक्षमच घेतला पाहिजे. मूळ अर्थाहून अंशतः भिन्न असे अर्थ झाले म्हणून, लाग याची विधानक्षमता विकृत होते असें नाहीं; करितां अशा लाक्षणिक अर्थांच्या स्थानीं, 'वाचूं लागणें' यासारखें क्रियापद संयुक्त मानण्याचें कारण नाहीं. दीपगृहांतील दिवा फिरतो, आकस्मिक संपत्तीनें त्याचे डोळे फिरले, उन्हांत चालण्यानें माझें डोकें फिरतें, त्याच्यावर दुर्दैवाचा इंगा फिरला, पेढी बुडाल्याचें ऐकून त्याचें डोकें फिरलें, इत्यादि सर्व ठिकाणीं फिरण्याचें यौगिक किंवा लाक्षणिक, प्राथमिक किंवा तदुद्भूत, अनेकविध अर्थ असले तरी, ते सर्व व्याकरणदृष्ट्या सारखेच होत; सर्वत्र फीर हा धातु अकर्मक आहे. यौगिक वा लाक्षणिक, हा अर्थभेद अलंकारशास्त्र मानितें, व्याकरणशास्त्रास तो केवळ उपेक्ष्यच आहे. हा बेरड चारदां तुरुंगांत जाऊन आला आहे, तो काराधिकारी नुकताच **तुरुंगांत जाऊन आला**. या ठिकाणीं व्यवहारदृष्ट्या बेरडाचें व काराधिकाऱ्याचें 'तुरुंगांत जाणें' या शब्दप्रयोगांत अर्थभेद असला तरी, व्याकरणास तो भेद केवळ अज्ञातच होय.

चिखलांत गेल्यानें मुलगा चिखलानें **भरला**, हें पाहून बाप त्यावर (रागानें=) रागें **भरला**. या दोन्ही ठिकाणीं भरणें ही क्रिया आहे; चिखल हें मूर्त द्रव्य आहे, तर राग हा अमूर्त मनोविकार आहे. पण मुलाचें (अथवा त्याच्या शरीराचें) व्यापलें जाणें, तसेंच बापाचें (किंवा त्याच्या मनाचें) व्यापलें जाणें, या दोहोंमध्यें कर्तृ–कृति हा संबंध सारखाच आहे. अर्थात् त्या क्रियेचीं करणें सुद्धां व्याकरणदृष्ट्या एकाच कोटींतील. मुलगा भरला; कशानें ? चिखलानें. येथील 'भरला' व 'चिखलानें' यांतील संबंधाप्रमाणेंच, 'रागें भरला' या शब्दद्वयांत विधेय तत्प्रपंच-संबंध आहे; चिखलानें व रागें, हे **विधेयप्रपंच** होत; भरला हें क्रियापद उभयत्र स्वयंपूर्ण विधेय आहे. लाक्षणिक अर्थ जरी निराळा भासला तरी त्याची व्याकरणव्यवस्था यौगिकाप्रमाणेंच लागणार. **रथेन** नगरं याति, व **मनसा** हरिं व्रजति,–या दोन्ही वाक्यांचें व्याकरण सारखेंच होणार. पोटभर जेवला व पोटभर पोहोला, या दोन्ही वाक्यांत पोटभर याचें व्याकरण-मूल्य एकच. आपण फार शहाणे आहां, या वाक्यास अलंकारशास्त्रांत दोन किंमती असतील, पण व्याकरणांत त्यास,–अर्थ कोणता कां असेना, तो यथोक्त असो वा विपरीतलक्षणाप्राप्त असो, किंमत एकच. लक्षणामूलक

अर्थाची छाननी करणें हें अलंकारशास्त्राचें, तर रूपरचनादिकांचें परीक्षण करणें हें व्याकरणशास्त्राचें, क्षेत्र होय. लाक्षणिक अर्थाच्या पाठीस लागून, चिखलानें भरणें व रागें भरणें यांत भेद पाहणें म्हणजे व्याकरणानें अलंकार-शास्त्राच्या क्षेत्राचें अतिक्रमण करणें होय.

४. **अर्थ विरुद्ध रचना**—मला श्लोक येतो,गाणें येतें, पोहोतां येतें,– या सर्व ठिकाणीं येतो किंवा येतें हें स्वयंपूर्ण विधेय आहे;व श्लोक, गाणें, पोहतां, हीं क्रमानें उद्देश्यें आहेत. अर्थात् पोहोतां येतें, हें संयुक्त क्रियापद मानण्याचें कारण नाहीं; तसेंच, ये हा सहाय धातु ठरत नाहीं.येथें **शंका**–' हा पकडलेला पोपट सोडून दे' यांत क्रिया कोणती आहे? सोडण्याची. तिची पूर्णता किंवा अनिवर्तित्व 'दे' यानें दर्शविलें जातें. मग येथें 'सोडून दे' एवढें संयुक्त क्रिया-पद मानावें कीं, नाहीं? दे हा सहाय धातु आहे कीं नाहीं ? **समाधान**-सोडणें-यांतील क्रियेची पूर्तता 'फिरून स्वीकार न करण्यांत' आहे. दे–चा अर्थही 'आपली मालकी निवृत्त करून' एखाद्या वस्तूस दुसऱ्याजवळ कायमचें रहा-वयास लावणें, असा आहे. तेव्हां सोडण्याच्या पूर्ततेस अपेक्षित असलेला 'आपला संबंध सर्वस्वीं तोडणें' हा अर्थ दे--च्या मूल अर्थास धरूनच आहे. 'सोडून दे' या शब्दप्रयोगांत हाच अर्थ 'दा' धातु धारण करीत आहे. यावरून ठरतें कीं, पोपट सोडून दे व सीता रामास दे,--या दोन्ही वाक्यांतील दे--चा अर्थ व्याकरणदृष्ट्या अभिन्न आहे. करितां उत्तरत्र जसा दा मुख्य धातु आहे, तसाच तो पूर्वत्र मानणें प्राप्त आहे.**लाक्षणिक अर्थाच्या प्रवेशानें शब्दाचें व्याकरणमूल्य बदलत नाहीं**. सोडून देणें यांतील दे–चा प्रयोग अर्थदृष्ट्या सोडण्याचें पूर्णत्व दाखविण्याकरितां जरी आला असला,तरी रचनादृष्ट्या तो मुख्य असून 'सोड' हा धातु गौण आहे, म्हणजे गौणप्रधानत्वांचा,अर्थ–व्याकरणांच्या दृष्टीनें येथें अन्योन्यविपर्यय आहे. सोडणें–च्या अर्थाच्या बहुलीकरणाकरितां देणें आला आहे; तर कसा देणें? केव्हां देणें? वगैरे देणेची अर्थविषयक आकांक्षा पुरविण्याकरितां सोडणें आला आहे. सारांश–येथें अर्थ व रचना यांच्या धोरणांत विरोध आहे. अशा ठिकाणीं व्याकरण, अर्थास गौणत्व देऊन, रचनेच्या तंत्रानें चालणार. संस्कृत, इंग्रजी वगैरे भाषांतही हाच प्रकार आढळतो. 'अतिथि-विशेषः (= अतिथीनां विशेषः) याचा अर्थ 'विशिष्ट अतिथि' असा कर्मधारयासारखा आहे; तरी तो समास षष्ठीतत्पुरुष आहे; 'विशिष्टा-

तिथिः' व 'अतिथिविशेषः' या दोहोंचा अर्थ जरी समान आहे, तरी त्यांत समासभेद आहे. 'इन्द्रोऽपि स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैर्लघुतां याति' या वाक्यांत 'गुणांची स्वतः टिमकी वाजविण्यानें' असा अर्थ आहे. हा अर्थ 'गुणानां स्वयं प्रख्यापनेन' अशा रचनेनें व्यक्त होण्यासारखा आहे. पण येथें रचना तशी नाहीं, 'स्वयंप्रख्यापितैर्गुणैः' अशी आहे. यांत गुणांचें प्रख्यापन हा अर्थ विवक्षित असल्यानें, अर्थदृष्ट्या जर गुणांस गौणत्व आहे, तर व्याकरणदृष्ट्या 'प्रख्यापिलेल्या गुणांनीं' अशा रचनेनें प्रख्यापनाक्रियेस गौणत्व आहे. सारांश–संस्कृतांत व्याकरणाचें गौणप्रधानत्व अर्थपरतंत्र नसतें. 'द स्ट्रेंग्थ् ऑफ् एजॅक्स् लेड् हिम् डाउन्' येथें 'बलवान् एजॅक्स्-नें त्यास लोळविलें,' असा अर्थ विवक्षित आहे; तरी व्याकरणदृष्ट्या स्ट्रेंग्थ् हाच शब्द प्रधान आहे. व्याकरणांत, रचनेस प्राधान्य असल्यानें, समान अर्थ व्यक्त होत असला तरी, एक शब्दप्रयोग कर्तरि तर दुसरा कर्मणि आढळतो. तेव्हां 'सोडून देणें' या शब्दप्रयोगांत जरी सोडण्याचें अनिवर्तित्व दर्शविण्याचें काम देणें करीत आहे, तरी आहे या रचनेंत, दे हाच प्रधान धातु आहे व सोड गौण आहे.

५. **कांहीं (Idioms-) शब्दयोगांचें परीक्षण**—अटून जाणें, राखून ठेवणें, विकत घेणें,–देणें,–आणणें, पिळून काढणें, मारीत सुटणें, देऊं लागणें, देऊन टाकणें, करूं पाहणें, खाऊन बसणें, लिहिण्यास चुकणें, लिहून चुकणें, घोकीत राहणें, इ. अनेक ठिकाणीं पुढील क्रिया मागील क्रियेच्या अर्थाचेंच वर्णन करणारी असते. अशा ठिकाणीं ती पुढील क्रिया दाखविणारा धातु आपल्या मूलार्थापासून थोडेंसें अर्थांतर पावलेला दिसतो; पण एवढ्यावरून तो स्वयंपूर्णविधानक्षम नाहीं, असें होत नाहीं. 'येथून देवळाच्या पायरीपर्यंत नमस्कार घालीत जा' या वाक्यांत जा हा दृश्य–गमनाचा वाचक असून, त्या गमनानें आक्रमिलेला अवकाश देशरूप आहे, अर्थात् दृश्य आहे. यामुळें येथें 'जा' हा धातु स्वतंत्रविधानक्षम कोणीही मानील. याचेंच दुसरें उदाहरण—आजपासून हनुमज्जयंतीपर्यंत नमस्कार **घालीत** जा—या वाक्यांत जा–ची गति दृश्य नाहीं, काल–प्रतिष्ठित असल्यानें अदृश्य आहे. पण त्यावरून जा–च्या स्वयंविधानक्षमत्वाला बाध येत नाहीं. देश व काल दोहोंची जात व्याकरणांत एकच; जसें **जेथें** तसेंच **जेव्हां**ही, क्रियाविशेषण

आहे. चार कोस जा, यांत कोस याचें जें व्याकरण, तेंच चार घटिका थांब, यांतील घटिका–चें आहे. फक्त देशाधिष्ठित अर्थ गम्–चा मूळचा, प्राथमिक, व कालाधिष्ठित नंतरचा, लाक्षणिक. या दोहों अर्थांची परस्परसंगति स्पष्टच आहे. ही संगति कोठें स्पष्ट असेल, कोठें अस्पष्ट असेल, तर कोठें कल्पनागम्य असेल; पण अगदीं नाहीं असें होत नाहीं. दिवा लावणें ही क्रिया करितांना, खरोखरच एक दिवा वात पुढें करून दुसऱ्या दिव्याशीं लावीत असत. 'प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्' येथें हीच वस्तुस्थिति कालिदास सांगत आहे. पुढें काडीच्या स्पर्शानें आपण दिवा लावूं लागलों. हाच दिवा वैद्युत् असल्यास, केवळ किल्ली हलविल्यानें तेंच कार्य घडतें; तरीपण त्यांत सुद्धां एक प्रकारचा स्पर्श आहेच. सारांश-लावणें या शब्दाचा अर्थ वस्तुस्थित्यनुसार बदलत चालला आहे. तरीपण प्राथमिक वा अंतिम कोणताही अर्थ असतांना लावणें याची किंमत व्याकरणदृष्ट्या एकच. अटणें व अटून जाणें–पैकीं पहिल्या ठिकाणीं अर्थ नुसता उष्णतेनें कमी होणें, व दुसऱ्या ठिकाणीं वारंवार उष्णतेनें कमी होऊन **पार नाहींसें होणें**, असा आहे. म्हणजे येथें अटणें-चें निःशेषत्व जा दाखवितो; उलट-जाणें–(ज्याचा मूलार्थ नाहींसें होण्याला सर्वस्वीं अनुकूल आहे–) याचें वर्णन 'अटून' करितो. कसें जाणें ? कोणत्या प्रकारें नाहींसें होणें ? अटण्यानें. सारांश– अर्थदृष्ट्या ' जा ' गौण, तर रचनादृष्ट्या ' आट ' गौण. व्याकरणांत अर्थापेक्षां रचनेस महत्त्व असल्यानें व्याकरणदृष्ट्या ' जा ' हीच क्रिया प्रधान ठरते, 'आट' ठरत नाहीं.

६. **सहाय धातूचें प्रयोजन**–सहाय धातूची जरूर कोणास ? क्रियापदास. ती कशाकरितां ? त्याचीं कांहीं कामें करण्याकरितां. क्रियापदाचीं कार्यें कोणतीं ? अर्थ, काळ, प्रयोग इत्यादिकांचें प्रकाशीकरण. क्रियापद नुसती क्रियाच सांगत नाहीं, तर त्या क्रियेचे अर्थकालादि धर्मही त्यास सांगावे लागतात. अर्थात् हेच धर्म व्यक्त करण्यास जर त्याबरोबर एखादा धातु येत असेल तर तो सहाय धातु होय. अधिशिक्षक (हेडमास्तर) याचे हाताखालीं सहायशिक्षक असतात, ते कशाकरितां ? त्याचीं मुलें खेळविण्याकरितां ? मंडई करण्यासाठीं ? मुलीच्या लग्नाची खटपट करण्याकरितां ? नव्हे. शिक्षक या नात्यानें मलांस शिकविणें व शाळा चालविणें हे जे दोन शिक्षकधर्म ते पार पाडण्यास मदत करणें

हें सहाय-शिक्षकाचें काम होय. अधिशिक्षकाच्या व्यक्तिनिष्ठ कार्यास मदत करणें हें सहाय शिक्षकाचें काम नव्हे. या दृष्टान्तावरून उघड होतें कीं, सहाय धातू मदत करणार ती धातूच्या व्यक्तिनिष्ठ अर्थामध्यें न्यूनाधिक्य करण्यास नव्हे, तर त्या अर्थाच्या **विधानांत** येणाऱ्या अर्थकालादि धर्मांच्या व्यक्तीकरणास. 'नमस्कार घालीत जा' यांत घालणें या क्रियेचें सातत्य जा दर्शवितो; म्हणजे घालण्याच्या व्यक्तिनिष्ठ अर्थामध्यें तो सातत्याची भर टाकितो. कालादींचें व्यंजन तो करीत नाहीं. करितां 'जा' हा सहाय धातु ठरत नाहीं. व्याकरण धातूच्या अर्थाची छाननी करीत नाहीं; तर तें त्या अर्थाचें अर्थप्रयोगादिद्वारां विधान कसें केलें जातें, एवढेंच पाहतें. ओढणें, फाडणें यांत ओढण्याच्या पलीकडचा अर्थ फाडणें दर्शवितो, तरी व्याकरणांत दोहोंची किंमत एकच. धातूनें आपला अर्थ घेऊन यावें, त्या अर्थांत कमीजास्ती व्याकरण करीत नाहीं. प्रत्येक क्रियारूपांत तो मूळ अर्थ अनुस्यूत ठेवून, फक्त अर्थप्रयोगादिचिंता व्याकरण करितें. करितां सहाय धातु होणार तो अर्थप्रयोगादि-व्यंजनास मदत करणाराच असला पाहिजे. या दृष्टीनें सहाय धातूंनीं दिल्या जाणाऱ्या मदतीच्या स्वरूपानुसार त्यांचे प्रकार ठरतील; जसें-काल व्यक्तीकरणास मदत करील तो कालसहाय धातु इ.

७. **सहाय धातूंचे प्रकार**—अपूर्णादि काळ मराठींत मानणें असतील तर-व तें वाजवीही दिसून येईल--अस व त्याबरोबर तत्प्रतियोगी नस, हे सहाय मानावे लागतील. अभावदर्शक नस--बरोबर रूप हा धर्मही व्याकरणांत उत्थित होतो.अस्त्यर्थप्रधान क्रियापदाचें करणरूप व नास्त्यर्थप्रधान क्रियापदाचें अकरणरूप. कर्माणि प्रयोगाकरितां 'जा' हा सहाय धातु अपेक्षित आहे. अकरणरूप दर्शविण्याला स्वार्थांतील नस-च्या जोडीला, आज्ञार्थांतील 'नको' व विध्यर्थांतील 'नये' यांनाही सहाय धातू गणिलें पाहिजे. अशा रीतीनें-अस, नस, जा, नको, नये हे ५-च धातू सहाय ठरतात. एतद्घटित शब्दयोग संयुक्त क्रियापदें होत. सारांश-संयुक्तक्रियापदें मराठींत मानणें तीं फक्त एवढींच होत. बाकीचे सर्व क्रियायोग हे तद्बाह्य होत. त्यांतील उत्तर शब्द तो क्रियापद व पूर्वशब्द (पुढील 'पडून'-प्रमाणें) तो केवळ धातुज होय. पडून राहिला, दडपून बसला, रडूं लागला. इ. शब्दयोग संयुक्त क्रियापदें नव्हत. अशा रीतीनें मराठींत सहाय धातू त्रिविध होतात,—कालसहाय, रूपसहाय व प्रयोगसहाय.

८. **अपूर्णादि काळ कां मानावे?**—तो जातो–हा स्वार्थ वर्तमान; जात आहे–हा स्वार्थ अपूर्ण वर्तमान. अशा ठिकाणीं अपूर्ण काय? क्रिया कीं काल? काळाच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण संभवतच नाहीं. तो नित्य चालूच आहे. भविष्यकाळ पुढें धांवत आहे, त्याच्या मागें भूत भुतासारखा लागलाच आहे. दोहोंमधील विभागरेषा हाच केवळ वर्तमानकाळ. यावरून भूतकाळ निरंतर वर्धिष्णु, भविष्य क्षयिष्णु, तर वर्तमान भूमितिगत रेषेप्रमाणें विस्तारशून्य, रुंदी नसलेला. व्याकरणांत क्रियागत पूर्णादि अवस्था काळाच्या ठिकाणीं आरोपित करण्याचा प्रघात पडला आहे, इतकेंच. जा धातूचा अपूर्ण वर्तमान म्हणजे जा धातूच्या अपूर्णावस्थेचा वर्तमान, हें समीकरण व्याकरणांत उक्त नसलें तरी, गृहीत असतेंच. अपूर्ण हें विशेषण क्रियावस्थेच्या ऐवजीं काळास लावितात. पण वस्तुतः पाहतां, काळ व अवस्था हे दोन्ही धर्म क्रियेचेच होत. असो. आजपर्यंतच्या रूढीस अनुसरून हे अपूर्णादि काळ मानिल्यास, अस हा सहाय धातु प्राप्त होतो; कारण तो क्रियेची म्हणजेच काळाची अवस्था दर्शवितो.

क्रियावस्था दर्शविणें हें सहायधातूचें कार्य मानिल्यास, ' चेंडू देऊन टाक ' येथील टाक धातु जो देणें–क्रियेची समाप्ति दर्शवितो तो सहाय कां मानूं नये? तो अशाकरितां मानूं नये कीं टाक हा धातु क्रियाविशेषाचा वाचक आहे; त्यास मागील क्रियेची पूर्णावस्था दर्शविणें, हा अर्थ लक्षणेनें प्राप्त झाला आहे; त्यांत पूर्णतेशिवाय त्याग, हातावेगळा करणें, ही क्रिया थोडीबहुत दडून बसलेली आहेच; तिची सर्वस्वीं फारकत होत नाहीं; म्हणजे अशा ठिकाणीं पूर्व धातूनें दर्शित दान, व उत्तर धातुदर्शित त्याग, या दोन क्रिया क्रियापदांत संभवतात. आतां क्रियापदानें तर एकच क्रिया दर्शविली पाहिजे; दोन क्रिया जेथें डोकावतात तेथें परक्रिया मुख्य ठरून पूर्वक्रिया तिला गौण होणार. असा प्रकार अस या धातूसंबंधानें घडत नाहीं. म्हणूनच तो अपूर्णकाळाचा सहायधातु बनला आहे.

९. **अस, हो, कर**—तो प्रधान आहे, तो प्रधान होतो, राजा त्यास प्रधान करितो–अशा ठिकाणीं अस, हो, कर हे धातू क्रमानें सांप्रतावस्था, नवीन स्वयंप्राप्तावस्था, नवीन अन्यकृतावस्था, इतकाच अर्थबोध करितात. उदाहरणभूत वाक्यांत तो–संबंधीं प्रधानत्वाचें विधान करण्यापलीकडे कांहींही अधिक अर्थनिष्पत्ति या धातूंपासून होत नाहीं. चोरयाम्–आस–बभूव–चकार इत्यादि

ठिकाणीं हे धातू सहाय कां मानावे ? संस्कृत वैयाकरण भट्टोजी दीक्षित उत्तर देतात कीं " कृभ्वस्तयः क्रिया**सामान्य**वाचिनः, आम्-प्रकृतयश्च क्रिया**विशेष**वाचिनः; अतस्तदर्थयोरभेदान्वयः " म्हणजे कृ, भू, अस् हे धातू क्रियामात्र सामान्यतः दर्शवितात, तर चुर्-सारखे धातू क्रियाविशेष दर्शवितात. अशा रीतीनें व्यापकव्याप्त असलेल्या या दोन अर्थांचें ऐक्य जमतें. विशेष हा केव्हांही सामान्यांत अंतर्भूत होतोच. त्यामुळें त्यास केव्हांही सामान्य संज्ञा देतां येते. अशाच कारणानें मनुष्य हा केव्हांही प्राणी म्हटला जातो. विशेषसामान्यांचें ऐक्य मानून-विशेषार्थी चुर् व सामान्यार्थी अस् इत्यादि धातू यांचें ऐक्य मानून, दोहोंचें मिळून एकच विधान मानावें; म्हणजेच दोन्ही मिळून एक संयुक्त क्रियापद होय. अशा रीतीनें अस्-धातूच्या सहायत्वाला संस्कृत व्याकरणाचीही मान्यता आहे; व ती असणारच; कारण दुसऱ्या धातूच्या विधानास मदत करितांना अस् धातु कोणताही आपला म्हणून निराळा अर्थ त्यांत मिसळीत नाहीं; असा विशेष अर्थच त्यास नाहीं. पाण्यांत जो रंग मिसळावा तद्वर्ण पाणी बनतें, त्याच्या रंगास तें मुळींच विकृत करीत नाहीं. सामान्यतः, इतर कोणताही द्रव घेतला तरी त्यास स्वतःचा म्हणून कांहीं तरी रंग असतोच; तसा पाण्यास मुळींच नाहीं. ' जल तेरा रंग कैसा ? जिसमें मिला वैसा ' हें पाण्यासंबंधानें रंगाच्या बाबतींत जसें विधान, तसेंच अस्-संबंधानें क्रियाविशेषाच्या अर्थाच्या बाबतींत जाणावें. पाणी वर्णविकार करीत नाहीं. मराठींतही अस पूर्वधातूच्या अर्थांत ढवळाढवळ करीत नाहीं; म्हणून अस हा सहाय होण्यास सर्वस्वीं योग्य आहे. हा धातु मराठींत क्रियेच्या अपूर्णावस्था दर्शवितांना योजितात. या क्रियावस्था आपण कालावर लादितों;जसें-तो लिहीत आहे.येथें लिह्-च्या **अपूर्णावस्थेचा वर्तमान** न म्हणतां, आपण लिह्-चा **अपूर्ण वर्तमान** म्हणतों. या प्रकारच्या कालावरील आरोपामुळें, अस हा कालसहायधातु ठरतो. हो व कर सहाय या नात्यानें मराठींत उपलब्ध नसल्यानें, येथें ते विचारबाह्यच होत.

१०. **संयुक्त क्रियापद या संज्ञेचा अर्थ**—संयुक्त क्रियापद म्हणजे समस्त क्रियापद नव्हे, तर सुट्या शब्दांचें मिळून बनलेलें क्रियापद. हे दोन वा अधिक शब्द जोडलेले नसतात; त्यांच्यामध्यें च-सारखीं अव्ययें येणें शक्य

आहे. हे दोन्ही घटक शब्द विकार्य असूं शकतील. तो आला आहे, ते आले आहेत इ. ठिकाणीं **आर्थ** धातू ये व **सहाय** धातू अस आहे. या दोघांचीं रूपें लिंगवचनांकरितां विकृत झालीं आहेत. सारांश–संयुक्त क्रियापद म्हणजे क्रियापदसमास नव्हे, तर आर्थ व सहाय धातूंचीं रूपें जवळ–जवळ राहून बनलेला समुच्चय अथवा जोड–क्रियापद होय.

११. **संयुक्त क्रियापदाची कसोटी**–आर्थ धातूमध्यें सहाय धातूचें रूप मिळून संयुक्त क्रियापद होतें.तो–तो क्रियाधर्म व्यक्त करण्यास लागणाऱ्या सहाय धातूस, तत्तद्धर्मानुसार नांवें प्राप्त होतात. धात्वर्थांत भर घालणें हें सहायाचें काम नाहीं. इंग्रजींतहि टेन्स् ऑक्झिलिअरी, मूड् ऑक्झिलिअरी, व्हॉइस् ऑक्झिलिअरी या संज्ञा आहेत. पण सेन्स् ऑक्झिलिअरी, अशी संज्ञा मुळींच नाहीं. सारांश–कालादिबोधास साह्य करण्यावरून धातु सहाय ठरला म्हणजे नंतर तद्युक्त असलेलें क्रियापद सहाय क्रियापद ठरेल. करितां सहाय म्हणवून घेणारा धातु कोणता धर्म व्यक्त करितो, हें पाहिलें पाहिजे. यावरून आपणांस संयुक्त क्रियापदाची कसोटी मिळेल ती अशी–ज्या जोडक्रियापदांत अन्त्य पद काल, अर्थ वगैरे धर्म व्यक्त करण्याकरितांच केवळ येतें तें सहाय क्रियापद. ही कसोटी स्वीकारून कांहीं क्रियापदें पारखून पाहूं. १ गेलें पाहिजे, २ ओरडत राहिला, ३ रडावयाचा थांबेल, ४ करूं पाहतो, ५ पदें गातां येतात इ. (१) पाहिजे पूर्वधातूक्त क्रियेची **आवश्यकता** येथें दाखवितें; तरी-पण मला विश्रांति पाहिजे, झोंप पाहिजे, इ. ठिकाणांप्रमाणें प्रस्तुत वाक्यांतही पाहिजे एवढेंच क्रियापद असून त्याचा कर्ता गेलें हें धातुनाम आहे. करितां पाहिजे हा सहाय धातु नाहीं. (२) राहिला हें भूतकाळाची कल्पना (ला–प्रत्ययाचे योगानें) व्यक्त करितें खरें; पण त्याशिवाय सातत्य ही कल्पनाही त्यांत स्फुरित होते; त्यामुळें **धात्वर्थांत भर** पडते; धात्वर्थांत भर घालणें हें सहाय धातूचें काम नाहीं;करितां राह हा सहाय धातु नाहीं. (३) थांबेल हें अकरणरूपाचा अर्थ द्योतित करितें; पण त्याशिवाय **विराम हाही अर्थ** व्यक्त होतो. करितां थांब हा सहाय धातु नव्हे. (४) पाहतो यानें करण्याची उद्दिष्ट अवस्था जरी व्यक्त झाली तरी अवसर, सवड, वगैरे **मिळविण्याचा यत्न** हा अर्थ अभ्यधिक व्यक्त होतो; म्हणून पाह हा धातु सहाय नाहीं. (५) येतात हें जरी सहोक्त क्रिया

प्रमाणें याच्या कर्माशीं अन्वित आहे, तरी त्याचा मूळचाच अर्थ 'साधणें' असा स्वतंत्र आहे, व त्यावरूनच त्याचा कर्माशीं अन्वय होतो; सबब येथील ये हा सहाय धातु नव्हे. या पांच उदाहरणांशीं क्रमानें पुढील उदाहरणें तोलावीं– जाऊं नको, ओरडत होता, राहणार नाहीं, करणार आहे, पदें गाइलीं जातात, या पांच उदाहणांत पूर्व–धातूक्त क्रियेच्या रूपकालप्रयोगांचें व्यक्तीकरण एवढेंच उत्तरधातूचें कार्य दिसतें; यावरून या उदाहरणांतील क्रियापदें संयुक्त ठरतात. सारांश–तें क्रियापद संयुक्त होय कीं, ज्यांतील पूर्वपदगत धातूच्या अर्थास उत्तर-पदगत धातु विकृत न करितां केवळ, तदुक्त क्रियेच्या कालादिकांपैकीं एक वा अधिक धर्म सांगण्यास साहाय्य करतें.

१२. **संस्कृतांत संयुक्त क्रियापदाची जिज्ञासा**–तो जाऊं इच्छितो (स गन्तुं वांछति), जायला सांपडतें (गन्तुं लभते), जायला धजतो (गन्तुं धृष्णोति), जाऊं देतो (गन्तुं ददाति), जायला लाजतो (गच्छन् लज्जते), जात राहतो (गच्छन् तिष्ठति), गात बसतो (गायन् आस्ते), पेरून ठेवतो (विकीर्य दधाति)—या ठिकाणच्या संस्कृत वाक्यांच्या विचारावरून दिसतें कीं, यांतून कोणत्याही ठिकाणीं संस्कृतांत संयुक्त धातु किंवा क्रियापद मुळींच मानीत नाहींत. तेव्हां संस्कृत व्याकरण प्रमाण मानणें असल्यास, या व सदृश ठिकाणीं मराठींतही संयुक्त क्रियापद मानणें युक्त नाहीं.

१३. **निगमन**–औषध घेऊन टाक, या वाक्यांत ' टाक ' एवढेंच क्रिया-पद आहे. घेऊन हें त्यांतील क्रियेचें विशेषण, अर्थात् क्रियाविशेषण आहे. टाक–चा अर्थ या ठिकाणीं लाक्षणिक आहे, यौगिक नाहीं; कारण येथें त्याग नसून, औषधाचा स्वीकारच विवक्षित आहे. त्यानें मागील क्रियेची एक प्रकारची पूर्णता द्योतित होते. प्राथमिक व लाक्षणिक या अर्थांत भेद करण्याचें व्याकरणास प्रयोजन नाहींच. अर्थदृष्ट्या जरी टाक हें घे–करितां आलें असलें तरी रचनेच्या म्हणजेच व्याकरणाच्या दृष्टीनें ' घे ' 'टाक '–करितां आलें आहे; रूप, काळ वा प्रयोग यांतून एकाकरितांही तें आलें नाहीं; करितां तें सहाय क्रियापद ठरत नाहीं. पाणी जसें सर्वथा वर्णहीन द्रव्य, तसा अस हा धातू स्वतः अर्थविशेषशून्य, केवळ सामान्यार्थी असल्यानें तो सहाय होतो. टाक हा धातु तथाविध नसल्यानें तो सहाय ठरत नाहीं. विशेषार्थी

असूनही 'जा' मात्र प्रयोगसहाय बनला आहे. पण तोही तसा केवळ अलीकडे, इंग्रजी भाषेच्या संसर्गानें बनलेला दिसतो. मोरोपंत इत्यादि पुराणकवींत तो सहाय म्हणून प्रयुक्त प्रायः आढळत नाहीं. नको व नये हे रूपसहाय ठरतात.

१४. **सारांश**—अर्थ यौगिक वा लाक्षणिक असो, प्राथमिक असो वा द्वैतीयिक असो, त्याची व्याकरणांत किंमत एकच. अर्थ व रचना यांत विरोध आल्यास, व्याकरण रचनेस महत्त्व देतें. रूप, काळ (अवस्था), प्रयोग एवढ्यांचसाठीं सहाय धातूची अपेक्षा असते. सहायधातु-घटित म्हणजेच संयुक्त क्रियापद होय. अर्थात् अस, नस, नको, नये व जा यांनीं घटित असेच क्रियापद्योग संयुक्त क्रियापद या संज्ञेस प्राप्त होतात. सहाय धातूसंबंधीं संस्कृत धोरणही येथल्याप्रमाणेंच आहे. हाच सर्व विषय पुढील पद्यांत सार-रूपानें ग्रथित केला आहे—

भेदो व्याकरणे गण्यो न यौगिकतदन्ययोः ।
अर्थयोः, प्रबलाऽर्थेन विवादे रचना मता ॥ १ ॥
धातुनापेक्ष्यते साह्यं रूपकालप्रयोगतः, ।
सहायधातुना भाव्यं क्रियासामान्यवृत्तिना ॥ २ ॥

अर्थ—व्याकरणामध्यें यौगिक व लाक्षणिक अर्थ यांतील भेद पाहण्याचें कारण नाहीं. अर्थ व रचना यांचा विरोध आल्यास, रचनेस महत्त्व द्यावें. सहाय क्रियापद धातूस साह्य करतें तें रूप, काळ व प्रयोग याच संबंधांत होय. सहाय धातूचा अर्थ अत्यंत सामान्य असला पाहिजे, त्यानें एखाद्या विशिष्ट क्रियेचा बोध होतां कामा नये.

---

13 Parenthesis in Sanskrit.

In the recent issue of the Quarterly, Prof. Paranjpe, in his contribution, has made an assertion to the effect that 'Parenthesis' is almost entirely absent from Post-Vedic literature; and he attaches special importance to this on the ground that its ignorance has led many scholars

off the scent in their attempts at finding out the true meaning of Vedic passages.

This inference, however, is not warranted, based as it is on an uncertain foundation. In the नलोपाख्यान, there occur many parentheses, such as may well compare with any found in English, in elegance and completeness.

In the नलोपाख्यान we have—

गच्छ राजन्नितः सूतो बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।
समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाक्षनैपुणः ॥ १ ॥
अयोध्यानगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर ।
स तेऽक्षहृदयं दाता राजाश्वहृदयेन वै ॥ २ ॥
इक्ष्वाकुकुलजः श्रीमान्मित्रं चैव भविष्यति ।
भविष्यसि यदाक्षज्ञः श्रेयसा योक्ष्यसे तदा ॥ ३ ॥
समेष्यसि च दारैस्त्वं मा स्म शोके मनः कृथाः ।
राज्येन तनयाभ्यां च, सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ ४ ॥

The clauses in small type are obviously parenthetical and may appear such to any careful reader; and it is not unlikely that many more mary be gathered from the vast पौराणिक literature. And the inevitable conclusion following is that सायण and his school of Oriental scholars, to say nothing of the Occidental, were in a position to detect the parenthesis in the Vedas where it really exists, and that they must have their own grounds for not admitting, as engrafted, clauses which some may be disposed to stamp 'parenthetical'

---

१४. प्रो. बनहट्टी यांचा व्याकरणविषयक लेख. [खंडन]

लेख १–व्याकरणांतील संज्ञा

प्रो. बनहट्टी यांनीं साहित्य–पत्रिकेच्या गेल्या संक्रांति–अंकामध्यें मराठी व्याकरणासंबंधानें एक विचारपूर्ण लेख लिहिला आहे. या लेखामुळें त्यांनीं या

विषयावरील चर्चेस चांगला आरंभ केला आहे. या गोष्टीचा फायदा घेऊन कांहीं ओळी आपणाकडे प्रसिद्धीसाठीं पाठवीत आहें; त्यांस कृपा करून आपल्या पत्रांत लवकर जागा द्यावी; म्हणजे संमेलनापूर्वी, त्या ओळी विद्वानांचे हातीं पडून त्यांचा विचार करणें त्यांस शक्य होईल. या माझ्या लेखांत कांहीं गोष्टींत मला प्रो. बनहट्टी यांचे मताशीं विसंवाद करावा लागेल. तरी हा विसंवाद सात्विक बुद्धीनेंच प्रवृत्त झाला आहे, हें लक्ष्यांत आणून त्याचा यथायोग्य विचार ते व इतर विद्वान् करतील अशी सर्वांस आपुलकीची सूचना करून प्रस्तुताकडे वळतों.

१ प्रस्तुत लेखांत विचारणीय गोष्टी मुख्यत: पुढीलप्रमाणें आहेत–

(क) विभक्ति, व्यय, प्रयोग, वाच्य, सामान्य, इत्यादि संज्ञांचे अर्थ.

(ख) ' ग्रंथावरून व्याकरण ' अथवा ' पदसंमर्श ' याचें स्वरूप.

(ग) मराठींतील प्रयोग.

(घ) हिंदी व्याकरणांतील संज्ञा.

यांविषयीं कांहीं विचार येथें प्रकट करीत आहें.

२. **विभक्ति**—म्हणजे नामाचें वा सर्वनामाचें, वाक्यांतील क्रियापदाशीं किंवा इतर शब्दांशीं असणारें नातें दाखविणारें रूप. **विभक्ति म्हणजे रूप** हें रा. बनहट्टींचें मत (पान ८७ शेवट) सर्वथा ग्राह्य आहे. आतां–गृहं (कर्म) प्रविशति, निवासं (कर्म) प्रविशति; गृहं (नायक) प्रविष्टं, निवासः (नायक) प्रविष्टः–हीं उदाहरणें घेऊं. येथील नामरूपांची तुलना केल्यास असें दिसतें कीं, गृहं व निवासम् यांचे कारक (अर्थ) कमजास्त आहेत. गृहं हें कर्म असून नायक (Subject)–ही होतें, तर निवासम् केवळ कर्मच होऊं शकतें. ' **यावद्रूपं विभक्तिः** ' या प्राथमिक तत्त्वानें निवासः–निवासं हीं (भिन्नार्थक) रूपें भिन्न विभक्तींचीं होतात; म्हणजेच विसर्गान्त रूप प्रथमेचें व मकारांत रूप द्वितीयेचें ठरतें. आतां येथें नपुंसकलिंगाचा विचार केल्यास पुंलिंगांतील विसर्गांत व मकारान्त अशा दोन रूपांचे कारक–अर्थ नपुंसकलिंगी मकारान्त एकच रूप दर्शवीत आहे, म्हणून वनम् हें एकच रूप प्रथमा व द्वितीया अशा दोन्ही विभक्तींचें मानण्यांत आलें आहे. येथें ' **एकं नैकविभक्तिकम्** ' हें तत्त्व सर्वच लिंगांमध्यें विभक्तींची संख्या कायम असावी, एतदर्थ स्वीकारलें आहे. वचनांच्या बाबतींतही असेंच करावें लागतें.

ग्रामात् आगतः, ग्रामाभ्यां आगतः, ग्रामाय–ग्रामाभ्याम् याति,–येथील नामरूपांचा विचार केल्यास असें दिसतें कीं, (१) ग्रामाय व ग्रामात् या निरनिराळ्या विभक्ती आहेत व (२) ग्रामाभ्याम् हें एकच रूप ग्रामाय किंवा ग्रामात् या दोन्ही रूपांनीं बोधित अर्थ दर्शवितें; करितां ग्रामाभ्याम् हें एकच द्विवचनी रूप, एकवचनाशीं मेळ राखण्याकरितां, एकाधिक विभक्तींचें मानावें लागतें. हा निष्कर्ष पुढीलप्रमाणें दर्शवितां येईल—

विभक्त्यैक्यं रूपयोर्ये अनूनाधिककारके।
संख्यालिङ्गान्तरैक्यार्थमेकं नैकविभक्तिकम्॥

अर्थ––अशा दोन रूपांची विभक्ति एकच होय कीं, ज्यांचे अर्थ (कारकें) सर्वस्वीं समान असतात. परंतु सर्व लिंगांत व सर्व वचनांत विभक्तींची संख्या सारखी रहावी म्हणून, एकच रूप एकाधिक विभक्तींचें मानावें लागतें.

येथें ग्रथित केलेल्या तत्त्वानुसार विभक्तिव्यवस्था लावणें ती अशी––

(१) प्रत्येक रूप ही भिन्न विभक्ति गणावी, नंतर

(२) ज्या रूपांचें कारक सर्वथातुल्य तीं एकाच विभक्तीचीं मानावीं, आणि शेवटीं

(३) सर्व लिंगांत व वचनांत मेळ रहावा म्हणून एकच रूप यथापेक्ष अनेक विभक्तींचें समजावें.

अशा रीतीनें विभक्ति ठरविण्यांत अर्थाचा विचार होतो तो फक्त अशा रूपासंबंधीं कीं,जें लिंगवचन–संवादासाठीं एकाधिक विभक्तींचें अगोदरच मानलेलें असतें. उदाहरणार्थ ' बाण सोडीत धावला कर्ण, **दो बाणीं** विंधिले त्याचे कर्ण; ' 'सर्वां **बाणीं** एकचि लोह' येथें बाणीं हें एकच रूप (मूळचेंच एकाधिक विभक्तींचें) नक्की कोणत्या विभक्तीचें हें अर्थानुसारें ठरतें. बाणीं (विंधिलें) ही तृतीया, तर बाणीं (लोह) ही सप्तमी. सारांश--विभक्ती ठरविण्यांत कारकाचा संबंध फक्त अनेकविभक्तिक रूपांपुरता येतो.

३. **व्यय**—संस्कृतांत व्यय अशा विकाराला म्हणतात कीं, जो लिंग, वचन, व विभक्ति या निमित्तांनीं होतो. धातूस क्रियापद बनतांना होणाऱ्या विकारांसही जरी हा स्पष्टपणें लाविलेला दिसत नाहीं, तरी क्रियापदें

विभक्तिरूपें मानिल्यास त्या विकारांसही व्यय म्हणतां येईल. येथें सांगितलेला हा व्यय शब्दाचा अर्थ पुढील पद्यांत आढळतो.

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

या पद्यांत वि+इ हा धातू योजिला आहे. त्याचा अर्थ 'रूपविकार पावणें' असा आहे. हा रूपविकार म्हणजे कोशांतून शब्द घेऊन त्यास वाक्यांत बसविण्याकरितां जो फरक करावा लागतो तो; अर्थात् कौशिक शब्दांचें ज्या विकारानें पद बनतें तो व्यय. कोशांतून शब्द निघून जो संस्कार पावून तो वाक्यांत येतो त्यास व्यय म्हणतात. हा संस्कार लिंग, वचन, विभक्ति, प्रयोग, काल, पुरुष इत्यादि कारणांनीं घडतो. तेव्हां यांपैकीं कोणत्याही कारणानें होणाऱ्या रूपविकारास व्यय म्हणतां येईल. हा अर्थ जमेस धरून पाहिल्यास असें दिसतें कीं, अव्ययांचें, अर्थात् क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी व उद्गारवाची यांचें, जें रूप (मग, आणि, पर्यंत, वाः ! इ.) कोशांत असतें, तेंच न बदलतां वाक्यांत येतें; म्हणून या शब्दजातींस अव्ययें म्हणण्यांत येतें. ह्याचे उलट-वाघ असें रूप कोशांत आहे, तर वाघ, वाघानें, वाघाहून इ. (विकृताविकृत) रूपें वाक्यांत आढळतात. येथें विभक्त्यनुसार व्यय घडला आहे; ह्यावरून वाघ हें सव्यय ठरतें. अंबा असें रूप कोशांत सांपडतें. तर वाक्यांत **अंबे** असेंही सांपडतें. येथील रूपविकार किंवा व्यय वचनमूलक आहे. काळा–काळी–काळें असा एकच शब्द कोशांत आढळतो, तर त्यांतील काळी असें रूप विशिष्ट स्थळीं आढळतें. येथील निवडीचें तत्त्व व्यय हें लिंगाश्रित आहे; ज्यावरून काळी हें सव्यय ठरतें. लिह (धातू) हें रूप कोशांत सांपडणार, लिहीन, लिहितों, लिहितो, लिहिलीं इ. रूपें वाक्यांत आढळणार. येथील रूपविकार, काळ, पुरुष, प्रयोग, वचन, लिंग, इ. कारणांनीं घडलेले आहेत; ज्यावरून लिह हा शब्द सव्यय ठरतो.

(क) व्यय म्हणजे कोशगत शब्दास वाक्यांत येतांना होणारा विकार.

(ख) क्रियाविशेषणादिकांची अव्यय ही संज्ञा.

या दोन गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्या म्हणजे अव्ययभिन्न शब्द जातींस सव्यय ही संज्ञा सहजच प्राप्त होते; म्हणजे नाम, सर्वनाम, विशेषण व धातू या शब्द-जाती **सव्यय** ठरतात.

विकारी या शब्दांत असलेला विकार हा शब्द शास्त्रीय नाहीं. व्यय हा शब्द जसा विशिष्ट रूपविकारांसच लागतो, तसा विकार हा लागत नाहीं. शास्त्रामध्यें संज्ञा योजणें ती जितकी निश्चितार्थ असेल तितकी चांगली. तिचा अर्थ मोघम किंवा सामान्य नसावा, विशिष्ट, नियत, ठराविक असा असावा; या दृष्टीनें (बनहट्टींनीं सुचविलेल्या) हिंदींतील विकारी या संज्ञेपेक्षां सव्यय ही संज्ञा प्रशस्त ठरते. शास्त्रांतील संज्ञा यावच्छक्य पारिभाषिक असावी. व्यय व विकार यांची तुलना केल्यास व्यय हा शब्द पारिभाषिक आहे, तसा विकार नाहीं, हें कोणासही पटेल. हिंदी भाषेंतील संज्ञा उचलतांना संस्कृतांत कोणत्या संज्ञा आहेत, त्या कितपत उपयुक्त आहेत, त्यांवरून कोणत्या संज्ञा सहज सिद्ध होतील, इत्यादि गोष्टींचा विचार प्रथम अवश्य करण्यांत यावा. हिंदी संज्ञा उपयुक्ततर वाटल्यास, ती अवश्य घ्यावी, हें मान्य; पण केवळ नवीनत्वासाठींच हिंदी व्याकरणांतील संज्ञा पसंत करणें योग्य नाहीं. संस्कृतांत अव्यय संज्ञा आहे; याच एका गोष्टीवरून सव्यय ही संज्ञा संस्कृत-परंपरेस धरूनच आहे, असें म्हणतां येईल. अमूक जाती जर अव्यय, तर बाकीच्या कोण ? अर्थात् सव्यय. करितां हिंदी व्याकरणाचा आदर वाजवीहून अधिक करूं नये, असा इषारा देणें मला योग्य वाटतें. आपण हिंदी या बहिणीपेक्षां संस्कृत, जी मराठीची आई, तिचाच अभिमान जास्त धरणें साहजिक दिसतें.

४. **प्रयोग**—या शब्दास मराठी व्याकरणांत पारिभाषिक अर्थ प्राप्त झाला आहे. अशी स्थिति संस्कृतांत नाहीं. हा शब्द मराठींत इतका रूढ आहे कीं, त्याचें उच्चाटन करणें किंवा त्यास गौणत्व देणें सर्वथा अनिष्ट दिसतें. कोणाच्या मतें त्यानें दर्शित गुणसमुच्चय (Connotation) जरी रूढार्थास पूर्णपणें अनुकूल नसला, तरी त्याचे जागीं (बनहट्टींनीं सुचविलेल्या) कर्तृत्वाच्यान्तर्गत कर्तरि, कर्मवाच्यान्तर्गत कर्मणि इत्यादि बोजड किंवा संकुल संज्ञा योजणें योग्य होणार नाहीं. ' जुनें तें सोनें ' हें मत वारंवार व्याकरणांत अंगीकृत आढळतें. समासांच्या रूढ संज्ञा या काय इष्टार्थवाहक आहेत ? त्यांचे जागीं अनुरूपार्थ संज्ञा भगवान् पाणिनीला योजितां आल्या नसत्या काय ? पण त्यानें रूढपूर्व म्हणूनच त्या अंगिकारिल्या, त्यांचे जागीं दुसऱ्या योजिल्या नाहींत; अन्यथा, अभ्यासकांचा घोटाळा झाला असता. हाच मार्ग

आपण मराठींत अनुसरून, प्रयोग ही संज्ञा गौणार्थक ठरवूं नये, असें मला वाटतें. असो. तिचा अर्थ मराठींत काय आहे ?

राम जातो—यांत जातो—चा प्रयोग कर्तरि आहे. कारण काय ? जातो—चें साधर्म्य रामाशीं आहे, व 'राम' जाणें या क्रियेचा **कर्ता** आहे. म्हणजे ठरतें कीं, **प्रयोग** म्हणजे **क्रियापदाचें साधर्म्य**. या अर्थावरून स्पष्ट होतें कीं, प्रयोग ही संज्ञा केवळ रूपप्रधान आहे. कर्ता किंवा कर्म यांचे अर्थदृष्ट्या कमजास्त महत्त्वाशीं तिचा कांहींएक संबंध नाहीं. देयं दीनजनाय च वित्तम्—अशा ठिकाणीं 'देयं' हें रूप कर्मणि आहे. कारण त्याचें साधर्म्य वित्तम्—या नामाशीं आहे व वित्त हें नाम दानक्रियेच्या कर्मभूत वस्तूचें वाचक आहे. देयं या कर्मणि (Participle) उपाख्यातास अनुरूप असें कर्तरि उपाख्यात भाषेंत नाहीं. तरी सुद्धां असल्या रूपास कर्मणि एवढेंच म्हणतात; कर्तृवाच्य कर्मणि म्हणत नाहींत. येथें कर्तरि रूपच नसल्यानें, कर्त्यास प्राधान्य असो वा नसो, नेहमीं हींच कर्मगामी रूपें योजण्यांत येणार. अशा स्थितींत या उपाख्यातास कर्तृवाच्य कीं कर्मवाच्य,-काय म्हणावें ही चिंता संस्कृतांत केलेली नाहीं. मराठींतही निदान पदसंमर्शापुरती तरी तिची जरूरी नाहीं. कर्तरि, कर्मणि, भावे इत्यादि संज्ञांचा अर्थ मुळांत उघड—उघड रूपप्रधान असल्यानें त्या कर्तृकर्मांच्या सापेक्ष महत्त्वाकडे मुळींच लक्ष्य देत नाहींत. शिवाय विवक्षितार्थ—निर्वाहास त्या सर्वथा पर्याप्त आहेत. करितां त्या संज्ञांच्या डोक्यावर कर्तृवाच्य इत्यादि नवीन संज्ञाविभाग लादण्याचें कारण नाहीं. कर्तृ-कर्मांच्या अनुवाद्य—विधेयत्वांकडे लक्ष्य देणें हा केवळ वाक्यविमर्शाचा (= वाक्यपृथक्करणाचा) विषय आहे.

५. वाच्य*—रामो राक्षसान् हन्ति,-येथें हन्ति हें क्रियापद (संस्कृत परिभाषादृष्ट्या) कर्तृवाच्य आहे. कारण हन्ति या क्रियापदाच्या पुरुष व वचन या धर्मांनीं कर्त्याचे पुरुष व वचन उक्त होतात; ज्यावरून वाच्य ही संज्ञा केवळ रूपप्रधान ठरते. 'हन्ति इति रूपम् स्वपुरुषवचनाभ्यां कर्तुः पुरुषं वचनं च, ततश्च तद्वन्तं कर्तारं वक्ति.' सारांश अशा रीतीनें क्रियापद कर्तृवाच्य म्हटलें काय, कर्तरि म्हटलें काय, किंवा कर्तृगामी म्हटलें काय, तिहींचा अर्थ एकच

---

*कर्ता वाच्यः येन यस्य वा तत् । स्वैः पुरुषवचनादिभिः समानधर्मत्वात् कर्तुः बोधः येन जायते तत् कर्तृवाच्यम् । इति फलितोऽर्थः

तेव्हां वाच्य या संज्ञेच्या उपयोगानें आपण नवीन धर्म बोधित करूं शकत नाहीं. करितां ही संज्ञा मराठीस नको आहे. शिवाय ती, संस्कृतांतच असल्यानें, घेणेंच तर प्रत्यक्ष आईकडूनच घेतां येईल, तिचेकरितां बहिणीच्या तोंडाकडे पाहण्याचें कारण नाहीं. म्हणजे येथें सुद्धां हिंदी व्याकरणाची मदत मराठीला मुळींच होत नाहीं. शिवाय प्रधान अशा अर्थीं 'वाच्य' संज्ञा रा. बनहट्टींच्या मतानुसारें योजिल्यास, कर्तृवाच्य इत्यादि संज्ञा वापरणें हें तर सर्वथा गैर; कारण त्यायोगें संस्कृतांतील कर्तृवाच्य इत्यादि सर्वमान्य व चिररूढ संज्ञांशीं त्यांचा विरोध येऊन, सुबोधतेचे ऐवजीं घोटाळाच होणार.

६. **जाति विरुद्ध सामान्य**—कोणत्याही जातीच्या सर्व वस्तूंमध्यें असा एखादा विशिष्ट धर्म आढळतो कीं, जो सर्वांत समान रूपानें असतो. अशा एखाद्या धर्माशिवाय जाती बनणेंच शक्य नाहीं. यासच सामान्य धर्म म्हणतात. **सामान्य धर्मामुळें जाति ठरते, व जातीच्या प्रत्येक व्यक्तींत सामान्य धर्म आढळतो**; असा दोहोंचा, दृढ अन्योन्यसंबंध आहे.अशा स्थितींत जातींतील सर्व व्यक्तींचें समुच्चयानें बोधक म्हणून जातिनाम किंवा सामान्यनाम यांपैकीं कोणतीही संज्ञा योजिली तरी त्यामुळें मोठासा फरक होतोसें दिसत नाहीं. मग रा. बनहट्टींनीं आपल्या वैयाकरणांची परंपरा सोडण्यास कां पहावें, समजत नाहीं. सारांश-सामान्यनाम ही चिरपरिचित व इष्टार्थबोधक संज्ञा टाकून, जातिवाचक नाम ही संज्ञा घेणें प्रशस्त दिसत नाहीं.

खंड २. पदसंमर्श (Parsing)

पदसंमर्श (parsing)—आपण एखाद्या (ऐतिहासिक) पुरुषाचें वर्णन करितों त्यांत सामान्यतः त्रिविध गोष्टींचा विचार करितों (१) तो पुरुष कोण होता ? (२) त्याला काय-काय संस्कार झाले,तो कोण–कोणत्या पेशांनीं वागला ? (३) त्याचें इतिहासांत स्थान कोणतें ? अशीच त्रिविध पाहणी वाक्यांतील शब्दांची यथासंभव होते. ' यवनानें दिल्ली घेतली '--हें वाक्य घेऊं. यांतील यवनानें–चा पदसंमर्श असा होईल. यवनानें (१) यवन--सामान्यनाम, अकारान्त, पुंलिंग (२) एकवचन तृतीया विभक्ति. (३) अर्थ–कर्ता, घेतली या क्रियापदाचा. येथें (१) प्रथम कोशगत रूप सांगून त्याची जाति

सांगितली, ती अशी–पुंलिंगी सामान्य नाम,नंतर (२) या शब्दास दृश्यादृश्य झालेले विकार. ते म्हणजे एकवचन, तृतीया विभक्ति. शेवटीं (३) हें पद वाक्यांत कोणतें काम करीत आहे हें कर्ता या शब्दानें सांगितलें. नामाच्या जातीबरोबर त्याचें लिंगही सांगितलें. कारण नामाचें लिंगही स्वयंभू असतें. विशेषणांचें लिंग मुळांत अनिश्चित असतें. तें वाक्यांत विशेष्याच्या धर्मानुसारें ठरतें. कोशांत नामासंबंधानें समजतात ते धर्म म्हणजे जाती व लिंग; वचन व विभक्ति हे त्याचे धर्म वाक्याधीन असतात. हे दोन्ही विकार क्वचित् जरी प्रत्ययसिद्ध नसले तरी संवादरक्षणार्थ त्यांचें अस्तित्व नेहमीं स्वीकारण्यांत येतें. यवन–चें अनेकवचन यवन–असेंच जरी असलें, म्हणजे येथें अनेकवचनाचा प्रत्यय दिसला नाहीं तरी, अंबा–अंबे इत्यादि ठिकाणीं वचन–द्वय रूपभेद-द्वारां प्रत्यक्ष असल्यानें, सर्वच नामांना वचनद्वय मानण्यांत येतें. अशीच प्रथमेची स्थिति. प्रथमेचें रूप प्रायः मूळरूपाहून भिन्न नसलें तरी प्रथमा विभक्ति मानण्यांत येते. प्रथमा विभक्तीच्या ऐवजीं 'मूळरूप' असा प्रयोग व्याकरणांत करीत नाहींत. (१) जातींमध्यें शब्दांच्या आठ जाति व त्यांच्या उपजाति यांचा निर्देश होतो. (२) रूपविकार किंवा व्यय यांत नामाच्या कोशोद्धृत रूपास होणारे विकार सांगण्यांत येतात. हे विकार म्हणजे वचन, विभक्ति, व बदलत असेल तेथें, लिंग. लिंग बदलत नसल्यास त्याचें कथन जातीबरोबरच करणें बरें. घोडा या नामाचें घोडे असें अनेक-वचन म्हणणें म्हणजेच घोडे या विकारास अनेकवचन म्हणणें. तसेंच घोड्यास या रूपविकारास विभक्ति म्हणतों. विभक्ति म्हणजे रूपविकारच. या रूपविकाराची निवेशना वचनाबरोबर झाल्यानंतर, (३) तिसरे भागांत आपण त्याचें वाक्यगत स्थान, किंवा प्रयोजन सांगतों. दिल्ही घेतली–यांतील घेणें या क्रियेचा यवन कोण लागतो ? यवन कर्ता लागतो, तो घेणारा आहे. कर्ता हा अर्थ **नें** या प्रत्ययानें द्योतित होतो. अशा द्योतित अर्थाला कारक म्हणतात. वाक्यांतील क्रियापदोक्त क्रिया घडण्यांत ज्या-ज्या गोष्टींचा किंवा वस्तूंचा संबंध येतो, त्या-त्या गोष्टींस वा वस्तूंस कारकें म्हणतात. कोणी ती क्रिया करितो, कोणावर ती क्रिया घडते,कोणी साधन असतो, कोणी जागा होतो, तर कोणी प्रयोजन बनतो इ. असलीं भिन्न-भिन्न नातीं विभक्ति-प्रत्ययद्वारां बोधित होतात. थोडक्यांत **रूप म्हणजे विभक्ति व नातें म्हणजे कारक.** सारांश–अगोदर विभक्ति रूपविकार या सदरांत सांगून,

नंतर संबंधकथनांतच कारक सांगणें योग्य दिसतें. एकच विभक्ति भिन्न-भिन्न ठिकाणीं भिन्न-भिन्न कारकें बोधित करूं शकेल. मी **रामाला** (कर्म) बोलावितों. चार **पैशांला** (करण) पांच अंबे मिळाले. **डोक्याला** (अधिकरण) टोपी घाल. अशा रीतीनें 'ला' प्रत्ययान्त रूप तीन कारकें व्यक्त करूं शकतें. अशा ठिकाणीं विभक्ति मुळींच न मानितां केवळ कारकेंच मानिल्यास, आपण ज्यांस विभक्तिरूपें म्हणतो त्यांविषयीं माहिती विद्यार्थ्यांस कशी देणार? नुसतीं कारकेंच मानिल्यास कोणती अडचण येईल, याचें दिग्दर्शन येथें करूं.

घर	एकवचन	अनेकवचन
कर्तृकारक	घरानें, घर, घरास–ला	घरांनीं, घरें, घरांस-ला-ना
कर्मकारक	घर, घरास, घराला, पायांत (जोडा घाल)	घरें, घरांस–ला–ना पायांत
करणकारक	घरानें–घराला	घरांनीं–घरांला–ना
संप्रदान	घरास–घराला	घरांस–घरांला–ना
अपादान	घरून	घरून
अधिकरण	घरीं, घरांत, घराला–घरास दिवसाचा (निजतो)	घरीं, घरांत घरांला,घरांस

घराला हें रूप–१. **घराला** हा भार सोसणार नाहीं. येथें कर्तृकारक आहे. २. एका **घराला** (एक घर देऊन) काय मिळणार? येथें करणकारक आहे; कारण तें साधन दर्शवितें. ३. **घराला** चार दरवाजे आहेत. येथें अधिकरण आहे. ४ **घराला** हें रूप कर्म व संप्रदान वारंवार असतेंच. ही अशा प्रकारची रूपव्यवस्था असल्यानें रा. बनहट्टी घराला हें रूप कोणतें कारक म्हणणार? घोटाळा भासतो म्हणून विभक्ति या संज्ञेस अजिबात टाळणें योग्य नव्हे. तर्कशास्त्राधारें घोटाळा काढून टाकणें हें तर वैयाकरणाचें काम आहे. **माझें** गिऱ्हाईक (नपुं.) थांबलें आहे, **त्याचे** वडील (अ. व.),–अशा ठिकाणीं रूप व अर्थ यांत विसंवाद दिसतो म्हणून, नामाचें लिंग व वचन मुळींच सांगूं नये, हें म्हणणें योग्य होईल काय? गिऱ्हाईक हा शब्द नपुंसकलिंगी तर तद्बोधित व्यक्ति पुंलिंगी (पुरुष) किंवा स्त्रीलिंगी (स्त्री); वडील शब्द अनेकवचनी, तर तदुक्त व्यक्ति बाप एकच; असला विसंवाद वस्तुतः विसंवादच नाहीं. वाक्यांतील शब्दाचें लिंग म्हणजे नियमानें व्यक्तीचेंच लिंग,

असें नव्हे. संस्कृतादि भाषांत व्यक्तीप्रमाणें नामशब्दासही स्वतांचें लिंग असतें. वचनाचीही गोष्ट अशीच. लिंग—वचन—विभक्ति रूपविकारांचीं नांवें आहेत, तीं स्वरूपावरूनच ठरणार; त्यांचा बोधित वस्तूंशीं मेळ असेल वा नसेल. मागें सांगितलेली विभक्तीची व्याख्या लक्ष्यांत ठेविल्यास एकच विभक्ति कधीं एक, तर कधीं दुसरें, कारक बोधित करतांना आढळेल. विभक्ति अजिबात न सांगितल्यास घोटाळा होणार नाहीं काय ? एकच कारक कधीं एक, तर कधीं दुसऱ्या प्रत्ययानें उक्त होईल. घरांत हें रूप अधिकरण दर्शवितें, तर घराला (खांब आहेत) हेंही तेंच करितें. सारांश—घोटाळा जर उरणारच, तर पूर्वपरंपरागत व्यवस्था कां सोडा ? शिवाय विभक्ति संज्ञा पूर्णतः गाळल्यास वाक्यांत आढळणारीं नामाचीं रूपें कोणत्या तत्त्वानुसार विभागणार, तीं मुलांकडून पाठ कशीं करविणार ?

घर, घरास—घराला—घरातें—कर्तृकारक.
घरीं, घरांत—घराला—घरास—अधिकरणकारक.
घरानें, घराला—स ... ... करणकारक.
असें विद्यार्थ्यांस घोकावयास सांगणार काय ?

घराला हें एकच रूप (सुमारें पांच म्हणजे) अनेक ठिकाणीं येत नाहीं काय ? शिवाय, कोणतेंही रूप वाक्यांत आल्याशिवाय,त्याचें कारक तरी निश्चयानें कसें ठरणार ? वाक्याचे बाहेर, अभ्यास करितांना या रूपांना अस्तित्वच नाहीं काय ? सारांश—विभक्ति ठेवण्यापेक्षां ती गाळण्यानेंच घोटाळा अधिक होणार; करितां विभक्तिसंज्ञा सर्वथा रक्षणार्ह आहे, असें दिसून येईल. (१) लिंग-वचनांप्रमाणें विभक्ति हा एक रूपविकार आहे; व (२) कारक हें नामबोधित वस्तूंचें क्रियेशीं असलेलें नातें आहे; एवढ्या दोन गोष्टी लक्ष्यांत ठेविल्यानें विभक्ति व कारक यांचा घोटाळा उडण्याचें कारण नाहीं. (Parsing=) पदसंमर्शामध्यें विभक्ति—निर्देश दुसऱ्या सदरांत करण्यांत येतो, तर कारक किंवा अर्थ हा तिसऱ्यांत सांगण्यांत येतो. पूर्वोक्त पदसंमर्शाचें त्रिविधत्व यथार्थपणें लक्ष्यांत घेतल्यास विभक्ति व कारक या दोन्ही गोष्टी परस्पर-भिन्न व परस्परपूरक आहेत हें कोणासही पटेल.

खंड ३. प्रयोग व हिंदींतील व्याकरण-संज्ञा.

१ **प्रयोग-विचार**—(१) मांजर उंदीर पकडितें.
(२) मांजरानें उंदीर पकडिला,
मांजराकडून उंदीर पकडला जातो,
किंवा पकडण्यांत येतो.
(३) मांजरानें उंदिरास पकडिलें.

येथील प्रयोगांचा विचार करूं.

१ **पकडितें** न. लिंग कां ? मांजर नपुंसकलिंगी म्हणून. पकडणें या क्रियेचे मांजर कोण लागतें ? कर्ता. म्हणून पकडितें हें रूप कर्तृवाच्य किंवा कर्तरि किंवा कर्तृगामी, व पकडितें-चा प्रयोग कर्तरि.

२ **पकडिला** पुंलिंग कां ? उंदीर पुंलिंगी म्हणून. उंदीर कोण ? पकडलेला, म्हणजे पकडणें या क्रियेचें कर्म. तेव्हां पकडिला याचा प्रयोग कर्मणि. **पकडला जातो, पकडण्यांत येतो** हीं क्रियापदें पुंलिंगी कां ? उंदीर पुलिंगी म्हणून. उंदीर कोण ? कर्म. म्हणून यांचा प्रयोग कर्मणि. मांजराकडून असें तृतीयाभिन्न पद जरी येथें विद्यमान आहे तरी तें कर्त्याचाच बोध करीत आहे; ज्यावरून ठरतें कीं कर्ता प्रथमेनें, तृतीयेनें किंवा 'कडून' या शब्दयोगी अव्ययांनेंही व्यक्त केला जातो, व जा, ये हे प्रयोगसहायधातू होत. A mouse is caught by a cat यांतील by a cat हा पदयोग कर्त्याचाच बोध करितो.

३ **पकडिलें** नपुंसकलिंगी कां ? स्वतंत्र म्हणून. सबब पकडिलें-चा प्रयोग भावे. (१) मी दार उघडितों.-(२) मला दार उघडतें. या वाक्यांत उघडणें ही क्रिया आहे. ही क्रिया करणारा कोणी तरी पाहिजे, हें कबूल. दार हें या क्रियेचा (मूळ) कर्ता असणें शक्य नाहीं. पहिल्या वाक्यांत मी कर्ता आहे, दुसऱ्या वाक्यांत मूळचें कर्म असलेलें दार हेंच कर्ताही मानण्यांत आलें आहे. येथें **मला** या रूपानें उघडण्यास लागणारी शक्ति सांगितली आहे, म्यां किंवा मजकडून अशा रूपानें कर्ता सांगितला नाहीं. अर्थात् मला यानें कर्ता बोधित नसून शक्तीचा आधार बोधित होतो. सारांश 'मला दार उघडतें' यात दार हेंच कर्म व तोच कर्ता अशी स्थिति आहे. दार असें आहे

कीं, तें बाह्य शक्तीस आपणास उघडूं देतें; ज्यामुळें उघडण्याचें कर्तृत्व एका प्रकारें दाराकडे येतें. यामुळें ' उघडतें ' प्रयोगास कर्मकर्तरि म्हणतात. उघड-सारख्या आणखीही कांहीं सकर्मक धातूंवरून कर्मकर्तरि प्रयोग होतात. मी हरबरे **चावतों** (कर्तरि), मला हरबरे **चावतात** (कर्मकर्तरि)

जातां-जातां येथें दोन विभक्तिरूपांचा विचार करूं. वाऱ्यानें दार उघडलें; हा प्रयोग कोण ? कर्मणि नव्हे, तर कर्मकर्तरि. मग वाऱ्यानें या तृतीयेचा अर्थ काय ? येथें उघडण्यांत वारा हा काय काम करीत आहे ? वारा केवळ निमित्त होत आहे. म्हणून वाऱ्यानें ही निमित्तार्थी तृतीया होय. वाऱ्यानें दार उघडतें, उघडेल असेंही वर्तमान--भविष्यकाळीं प्रयोग होतात. या दोन काळीं तर तृतीयांत कर्त्यानें युक्त असा कर्मणि प्रयोग कधींच नसतो. तेव्हां हीं दोन्ही क्रियापदें, म्हणजे उघडतें, उघडेल हीं, कर्म-कर्तरि होत. यांच्या धर्तीवर उघडलें हेंही कर्मकर्तरीच मानिलें पाहिजे. चाकरानें दार **उघडिलें**, हा मात्र कर्मणि प्रयोग आहे. मला दार उघडतें, येथें उघडण्यास लागणारी शक्ति कोठें आहे ? ती कोणती ? याचें उत्तर **मला** हें आहे. करितां मलाही **शक्त्यर्थी** चतुर्थी होय.

२ भाषात्रय-प्रयोग-तुलना.

संस्कृत	मराठी	इंग्रजी
१ कर्तरि	**कर्तरि**	**Active**
अहं द्वारं उद्घाटयामि	मी दार उघडितों.	I open the door
२ कर्मणि	**कर्माणि**	**Passive**
मया द्वारं उद्घाट्यत	मीं दार उघडिलें, मजकडून दार उघडिलें गेलें, किंवा उघडण्यांत आलें.	The door was opened by me.
३ कर्मकर्तरि	**कर्मकर्तरि**	(Nil)
अकीर्तिः अतिरिच्यते नागराजः अन्तरधीयत	मला दार उघडतें. हें जातें मला ओढत नाहीं	The book is printing. The stone feels rough.
४ (शून्य)	**भावकर्तरि** त्याला उजाडलें.	**Impersonal** It dawned
५ भावे पापैः म्रियेत	**भावे** पाप्यांनीं मरावें. रामानें राक्षसांस मारावें.	(Nil)

२. **कांहीं शब्दजातींचीं नांवें**-(१) इंग्रजींत धातूस Verb म्हणतात, व वाक्यगत धातूच्या रूपास म्हणजे क्रियापदासही तीच संज्ञा देतात. goes हें Verb, तर to go हेंही तेंच. इंग्रजी भाषेंत कोशगत शब्द व वाक्यगत पद यांच्या रूपांत विरळा फरक पडत असल्यानें दोहोंसही एकच संज्ञा देण्यानें विशेष बिघडत नाहीं. पण मराठींत तशी स्थिति नाहीं. त्यामुळें शब्द व पद यांच्या संज्ञांत भेद करणें मराठीस प्राप्त होतें. जा हा शब्द धातू आहे. तर जातो हें पद क्रियापद आहे. मराठींत असा संज्ञाभेद इष्ट आहे. धातूचे स्थानीं हिंदी भाषा क्रिया हा शब्द योजतें; तें (रा. बनहट्टींस योग्य वाटत असलें तरी) चूक आहे. जा हा शब्द काय आहे? तो काय क्रिया आहे? मुळींच नाहीं. शब्द क्रिया कसा असेल? जा हा शब्द जातो, जाणार इत्यादि पदांचें मूळ असल्यामुळें धातू आहे. तेव्हां क्रिया हा शब्द धातूचे ऐवजीं योजणें, हा हिंदीचा गचाळपणा आहे. धातूस क्रिया, तर नामास वस्तू म्हणणार काय? शब्द-जातींमध्यें क्रियापदाचा समावेश आद्य व्याकरणकार दादोबा यांनीं केला आहे. पण त्याचे स्थानीं धातू हाच शब्द समर्पक असल्यानें, आपण योजिला पाहिजे. (२) उद्गारवाचक हा शब्द चिररूढ असल्यानें रक्षणार्ह आहे. अर्थाच्या नीटनेटकेपणाकरितां त्याचे ठिकाणीं दुसरा शब्द योजणेंच तर, (बनहट्टींनीं सुचविलेला) **विस्मयादिवाचक** न योजितां, भावनाबोधक किंवा भावनावाचक असा एखादा शब्द योजणें बरें. एखादी वस्तू **अमूक आहे**, असें सांगणें हें केव्हांही ती अमक्या प्रकारची आहे, अमक्यांमध्यें जमा होतें, असें सांगण्यापेक्षां बरें. विस्मय वगैरे काय आहेत? उत्कट भावनाच कीं नाहीं? मग भावना न म्हणतां, विस्मय वगैरे म्हणणें गैरसोईचें दिसतें. 'देव आले' असें म्हणणें केव्हांही 'इंद्र वगैरे आले' असें म्हणण्यापेक्षां जास्त समर्पक. देव यानें 'कोण?' याचें उत्तर मिळतें. पण 'इंद्र वगैरे' यानें कोण याची आकांक्षा अपुरी राहते. तेव्हां, माझ्या मतें, क्रियापदस्थानीं धातू व उद्गारवाचकाचे स्थानीं भावनाबोधक या संज्ञा योजाव्या. उद्गारवाचक ठेवण्यास माझी हरकत नाहीं. परंतु, तो बदलणेंच तर त्याचें जागीं विस्मयादिबोधक ठेवूं नये. उद्गारवाचक बदलण्यास दुसरें एक मोठें कारण असें आहे कीं, संस्कृतांत उद्गार याचा अर्थ ढेंकर, फवारा असा आहे. दादोबांनीं Exclamation-च्या घटनेंतील उपसर्ग-धातूंस अनुलक्षून ही संज्ञा योजिलेली दिसते. पण ती संस्कृतांतील रूढार्थानुसारें अनिष्टार्थबोधक असल्यानें समर्पक नाहीं.

३. **उपसंहार**—येथवर सांगितलेल्या गोष्टींचें संक्षिप्त कथन. (क) ज्या वाक्यगत नाम–सर्वनामांच्या रूपांचा अर्थ (कारक) नेहमीं तुल्य असतो, तीं रूपें एका विभक्तीचीं, मात्र लिंग व वचन यांशीं मेळ राखण्याकरितां एकच रूप अनेक विभक्तींचें मानावें. (ख) व्यय म्हणजे कोशगत शब्दांस पदत्व देणारा रूपविकार. यानें सव्ययें म्हणजे नाम, सर्वनाम, विशेषण व धातू यांस होणारे लिंग, वचन, विभक्ति, काळ, पुरुष,–एतदर्थ विकारांचा बोध होतो. (ग) अव्यय शब्दाहून भेद दर्शविण्यासाठीं सव्यय ही संज्ञा योजावी. (घ) प्रयोग म्हणजे क्रियापदाचें साधर्म्य–कर्त्याशीं, कर्माशीं किंवा भावाशीं (अथवा स्वतंत्र). (ङ) जातिनामाचा अर्थ व्यवहारतः सामान्यनाम यानें सम्यक् बोधित होत असल्यानें सामान्यनाम हीं संज्ञा टाकण्याचें कारण नाहीं. (च) Parsing किंवा पदसंमर्श यांत तीन गोष्टी समाविष्ट होतात. (१) अमूक पद कोणत्या शब्द जातीचें आहे ? (२) त्याचे रूपास विकार झाले असल्यास ते कोणते ? (३) वाक्यांत जवळच्या प्रधान शब्दाशीं त्याचें नातें काय आहे ? यांत विभक्तीचा विचार (२)-मध्यें व कारकाचा विचार (३). मध्यें पडतो. (छ) विभक्ति ही संज्ञा गाळणें व्यावहारिक नाहीं. कारकानें विभक्ति या संज्ञेचें काम भागावयाचें नाहीं. कारक अर्थपर, तर विभक्ति रूप-पर, संज्ञा आहे. यामुळें त्या परस्परांस पूरकच ठरतात, व्यावर्तक होत नाहींत. (ज) मराठींतील प्रयोग–(१) कर्तरि–मी जातों. (२) कर्मणि–रामानें रावण मारिला, रामाकडून रावण मारिला जातो किंवा मारण्यांत येतो. (३) कर्मकर्तरि–मला दार उघडतें. (४) भावे–रामानें वनास जावें,–रावणास मारावें (५) भावकर्तरि–मला उजाडलें असे प्रयोग एकंदर पांच आहेत. (झ) वाच्य या संज्ञेची, प्रयोग या संज्ञेच्या–व्यापक किंवा समावेशक विभागांकरितां म्हणून, मुळींच जरूरी नाहीं. शिवाय कर्तृवाच्य इत्यादि संज्ञांचे अर्थ कर्तरि इत्यादिकांच्या अर्थाहून मुळींच भिन्न नाहींत. कर्तृवाच्य इ० संज्ञा संस्कृतांत रूपप्रधानच आहेत. (ञ) क्रियापदाचे स्थानीं धातू, व उद्गार-वाचकाचे स्थानीं (संज्ञांतर योजणेंच तर) भावनाबोधक अशा संज्ञा योजाव्या.

अशा रीतीनें रा. बनहट्टी य.च्या लेखांतील मुख्य-मुख्य गोष्टींविषयीं मीं आपलीं मतें येथें संक्षेपतः मांडिलीं आहेत. हा लेख संपविण्यापूर्वीं एका गोष्टीकडे वाचकांचें लक्ष्य वेधणें मला जरूर वाटतें.

४. पान ९१ मध्यें रा. बनहट्टी म्हणतात, " त्याला गाणें आवडतें, " यांत त्याला हें कर्त्याचे अर्थीं संप्रदानकारक आहे;म्हणजेच संप्रदान कर्ता आहे. अशा प्रकारचा विरोध न यावा म्हणून तर पाणिनीनें विभक्तिसंज्ञा काय, किंवा कालसंज्ञा काय, केवळ क्रमाधिष्ठित योजिल्या आहेत; हें मर्म वैयाकरणांनीं स्मरणीय आहे. एरवीं ' विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्याति ' अशा ठिकाणीं हा भविष्यकाळ भूतकाळ आहे असें म्हणण्याचा प्रसंग आला असता. रा. बनहट्टींचे म्हणण्याचा आशय असा दिसतो कीं, त्याला ही (रूढभाषेंत) चतुर्थी विभक्ति, अर्थ कर्ता. पण येथें आवडणें ही क्रिया अकर्मकच असल्यानें, 'त्याला' हा कर्ता घेतल्यास गाणें कर्म ठरणार, व वर्तमानकाळीं कर्मणि प्रयोग होणार. पण अकर्मक क्रियेला कर्म येणार कोठून ? आवडणें हें जसें व्यक्तीच्या तसेंच आवडणाऱ्या वस्तूच्याही गुणांवर अवलंबून असतें. म्हणून आवडणेचें कर्तृत्व वस्तूकडे जाण्यास हरकत दिसत नाहीं.आवडणारें काय ? तो मनुष्य कीं तें गाणें ? उत्तर-गाणें. तर गाणें हाच कर्ता होईल. रा. बनहट्टी यांची विचारसरणी येथें घेतल्यास, **मला** स्वप्न **पडलें**, ठेंच **लागली**, प्रचीती **आली**, पत्र **मिळालें**, चेंडू **सांपडला**, भुकेला कोंडा **चालतो**,(मला) छत्री (वर्षभर) **टिकते**,शंभर रुपये दरमहा **पुरतात**, ह्या सर्व ठिकाणीं सुद्धां 'मला'हा कर्ता मानावा लागेल.असा कर्ता मानण्याची त्यांची तयारी आहे काय ? मला वाटतें, प्रस्तुत चूक इंग्रजींतील to like या धातूशीं आवड-ची समानार्थकता मानिल्यामुळें झाली आहे.पण आवडणें म्हणजे to like नव्हे, तर to be liked हें लक्ष्यांत ठेवावें. मराठींत ' णार-प्रत्ययांत धातुज ज्याशीं समानाधिकरण होईल तोच कर्ता. ' ही व्याख्या नेहमीं ध्यानांत ठेवावी. कोणत्याही भाषेंत कर्ता काय, कर्म काय-या दोन्ही संज्ञा प्रायः रूपप्रधानच असतात. त्या अर्थप्रधान असत्या तर समानार्थक धातू सर्व भाषांतून एकजातीय असते. पण तसा प्रकार नेहमींच आढळतो असें नाहीं.

मराठी-गाय वाघाला भिते (अकर्मक) संस्कृत गौः व्याघ्रात् बिभेति
इंग्रजी-A cow fears a tiger (सकर्मक)
अशी भेदयुक्त रचना भिन्न-भिन्न भाषांत आढळते.

सारांश–येथें **मला** ही चतुर्थी, अर्थ अधिकरण. **गाणें** भाववाचक नाम, प्रथमा, कर्ता आवडतें–चा. **आवडतें**–धातु आवड...प्रयोग कर्तरि.

येथें लिहिलेल्या गोष्टींचा विचार विद्वानांनीं करावा.

---

१५ व्याकरणसमितीची योजना. [दोषनिरूपण]

प्राथमिक शिक्षण, मार्च १९२९,–मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या ' व्याकरणाचा नवीन अभ्यासक्रम व योजना ' यांवरील **आक्षेप**–

१. **आक्षिप्त गोष्टींचें परिगणन**– (क) मुलगा अंबा खातो, यांतील **अंबा** ही द्वितीया, (ख) मला **जावयाचें आहे** यांतील **जावयाचें आहे** हें संयुक्त क्रियापद, (ग) द्रव्यनामाचा अभाव (घ)अपूर्ण, पूर्ण, रीति (= आवृत्त) या काळाच्या पोटभेदांचे पंक्तींत **उद्दिष्टाचा** अभाव (ङ) तत्पुरुष, बहुव्रीहि वगैरे समासांचे श्रेणींत मध्यमपद लोपीचा समावेश, (च) प्रयोगाचे बाबतींत अर्थाकडे दृष्टि ठेवावी. (छ) रूढीवर शास्त्राची कुरघोडी अनिष्ट, (ज) संज्ञा व रूपें–क्रियापद, साहाय्य, पुंलिंग.

२. **वरील गोष्टींचें खंडन**—(क) मुलगा अंबा खातो. यांतील **अंबा** ही प्रथमा आहे. मुलें परीक्षेला बसतांना, त्यांचा कांहीं एक क्रम ठरलेला असतो; नंतर परीक्षा झाल्यावर त्यांचा गुणानुरूप निराळा क्रम लावण्यांत येतो. हा उत्तरोक्त क्रम पूर्वींच लावून ठेवणें शक्य नाहीं. मुलें जशीं येतील तशीं, किंवा आल्यावर त्यांच्या नांवांच्या आद्य वर्णांच्या क्रमानें, यादींत घातलीं जातात. कोणता मुलगा गुणानुरूप कितवा असेल, हें अगोदर मुळींच पहात नाहींत. अशीच व्यवस्था व्याकरणांत आहे. नामाचीं रूपें आढळतात तशीं, कांहीं एक क्रमानें (त्यांच्या उपयोगाच्या महत्त्वाच्या मानानें) मांडण्यांत येतात.येथें फक्त रूपविकाराचा प्रश्न. नंतर वाक्यांत त्या रूपांचे उपयोग ठरतात. एकच रूप अनेक उपयोगांत आढळतें. उलट अनेक रूपांचेही कांहीं उपयोग मिळते आढळतात. प्रथम नामांचीं रूपें एका विशिष्ट क्रमानें लावून, त्यांस संज्ञा देतात, त्यांसच विभक्ति म्हणतात. नंतर अर्थाचा विचार होतो. त्यांत आढळणाऱ्या अर्थास सामान्यतः कारक म्हणतात. रूपें म्हणजे विभक्ति घेऊन, त्यांचा उपयोग किंवा कारक वाक्यांतील अर्थानुसार ठरवितात. म्हणूनच

व्याकरणांत अमूक **विभक्तीचे अमुक अर्थ** अशी व्यवस्था आढळते; अमूक अर्थाच्या अमूक विभक्त्या अशी आढळत नाहीं. तेव्हां अगोदर रूप व नंतर अर्थ, प्रथम विभक्ति व नंतर कारक, हा क्रम ठरतो.

३. तो **दशमीला** परत येईल, दशरथानें **भरताला** राज्य दिलें, **भुकेला** कोंडा चालतो, **मला** हीं बोरें चावतात, इत्यादि ठिकाणीं ला-प्रत्ययान्त रूप निरनिराळीं कारकें दर्शविते,-अधिकरण, संप्रदान, निवार्य, कर्ता इ० तरी पण त्या-त्या कारकानुसारें विभक्तिसंज्ञा बदलीत नाहींत. ला-प्रत्ययान्त रूप चतुर्थीच मानितात. म्हणजे **रूप हीच विभक्ति** हें सिद्ध होतें. उलट-तो **रात्रीचा** जागतो, **रात्रीं** अंधार असतो, बोटांत **अंगठी** घालितो, **दाराला** कडी आहे, इत्यादि ठिकाणीं अधिकरण हा एकच अर्थ भिन्न-भिन्न-प्रत्ययांत रूपांनीं व्यक्त केला आहे. तरी पण, अर्थानुरूप सर्व रूपांना एकच विभक्ती न मानितां, त्यांस तत्तत्प्रत्ययानुसार निरनिराळ्या विभक्ती मानितात,--षष्ठी, सप्तमी, प्रथमा, चतुर्थी, इत्यादि.

४. अर्थावरून म्हणजे कारकावरून विभक्ती मानिल्यास, कारकें-कर्ता, कर्म, करण, प्रयोजन, संप्रदान, अपादान, अधिकरण व (केवळ) अभिधेय अशीं कमींत कमी नऊ असल्यानें निदान (संबोधनाखेरीज) इतक्या तरी विभक्त्या मानाव्या लागतील. पण त्या सातच मानण्यांत येतात. कां ? तर एवढीच **भिन्नभिन्न** नामांचीं रूपें संस्कृतांत आढळतात म्हणून. यावरून संस्कृत व्याकरणाच्या आधारेंही **रूप म्हणजे विभक्ती** हें सिद्ध होतें. 'भजे शंभोश्चरणयोः' अशा ठिकाणीं चरण जरी कर्म आहे, तरी तदनुरूप त्याची विभक्ति द्वितीया न मानितां, षष्ठीच मानितात.

५.इंग्रजींतही असाच प्रकार आहे. as a poet he is sublimer than me अशा ठिकाणीं, than हें सामान्यतः उभयान्वयी अव्यय गणिलें असूनही, त्याकरितां me ही प्रथमा न मानितां, (रूपानुरूप) द्वितीयाच मानितात व तदर्थ उलट than हें येथें शब्दयोगी घेतात. यावरून इंग्रजींतही विभक्ति-संज्ञा रूपतंत्र आहे, असेंच ठरतें. सारांश-व्याकरणांत संज्ञा रूपतंत्रच असतात. आमचें कुटुंब, आमचे वडील आले, इत्यादि ठिकाणीं कुटुंब हा शब्द स्त्रीव्यक्तीचा बोधक असूनही, रूपानुसार नपुंसकलिंगीच मानितात; वडील हा शब्द अर्थदृष्ट्या एकाच व्यक्तीला लागत असूनही येथें अनेकवचनीच मानितात.

६ मुलगा **पिकलेल्या** अंब्याला चुंफितो–या वाक्यांत अंब्याला ही द्वितीया आहे. प्रथमान्य विभक्तीची निशाणी म्हणून त्याच्या मागील विकार्य विशेषणाचें सामान्यरूप झालें आहे. असा प्रकार '**पिकलेला अंबा खातो**' यांत झाला नाहीं. येथें मराठी भाषेनेंच स्वतः प्रथमा व तदन्य विभक्ती यांत भिंत घातलेली दिसते. आकारान्त विशेषणाच्या अविकृत रूपापुढील विभक्ती ती प्रथमा, व विकृतरूपापुढील ती द्वितीया.

७ व्याघ्रो वनं प्रविशति, वनं वर्धते–येथें पहिल्या वाक्यांत वनं हें द्वितीया आहे, कारण तें कर्म आहे. दुसऱ्या वाक्यांत तें प्रथमा आहे, कारण तें नायक आहे. येथें, अर्थावरून विभक्ती ठरते, असें कोणी म्हणेल; पण तो केवळ भ्रम आहे. ग्रामः–ग्रामम् या पुंलिंगी रूपांशीं मेळ राखण्यासाठीं, सर्व लिंगांत विभक्ती सारख्या असाव्या, एवढ्याचसाठीं-वनम् हें एकच रूप प्रथमा व द्वितीया मानण्यांत येतें. मुळांतच तें दोन विभक्तींचें मानण्यांत येत असल्यानें, विशिष्ट ठिकाणीं त्याच्या अन्यतरत्वाचा निर्णय अर्थानें होतो इतकेंच. मुळांत नसलेली विभक्तिसंज्ञा अर्थानें प्राप्त होत नाहीं. 'प्राशनात् पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम्' या पद्यार्धांत जे 'प्राशनात्' असा पाठ घेतात ते प्राशनात् हें नायक आहे म्हणून, प्रथमा मानीत नाहींत, तर पंचमी प्रथमास्थानीं योजिली आहे असेंच म्हणतात. सारांश–अर्थ, मुळांत नसलेली विभक्तिसंज्ञा रूपास देत नाहीं, तर असलेल्या एकाधिक संज्ञांपैकीं विशिष्ट ठिकाणीं कोणती, एवढेंच सांगतों.

'वाघाला ही विभक्ति कोण ?' असें विचारल्यास अर्थवाद्यांच्या मतांप्रमाणें (वाघाला धांववते–कर्ता) प्रथमा, (वाघाला पाहतो–कर्म) द्वितीया, (वाघाला शंभर रुपये पडले–संप्रदान) चतुर्थी, (वाघाला दगड मारतो–अधिकरण) सप्तमी, अशीं विविध उत्तरें प्राप्त होतील. हें योग्य ठरतें काय ? शिवाय वाघ शब्दाची प्रथमा सांगा, असें विचारल्यास **वाघ** (चालतो), **वाघानें** (शेळी मारिली), **वाघाला** (धांववते), अशीं उत्तरें वाघ कर्ता असल्यानें अर्थवाद्यांच्या मतानुसार प्राप्त होतात; तीं ग्राह्य आहेत काय ? नाहीं. तेव्हां **रूपच विभक्ति** हें सिद्ध होतें. फार काय ? अर्थवादीच हें तत्त्व न कळत कबूल करितात. **रामानें** अंबा खाल्ला–या वाक्यांत अंबा कर्म असूनही, तें द्वितीया न मानितां प्रथमाच मानितात. कां ? तर, प्रयोगाचे उपपत्तीकरितां.

तसेंच, विशेषणाचे सामान्यरूपाचे उपपत्तिकरितांही, रामा पिकलेला अंबा खातो, यांतील अंबा ही प्रथमाच मानणें प्राप्त आहे. सारांश-व्याकरणविषयाची प्रतिपादनाची सरणी, संस्कृत, इंग्रजी इ. अन्य भाषांशीं तुलना, मराठी भाषेची प्रवृत्ति, इत्यादि विविध कारणांनीं ' रामा अंबा खातो ' यांतील अंबा ही प्रथमा ठरते.

९. [ख] **मला जावयाचें आहे**—यांतील 'जावयाचें आहे' हें संयुक्त क्रियापद नाहीं. जावयाचें हें भाववाचक धातुसाधित नाम, व आहे हें क्रियापद.- मला ही चतुर्थी, अर्थ अधिकरण.**पूर्वपक्ष**-(संयुक्त क्रियापद मानणारे म्हणणार) जावयाचें आहे, या दोन शब्दांनीं कोणती क्रिया सांगितली जाते ? जाणें हीच. करितां दोन्ही शब्द मिळून एकच संयुक्त क्रियापद मानावें. असेंच, पत्रें ' लिहून टाकिलीं '-यांतील लिहून टाकिलीं हें संयुक्त क्रियापद मानावें. **उत्तर-पक्ष**-(धातूपासून निघालेल्या) दोन शब्दांनीं **एकच क्रिया** दर्शित होत असल्यास,-ते दोनही शब्द मिळून एक संयुक्तक्रियापद मानावें, असें म्हटल्यास- हत्तींचा कळप, शाळेची इमारत, पुष्करणीचा हौद, माणसांची दाटी, भित्रेपणाची कमाल (= मोठा भित्रेपणा) इत्यादि पदयोगही **संयुक्त नामें** मानावीं लागतील. हत्तींचा कळप म्हणजे हत्तीच, दुसरें काय ? उंट नाहींत, बैल नाहींत, घोडे नाहींत, झाडें नाहींत. पण असें कोणीच मानीत नाहीं; तुम्हीही मानणार नाहीं. तेव्हां दोन शब्द मिळून एक क्रिया व्यक्त होते म्हणूनच ' जावयाचें आहे ' हें संयुक्तक्रियापद आहे, हें ठरत नाहीं.

१०. **'जावयाचें' हें काय आहे** ? मम गन्तव्यमस्ति, I have to go अशीं भाषांतरें येथें कोणीही कबूल करील. यांत गन्तव्यं व To go, हीं नामें आहेत. तर त्यांचाच बरोबर मराठी पर्याय असलेलें ' जावयाचें ' हेंही नाम कां नसावें ? ' वाच**ण्याचें**-वाचाव**याचें-पठितव्यं** पुस्तकम् 'a book to read,' यांतही, धातु सकर्मक असतांनाही, **चें**-प्रत्ययान्त रूप तव्य-प्रत्ययान्ताचा पर्याय होतें. संस्कृतांत गन्तव्यं हें नाम व पठितव्यं हें विशेषण होतें. हें तव्य-प्रत्ययान्त रूप मूळचें विशेषणच. त्यांतील धातु अकर्मक असल्यास विशेष्याचे अभावीं त्यास नामपणा प्राप्त होतो. असाच प्रकार मराठींत मानून (अकर्मक) जावयाचें हें नाम कां मानूं नये ? व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः (किरात) येथें ' व्रीडितव्यम् अस्ति ' असा स्पष्ट प्रयोग आहे,

अडचण एवढीच कीं (विशेष्याभावीं) अव्ययासारखें दिसणारें 'जावयाचें' हें नाम कसें मानावें ? मूळचें **विशेषण** असलेलें शब्दरूप **विशेष्याभावीं नाम होणारच.** तो पूर्व दिशेस किंवा पूर्वेला गेला, यांत 'पूर्व' स्वयमेव असलेलें, विशेषण आहे, तर पूर्वेला यांतील नाम आहे. अशा रीतीनें 'जावयाचें आहे,' यांतील जावयाचें हें धातुविशेषण, नामासारखें प्रयुक्त, प्रथमा, अर्थ कर्ता, आहे–चा. करितां या वाक्यांत संयुक्त क्रियापद किंवा भावे प्रयोग मुळींच नाहीं. मला पुस्तक वाचावयाचें आहे–यांतही तीच स्थिति. पुस्तक कर्ता, वाचावयाचें विधिविशेषण, आहे हें क्रियापद, प्रयोग कर्तरि (अकर्मक) आहे, कर्मणि किंवा भावे नव्हे.

११. **संयुक्त क्रियापद कोठें मानावें ?** पदसंमर्श (किंवा parsing)–चें काम कोशापासून वाक्यापर्यंत. कोशांतून शब्द घेऊन तो वाक्यांत योजणें हें व्याकरणाचें काम. अर्थात् पदसंमर्शामध्यें शब्दाचा विचार होतो तो शब्दाची जाती, त्यास झालेले रूपविकार (कांहीं झाले असल्यास), व त्याचें वाक्यांतील स्थान किंवा (पुढील) शब्दांतराशीं संबंध. कोशांत धातू सांपडतात; आपण ते घेऊन वाक्यांत त्यांचा उपयोग करितों तो क्रिया दर्शविण्यासाठीं. ह्या क्रियाशब्द क्रियेबरोबर आणखी माहिती देतो ती रूप, अर्थ, काळ, पुरुष, लिंग, वचन, प्रयोग एवढीच सप्तविध होय. काळामध्यें क्रियेची अवस्था पूर्ण किंवा अपूर्ण इत्यादिकांचाही विचार करण्याचा संप्रदाय आहे. कांहीं धर्मांची माहिती क्रियापदें केवळ स्वतःचे रूपावरूनच देतात, तर कांहींची माहिती देण्यास धात्वंतराची मदत लागते. अशा धात्वंतराचे योगानें बनलेलें क्रियापद म्हणजेच संयुक्त–क्रियापद होय.

१२. तो जातो, तो जात नाहीं. येथें पूर्वत्र एका शब्दानें क्रिया सांगितली आहे, तर उत्तरत्र दोन शब्द योजिले आहेत. नाहीं हें पद निराळें क्रियाविशेषण म्हणून घेतां येत नाहीं; कारण तसें घेतल्यास जात यास स्वतंत्र अस्तित्वच नसल्यानें **जात** या पदाची व्यवस्था लावितां येत नाहीं. म्हणून ' जात नाहीं ' असें जोडपद घ्यावें लागतें. यांत क्रियेचा निषेध केला आहे. अशा रीतीनें क्रियापद **रूपावरून भावाभाव** दर्शवितें, हें मानणें प्राप्त झाल्यानें (१) (करण किंवा अकरण) **रूप** हा क्रियापदाचा धर्म ठरला. (२) धातुबोधित क्रियेसंबंधीं आज्ञा, विधि इत्यादि कल्पना स्वरूपावरून

बोधित होतात. यांस क्रियापदाचे अर्थ म्हणतात. (३) 'गेला' अशा रूपांत भूतकाळ स्पष्टच आहे;ज्यावरून क्रियापदाच्या रूपांत **काळ** हा धर्म घुसला. 'जातो ' यांत जाणें या क्रियेची सामान्य अवस्था आहे, तर' जात आहे ' यांत ती क्रिया अपूर्ण आहे. यामुळें **अवस्था** हाही क्रियापदाचा धर्म मानणें प्राप्त होतें; परंतु त्याचा अंतर्भाव काळांतच करितात. क्रियेचे पूर्णत्वादि धर्म काळाच्या संज्ञेंतील विशेषणावरून व्यक्त केले जातात. इतर चार धर्मांची उत्पत्ति वाक्यगत प्रथामान्त पदाचे साधर्म्यानें व बोलणाराचे विवक्षेनें उपपादितां येते. सारांश–क्रियापदाला धर्म लागतात ते रूप, अर्थ, काळ, पुरुष, इत्यादि. यांपैकीं संयुक्त क्रियापदाच्या रूपाचे विचारांत संबंध येतो, तो प्रायः अर्थ व काळ यांचा. एका तासांत सारीं पत्रें लिहून टाकिलीं-यांत लिहून टाकिलीं एवढें संयुक्त क्रियापद मानिल्यास,सहाय धातु टाक हा ठरणार.आतां प्रश्न असा कीं टाक धातू क्रियापदाचे कोणते धर्म व्यक्त करितो ? काळ कीं अर्थ ? टाक हा धातू लिहिण्याच्या (१) (वैयाकरण) अर्थाची किंवा काळाची फोड मुळींच करीत नाहीं; (२) अवस्थाही दर्शवीत नाहीं; कारण अवस्था दर्शित होते ती धातूचे लिहीत, लिहिला इत्यादि ठरीव धातुसाधितांनीं. त्या अवस्थाही ठराविकच आहेत. अपूर्ण, पूर्ण, उद्दिष्ट व आवृत्त. काळ दर्शविला जातो तो धातूस लागलेल्या प्रत्ययांनीं. टाक हा धातू आहे, प्रत्यय नाहीं. करितां सहाय धातूचें कोणतेंही कार्य,– काळ, अर्थ इत्यादि दर्शविणें हें,--' टाक ' करीत नाहीं; ह्यावरून लिहून टाकणें हें संयुक्त क्रियापद नाहीं, हें सिद्ध होतें.

१३. **पूर्वपक्ष**--लिहून टाकिलीं म्हणजे लिह धातूची पूर्णावस्था दर्शित होते. करितां लिहून टाकली हें संयुक्त क्रियापद मानावें.

उत्तर–पक्ष. येथें एकप्रकारें पूर्णावस्था दर्शित असली तरी, ती व्याकरणांत मानितात ती नव्हे. लिहिलें आहे–हा पूर्णवर्तमानकाळ मानितात; तो कां ? तर त्यानें लिहिलेल्या क्रियेची पूर्णावस्था दर्शित होते म्हणून. पण लिहून टाकलीं म्हणजे ' लिहिलीं आहेत ' एवढेंच नव्हे, तर आणखी या जोड-शब्दांत पत्रें या कर्माशीं **संबंधविच्छेद** ही कल्पना आहे. ही कल्पना क्रियापदाचे काळार्थादि धर्मांत कोठेंच समाविष्ट झालेली नाहीं. रूप, अर्थ इत्यादिकांमध्यें संबंधविच्छेद ही गोष्ट मुळींच नाहीं. करितां टाक हा धातू सहाय धातूच्या ठरीव धर्मांपैकीं कोणताच व्यक्त करीत नसून, नवीनच एक धर्म व्यक्त करितो;

म्हणून तो सहाय धातू होऊं शकत नाहीं.तोच **सहाय धातू** होय कीं जो अर्थ, काळ इ. ठरीव धर्मांपैकीं एक वा अधिक धर्म,--यांहून इतर कोणताच नव्हे-प्रस्तुत क्रियेसंबंधानें सूचित करितो.'लिहीत होता'याशीं लिहीत राहिला,-बसला,-चालला यांची तुलना केल्यास दिसून येईल कीं; 'लिहीत होता' यांत लिहिणें या क्रियेची केवळ भूतकालीन अपूर्णावस्था बोधित होते, याहून जास्त कांहींही बोधित होत नाहीं. तसा प्रकार इतर जोड-रूपांचा नाहीं. लिहीत राहिला यांत सातत्य व लिहीत बसला यांत चिकाटी, लिहीत चालला यांत खंडाचा अभाव, हे भाव अधिक व्यक्त होतात. असले आगन्तुक भाव व्यक्त करणें हें सहाय धातचें काम मुळींच नव्हे. सहाय धातूचें काम नियमित आहे. तें एवढेंच कीं अर्थ व काळ इ० धर्मांपैकीं एक वा अनेक धर्म प्रस्तुत क्रियेसंबंधीं सांगणें. यांहून इतर कोणत्याही गोष्टीचा त्यांत वासही येतां कामा नये. करितां लिहून टाकिलीं हें संयुक्त क्रियापद नव्हे.

१४. **अन्य भाषांचा दाखला**–He kept talking (संस्कृत,) स आलपन्नास्त, तो बोलत राहिला. या तिन्ही वाक्यांचा अर्थ एकच आहे. बोलत हा शब्द talking व आह्वयन् यांचा पर्याय आहे. येथें इंग्रजींत किंवा संस्कृतांत संयुक्त क्रियापद मानीत नाहींत. मग मराठींतच तें कोणत्या विचारसरणीनें मानावें ? इतर भाषांत येथें क्रिया दोन मानितात. तद्वतच त्या मराठींत कां मानूं नयेत ? सारांश–पौरस्त्य व मराठीची प्रभवभूत अशी **संस्कृत** व पाश्चात्य, उत्तम कमावलेली, आधुनिक अशी **इंग्रजी**, या दोन्हीही भाषा सातत्य ही कल्पना क्रियान्तरोक्त मानितात; तसेंच मराठींत मानून, बोलत राहिला, इत्यादि संयुक्त क्रियापदें न मानितां, त्यांतील राहिला इ० (केवळ) साधीं क्रियापदें मानावीं.

१५. (ग) **द्रव्यनामाचा अभाव**—पाक, (साखरेचें) चित्र, (एखादें देवता मानिलेलें चित्र) गौर या तिहींत मूळ साखरच आहे. तरी पण गौर हें विशेषनाम, चित्र हें सामान्यनाम, व पाक हें द्रव्यनाम आहे. **द्रव्यनाम** म्हणजे असें नाम कीं ज्यानें बोधित झालेल्या वस्तूचें परिमाण किंवा प्रमाण नुसत्या संख्यावाचकानें सांगतां येत नाहीं. दहा चित्रें म्हणतां येईल, तर दहा **शेर** पाक असें म्हणावें लागेल. किती चित्रें ? दहा. किती पाक ! दहा शेर. अशा रीतीनें ज्याचें परिमाण सांगण्यास संख्यावाचकाबरोबर मापाचे वाचक

शब्दाचा प्रयोग करावा लागतो, तद्बोधक नाम द्रव्यनाम समजावें. तें न मानिल्यास, पाक यासारख्या नामाची व्यवस्था काय करणार ?

१६. (घ) जात आहे, गेला आहे, जात असतो, जाणार आहे, हीं रूपें एकाच श्रेणींतील आहेत. पहिलीं तीन संयुक्त काळ म्हणून ग्राह्य, तर चौथेंही तसेंच पाहिजे. करितां जात आहे हा अपूर्ण वर्तमान काळ, तर जाणार आहे हा **उद्दिष्ट वर्तमानकाळ** मानणें जरूर आहे.

१७. (ङ) समासांत तत्पुरुषाचे पोटांत कर्मधारय, त्याचे पोटांत द्विगु, इ० प्रकार आहेत. परंतु उत्तरोक्त दोन्ही प्रकार विशेष महत्त्वाचे व स्वतंत्र दिसत असल्यानें त्यांचें गणन तत्पुरुषाच्या जोडीनें केलेलें. वेळेस चालेल; पण तत्पुरुष, बहुव्रीहि यांचे पंक्तीस मध्यमपदलोपी बसविणें केवळ अशास्त्रीय आहे. असें वर्गीकरण म्हणजे घोडा, बैल, वाघ, मांसजीवी, तणभक्षक, इत्यादि-सारखें होय. तत्पुरुष–बहुव्रीहीमध्यें **वर्गीकरणतत्व** पदांचा परस्परसंबंध आहे, तर मध्यमपदलोपीमध्यें लोप हें निराळेंच तत्त्व आहे. कोणत्याही वर्गीकरणांत तत्त्व एकच असलें पाहिजे. तसें नसल्यास तें वर्गीकरण वर्गी-करणच नव्हे.

१८. (च) **प्रयोगाचे बाबतींत अर्थाकडे दृष्टी ठेवावी** (१) याचा अर्थ काय ! प्रयोग म्हणजे क्रियापदाचें साधर्म्य. तें कर्त्यांशीं असल्यास तद्विशिष्ट क्रियापदाचा प्रयोग कर्तरि,कर्माशीं असल्यास कर्मणि इत्यादि व्यवस्था व्याकर-णांत होणार. येथें अर्थाचा संबंध काय ! ' त्यानें स्नान केलें ' हा कर्मणि, तर 'तो अंघोळ केला ' हा कर्तरि प्रयोग. केलें-चा मिलाफ कर्माशीं म्हणून केलें हा कर्मणि प्रयोग;केला–चा मिलाफ तो–शीं म्हणजे कर्त्यांशीं,म्हणून केला हा कर्तरि प्रयोग. प्रयोग सर्वांशीं रूपसाधर्म्यावर अवलंबून आहे, त्यांत अर्थाचे विचारास जागाच नाहीं. प्रस्तुत दोन्ही वाक्यांचा अर्थ एकच आहे, तरी पण रूपवशात् प्रयोग भिन्न मानणें प्राप्त होतें. येथें अर्थसाम्यानें एकच प्रयोग मानणार काय ?

१९. (छ) **रूढीवर मिथ्याशास्त्राची कुरघोडी अनिष्ट**–मीं घर केलें, ग्रंथ केला, बाग केली, असें बोलणें रूढी आहे, तशीच ' मी अंघोळ केलों ' असें बोलणेंही रूढीच आहे. दोन्ही सारख्याच शिष्टादृत. मग त्यांतील पूर्वोक्त ग्राह्य व उत्तरोक्त अग्राह्य कां ? सर्व रूढी सारख्याच सांच्याच्या असल्या पाहिजेत काय ? त्यांत भिन्नत्व असूंच नये ? इंग्रजींत सर्व धातू Weak

conjugation–चेच असले पाहिजेत असा आग्रह चालेल काय? युध्–योधति असें होतें म्हणून, युध्–योधाति असें झालें पाहिजे, असा आग्रह कोण मान्य करील? जेवढ्या शिष्टादृत रूढी तेवढ्या प्रमाण मानून व्यवस्था लाविली पाहिजे. रूढींपैकीं कांहींकडे दृष्टी मुळींच न देतां, व्याकरणानें नियम करावे, व सुटलेल्या रूढी त्यांत बसत नाहींत म्हणून त्यांना चूक म्हणावें हा खासा न्याय! शुक्रवारीं शाळा असते म्हणून, Good–Friday-चे दिवशीं सुद्धां शाळा असलीच पाहिजे, असा आग्रह चालेल काय? ज्या धर्मशास्त्रानें रविवार ही सुट्टी ठरली, त्याच शास्त्रानें Good–Friday-ही सुटी ठरली. दोन्ही सुट्या सारख्याच मान्य. तसाच प्रकार रूढींसंबंधानें. त्यांतील माझे नियमांत अमुक रूढी बसत नाहीं, म्हणून ती त्याज्य, असें व्याकरणानें म्हणणें असमंजसपणाचें आहे. अहं एनां विस्मृतः-असें वाक्य 'मया एषा विस्मृता'-चे बरोबरीनें प्रशस्त मानितात; तें चूक कोणीच म्हणत नाहीं. चूक व अपवादभूत यांतील भेद लक्ष्यांत आणिला पाहिजे. अपवादभूत म्हणजे चूक नव्हे. मी अंघोळ केलों. येथें केलों–हें रूप कर्तरि आहे. सकर्मक धातूत्पन्न असल्यानें तें प्रायः कर्मणि असावें; पण तें येथें कर्तरि आढळतें, हा अपवाद आहे, प्रमाद नव्हे. 'तो सगळें अन्न जेवला' असेंच आपण म्हणतों, त्यानें सगळें अन्न जेवलें, असें म्हणत नाहीं. करितां **जेवला** याचेच पंक्तीस बसणारें (अंघोळ) **केला** हें रूपही शुद्धच मानिलें पाहिजे. सारांश·रूढीवरून नियम करावयाचा, व त्यानेंच रूढी चूक ठरवावयाची हा अन्याय आहे. शिंप्यानें अंगावरून कपडा बेतावा, तो कपडा बेतण्यांतील चुकीमुळें अंगाला न आल्यास, आंग चूक म्हणण्यासारखें आहे. सारांश–रूढी असेल तशीच वैयाकरणानें घेतली पाहिजे. तदनुरूप नियम बनविणें, व विशिष्ट रूढीकरितां अपवाद मानणें, हेंच व्याकरणाचें काम आहे.

२० (ज) नाम, सर्वनाम, विशेषण यांचे श्रेणींत **धातू** हा शब्द पाहिजे, क्रियापद नको. राम-ची रामास ही विभक्ति किंवा विभक्ति**पद**, तसें-जा हा धातू याचें जातो हें क्रिया**पद**. इंग्रजींत धातू व क्रियापद यांचे रूपांत बहुधा फरक नसल्यानें, तेथें एकाच संज्ञेनें काम भागतें, तसें मराठींत भागावयाचें नाहीं.

तो जात आहे यांत 'आहे' हें सहाय क्रियापद आहे. (सह्+इ किंवा अय्) सहाय=बरोबर येतें तें. अर्थात् येथें अस-सारख्या धातूंस सहाय धातू म्हटलें पाहिजे; सहाय-चे स्थानीं साहाय्य हें भाववाचक नाम वापरणें योग्य नाहीं.

पुँल्लिङ्ग किंवा पुंलिङ्ग अशीं संस्कृतांत रूपें आहेत. मराठीचे अनुस्वार–लेखनानुसार यांत अवश्यक तो फरक केल्यास मराठींत क्रमानें पुँल्लिंग किंवा पुंलिंग अशीं रूपें होतील, पण पुल्लिंग असें होणार नाहीं; करितां तें त्याज्य मानावें.

२१. याप्रमाणें मुख्य असे मतभेद येथें नमूद केले आहेत. त्याचा (विद्याधिकरणानें=) शाळाखात्यानें व विद्वानांनीं अवश्य विचार करावा; व सोपेपणाकरितां म्हणून शास्त्रीय शुद्धतेचा बळी देऊं नये. खरें पाहिल्यास शास्त्रशुद्धता व सोपेपणा यांत विरोध मुळींच नाहीं, असेंच दिसून येईल. व्याकरणासारख्या शब्दरूपप्रधान विषयांत अर्थाला नसतेंच महत्त्व सर्वत्र देत सुटल्यानें ' मूले कुठारः ' अशीच आपत्ति प्राप्त होते.

भाग ५. पर्यायसमीक्षण.

१. आजन्म कीं आजीव ?

(१) **विवक्षित अर्थ**—एखाद्या संस्थेचे कोणी सभासद होतात, ते मरे-पर्यंत सभासद म्हणून राहण्याच्या उद्देशानें होतात, कोणी निरनिराळ्या मुदती-पर्यंतचेही होतात. अशा सभासदांत निरनिराळे प्रकार असतात. पैकीं प्रथमोक्त सभासदास **आजन्म** असें विशेषण लावितात. येथें विचार करावयाचा तो या गोष्टीचा कीं विवक्षित अर्थाचा बोध करण्यास आजन्म हें विशेषण योग्य आहे काय ?

(२) **विशेषणाचा अर्थ—आ** म्हणजे पासून, पर्यंत किंवा भर; जन्म म्हणजे जनन, उत्पत्ति किंवा जननाची वेळ. ही वेळ म्हणजे एक विशिष्ट क्षणच असल्यानें या वेळेशीं भर–चा अन्वय संभवत नाहीं. तेव्हां आजन्म-चा अर्थ होईल तो 'जन्मापासून किंवा जन्मापर्यंत'. पैकीं '**जन्मापासून**' हा अर्थ संभवत नाहीं; कारण सभासद कोणी होतो तो आपल्या आयुष्यांत केव्हां तरी, उपजतांच (प्रायः) नव्हे. **जन्मापर्यंत** याही अर्थाचा निर्वाह येथें होत नाहीं; कारण यांतील जन्म कोणता ? पुढील. पण सभासदत्व मरणाबरोबरच संपणार; तें मरणोत्तर येणाऱ्या जन्माशीं मुळींच संबद्ध नाहीं. यावरून उघड होतें कीं विवक्षित अर्थाचे द्योतनास आजन्म हा शब्द सर्वथा अक्षम आहे.

(३) **सुचविलेला शब्द**— जीव किंवा जीवन याचा अर्थ जिवंत राहणें किंवा तत्सूचित अवधि असा आहे; हा अर्थ जन्मन्–चाही होतो, पण तो केवळ गौण होय. आतां 'जिवंत राहण्याच्या अवधि-भर' '**जिवंत असेपर्यंत**' असा अर्थ आपणास व्यक्त करावयाचा आहे. हाच अर्थ मुख्यार्थानें आजीवन किंवा (संक्षेपार्थ) आजीव या समासानें उक्त होत आहे. करितां प्रचारांत आजन्म–स्थानीं **आजीव** (सभासद) असा प्रयोग करावा.

---

२. एकमत व ऐकमत्य.

(१) 'हा ठराव एकमतानें पसार झाला' असा प्रयोग आपण वारंवार ऐकतों. येथें **दोन अर्थ संभवतात**,—(१) प्रतिकूल मतांहून एकाधिक

अनुकूल मतें पडल्यानें, आणि (२) सर्वच सभासदांचीं मतें अनुकूल पडल्यानें. या अर्थद्वयामुळें वाचकांचा घोटाळा होण्याचा संभव आहे. हा घोटाळा टाळण्याकरितां येथील उत्तरोक्त अर्थीं ऐकमत्य या शब्दाचा प्रयोग करावा.

(२) **ऐकमत्य** हा शब्द कसा बनला आहे ? एकमतानां भावः ऐकमत्यम् । एकमत असणें म्हणजेच ऐकमत्य. हे एकमत कोण ? मतें देणारे सभासद. एकं मतं येषां ते = एकमताः, एकच मत धारण करणारे ते एकमत, व अशांचा भाव (असणें) म्हणजे ऐकमत्य. 'अत्र विषये सर्वेषां ऐकमत्यम्' असे प्रयोग संस्कृतांत प्रचारांत आहेतच. असो; ऐकमत्य या शब्दानें सर्वच मतदार एकाच म्हणजे समान मताचे आहेत ही गोष्ट **असंदिग्ध** रीतीनें सूचित होते.

(३) **एकमत** शब्दाची घटना–एकं मतं = एकमतम्. येथील एक शब्दाचे अर्थ दोन संभवतात (१) अनेक नव्हे तें, व (२) समान, एकविध. अशा रीतीनें एकमत याचा अर्थ ' एकच मत, भिन्न नसणारें, सर्वांचें सारखें, ' असा होऊं शकतो. 'श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ।' या कालिदासाच्या वचनांत एक याचा अर्थ एकविध असाच आहे. म्हणून ' एकमतानें पसार ' म्हणजे 'विनाविरोध स्वीकृत' असा अर्थ चुकीचा नाहीं. परंतु एका पक्षास दुसऱ्यापेक्षां एकच मत अधिक पडून ठराव पास झाला तर त्याच्या वर्णनांतही 'एकमतानें पसार' अशीच भाषा येणार. 'चार मतांनीं पास' अशी भाषा प्रचारांत आहेच. अशा रीतीनें एका शब्दप्रयोगावर दोन अर्थ, ज्यांचा परस्पर घोटाळा होण्याचा फार संभव आहे असे, बोधित करण्याचा प्रसंग येणार; अर्थात् त्यामुळें अर्थसंशय उत्पन्न होणार.

(४) ही संशयाची आपत्ति टाळण्यास पुढील व्यवस्था करावी एक अधिक मत अशी विवक्षा असतां **एकमतानें** हा शब्द, व सर्वांचें मत एकविध अशी विवक्षा असतां **ऐकमत्यानें** असा शब्द योजावा.

(५) येथें कदाचित् कोणी असें सुचवील कीं, पूर्वोक्त ठिकाणीं एक मत असा व्यस्त प्रयोग करावा, व उत्तरोक्त ठिकाणीं एकमत असा समस्त प्रयोग करावा. ही सूचनाही सर्वथा त्याज्य नाहीं. पण हिच्यापासून सोईबरोबर गैरसोयही आहे. ऐकमत्य या बोजड शब्दाला एकमत हा शब्द

खो देईल ही सोय; तर उलट, शब्द जोडलेला किंवा तोडलेला याच गोष्टीवरून इष्ट तो अर्थबोध वाचकांच्या लक्ष्यांत अचूक येईलच असें सांगतां येत नाहीं, ही गैरसोय. शिवाय मुद्रकाकडूनही हा जोडतोडींतील भेद सर्वदा पाळला जाईल असा भरंसा नाहीं. अशा रीतीनें येथें सोईपेक्षां गैरसोयच मोठी आहे. शब्दाचा बोजडपणा पतकरावा, पण अर्थसंदेह अवश्य टाळावा. या विचारसरणीनें वर सुचविलेलीच शब्दांची विभागणी योग्य दिसते.

(६) **सारांश**—एकमतानें म्हणजे ' अधिक किंवा उणें एक मत पडून ' व ऐकमत्यानें म्हणजे ' सर्वांचींच मतें सारखीं पडून ' असे अर्थ मराठी लेखकांनीं मान्य करावें व तदनुरूप शब्दप्रयोग करावे, अशी त्यांस विनंति आहे. **ताजाकलम** (= लेखपुच्छ)–उदाहरण–२६ सप्टेंबर रोजीं मध्यप्रांत कायदेमंडळाच्या अध्यक्षाचे निवडणुकींत रा. काळे यांचा **प्रतिप**क्षापेक्षां एकमत कमी पडून, पराजय झाला. एतत्संबंधी लेखाचे शीर्षकांत ' श्री. काळे यांचा **एकमतानें** पराजय ' असा ज्ञानप्रकाशांत उल्लेख आहे.

---

३ कल्चर्ड् मोत्यांचा वाद.

कालव या प्राण्याकडून अलीकडे बनवून घेण्यांत येणाऱ्या मोत्याला काय संज्ञा द्यावी, याबद्दल वाद सांप्रत चालू आहे. त्याच्या समाधानार्थ पुढील ओळी लिहीत आहें—

(१) **संज्ञायुग्म**—संज्ञा देणें ती नवीन प्रकारच्या मोत्याला. नवें तें मोतीं; तसेंच जुनेंही मोतींच. हा मोतीपणा दोघांस सामान्य असल्यानें त्यांचा भेद दर्शविण्यास नुसत्या एका संज्ञेनें काम भागणार नाहीं. भेददर्शक उपपद दोन्ही संज्ञांत असलें पाहिजे. नव्यास उपमोतीं म्हटलें तर जुन्यास मोतीं एवढेंच म्हणून चालणार नाहीं. तदर्थ मुख्य, प्रधान इत्यादि शब्द मोतीं या शब्दापूर्वीं योजिला पाहिजे. एखाद्या वर्गाची एकच तुकडी असतांना तिच्या संज्ञेंत कांहींच उपपद योजावें लागत नाहीं. पण त्या वर्गाची दुसरी तुकडी पडल्यास तिच्या नामकरणाबरोबर पहिलीसहि विशिष्ट नांव द्यावें लागतें.– पहिली क व दुसरी ख इत्यादि. एकच मुलगा असल्यास त्याला ' धाकटा '

किंवा 'थोरला' असलें विशेषण लावावें लागत नाहीं. पण त्यास भाऊ होतांच पहिला तो थोरला, व दुसरा तो धाकटा, मुलगा असा व्यवहार सुरू होतो. या विचारसरणीनें नव्या मोत्याबरोबर जुन्यासही नांव देणें जरूर आहे.

(२) **उमेदवार संज्ञांचें बाहुल्य**—आपणांस संज्ञा जरी दोनच–म्हणजे त्यांची एकच जोडी–पाहिजे आहे, तरी बऱ्याच जोड्या पुढें देत आहें; अशाकरितां कीं, (क) त्यांतून वाटेल ती जोडी वाचकानें यथारुचि स्वीकारावी. व (ख) एकच जोडी पुढें ठेविल्यास ती कितीही चांगली असली तरी सहसा पसंत पडत नाहीं. ती खुलून दिसण्यास तिला इतर जोड्यांचा परिवार पाहिजे. वस्तु पसंत करतांना ती इतरांहून चांगली आहे असें पाहूनच आपण पसंत करितों. एकच एक वस्तु असल्यास ती चांगली असली तरी तिचे गुण डोळ्यांत भरत नाहींत. मोत्यें हीं दोनचारच घ्यावयाचीं झालीं तरी आपण पन्नासपाऊणशें मोत्यें उलटींसुलटीं फिरवून पाहतों. जी मोत्यांची गोष्ट तीच त्यांच्या संज्ञांची.

(३) **धर्मांची निवड**—एकाच वस्तूला नांव पडतांना व्यक्तिगत, देशगत इत्यादि अनेक भेदांमुळें, त्याच वस्तूच्या भिन्नभिन्न धर्मांच्या आधारावर संज्ञा तयार होतात. पाणी हा एकच पदार्थ; पण तो भिन्न परिस्थितींमुळें भिन्न नांवें पावला आहे. प्यावयाचें म्हणून (**पानीय**)=**पाणी**; गार लागतें म्हणून (जड) **जल**; **सरतें** म्हणून **सलिल**; खालीं धांवतें म्हणून (**नि+ईर्**) **नीर**; मूळ उंच स्थानापासून येत असल्यास खालून वरही जातें म्हणून (उद्-अञ्च्) **उदक**, तान्हेनें कासावीस झालेल्या माणसास अत्यंत मधुर लागतें म्हणून **अमृत**; मूर्च्छित मनुष्यास वेळेस परत जीव आणून देतें म्हणून **जीवन**. अशा रीतीनें मोत्यांसही संज्ञा देण्यांत तत्तद्धर्मानुसार भिन्नभिन्न जोड्या खालीं दिल्या आहेत.

(४) **संज्ञांच्या जोड्या**—पुढील जोड्यांतील पहिला शब्द जुन्या प्रकारच्या मोत्याचा वाचक व दुसरा शब्द नवीन प्रकारच्या मोत्याचा वाचक समजावा. (क) पितामही (मोतीं) व विश्वामित्री (मोतीं). (ख) देशी व विलायती. (ग) अस्सल व नक्कल. (घ) स्वयंभू व निर्मित. (च) तयार किंवा ठरीव व करीव. (छ) दर्यामोतीं व दारमोतीं. (ज) सागरमोतीं व आगरमोतीं (झ) देवमोतीं व माणुसमोतीं.

(५) **वरील जोड्यांतील धर्म**—(क) आपल्या सृष्टींतील पूर्वीपासून परिचित असलेल्या वस्तू आपण ब्रह्मदेवानें निर्मिल्या असें मानतों; तर नवीन वस्तू विश्वामित्रानें अन्य द्वीपांतून आणिल्या असें समजतों. अशा दृष्टीनें जुनें मोतीं तें **पितामही** व नवें तें **विश्वामित्री** ठरतें. (ख) मूळच्या वस्तू ह्याच देशांतील म्हणून त्या देशी व नवीन वस्तू, मग त्या विलायतेंतून किंवा अन्य परदेशांतून येवोत किंवा येथेंच नवीन प्रकारें पैदा केलेल्या असोत, त्यांस आपण सरसकट विलायती म्हणतों. या विचारसरणीनें जुनें तें **देशी** व नवें तें **विलायती**. (ग) एखादी वस्तु नवीन बनवितों तेव्हां ती पूर्वीच्या एखाद्या वस्तूच्या नमुन्यावर बनविलेली असते. नवीन मोतीं हें जुन्याची नक्कल असल्यानें नक्कल **मोतीं** ठरतें, तर जुनें तें **अस्सल मोतीं** ठरतें. (घ) घोडा व गाढव यांतील भेद निसर्गनिर्मित्त असल्यानें त्यांस आपण स्वयंभू म्हणतों. तर काळ्या-गोऱ्या माणसांतील (योग्यतेसंबंधीं) भेद (युरोपियन) माणसांनीं कल्पिलेला असल्यानें तो निर्मित ठरतो. या धर्तीवर **स्वयंभू** वा सहज व **निर्मित** वा कृत्रिम संज्ञा मोत्यांस क्रमानें लावितां येतील. (च) पृथ्वीमध्यें तयार मोतीं सांपडतात, तीं नेहमींच्या ठरीव पद्धतीनें बनलेलीं असतात; तर नवीन प्रकारचीं मोतीं आपण कालवाकडून मुद्दाम तयार करून घेतों. दुकानांतील जोडा तो तयार जोडा, तर मुद्दाम बांधून घेतों तो बांधीव; म्हणून प्रस्तुत मोत्यांसही क्रमानें **ठरीव** व (करून घेतलेलें) **करीव** अशीं नांवें देतां येतील. (छ) रानांतील केळीला आपण रानकेळ म्हणतों व घराजवळ दाराशीं मेहनत करून लावलेल्या केळीस दारकेळ म्हणतों. जुनें मोतीं दर्यांत सांपडतें, तर नवें मोतीं मुद्दाम तयार केलेल्या दाराजवळील तळ्यांत सांपडतें; म्हणून **दर्यामोतीं** व **दारमोतीं** या संज्ञा इष्ट वाटतात. (ज) जुनीं मोतीं सागरांत तयार होतात, तर नवीन मोतीं आपण आगरांत बनवितों; या कारणामुळें त्यांस यथाक्रम **सागरमोतीं** व **आगरमोतीं** असें म्हणावें. (झ) जुनीं मोतीं तीं देवानें उत्पन्न केलेलीं, तर नवीन माणसानें बनविलेलीं; म्हणून त्यांस नांवें **देवमोतीं** व **माणूसमोतीं** अशीं द्यावीं.

प्रशस्तीचीं धोरणें— अशा रीतीनें अनेक जोड्या वर सुचविल्या आहेत. त्यांतील संज्ञांची निवड करतांना पुढील गोष्टी लक्षांत घ्याव्या. (क) संज्ञेपासून इष्टार्थ बोध सहज व लवकर व्हावा. (ख) अन्योन्यविरोधी संज्ञांचे

अर्थ यावच्छक्य परस्परव्यावर्तक असावे. (ग)संज्ञा कानाला गोड लागण्यास त्यांच्या घटनेमध्यें शक्य तर यमक साधलेलें असावें. (घ) जुन्या मोत्यांची संज्ञा नवीन मोत्यांच्या संज्ञेहून सरस अर्थ दर्शविणारी असावी. (च) साधल्यास दोनही संज्ञा एकाच भाषेंतील असाव्या.

(७) **निगमन**—माझ्या मतें पुढील संज्ञा प्रशस्त होत. सामासिक संज्ञा पाहिजे असल्यास **सागरमोतीं** व **आगरमोतीं**; आणि व्यस्त संज्ञा पाहिजे असल्यास **अस्सल मोतीं** व **नक्कल मोतीं**. येथें असें सुचवावेंसें वाटतें कीं, येथल्याप्रमाणें भेददर्शक विशेषण पाहिजे असल्यास सागरी व व आगरी अशीं विशेषणें नवीन तयार करून योजावीं. सारांश–दंडसंज्ञा म्हणून सागरमोतीं व आगरमोतीं असे समास योजावे व खंडसंज्ञा म्हणून **सागरी** व **आगरी** हीं विशेषणें योजावीं. त्याप्रमाणेंच, मिठाचे खाचरास मिठागर म्हणतात. त्या धर्तीवर आगरी मोत्यांसंबंधानें मुक्तागर हा शब्द साधितां येईल. Genuine व Cultured या शब्दांचें प्रतिबिंब व्युत्पत्तिद्वारां त्यांच्या मराठी पर्यायांत पडावें अशी इच्छा असल्यास (जात्य किंवा) **जातीय** वा **जातिवंत** व कल्पित, **कृत्रिम** वा **कृतक** अशा संज्ञा प्रशस्त ठरतील.

---

४ जबाबदार, उत्तरदायी व धूर्वह [परस्परतुलना]

खंड १

अलीकडे हिंदी इत्यादि संस्कृतप्रभव भाषांत उत्तरदायी हा शब्द रूढ झाला आहे. माझे मित्र रा. विनायकराव सावरकर यांनींही तो मराठींत स्वीकारिला आहे. याच्या इष्टानिष्टत्वाबद्दल येथें विचार करीत आहें.

१. राज्यारोहण, सिंहासनारोहण, राज्याभिषेक, किरीटधारण (= Coronation) इ. शब्द मराठींत एकाच गोष्टीचे द्योतक आहेत. हे सर्व शब्द एकाच विधीचीं (गोष्टीचीं) भिन्नभिन्न अंगें दर्शवितात; तरी पण सर्वांचा रूढ अर्थ एकच झाला आहे. एखादी वस्तु किंवा कल्पना यांचा बोध, त्या वस्तूच्या किंवा कल्पनेच्या निरनिराळ्या अंगांच्या उल्लेखानें वेगवेगळ्या शब्दांनीं करितां येतो. हत्ती हा प्राणी विशिष्ट दांतांनीं व चमत्कारिक हातानें युक्त असून तो **सोंडेनें** पाणी आकर्षून नंतर **तोंडानें** ओढून म्हणजे **दोन** साधनांनीं **पितो**.

या वस्तुस्थितींतील त्या-त्या अंगामुळें हत्तीला दंतिन्, करिन्, द्विपः इ. संज्ञा देण्यांत येतात. भिन्नभिन्न भाषांतही एकाच वस्तूच्या निरनिराळ्या अंगांमुळें निरनिराळ्या संज्ञा प्रवृत्त होतात.

२. ज्या दिवशीं शाळा बंद असते त्या दिवसाला संस्कृतांत अनध्यायदिन, मराठींत सुट्टीचा दिवस व इंग्रजींत (Holi-day) उपासनादिन असें म्हणतात. या तिन्ही शब्दांतील कल्पना विवक्षित अर्थामध्यें गर्भित आहेत. तरी पण प्रत्येक भाषेंत एकेकाच कल्पनेला प्राधान्य देण्यांत येऊन तन्मूलक संज्ञा प्रवृत्त झाली आहे. सारांश-एखादी कल्पना किंवा वस्तु हिचा बोध एका भाषेंत ज्या अंगानें होतो त्याच अंगानें इतर भाषांत होतो असा नियम नाहीं.

३. एखादें कार्य क्ष–वर सोपविण्यांत आलें आहे. या कार्याचा भार तो वाहतो; तें कार्य शेवटास पोंचवितो; तें कार्य योग्यायोग्य रीतीनें पार पडल्या-बद्दल किंवा मुळींच न घडल्याबद्दल त्याला प्रश्न विचारण्यांत येतो; तो त्याचें **उत्तर** देतो. अशा स्थितीमध्यें या क्ष–मनुष्यास इंग्रजी भाषेंत Responsible, यवनी भाषेंत जबाबदार, जिम्मेदार इ. म्हणतात. हिंदी भाषेंत व मराठीं-तही जबाबदार हाच शब्द एतदर्थी रूढ होता. कालांतरानें स्वत्त्वाभिमान जागरित होऊन स्वकीय शब्दाचा प्रयोग आपणांस इष्ट वाटून, आपण तदर्थ चिंता करूं लागलों. अशा मनुष्याच्या कर्तृत्वाच्या कोणत्या अंगावर संज्ञा अधिष्ठित करावी, याचा विचार करितां यवनी भाषें-तील अंगालाच अग्रस्थान देण्यांत येऊन उत्तरदायी हा शब्द हिंदींत रूढ करण्यांत आला. या शब्दाचे स्थानीं अर्पितभर, निर्वाहक, भारवान्, भारवह, प्रष्टव्य, उत्तरदायक, असेही पर्याय शक्य आहेत.

४. येथें असा विचार येतो कीं प्रस्तुत कल्पना संस्कृत बोलत असतांना आपल्या डोक्यांत कधीं आलीच नाहीं काय ? आली असली पाहिजे खास. मग तदर्थ स्वतंत्र, सुटसुटीत असा शब्दही संस्कृतांत असलाच पाहिजे. अशा शब्दांचा विचार करतां धुर्य, धुरीण, धूर्वह, धुरंधर, इ. अनेक शब्द संस्कृतांत आढळतात. या सर्व शब्दांत कार्याचा भार वाहणें ही कल्पना ग्रथित आहे. अशा स्थितींत हे शब्द टाकून उत्तरदायी–सारखा बोजड शब्द वापरणें योग्य दिसत नाहीं. असा शब्द द्विधा सापवाद आहे. एक दोष हा कीं तो अवजड व दुसरा हा कीं याची घटना यवनी शब्दाच्या अनुकरणावर प्रतिष्ठित असल्यानें, आपणांस

अंगावर कार्य घेऊन छातीठोकपणें तें शेवटास पोचविण्याची संवय नव्हती, असा अस्पष्ट ध्वनि या नवसंज्ञेच्या उत्पादनांतून उमटतो. अर्थात् हा ध्वनि वस्तुस्थितीच्या विरुद्ध असून आपणांस हिनता आणणारा आहे. 'आज्ञापत्र समस्त राजकार्य**धुरंधर** विश्वासनिधि' इ. प्रकारें सहस्रावधी ऐतिहासिक पत्रांतून धुरंधर हा शब्द गर्जना करितांना आढळतो व जबाबदार या यवनी शब्दानें विवक्षित असलेल्या कल्पनेचा बोध केवढ्या तरी दणदणाटानें व्यक्त करितो !

५. आता **धुरंधर** हा शब्द आपल्या मनीं-मानसीं राजकारणी पुरुषांचें विशेषण म्हणून खिळलेला आहे. यामुळें घरींदारीं सर्वत्र वापरण्यास तो सोइस्कर नाहीं. त्याच्याशीं ग्रथित झालेल्या कल्पना फारच उच्चतर आहेत. करितां विवक्षित अर्थामध्यें सार्वत्रिक शब्द म्हणून **धूर्वह** या शब्दाचा प्रयोग मला प्रशस्त वाटतो. या शब्दांत उत्तरदायी या शब्दाच्या निर्माणाच्या मुळाशीं असलेली स्वत्वाची कल्पना तेवढी आहे. पण त्यानें केलें जाणारें यवनी भाषेंतील अंगाचें अनुकरण नाहीं. उत्तरदायी हा शब्द जरी सर्वथा अवयवद्वारां संस्कृत असला तरी त्यांतील अंगभूत--कल्पनाद्वारां तो यवनीच ठरतो हें उघड आहे.

६. परभाषेच्या शब्दाला मराठी पर्याय योजणें झाल्यास त्यांतील केवळ अंगांचा विचार न करितां, व्यक्त करावयाच्या एकंदर कल्पनेचा विचार करावा, व या सामान्य कल्पनेचा बोध, इतर अंगानें कां होईना आपल्या भाषेंत होत आहे किंवा नाहीं, हें पहावें. एतदर्थ भाषेंतील भूतपूर्व शब्द शोधून त्यांतून एखादा योग्य शब्द स्वीकारावा; तसा शब्द न सांपडल्यास नवीन शब्द निर्माण करणें भाग आहे. सारांश-एखाद्या कल्पनेचा बोध मराठींत करणें असल्यास शब्दाचें निवळ भाषांतर न करितां,आपल्या भाषेस परिचित अशा त्या कल्पनेंतील विशिष्ट अंगाचा बोधक शब्द योजावा. धूर्वह व उत्तरदायी या दोन्ही शब्दांत कल्पना एकच आहे; पण उत्तरदायी हा शब्द त्या कल्पनेंतील यवनी अंगाचें अंधानुकरण करीत आहे; तर धूर्वह हा शब्द अशा दोषापासून सर्वस्वीं अलिप्त असून, आपुलकीनें भरलेला आहे. सारांश-परभाषेंतील शब्दाचें भाषांतर त्याच्या घटकद्वारां न करितां, त्यांतील संकलित कल्पनेंतील स्वपरंपराप्राप्त अशा अंगास धरून योग्य अशा संस्कृतांतील शब्दानें करावें; भाषांतर विशिष्ट कल्पनांगाचें करावें, शब्दघटकाचें नव्हे.

७. Sympathy या शब्दाचें घटकद्वारां भाषांतर सहानुभूति असें करितात. येथेंही वरील दोष प्राप्त होतो. दीन मनुष्याला पाहून (१) त्याप्रमाणें आपणही दुःखी होतों, (२) दुःखानें **कांपूं** लागतों, (३) वेळेस **आक्रोशही** करितों. तिन्ही कार्यें एकाच सामान्य कल्पनेचीं अंगें आहेत. पहिल्या अंगावर इंग्रजींतील शब्द अधिष्ठित आहे, तर दुसऱ्या व तिसऱ्या कल्पनेवर क्रमानें अनुकंपा व अनुक्रोश हे संस्कृत शब्द अधिष्ठित आहेत. यांपैकीं अनुकंपा-मधील कल्पनांग किती तरी सहृदय आहे! येथें अनुकंपा हाच शब्द Sympathy याचा पर्याय म्हणून योजण्यास योग्य आहे. सहानुभूति हा शब्द घडवितांना घडविणारानें असा प्रश्न स्वतांस केलेला दिसत नाहीं कीं, यांतील कल्पना आपल्यांत पूर्वीं नव्हतीच काय ? आपण परदुःखानें दुःखित होत नव्हतोंच काय ? असा प्रश्न जर त्याचे मनांत उद्भवता, तर त्यानें संस्कृत कोश चाळून त्यांतून अनुकम्पा हा शब्द खचित उचलिला असता. गतं न शोच्यम्. यापुढें तरी परभाषेच्या शब्दांतील कल्पना मराठींत व्यक्त करितांना, पुढील दक्षता राखावी. आपणांस असा प्रश्न करावा कीं ही कल्पना आपणांत आहे कीं नाहीं ? जर असेल, आणि कल्पना ही प्रायः असणारच, तर तदर्थक शब्द भाषेंत असलाच पाहिजे, हें गृहीत धरून संस्कृतांत किंवा जुन्या मराठी वाङ्मयांत तदर्थ शोध करावा. म्हणजे असा शब्द निश्चयानें सांपडेल. कल्पनाच नसल्यास भाषांतरांत कोणतेंही अंग घेण्यास हरकत नाहीं हें उघडच आहे.

खंड २.

(१) जबाबदारी इ. शब्दांनीं बोधित होणारी मिश्र कल्पना वर्तमान मराठींत आपण कशी व्यक्त करितों ? उत्तरार्थ पुढील ओळी पहाव्या.

दादा–(धाकट्या भावास) बाळ्या, तूं पाण्यांत इतका वेळ डुंबूं नको. आजारी पडशील. बाबा कुटुंबाचा भार मजवर टाकून गेले आहेत. ते आले म्हणजे बाळ्या आजारी कां पडला, म्हणून **मला विचारतील**. येथील वाक्यांत स्पष्ट दिसतें कीं एखादें सोंपविलेलें कार्य बिघडल्यास, तें तसें कां बिघडलें म्हणून त्यासच विचारण्यांत येतें, ज्यावर त्याचा **भार टाकलेला** असतो. म्हणजे वर्तमान मराठींत उत्तरदायी किंवा धूर्वह या शब्दांनीं बोधित करावयाची कल्पना ‘ ज्यास विचारावयाचें तो ’ अशा रूपानें व्यक्त करण्यांत

येते. तेव्हां ही कल्पना 'सोंपविण्यापासून तों उत्तर देणें ' या विविध गोष्टींपैकीं कोणत्या गोष्टीच्या उल्लेखानें व्यक्त करावी असें विचारल्यास ' विचारावयास योग्य ' या गोष्टीच्या उल्लेखानें व्यक्त करणें प्राप्त होतें.

(२) एतदर्थक सुटसुटीत शब्द पाहतां प्रच्छ् व अनुयुज् हे धातू मनांत येतात. यांवरून विध्यर्थक उपाख्यातें (Participles) अनुयोज्य-योक्तव्य, प्रच्छनीय-प्रच्छ्य-प्रष्टव्य इत्यादि विवक्षितार्थवाहक ठरतात. यांतील **प्रष्टव्य** हा शब्द विशेष समर्पक दिसतो. करितां तो विद्वानांनीं आदरावा, अशी माझी नम्र सूचना आहे.

(३) एखादी कल्पना व्यक्त करण्याचे प्रकार जितके अधिक असतील तितकी भाषेला संपन्नता येते. प्रष्टव्य या शब्दावांचून आज आपलें अडतें असें नाहीं. यासंबंधांत ' बाबा तुला विचारतील ' असें आपण म्हणतोंच; पण हीच गोष्ट प्रकारांतरानें व्यक्त करण्यास प्रष्टव्य हा शब्द खास सोईचा आहे. एखादी कल्पना व्यक्त करण्याचे भाषेंतील प्रकार वाढविणें हें विद्वानांचें धोरण असावें.

(४) 'आज पहाटे मी जागा झालों नाहीं' असा बोलण्याचा एकच प्रकार कोंकणांत रूढ आहे; तर देशावर (नाशिकाकडे) याचे जोडीला पुढील प्रकारही आढळतो. तो म्हणजे ' मला जाग आली नाहीं. ' यांत **जागा** या विशेषणाचे जोडीला (जागृति या अर्थीं) **जाग** या नामाची भाषेंत इष्ट अशी भर पडली आहे. अर्थात् हें अभिनंदनीय आहे. मनांतील अर्थ व्यक्त करण्यास भाषेला हातपाय जेवढे पसरितां येतील तेवढे पसरूं द्यावे. या विचारसरणीनें प्रष्टव्य या शब्दाची मराठींत इष्टता कोणासही पटेल.

या संबंधांत मला आलेल्या कांहीं पत्रांत प्रस्तुत शब्दाची विवक्षितार्थ व्यक्त करण्यास तादृश अपेक्षा नाहीं असें कथन आहे, तर कांहींत धूर्वह शब्द तितकासा पसंत नाहीं असें आहे; या दोन्ही गोष्टींचें उत्तर वरील ओळींत दिलें आहे तें समर्पक ठरेल, अशी आशा आहे.

---

५. परांजपे कीं परांजप्ये,—कानाला कोणतें संमत ?

" सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । ".

' परांजपे ' शुद्ध कीं ' परांजप्ये ' शुद्ध ? हा वाद केवळ एका आडनांवाच्या रूपाचा खल या दृष्टीनें महत्वाचा नाहीं. नांवापासून जोंपर्यंत व्यक्तीचा निर्देश

बिनचूक होतो तोंपर्यंत व्यवहारांत त्याचे रूपास हरकत घेण्याचें कारण नाहीं; परंतु त्या नांवाकडे, मराठी भाषेचा एक शब्द या दृष्टीनें पाहिल्यास या रूपासंबंधींच्या वादास महत्व येतें. ही गोष्ट लक्ष्यांत आणून पुढील चार ओळी लिहीत आहें.

१ **रूपशुद्धी**—एकादी भाषा बोलणारांची स्थिति, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक, इ. एका किंवा अनेक बाबती बदलल्यानें, त्यांचे भाषेंत फरक पडतो. अशा विविध कारणांनीं अनेक संस्कृत शब्दांचें मूळरूप सुटून ते उत्तरोत्तर सुलभ किंवा सुखोच्चार रूप धारण करीत, आज प्रचलित असलेलीं रूपें पावले आहेत. अर्थात् मूळ संस्कृत रूप व हल्लींचें रूप यांचे दरम्यानचीं रूपें त्या–त्या मधील काळामध्यें शुद्धच होतीं. उदाहरणार्थ 'अष्टवार' या शब्दापासून 'आठवार–आठवरा–आठवडा' अशा परंपरेनें, आठवडा या रूपापेक्षां 'आठवरा' हें रूप मूळरूपास जरी संनिध असलें, तरी सांप्रत काळीं तें अशुद्धच आहे. 'चक्र' हा शब्द संस्कृतांतून मराठींत येतांना मध्यें कांहीं काळ तरी 'चक्क' या रूपानें प्रचारांत असलाच पाहिजे. म्हणून हें रूप 'चाक' या रूपापेक्षां संस्कृतास जवळचें आहे, हेंही चक्क आहे. परंतु एवढ्यावरून तें आज शुद्ध मानितां येत नाहीं. हल्लीं 'चाक' हेंच शुद्ध मानिलें पाहिजे. कोणत्याही विशिष्ट काळीं शिष्ट लोकांचे कान जें रूप बिनविरोध ग्रहण करितील तेंच त्या काळचें शुद्ध रूप होय. अशा दृष्टीनें 'परांजप्ये' हें रूप शिष्टांचे कानाला गोड वाटत असेल तर तें शुद्ध; परंतु तें तसें सांप्रत वाटत नाहीं, असें मला वाटतें; पण नुसत्या व्यक्तिशः वाटण्याला विचारतो कोण ! अशा ठिकाणीं म्हणजे मतभेदाचे प्रसंगीं, प्रमाणांतर पाहिलें पाहिजे. असें प्रमाण म्हणून, काळाच्या ओघाचा विचार करणें अयुक्त होणार नाहीं.

२ हा ओघ सांप्रत कर्णकटु किंवा बोजड भासणारीं रूपें, शब्दप्रयोग किंवा रचना यांचे विरुद्ध आहे. धोंड्या, हणमंत, खंडेराव, वगैरे नांवें सुशिक्षित लोकांतून लुप्त होत जाऊन, त्यांची जागा वसंत, चंद्रसेन, रमाकांत, वगैरे नांवें पटकावीत आहेत. 'तुम्हांला' मागें सारून 'आपण' आपलें घोडें पुढें ढकलीत आहे. कधीं-कधीं दोन वृद्धांची गांठ पडली असतां त्यांच्या प्रेमसंवादांत 'अरे' 'तूं' वगैरे एकवचनी शब्दप्रयोग ऐकूं येतात. परंतु इकडे शाळांतून पहावें तों, लंगोटी लावण्याचे वयांतही धोतरें किंवा विजारी नेसून

मुलें एकमेकांना बहुवचनानें संबोधितांना आढळतात; व तें पाहून मनास एक प्रकारचें कौतुकही वाटतें. या सर्व स्थित्यंतराचीं कारणें सांगण्याचें येथें कारण नाहीं. परंतु या गोष्टीवरून भाषेची प्रवृत्ति पारुष्य सोडून मार्दवाकडे किंवा लालित्याकडे वळत आहे हें निःसंशय आहे. एखाद्या मुलाचें नांव 'रामा' असूनही, व्याकरणाच्या स्थूल नियमानें प्राप्त होणाऱ्या 'राम्या' या नांवानें त्यास हाक न मारितां, 'रामा' अशीच हाक मारण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होते, व ती कृतींतही उतरते.

या सर्वांचा निष्कर्ष काय? तर, अंत्याक्षर कर्णकटु 'य' वर्ण येऊन जोडाक्षर बनत असेल तर, त्या यकारास फाटा देणें. असो; यावरून शब्दाची व्युत्पत्ति व काळाची प्रवृत्ति या दोहोंच्या छेदनबिंदूत जें रूप शिष्ट लोकांचे दृष्टीनें सांपडेल तें शुद्ध; मग तें अन्य रूपापेक्षां मूळचे रूपास संनिकृष्ट असो वा विप्रकृष्ट असो. (१) माझें पण्ण (पान) कोठें आहे? असा पूर्वपरंपरेचा अयथार्थ अभिमानी म्हणेल तर, तो केवळ हास्यास्पद होईल. (२) जुन्या संस्कृतांत 'शृंग' याचें 'शृंगा' असें बहुवचन आहे; म्हणून विदग्धवाङ्मयांत '–ही "शृंगाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः" या व इतर ठकाणीं शृंगा हें रूप कोणीच योग्य मानणार नाहीं. (३) लेले, दामले, डोंगरे, वाघमारे, घाटे, शौचे वगैरे नांवांत अन्त्य स्वरापूर्वी 'यकार' उच्चारण्यास जीभ कचरत नाहीं काय? रविवर्मा हें प्रथमेचें रूप मान्य असतांना, तदनुरूप बनणारे 'रविवर्म्या' हें कर्णोद्वेजक सामान्यरूप टाकून 'रविवर्माचीं चित्रें' हा शब्दप्रयोग करण्यांत हेतु कोणता आहे बरें?

३ **संस्कृताचा आधार**—यकारोत्तर संयोग हे अनिष्ट मानण्याची प्रवृत्ति संस्कृतांतही कांहीं ठिकाणीं आढळते; उघडच आहे कीं, जी घटना जिभेस विकट वाटते, कानांस कठोर लागते, व मनास अनिष्ट भासते ती पाणिनीसारखे परिणतप्रज्ञ व्याकरणकार तरी लोकांवर कां लादूं पहातील! 'स्तुवन्ति + ऋषयः' याचा व्याकरणाचे सामान्य नियमांनीं होणारा स्तुवन्त्यृषयः हा संधि केवळ श्रवणानें दुसऱ्यास त्याचें यथार्थ ग्रहण होईल असा, उच्चारणें जड जातें. अशा ठिकाणीं वैकल्पिक प्रकृतिभावाची सवड पाणिनीनेंच करून ठेविली आहे. 'मत्स्य' या शब्दाचें स्त्रीरूप सामान्यतः कुर्मी, व्याघ्री यांचे धर्तीवर 'मत्स्यी' असें प्राप्त होतें; परंतु तें दुरुच्चारतेनें दूषित असल्यानें

त्यांतील य–चा लोप करून 'मत्सी' हें सुखोच्चार व श्रुतिसंमत रूप व्याकरणकारांनीं दिलें आहे. 'गार्ग्य' याचेंही 'गार्गी' हेंच रूप पठित आहे. करितां मराठींतही शिष्टांस इष्ट त्या ठिकाणीं य–ला रजा देण्यांत कांहीं दोष दिसत नाहीं.

४ **मनस्तुष्टि**–शास्त्रें झालीं, पुराणें झालीं, तरी विशिष्ट प्रसंगीं कसें वागावें, हें कोडें अनेक वेळां येऊन पडतेंच. अशा समयीं अंतिम-निर्णयस्थान स्मृतिकार मनूनें 'आत्मनस्तुष्टिः' हेंच सांगितलें आहे. 'ऐकावें जनाचें, करावें मनाचें,' 'मनःपूतं समाचरेत्' इत्यादि वृद्धवाक्यांतही स्वतांच्या सदसद्विवेकशक्तीचेंच प्राधान्य मान्य केलें आहे. परांजप्ये या रूपाचा अभिमान वाहणारांना, मी एवढेंच विचारतों कीं, हें रूप 'परांजपे' या रूपापेक्षां तुमच्या कानाला बरें लागतें ना ? आपल्या मनाच्या मनास विचारून उत्तर द्या; विकारवशता, असदाग्रह, पक्षांध्य वगैरे सोडा बरें; आणि द्या उत्तर. उत्तर कसें देणार ! तें नकारार्थीच आलें पाहिजे.

अशा रीतीनें, व्याकरणशुद्धि, काळाचा ओघ, संस्कृताचें साम्य, पाणिनीची संमति, व मनस्तुष्टि यांना ऐकमत्यानें अनुकूल असलेलें 'परांजपे' हेंच रूप प्रशस्त ठरतें; मग या उप्पर कोणी 'परांजप्ये' हें रूप खुशाल घट्ट धरून बसो ! त्यास हरकत कोण करूं शकणार ?

५ आडनांवांचा सामान्यतः विचार करतां आढळतें कीं,

(अ) आचार्य, पंडित, विद्वांस, इत्यादि **प्रशंसापर**—
(आ) घमंडे,चावले,खुळे, गोळे,आगलावे,महाशब्दे इत्यादि **निंदाव्यंजक**–
(इ) भस्मे, लंगोटे, रोडे,लठ्ठे,सावळे,भोपळे,काकडे इत्यादि **विनोदमूलक**–
(ई) टकले, काणे, खुळे, काळे, गोरे, हिरवे इत्यादि वस्तु**स्थितिदर्शक**—
(उ) शौचे, घाणेकर, इत्यादि कुत्साप्रभव–
(ऊ) घंटाघोळ इत्यादि वैचित्र्यरसजन्य–

अशीं अनेक आडनांवें असंख्य भिन्नभिन्न कारणांनीं प्रवृत्त झालीं आहेत. त्यांचे मुळाशीं म्हणजे जाडा संस्कृत शब्दच असला पाहिजे असा आग्रह धरण्याचें कांहीं कारण नाहीं. जी व्युत्पत्ति प्रथमोपस्थित व साहजिक वाटेल तीच ग्राह्य. अशाच धर्मांनीं युक्त असल्यानें, रा. जोशीबुवांनीं दिलेली 'परां जपे तो परांजपे' हीच व्युत्पत्ति ग्राह्य ठरते.

६ (ता. क. =) लेखपुच्छ–वरील पत्र लिहिल्यानंतर रा. ' भारद्वाज ' यांचें पत्र आढळलें. यांतील द्वितीयालुक्समास या संज्ञेपासून विद्यार्थी लोकांचा समासाच्या नांवाच्या बाबतींत वृथा घोटाळा होण्याचा संभव असल्यानें, त्याचे निरासाकरितां पुढील मजकूर लिहीत आहें.

(१) एखादा प्रयोग शिष्टसंमत असल्यावर, त्याचे निर्वाहास व्याकरणाचे विद्यमान नियम अपुरे पडत असतील तर, त्यांत भर घालणें इष्ट आहे. करितां ' गळे कापतो तो ' गळेकापू, ' धक्के खातो तो ' धक्केखाऊ, ' कपडे चोरतो तो ' कपडेचोर;–एतत्सिध्यर्थ बनविलेल्या नियमांच्या आधारें ' परां जपे तो ' परांजपे–असा शब्दप्रयोग मानणें अयुक्त नाहीं. मुख्य मुद्दा ' द्वितीयालुक् ' या शब्दाविषयीं आहे. या शब्दानें दर्शवूं इच्छिलेली चीज संस्कृतांत पाणिनीयांचे संग्रहांत तर नाहीं. परंतप इत्यादि शब्दांत अंतर्निविष्ट अनुनासिक द्वितीयेचा प्रत्यय नाहीं; तसें असतें तर त्याचेच धर्तीवर भुजंग, आत्मंभरि हीं रूपें सिद्ध झालीं नसतीं. अशा शब्दांतील अनुनासिक हा स्वतंत्र आगम आहे. करितां ' द्वितीयालुक् ' ही संज्ञा संस्कृत व्याकरणांत न घुसडतां, पाहिजे तर ती मराठींत कांहीं सोईकरितां मानावी. संस्कृत व्याकरण अशा समासांस केवळ, ' कृदन्त–तत्पुरुष ' किंवा ' उपपद-तत्पुरुष ' एवढ्याच नांवानें ओळखितें.

---

६ शालीय कीं शालेय ?

प्रास्ताविक—आपल्या पत्रांत शालेय हें रूप चूक, व शालीय हें बरोबर आहे, असें रा. पावशे यांनीं लिहिलें आहे; यासंबंधीं पुढील ओळी छापण्याची कृपा व्हावी.

या प्रश्नाचा विचार दोन प्रकारांनीं केला पाहिजे—(१) दोन्ही रूपांची तुलना, (२) त्यांची सापेक्ष शुद्धता, आणि (३) Text–Book या अर्थी मराठी पर्याय म्हणून या रूपांची सापेक्ष ग्राह्याग्राह्यता.

(१) रूपद्वयाची तुलना—(क) शालीय व शालेय–शाला शब्दाहून ' ईय ' प्रत्यय लावून शालीय असें रूप कौमुदीमध्यें सिद्ध केलेलें आहे. शालेय हें रूप होण्यास 'एय' या प्रत्ययाची जरूरी आहे. हा ' एय ' प्रत्यय पअत्यार्थी

लावण्यांत येतो. (गंगा) गांगेय, (राधा) राधेय, अशीं रूपें भाषेंत आढळतात. त्यांचे धर्तीवर शालेय हें रूप सिद्ध होईल. मात्र येथें अर्थाकरितां ओढाताण करावी लागेल. अशी ओढाताण संस्कृत व्याकरणांत अश्रुतपूर्व नाहीं. पृथा शब्दावरून होणारें ' पार्थ ' हें रूप अपत्यार्थी नसूनही, तदर्थी वारंवार प्रयुक्त आढळतें. अशी सवड येथें घेतल्यास शालेय हें रूप वर्णतः व अर्थतः शुद्ध मानितां येईल. **स्त्रीभ्यो ढक्**–यावरून साधलेलें ' अपत्यार्थी रूप अन्यार्थी प्रयुक्त मानावें. '

(ख) **अनपत्यार्थी शालेय**–' वाडवेयः ' ' दार्वेयः ' इत्यादि शब्द आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांवरून ' नद्यादिभ्यो ढक् ' या सूत्रानें सिद्ध होतात. यांच्या धर्तीवर ' शालेय ' रूप साधितां येईल. पण येथें अडचण अशी कीं, या सूत्रांतील नद्यादिगण आकृतिगण नाहीं; व या गणांत शाला शब्द पठित नाहीं. यामुळें शालेय हें रूप प्रस्तुत सूत्राधारें निष्पन्न होत नाहीं. **वृद्धाच्छः** या सूत्रावरून निष्पन्न होणारें रूप शालीय असें आहे. सारांश–**शालेय** हें रूप स्त्रीभ्यो ढक् यानें अपत्यार्थी होईल; व **शालीय** हें रूप वृद्धाच्छः यानें अनपत्यार्थी होईल. आपणांस मार्गणीय आहे तें **अनपत्यार्थी शालेय** हें रूप.

(२) (क) **शालेय हें रूप शुद्ध आहे.** सद्यःकथित नद्यादिगण आकृतिगण सिद्ध झाल्यास शालेय हें रूप आपोआपच शुद्ध ठरेल. अमरकोशामध्यें ' मैरेयं आसवः शीधुः ' इत्यादि मद्यविशेषांच्या संज्ञा दिल्या आहेत. पैकीं ' मैरेय ' ही संज्ञा महेश्वर व क्षीरस्वामी या दोघांही टीकाकारांच्या मतें देशविशेष (किंवा ओषधिविशेष) **मिरा** या शब्दावरून निष्पन्न झाली आहे. येथें मिरा शब्दास **एय** हाच प्रत्यय लागला आहे. या प्रत्ययास सूत्राधार पाहतां ' नद्यादिभ्योढक् ' याहून अन्य सूत्र दिसत नाहीं. अर्थात् ' मैरेय ' रूप तर लोकसिद्ध, अतएव शुद्ध मानिलेंच पाहिजे. कारण तसें नसतें तर कोशकारानें व टीकाकारांनींहि त्याचा आदर केला नसता. मिरा शब्दाचें ग्रहण नद्यादिपाठांत, दृष्ट नसल्यानें, अनुमित होतें. महेश्वरानें तर हेंच सूत्र आधारार्थ दिलें आहे. तेव्हां असें म्हणणें प्राप्त होतें कीं (१) नद्यादि गणांत मिरा शब्द पूर्वी पठित असला पाहिजे, किंवा (२) तो गण आकृतिगण स्वीकारिला पाहिजे. पैकीं कौमुदीच्या प्रचलित आवृत्तींत नद्यादिगणांत मिरा शब्द सांपडत नसल्यानें,उत्तरोक्त अनुमान म्हणजे नद्यादिगण

हा आकृति गण आहे, हें प्राप्त होतें. अशा रीतीनें प्रस्तुत गण आकृतिगण ठरत असल्यानें त्यांत शाला शब्दाच्या समावेशास प्रत्यवाय उरत नाहीं. तेव्हां शाला शब्द प्रस्तुत गणांत अंतर्भूत होऊन, शालेय हें रूप त्यावरून निर्बाध ठरतें.

(ख) **सदृशरूपें**—संस्कृतामध्यें शाला, शालि–ली असे शब्द, व मराठींत शाल (लोंकरी वस्त्र) असा शब्द आहे. पैकीं शाला या शब्दावरून वृद्धाच्छः –एतत्सूत्रसिद्ध (कौमुदीगत) शालीय व नद्यादिगणसिद्ध शालेय अशीं रूपें साधतात. शिवाय शालेय हें रूप शाली या शब्दावरूनही होतें. मराठींतील शाल या शब्दावरून कोणी विशेषणरूप साधिल्यास तें शालीय असें होण्याचा संभव आहे. एवंच शालीय हें रूप शाला व शाल यांवरून व शालेय हें रूप शाला–ली यांवरून सिद्ध होतें. अर्थात् संस्कृत व्याकरणदृष्ट्या शाला शब्दावरून व्युत्पन्न या दृष्टीनें शालेय हें रूप शालीय या रूपाच्या बरोबरीनें शुद्ध ठरतें. (मीं हें रूप प्रथम पाहिलें तें रा. फफे यांच्या एका शालोपयोगी पुस्तकाच्या संज्ञेंत)

(ग) **मराठी भाषेस लागलेलें वळण**—मराठींत शालेय हें रूप बनविणारानें तें शाला शब्द मनांत ठेवूनच, बनविलें असलें पाहिजे. शालीय, शालेय व (माला माल्य या धर्तीवर) शाल्य यांतून कोणतेंही रूप बनविण्यास तो मोकळा असतां त्यानें शालेय हेंच रूप आदरिलें. यावरून त्यांत त्याचे मतें शालीय इत्यादि रूपांपेक्षां शालेय हेंच रूप **भाषेच्या वळणास अनुरूपतर** असलें पाहिजे. आपणही पूर्वाग्रहशून्य अशा मनानें बनवूं गेल्यास शाला-वरून शालेय हें रूप बनवूं असें मला वाटतें. हें भाषेचें वळण कशानें पडलें असावें ? (गंगा) गांगेय अशासारखीं रूपें कानास व जिभेस परिचितपूर्व असल्यानें, अशीं एय-प्रत्ययान्त रूपें आपणांस साहजिक वाटतात.

(घ) **संस्कृतासच शालीय नापसंत**—संस्कृताचा विचार करितां (गंगा) गांगेय व (माला) मालीय अशीं द्विविध रूपें व्याकरण देतें. अशा स्थितींत गांगेय अशाच रूपाचा आदर मराठींतल्याप्रमाणें संस्कृतांतही आढळतो. शालीय, मालीय—अशीं रूपें व्याकरणोक्त असूनही तीं लोकांना संमत झालेलीं दिसत नाहींत. यांस प्रमाण-त्यांचा प्रचार भाषेंत आढळत नाहीं, आढळत असल्यास, तो शून्यप्रायच. सारांश–संस्कृत व्याकरणदृष्ट्याही आकारान्त शब्दांवरून एय-प्रत्ययान्त शब्द साधणें हेंच प्रशस्त ठरतें.

(३) Text Book चा **पर्याय**–म्हणजे ' पाठशाळेंत चालणारें पुस्तक ' एतदर्थी जसा शालेय तसा शालीय हा शब्दही, त्याज्यच आहे; कारण या शब्दांचा अर्थ 'घरांत किंवा कोणत्याही बांधलेल्या आच्छादित जागेंत चालण्यास योग्य ' इतकाच आहे. विद्या शब्दाच्या अर्थाचा त्यांत मुळींच समावेश नाहीं. समग्रार्थदर्शक शब्द बनविणेंच तर तो ' पाठशालार्ह ' किंवा ' पाठशालोचित ' असा बनवावा लागेल. सारांश–प्रस्तुत संज्ञांत पाठ हा (विवक्षितार्थातील मुख्य अंग दर्शविणारा) अवयवच लुप्त असतांना शेष संज्ञेमध्यें ई व ए यांतील भेदावर वाद करणें हें पाहिल्यानें, 'विक्रीते करिणि किमंकुशे विवादः ?। ' या चरणाचें स्मरण होतें. संपूर्ण अवयवाची हानि स्वीकारास्वी, पण ई–चे स्थानीं आलेल्या त्याच्या गुणाचा ए-चा त्याग करावा, हें चमत्कारिक दिसतें. पाठ या अवयवाच्या लोपापुढें ई–ए यांतील भेद केवळ उपेक्षणीयच ठरतो. आतां केवळ संभाव्य गोष्टींचा विचार करणें तर उभय संज्ञांस साधारण असलेला हा लोप त्या संज्ञांची तुलना करतांना दृष्टीआड करणें प्राप्त आहे. मग प्रश्न केवळ शाला शब्दावरून कोणता शब्द साधावा एवढाच उरतो. याचें उत्तर, शालेय हाच शब्द साधावा, असें येतें. याचीं कारणें वर सांगितल्याप्रमाणें थोडक्यांत अशीं आहेत. (१) ' नद्यादिभ्यो ढक् ' येथील नद्यादिगण आकृतिगण सिद्ध असल्यानें (मिरा) मैरेय या धर्तीवर (शाला) शालेय हें रूप शास्त्रशुद्ध ठरतें. (२) शाला-शालीय–सारखीं कौमुदीदृष्ट रूपें लोकांतून गळालीं असल्यामुळें, तीं संस्कृतांतच शिष्टसंमत दिसत नाहींत, मग मराठींत तरी कशीं होणार ? सारांश–शालीय रूप केवळ शास्त्रशुद्ध आहे, तें शिष्टाहृत नाहीं, किंवा रूढिसंमतही नाहीं. उलट-शालेय हें रूप शास्त्रशुद्ध, शिष्टजनादृत व रूढिप्रशस्त असें आहे.अर्थात् तें शालीय-च्या तिप्पट ग्राह्य ठरतें.

(४) **निगमन**—प्रस्तुत रूपासंबंधीं त्रिसूत्रीचा विचार–(क) **स्त्रीभ्यो ढक्** हें सूत्र अपत्यार्थविषयक असल्यानें येथें अप्राप्त. (ख) **वृद्धाच्छः** या सूत्रानें शालीय रूप सिद्ध झालें तरी, शाला–शब्दाचे नद्यादिगणांतील समावेशास हें सूत्र बाधक होत नाहीं. दार्वासारखे वृद्ध शब्दही नद्यादि गणांत पठित आहेतच. (ग) **नद्यादिभ्योढक्** या सूत्रानें नद्यादिगण–शब्दांस एय प्रत्यय लागून शालेय हें रूप इष्टार्थक सिद्ध होतें. नद्यादिगणांत अदृष्ट अशा मिरा–सारख्या शब्दांवरून मैरेय–सारखीं रूपें होत असल्यानें, नद्यादिगण आकृतिगण ठरतो. म्हणून शाला शब्द नद्यादि ठरून शालेय हें रूप निर्बाध सिद्ध होतें.

भाग ६ मराठी भाषा.

१. मराठी-भाषेचें शुद्धीकरण [टीकात्मक]

१ **उपोद्घात**—या विषयास माझे मित्र श्री. तात्याराव सावरकर यांनीं अलीकडे चालन दिलें आहे. त्यांत त्यांचा मुख्य कटाक्ष यावनी शब्दांवर दिसून येत आहे. त्यांच्या जाज्वल्य देशाभिमानास सर्वथा अनुरूप अशीच ही गोष्ट आहे. देशार्थ त्यांनीं केलेल्या तपश्चर्येमुळें व भोगिलेल्या कष्टामुळें, या बाबतींतील त्यांचा अधिकारही एकप्रकारें सर्वसंमत आहे. देशाभिमानाच्या गोष्टी बोलण्यासही मनुष्य अधिकृत असावा लागतो, व या संबंधांत श्री. सावरकर हे प्रथम श्रेणींतच गणनार्ह आहेत. आतां, एखाद्या गोष्टीसंबंधानें आंतड्यास पीळ पडत असला म्हणजे तिजविषयीं विचार करतांना, माणसाचे मनांत विमर्शापेक्षां भावनाच बलवत्तर होते, व त्यामुळें विमर्शाचा समतोलपणा जातो; हा मनुष्यधर्म आहे. तदनुसार तात्यासाहेबांचा समतोलपणा बिघडावा यांत विशेष कांहींच नाहीं. परंतु सत्यान्वेषण केवळ विमर्शाधीन असल्यानें तेथें भावना प्रबळ होतां कामा नये. यामुळेंच तात्यांच्या विचारांशीं कांहींसे विसंवादी असे विचार आपणाकडे प्रसिद्धीसाठीं मला पाठवावे लागत आहेत.

२ **भाषाशुद्धाच धोरण**—मराठीसारख्या अप्रौढ भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेचा विचार करितांना इंग्रजीसारखी एखादी प्रौढ भाषा उदाहरणार्थ घेणें सोईचें आहे. सेपरेट् या इंग्रजी शब्दाचा वर्णविन्यास (Separate चे स्थानीं) Seperate, Gross याचा उच्चार **ग्रॉस**, The bridge *over* the river यांत सदृशार्थक on याचा उपयोग, In compliance with यांत The चा समावेश, To do *honour* to यांत पर्यायभूत Respect याची योजना, I write a letter याचे ऐवजीं I a letter write असें पदांचें स्थानांतर,–हे सर्व प्रकार आपण अशुद्ध मानितों. In the jungle, the pandit said, the Mahatma presided इत्यादि ठिकाणचे संस्कृतोत्पन्न शब्दांचे प्रयोग कोणी अशुद्ध मानीत नाहीं. या गोष्टींच्या आधारानें भाषेची शुद्धि म्हणजे काय याची अटकळ आपणांस करतां येते.

३ **भाषा म्हणजे संकेत**—अमूक आकाराचा अमूक उच्चार करावा, अमूक शब्दाचा अमूक अर्थ करावा, अमूक वाक्यघटक अमक्या ठिकाणीं ठेवावा, अशा प्रकारचे संकेत प्रत्येक भाषेंत बनलेले असतात. अशा संकेतां-नींच एकाचे विचार दुसऱ्यास कळतात. अशा संकेतांच्या अभावीं सर्वच गोंधळ माजेल. धनी गुळाचे खड्यास ढेप म्हणत असला तर, चाकरालाही हा संकेत ज्ञात असला पाहिजे. तो घाण्यांत तेल काढून राहिलेल्या तीळ वगै-रेच्या निःसार चोथ्याचे वडीस जर ढेप शब्द लावील, तर धन्यानें पक्कान्ना-करितां गूळ आणण्यास सांगितल्यास, तो गुरांचें खाद्य आणणार; असा प्रकार अगदीं नैसर्गिक आहे. नव्हे, कोकणांतून गेलेला धनी व नाशिकचा गडी अशी जोडी जमल्यास हा प्रकार अपरिहार्यच आहे. कोकणांत ढेप म्हणजे गुळाची समजतात, तर नाशिककडे ढेप म्हणजे गुरांचे खाण्याची समजतात. तेव्हां अर्थाचे बाबतींत सर्वसंमत संकेताचे अभावीं दुर्बोधता, अर्थविपर्यास, इत्यादि अनिष्ट प्रकार होणार हें उघड आहे. हाच प्रकार वर्णविन्यास (Spelling), शब्दयोग (Idiom), रचना वगैरे संबंधांतही लागू पडतो. हे सर्व संकेत म्हणजेच भाषेचे संप्रदाय होत. एका भाषेंतील संप्रदाय दुसरीशीं प्रायः मिळत नाहींत. तसेंच, एका प्रांतांतील संप्रदायही सर्वच दुसऱ्या प्रांतात सांपडतात असें नाहीं. भाषेचें मुख्य कार्य आपले विचार दुसऱ्यास कळविणें. हें वरील संप्रदाय नसल्यास सर्वस्वीं अशक्य आहे. आकाशां-तील बापाच्या स्वर्गंगत किल्ल्यावर स्वारी करण्याचें एकदां माणसांनीं मनांत आणिलें. तदर्थ बेबलू या गांवीं उंच मनोऱ्याची उभारणी सुरू झाली. तो बराच उंच झाला, तेव्हां बापाला भीति पडली. त्यावेळीं त्यानें आपल्या अद्भुत सामर्थ्यानें, त्या कामकरी माणसांचे भाषेंतील संप्रदाय एकविध होते ते यावद्व्यक्ति भिन्न केले, म्हणजे पार मोडून टाकिले; त्यामुळें मनोऱ्याचें काम अर्धवट राहून, बापाची काळजी दूर झाली. गवंड्यानें आपल्या मतें वीट मागावी; त्याचा अर्थ खालील मजुरानें पाणी असा करावा; अशा कारणानें वरचे माणसास इष्ट त्या वस्तू मिळणें कठीण झाल्यानें काम बंद पडलें. सारांश-भाषेंत संप्रदाय एकविध पाहिजेत. "कानडीनें केला मराठी भ्रतार" तर परस्परांचें मनोगत परस्परांस कळणें दुर्घट व त्यामुळें संसार नीट होणें दुष्कर. तेव्हां भाषा सर्वथा कार्यक्षम होण्याला, तींतील संप्रदाय एकविध पाहिजेत.

अशा रीतीनें संप्रदायाचें महत्त्व पटलें म्हणजे भाषाशुद्धि कशास म्हणाव हेंही सहज लक्ष्यांत येईल.

४ **भाषाशुद्धीचा अर्थ**—भाषेची शुद्धि म्हणजे ती भाषा बोलणाऱ्या शिष्ट लोकांनीं आदरिलेले संप्रदाय सम्यक् पाळणें हें होय. अन्य भाषेंतील शब्द शिष्टांनीं उपयोगांत आणिला म्हणजे तोही सर्वसंमत होतो, व त्याचा उपयोग संप्रदायांत मोडूं लागतो. (१) वर्ण व अक्षरें यांचें लेखन व उच्चार, (२) शब्दांचें शिष्टसंमतत्व व उच्चार, व (३) त्यांचें वाक्यगत स्थान, इतर पदांशीं योग. या सर्व गोष्टींत संप्रदायानुसरण म्हणजे भाषाशुद्धि व संप्रदायभंग म्हणजे भाषादूषण होय. अर्थात् परकी भाषेंतील शब्दांचा त्याग हे नियमानें भाषाशुद्धीचें अंग बनतेंच असें नाहीं.

५ **शब्दांचें महत्त्व**—सर्वसामान्य विचार करितां, भाषेचें स्वरूप वर्ण, अक्षर, शब्द, वाक्य, व अनुवाक (पॅराग्राफ्) असें पंचविध दिसतें. पैकीं, शब्द हा मध्यवर्ती असल्यानें, त्यास विशेष महत्त्व आहे. वर्ण व अक्षरें हीं अशिक्षितांस अज्ञातप्रायच असतात, अनुवाक वाक्यांचे घडलेले व वाक्यें शब्दांचीं घडलेलीं असतात. करितां मुख्यतः भाषेचे घटक म्हणजे शब्दच होत. त्यामुळें भाषेचे विचारांत शब्दाचा विचार करणें हें निसर्गतः प्रधान ठरतें. शब्दाचा विचार करणें तो प्रायः त्याचें लेखन, उच्चारण, प्राशस्त्य, शब्दयोग (= Idiom) व वाक्यगतस्थान एतद्विषयक म्हणजे पंचविध असतो. यांचा क्रमशः विचार करूं.

६ **लेखनाची शुद्धि**—वर्णलेखन शुद्ध असणें म्हणजे ज्या उच्चाराचा जो वर्णाकार आज शिष्टसंमत आहे तदर्थ त्याचाच अवलंब करणें. आज ए, ऐ असे आकार प्रचारांत आहेत. त्यांचे स्थानीं अे अै असें वापरणें हा दोष होय. कालांतरानें असे आकार जर शिष्टस्वीकृत झाले तर त्यावेळीं ते योजणें शुद्ध होईल. वर्णाकार जो शिष्टसंमत तोच शुद्ध. आतां शिष्टप्रयुक्त असूनही क्वचित् एखादा वर्णाकार अनवधानानें अशुद्ध असूं शकेल. तो शिष्टांचे नजरेस आणून त्यांस त्याची अशुद्धता पटवून दिली म्हणजे, ते इष्ट तीं सुधारणा त्यांत करतील. असें झाल्यानें नवीन सुधारित रूप तेंच शुद्ध होय. शुद्ध, सिद्ध, मट्टा, लक्ख, पत्थर इत्यादि शब्दांत संयोगाचे आद्य घटक द्, द्, ट्, क्, त्, असे आहेत. करितां त्यांच्या लेखनांत यांहून निराळे आद्य घटक

दर्शविल्यास, तो दोषच होईल. कधीं-कधीं आढळणारे व वेळीं शिष्टप्रयुक्तही ध्ध, ट्ठ, ख्ख, ध्ध, एतादृश संयोग दूषणीयच होत. त्यांचें शुद्धीकरण हें भाषाभिमान्यांचें कर्तव्य होय. एखाद्या ध्वनीचा अमूक (अक्षररूप) आकार, असा संकेत ठरला म्हणजे तद्विरुद्ध जाणें चूक होय. ध्ध किंवा त्थ या आकारांस अनुरूप ध्वनीच भाषेंत नाहींत. करितां जो अशक्योच्चार म्हणून निरुपयोगी असा आकार, त्याचा त्याग युक्तच होय. तसेंच बैल इत्यादि शब्दांत बै लिहितांना दोन मात्रांचा उपयोग होतो. परंतु सदृशोच्चार ऐक यांतील ऐ लिहितांना आपण एकच मात्रा योजितों. या विसंवादामुळें मुलांची वारंवार चूक होते. ही टाळण्याकरितां कोणी ऐ,-ऐ किंवा अे-अै असे आकार सुचविल्यास व ते शिष्टसंमत झाल्यास,तेच शुद्ध गणले जातील. ठरीव चकारीचे बाहेर संप्रदायातिक्रमाचे भीतीनें जाऊंच नये असें नाहीं; पण जावें तें विशेष कारणाकरितांच. संप्रदाय बाजूस सारण्याची अशी मुभा शिष्टसंमतच आहे. तद्भावीं जगांत कोणतीच सुधारणा होणार नाहीं. जग हें चलस्वभाव असल्यानें, त्यांत बदल हा घडणारच. मात्र ता थोडा-थोडा सुखसोईचेच दृष्टीनें घडला पाहिजे. जो उठला तो बदल करूं पाहील तर कशाचाच मेळ राहणार नाहीं. या तत्त्वास अनुसरून पाहतां ख-चा आकार भ्रामक आहे. तो वेळीं र व अशा दोन अक्षरांची शंका उत्पन्न करतो. यांत सुधारणा केल्यास, ती इष्ट होईल. पण हें काम शिष्टसमवायाच्या मान्यतेनेंच संप्रदायशुद्ध गणलें जाणार. अशा प्रकारची सुधारणा वारंवार होऊनच लिपीस प्रस्तुतचें रूप प्राप्त झालें आहे. सारांश-संप्रदायशुद्ध आकारानें वर्ण लिहिणें हें भाषाशुद्धीचें पहिलें अंग होय.

७ **वर्णोच्चारण**-शब्दांचे उच्चार काळाबरोबर वारंवार बदलत जातात. इंग्रजी 'एफ्' चा उच्चार आपणांस अलीकडे विशेष परिचित झाला असल्यानें वाफ, गोफ, फेस इ० मराठी शब्दांतही याचा उच्चार वारंवार ऐकूं येतो. फायदा, माफ़क, साफ वगैरे यवनी शब्दांत जरी तो उच्चार इष्ट असला, तरी शुद्ध संस्कृतोत्पन्न शब्दांत त्याचा उपयोग सदोष आहे. संस्कृतोत्पन्न व तदितर असे हे द्विविध उच्चार एकाच फ या आकारावर हल्लीं लादले जातात. अशा स्थितींत एक तर नवीन उच्चाराला मनाई केली पाहिजे, किंवा नवीन उच्चार व्यक्त करण्यास फ-ला निराळें रूप दिलें पाहिजे. उत्तरोत्तर, अशा

रूपांतराचे अभावीं, भाषेंत घोटाळा होणार. फ-चा उच्चार फळ यांतील उच्चाराप्रमाणें होणें हा जो आपला संप्रदाय त्यास बाध येणार. संप्रदायाशीं सर्वथा संवाद हें भाषाशुद्धीचें तत्त्व असल्यानें, तें पाळण्याकरितां नवीन उच्चारास नवीन आकार कल्पिणें जरूर आहे. विद्यमान आकारांतही थोडासा फरक केला तरी चालेल. सारांश-भेद दर्शविणें भाग आहे, मग तें कोणत्याही प्रकारें साधावें. भिन्न भाषेशीं परिचय झाल्यानें व अवांतर कारणांनींही उच्चारांत अंतर पडूं लागतें. तद्नुरूप शब्दलेखनांत फरक करावा लागतो. इंग्रजी भाषेंत असा फरक उच्चारांत फार झाला आहे; मात्र तद्नुरूप वर्ण-विन्यास बदलला नाहीं. यामुळें या दोहोंमध्यें पुष्कळ शब्दांचे बाबतींत विसंवाद उत्पन्न झाला आहे. वर्णविन्यास क्लिष्ट होण्याच्या कारणांपैकीं हें एक प्रधान कारण आहे. Night (नक्त), Know (ज्ञा), hour, (hora, होरा) इत्यादि शब्दांचे उच्चारांत क्रमानें घ् क् ह् या वर्णांचा मागमूस नसून, ते लेखनांत आहेत. हें लेखन व्युत्पत्तीस अनुसरून आहे, असें दिसून येईल. मूळ उच्चार व लेखन यांत संवाद होता. पुढें फक्त उच्चार बदलल्यानें, तो संवाद नाहींसा झाला.

अशा रीतीनें लेखनानें उच्चाराशीं साहचर्य न ठेविल्यानें मराठींतही विसंवाद उत्पन्न झाला आहे. इंग्रजींत लिहितात दाघ्तर् (daughter), पण वाचतात डॉटर्. मराठींत लिहितात देहांत, उद्यां; पण वाचतात देहँत, उद्याँ. संस्कृतांतील उच्चारांशीं येथील **हा** व **द्या** यांचे, तसाच उ-चाही, उच्चार मिळते नाहींत. शांत यांतील नासिक्य उच्चाराशीं देहांत यांतील उच्चार कागदावर सारखा दिसतो, पण वस्तुतः तो भिन्न आहे. उद्यान यांतील उच्चाराशीं उद्यां यांतील द्य-चा उच्चार लेखनांत सारखा दिसतो, पण वस्तुतः तो भिन्न आहे. सारांश-प्रस्तुत शब्दांचें लेखन संस्कृताशीं मिळतें नाहीं. संस्कृताशीं फारकत करणें शक्य व इष्टही नसल्यानें, त्यांच्याशीं संवाद राखणें मराठीचें कर्तव्यच ठरतें. अर्थात् संस्कृतांत ज्या आकाराचा जो उच्चार त्या आकाराचा तोच उच्चार मराठींत असला पाहिजे. काल, वेला, कदली इत्यादि शब्दांतील ल-चा उच्चार मराठींत बदलला. त्याचे करितां लेखांतही (वेदकालीन) ळ—चा उपयोग उच्चारानुरूप करण्यांत आला आहे. पण असे भिन्न आकार इतर नवोद्भव मराठी उच्चारांस लाभले नाहींत. ते तसे तयार करण्याकडे कोणी लक्ष्य देत नाहीं, हें योग्य नव्हे.

८ **लेखनांतील उणीवा**—अशा प्रकारच्या मराठीच्या लेखनांतील उणीवा मुख्यतः पुढीलप्रमाणें आहेत—

(१) देहांत (मरण या अर्थी) व देहांत (शरीरामध्यें)

(२) **उद्यान** व **उद्यां** अथवा मा**ल्य** व दि**ल्या**नें.

(३) गर्ज**न्ह**रिः व उ**न्हा**मुळें.

(४) मुलाला **ज**पणें व रामनाम **ज**पणें (असेच च, झ यांचे द्विविध उच्चार)

(५) संगमरवर इत्यादि ठिकाणीं आढळणारे षड्विध, व अॅं-चे आद्याक्षरांतील एक, मिळून सप्तविध आकार.

या वरील ठिकाणीं असंदेहाकरितां भिन्न वर्णाकारांची आज वाण आहे.

९ **परदेशी वस्तूंच्या परदेशी संज्ञा**—जो अर्थ व्यक्त करावयाचा त्याचा बोध सुखानें व्हावा, या धोरणानें शब्दांची योजना करण्यांत येते. अर्थात् हें काम जसें स्वभाषेंतील शब्दानें होईल, तसें परभाषेंतील शब्दानें होणें नाहीं. या सामान्य धोरणानें शब्द यावच्छक्य स्वभाषीय वापरण्याकडे विद्वानांची प्रवृत्ति असते. अलीकडे दळणवळणाचीं साधनें नवनव व अधिकाधिक कार्यक्षम पैदा होऊं लागल्यामुळें कोणताही देश परास्पृष्ट, सोंवळा राहणें शक्य नाहीं. यामुळें वाढत्या दळणवळणानें नवीन-नवीन वस्तू व कल्पना देशामध्यें बाहेरून सारख्या येत आहेत. आतां या वस्तू व कल्पना नुसत्या फारच येणार ! त्या आपल्याबरोबर स्ववाचक शब्दही घेऊन येणार.

कारणानें महायुद्धाचे काळांत नुसत्या इंग्रजी भाषेंत कितीतरी नवीन शब्द प्रविष्ट झाले आहेत. त्यांची संख्या शेकड्यांनीं नव्हे तर हजारांनीं सांगावी लागेल. अशा रीतीनें नवीन शब्दांची जरूरी मान्य झाल्यावर, असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, हे शब्द स्वदेशी असावे कीं परदेशी ! याचें उत्तरही धोपटपणें, उलट प्रश्नानेंच काढितां येईल. परदेशी वस्तू बटाटा हा पोटाला, उपासाला चालतो; मग तद्वाचक शब्द जिभेला, उच्चाराला कां चालूं नये ! अर्थात् चालावा; तेव्हां येथील शब्दग्रहण निरपवाद ठरतें. रबर हा परदेशी पदार्थ पाहिजे, तर त्याचा बोधक शब्द कां नको ! अशाच नकळत अंगीकृत विचारसरणीनें बटाटा, रबर, कॉफी इ० शब्द मराठी झाले आहेत. परदेशी वस्तू देशांत प्रविष्ट नसूनही, त्याचा व्यवहार कधीं-कधीं आपणांस

करावा लागतो. पौंड, शिलिंग, पेन्स इ० वस्तू आपण वापरीत नसून त्यासंबंधीं उठाठेव, हिशेब आपणांस करावे लागतात. अर्थात् तदर्थक शब्द योजणें आपणांस प्राप्त आहे. अशा विदेशी वस्तूंच्या पुडक्यांत, त्यांबरोबर आलेले शब्द सर्वच भाषा वापरितात. इंग्रजांनीं आपला रुपया, पैसा, फार काय कवडीही उचलली आहेच. इंग्रज लोक नैसर्गिक किंवा कृत्रिम वस्तूबरोबर शब्दही उचलतात. अशा वेळीं परकीय शब्द-योजनांत कधीं-कधीं अज्ञानानें उपहास्य चुकाही होतात. इंग्लंडांत इराणांतून नारिंग नेलें. त्याबरोबर नारिंग हा शब्दही गेला. त्याचा उल्लेख आरंभीं सहजच (ए नॅरिंज्) असा केला गेला. हा लिखित उल्लेख (an orange असा) सदोष वाचण्यांत आला. आद्य n मागील उपपदास जोडण्यांत आला. n-चे पुढें स्वर असल्यानें, सहजच a व n मिळून an हें उपपदच समजण्यांत आलें. झालें; तेव्हांपासून इंग्रजींत नारिंग फुटून त्याची n ही साल उडून तें ऑरिंज् (orange) बनलें; व त्याच रूपानें तें हल्लीं बोधिलें जातें. टोबॅको हा शब्द मूळ अमेरिकेंत चिलमीचा वाचक असून इंग्रजी भाषेंत तो तद्गत ओषधीचा वाचक बनला आहे. हाच शब्द तंबाखू या रूपानें मराठींतही घुसला आहे. चिरपरिचयानें बटाटा, तंबाखू, पायरी (आंबा) हे शब्द स्वदेशीच वाटतात. अशा शब्दांचे उपयोगावरून, इंग्रजींत काय वा मराठींत काय, कोणत्याही भाषेंत परदेशी वस्तूबरोबर परदेशी शब्दांचें ग्रहण निरसूयपणें करण्यांत येतें, हें स्पष्ट दिसतें.

१०. **सोनाराचे चिमटे**—वस्तूस किंवा नैसर्गिक कल्पनेस बोधित करण्याकरितां मराठीचे भरतीला आलेले परभाषीय शब्द, सोनाराचे दुकानांत तुल्यप्राय आकाराचे अनेक चिमटे भिंतीवर लटकतांना दिसतात, तसे दिसतात. ते पाहून प्रथम असा विचार मनांत येतो कीं हे एवढे चिमटे कशाला ? पण थोडा वेळ त्या सोनारास काम करतांना पाहिलें म्हणजे निरनिराळ्या रीतीनें वस्तू पकडतांना निरनिराळ्या चिमट्याची जरूर बुद्धीस पटते. सारांश—पकडणें हेंच एक काम चिमट्याचें असलें तरी त्या एका पकडण्यांतच अनेक प्रकार असतात. या प्रकारभेदांमुळें चिमट्यांतही प्रकार उत्पन्न होतात. अशीच गोष्ट भाषेंतील शब्दांची आहे. दहा प्रकारच्या चिमट्यांचें काम पांचांकडून करविणें म्हणजे अडचण भासते; तसेंच भाषेंतील एका सामान्य कल्पनेचे विशेष प्रकार दर्शविण्यास शब्दविशेष असल्यास

सोईचें जातें. इंग्रजी भाषेंतील aunt या शब्दाचें कार्य मराठींत मावशी व काकी हे पृथक् शब्द करतात. पण त्यामुळें सोयच होते. भाषेचें कार्य विचार व्यक्त करणें. मग हे विचार निःसंदेह व्यक्त करण्यास जे–जे प्रकार उपयुक्त ते--ते आदरणीयच होत. अशाच दृष्टीनें इंग्रजींत पर्यायशब्दास फार महत्त्व देण्यांत येतें. एकाच स्थूल कल्पनेचीं भिन्नभिन्न अंगें जितकीं सूक्ष्मपणें व्यक्त करितां येतील, तितकें भाषेंत शक्तिपाटव (ॲक्युरसी) येतें. हें साधण्यास शब्दांचा भरणा पुष्कळ पाहिजे, म्हणजे त्यांत व्यवस्था लावितां येते. कपडे पुष्कळ असल्यास बाहेर लोकांत जातांना, घरांत हिंडतांना, काम करितांना, निजतांना, जेवतांना, अशा विविध प्रसंगीं भिन्नभिन्न कपड्यांची योजना करतां येईल. अशी योजना कोण इष्ट म्हणणार नाहीं ? ही कपड्यांची श्रीमंती जशी माणसांची, तशीच शब्दांची संपत्ति भाषेची, होय. तिला निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळे शब्द कां नकोत ? आपली मातृभाषा श्रीमंत असावी असें इच्छिणारानें तिला शब्दरूप वस्त्रालंकार विपुल देणें जरूर आहे. त्यांत कित्येक विदेशीसुद्धां प्रसंगानुसार चालतील.

११. **विदेशी व परदेशी**—पृथ्वीच्या पोटांतून निघालेल्या पार्थिव वस्तु ज्या मानानें आपण परदेशी घेऊं लागूं त्या मानानें स्वदेशी वस्तु मागें पडतील. आपण दहा परदेशी चाकू घेतले, तर तेवढा स्वदेशी चाकूंचा खप आपण आपल्या हातानें कमी केला असें होईल. पण अशी स्थिति शब्दांची नाहीं. **पार्थिव** वस्तूंना जरूरीच्या व संपत्तीच्या मानानें जशी सीमा आहे किंवा सीमा शक्य आहे आणि म्हणून त्यांची वाढ ठरीव मर्यादेपलीकडे जाऊं शकणार नाहीं, तशी स्थिति शब्दांची म्हणजे **वायव** वस्तूंची नाहीं. एकाच कल्पनेचे वाचक अनेक शब्द जमल्यास, तितकीं अंगें कल्पनेचीं पडूं शकतात. प्रत्येक शब्दास सवता सुभा मिळतो. उपासमार कोणाचीच होत नाहीं. सुगृहिणी जशी मुलांस खाद्यांची वांटणी करून देते, तशीच भाषा शब्दांस क्षेत्रविभाग करून देते. मग ते शब्द कितीही असोत, कोणत्याही देशांतले व काळांतले असोत. भाषेचे दरबारांत शब्दांस मज्जाव नाहीं. कांहीं शब्दांस खो मिळालाच तर तो बहुधा स्वदेशी–परदेशी या भेदानुसार मिळत नाहीं. तो सुखोच्चार, रूपशुद्धि, बोलणाराचा शिक्षणसंस्कार, एतदनुसार मिळतो. आरंभींच्या मराठी क्रमिक पुस्तकांत कुमक, पारिपत्य,

यांसारखे कांहीं शब्द होते. ते आज आपल्या व्यवहारांत कोठेंच दिसत नाहींत. इंग्रज–पूर्वकालांतील यावनी भाषेचा परिचय सुटून, सांप्रत संस्कृत व इंग्रजी यांचा परिचय वाढत असल्यानें, या उत्तरोक्त भाषांतील शब्दांपुढें कांहीं यावनी शब्दांनीं पळून जावें यास मराठी बोलणारांचा नवीन व्यासंगच सर्वस्वीं कारण आहे; म्हणजे भाषेंत शब्द येणें हें प्रायः निसर्गतःच बोलणारांच्या नकळत होत असतें.आपण पाहणें तें एवढेंच कीं,**औरस पुत्राचें स्थान कृतक पुत्र बळकावीत नाहीं ना** ? औरस व कृतक यांची संख्या कितीही होवो, त्या सर्वांस भाषेंत अवकाश मिळतो. अशा रीतीनें परभाषेंतील शब्द घेणें हें क्षेत्रविभागास उत्तेजक असल्यानें सर्वथा इष्ट ठरतें.

१२ **शब्दांतील अर्थक्षेत्रविभाग**—राजास **पुत्ररत्न** झालें, व्यास हा पराशराचा **पुत्र** होय, गोपाळरावांचा **मुलगा** सदाचारी आहे, भिकाऱ्याचा **पोर** दारांत बसला आहे, ह्या दुष्ट **पोरट्यास** काय करावें ?, हा चोरटा पोर कोणाचा **कार्टा** ? हा देशद्रोही कोणाची **अवलाद** ? या उदाहरणांत मुलगा ही सामान्य कल्पना भिन्नभिन्न सात शब्दांनीं बोधिली आहे. यांचे भरतीस आणखी जरी शब्द असते तरी तितक्यांचा निरनिराळा उपयोग–या सातांचा झाला आहे त्याप्रमाणें–भाषेंत झाला असता. **अर्थच्छटा निराळी, शब्द निराळा.** हें तत्त्व सर्वसंमत आहे. यानेंच भाषेस जोर येतो. शब्दबाहुल्य असेल, तरच समर्पक शब्दयोजना शक्य होते. वरील शब्दांपैकीं, अवलाद हा शब्द यवनी आहे. तो घेतल्यानें कांहींच हानी झालेली दिसत नाहीं. नवा जोडा असल्यास, आपण जुना जोडा अमंगल ठिकाणींच वापरणेस घेतो; तद्वतच अवलाद हा यवनी शब्द अधर्म्य संबंधांत भाषा योजिते. कसाही वेडा-वांकडा शब्द आला तरी त्यास भलेंबुरें स्थान भाषा देते. ती सर्वसंग्राहक आहे. चांगल्याप्रमाणें वाईटही अर्थ भाषेंत व्यक्त करावे लागतात. करितां सर्व प्रकारचे शब्द तिला लागतात. भाषा शब्दांना

'गुणा न म्हणतां उणा अधिक आदरें सेवितो।'

प्रस्तुत शब्दसमुच्चयांत, अवलाद यानें पुत्र शब्दाच्या उच्च पवित्र क्षेत्रास हात न लावितां एका घाणेरड्या कोपऱ्यांतील जागा व्यापिली आहे. त्यामुळें पुत्रप्रभृति शब्दांची कांहींच हानी होत नाहीं. उलट घाणींत जावयाचें वाचल्यानें त्यांची शुद्धी उज्वल राहते. " आपण अल्लाची अवलाद

आहां." एतदर्थक यवनी वाक्यांत अवलाद या शब्दांत निंदा मुळींच गर्भित होत नाहीं. परंतु तो शब्द मराठींत शिरतांना मराठीनें त्याला बजाविलें 'तुला येणेंच, तर त्या घाणेरड्या कोपऱ्यांत बसलें पाहिजे.' तें त्यास पत्करलें व तो मराठीनें घेतला. यांत मराठीचा तोटा मुळींच नसून उलट भूतदयेचें पुण्य तिला लाभलें आहे. सारांश–परकी भाषेंतील शब्द बेशक घ्यावे, मात्र त्यांची योजना विचार्य करावी. औरस शब्दांचे हक्कावर गदा न आणितां, त्यांची सोय बोलणारांनीं लावावी. उत्तरोत्तर क्षेत्रविभागाला शब्दांची जरूर वारंवार लागते, नव्हे, किती शब्द झाले तरी क्षेत्रविभागाची धाव त्यांच्यापुढेंच ठेवलेली. ह्यासाठींच भाषाही शब्दवर्धनार्थ पुष्कळ धडपड करीतच असते. आपण परकी शब्द घेतों त्यानें नकळत, याच भाषेच्या नैसर्गिक प्रयत्नास आपण मदत करीत असतों.

अर्थाचा क्षेत्रविभाग स्वाभाविक आहे, एवढेंच नव्हे, तर जीवंत भाषेचें तें असामान्य लक्षण आहे. जीवंत भाषेंत प्रत्येक शब्दानें भिन्न भावना उदित होते. ज्या दिवशीं संस्कृतांत उदक, वारि, जल हें सर्वस्वीं आपसांत परिवृत्ति–क्षम बनले, म्हणजे त्यांचे श्रवणानें भिन्नभिन्न कल्पना मनांत येईनाशा झाल्या, त्याच दिवशीं ती मृतभाषा बनली. हल्लीं तिच्यांतील पर्यायसंपत्ती केवळ कुजत पडली आहे. अशा रीतीनें पर्यायशब्द मृत भाषेंत फुकट जातात, तर जीवंत भाषेंत ते उत्तरोत्तर सार्थ राहून वाढत जातात. अर्थाचे क्षेत्रविभागास नवीन शब्द इष्ट होत व हे भिन्नभिन्न प्रभवांपासून आल्यास, त्यांचे क्षेत्रविभागाची दिशा सांपडून अर्थविभजन करणें सोपें व सयुक्तिक होतें. करितां परभाषेंतून पर्यायार्थ शब्द घेण्यास मुळींच हरकत नाहीं हें सिद्ध आहे.

१३. **पर्यायव्यवस्था**—इंग्रजींत air, wind, climate, weather असे चार शब्द आहेत. हे शब्द मूळ एकाच भाषेंतील नाहींत. सोईवार म्हणून इंग्रजीनें त्यांचा संग्रह केला आहे. हे सर्व एकाच द्रव्याचे वाचक आहेत, पण प्रत्येकाच्या प्रयोगाचा उपाधि भिन्नभिन्न आहे. वाढत्या भाषेस उपाधि–भेदानें शब्दभेदाची जरूरी लागते. मराठींत हे चारी उपाधि व्यक्त करण्यास संस्कृत शब्द नाहींत. वाताचे पर्याय संस्कृतांत पुष्कळ आहेत, पण त्यांत उपाधिभेद नसल्यानें त्यांचें बाहुल्य व्यर्थ ठरतें. प्रस्तुत अडचण वारण्यास मराठींत पुढील योजना केली आहे. वरील शब्दांस

समानार्थक म्हणून क्रमानें वात (निर्वात वगैरे शब्द पहा) किंवा हवा, वारा किंवा वायु, हवापाणी, हवामान हे शब्द योजितात. यांत हवा हा शब्द यवनी दिसतो; त्यास पवित्र करून त्याचें मान या शब्दाशीं लग्नही लावण्यांत आलें आहे. संस्कृताशीं सोयरीक झाल्यानें त्याचा यवनीपणा जाऊन तो मराठींत येण्यास सर्वथा पात्र बनला आहे, हें उघड आहे. यांतील हवापाणी हा शब्द अर्थदृष्ट्या अपवाद्य दिसतो. पाणी ही कल्पना त्यानें दर्शवूं पाहिलेल्या अर्थात नसून, त्याचे रूपांत मात्र आहे. तेव्हां येथें अर्थवैशद्याकरितां कांहीं निराळा शब्द सुचवावासा वाटतो. तो शब्द म्हणजे वातातप. हा शब्द द्विविध दृष्टीनें योजिला आहे– एक तर वाग्भटादि संस्कृत वैद्यकग्रंथांत, इष्ट असलेल्या अर्थांत तो योजिलेला आढळतो व दुसरें ' हवेची स्थानविशिष्टावस्था ' अशा अर्थबोधनास आपणास स्वतंत्र शब्द मिळतो. वातातप यांतील घटक क्रमानें हवा व (स्थानगत) सूर्याची उष्णता यांचे वाचक आहेत. असो. अशा रीतीनें द्रव्यार्थक म्हणून हवा हा परकी शब्द घेतल्यानें व वातातप हा पुन्हां प्रवृत्त केल्यानें भाषेचा शब्दकोश वाढून, तिला सूक्ष्मदर्शित्वही लाभतें. सारांश–मिळतील तिकडून नवीन–नवीन शब्द भाषेंत घेत जा, मग ते संस्कृतापासून बनवा म्हणजे आजोळाहून आणा किंवा आयते परभाषेंतून घ्या. ह्या पर्यायियोजनेंत उच्चार व अर्थ या दोन्ही दृष्टींनीं यावच्छक्य औचित्य साधावें, हें उघड आहे. परकी शब्दावरही वाटल्यास स्वीयत्वाचा छाप मारा. हवा असें कां म्हणावें ? (१) तर तो पदार्थ प्रत्येकास हवा म्हणून. किंवा (२) वाहते ती हवा. येथील वर्णविपर्ययानें हवा शब्द सिद्ध होतो. अशा रीतीनें भू किंवा वह् या धातूपासून हवा शब्द निष्पन्न होतो.

सारांश–शब्द घेणें म्हणजे व्युत्पत्ती, विभक्तिवचनादि संस्कार, व उच्चार-सौकर्य, ह्या सर्व प्रकारांनीं त्यास मराठीची दीक्षा पुरी द्यावी व तो सर्वांच्या कानास मराठीच भासेल असा प्रयत्न करावा. येथें कदाचित् कोणी व्युत्पत्तीस हरकत घेईल, त्यासही उत्तर आहे. वारंवार, व्युत्पत्ति अनुमित असते, ती वास्तवच असेल अशी खात्री देतां येत नाहीं. अश्व–आस्प, श्वेत–सफेद अशीं शब्दसाम्यें आढळतात. यांतील कोण कोणापासून निघाला ? कदाचित् दोघेही स्वतंत्रपणें उद्भवले असतील. हवा या शब्दांत तरी मूळ वह् असा धातू नसेल कशावरून ! तसा असल्यास आज जो हवा हा शब्द आपण मराठींत घेतों, तो केवळ भूतपूर्व संस्कृतोद्भवच होय; म्हणजे आपल्याच वस्तूची ओळख आज

आपण नव्यानें करून घेत आहों, असें होईल. जखम हा शब्द आपण यवनी म्हणतों, पण तोही कदाचित यक्ष्मन् (रोग, क्षयरोग, क्षतक्षय, क्षत) यावरून निघाला असण्याचा संभव आहे. सारांश—नवोपात्त शब्दाचे व्युत्पत्तीविषयीं लढविलेलें अनुमान नेहमींच प्रामादिक असेल, असें नाहीं; मात्र अशा स्थितींत यथासंभव खरी म्हणून गणलेली व्युत्पत्ति देऊन दुसरी केवळ सुचवलेली आहे, असें स्पष्ट नमूद करून ठेवावें म्हणजे सत्यापलापाचा दोष पदरीं येणार नाहीं.

१४. **शब्दनिर्मिति**—भाषेंत शब्दांनीं प्रायः पदार्थ, कल्पना किंवा संस्था व्यक्त होतात. पैकीं परदेशी वस्तूंचे शब्द जगांतील व्यवहाराकरितां जरी मूळचेच वापरणें जरूर असलें, तरी अंतर्देशीय व्यवहारांत त्यांना नवीन शब्द बनविल्यासही इष्ट आहे. कल्पना—व्यंजनास तर हें अवश्यक आहे. Bicycle दुचाकी, Dairy दुधाळें, One anna piece आणेली, Dread-naught बेडर, इत्यादि यौगिक शब्द, Waggon वाघीण, Chimney चिमणी, (मोटारचा) cleaner किंनर, Quarantine करंटी इ० रूपापभ्रष्ट, अशा प्रकारचे द्विविध शब्द,—कांहीं बुद्धिपुरःसर उत्पादित व कांहीं यदृच्छोत्पन्न झालेले—आढळतात. कांहीं ठिकाणीं नादानेंही मनुष्य चकतो. admiral या इंग्रजी शब्दाबद्दल मराठींत दर्यासारंग हा वापरण्यांत आला आहे. पण हे दोन्हीही परदेशी, एक इंग्रजी तर दुसरा यवनी. मराठींत पर्याय योजणेंच तर (अमीर-अल्-बहार एदर्थक) सागराधिप किंवा सागरेश्वर हे योजणें इष्ट ठरतें. पण दर्यासारंग हा शब्द कानास मधुर व डौलदार भासत असल्यानें, तोच पसंत ठरला; तरी पण हें दृष्टिआड होऊं देतां कामा नये कीं, इंग्रजी शब्दास पर्याय योजणें तो यवनी नसून संस्कृतोत्पन्न असावा; त्यांतच आपलेपणा आहे. पूर्वींच्या संस्था पाहून Governor याचा पर्याय **सत्रप** असलेही शब्द मराठींत पुन्हां रूढ करावे. असले शब्द लोकांत आणणें हें जरी कोशाचें काम असलें, तरी कोश वारंवार होत नसल्यानें हें काम नियतकालिकांनीं करावें. त्यांनीं वारंवार मराठी पर्यायापेक्ष अशा इंग्रजी शब्दांची यादी सुचाविलेल्या पर्यायशब्दांनीं सहित वा रहित प्रसिद्ध करावी; म्हणजे इष्ट ते पर्याय जनतेस आयते मिळतील किंवा ती बनवील. या उपायानें भाषेंत नव–नव शब्दांची भर पडत राहील.

१५. **पूर्वींचा दाखला**—आपले पूर्वज केवळ परदेशी वस्तूंचेच शब्द ग्रहण करीत असत असें नाहीं, तर नवीन–नवीन कल्पना परक्यांकडून आल्यास

त्यांच्याही संज्ञा वारंवार स्वीकारीत असत. अशा संज्ञा ज्योतिषासारख्या जुन्या शास्त्रांत पुष्कळच आहेत. Hora होरा, Diametron जामित्र, या अशा दोन संज्ञा आहेत. उघड–उघड हे दोन्ही शब्द आर्येतर भाषांतून आलेले दिसतात. ग्रीक भाषेंत तर त्यांची व्युत्पत्ति निःसंदेह आढळते. तेव्हां शब्द सोईचा वाटल्यास, मग तो परका असला तरी, घेण्यास आपले पूर्वज तयार असत, हें स्पष्ट दिसतें. आतां असे शब्द घेतांना ते कसाबसा आपलेपणाचा छाप त्या शब्दांवर मारीत असत. ही केवळ मखलाशी होय. ती आपण उचललीच पाहिजे असें नाहीं. तो अभिरुचीचा प्रश्न आहे. होरा हा शब्द अहोरात्र ह्या शब्दांतील आद्यंताक्षरें लोपून बनला आहे, असें सांगण्यांत येतें. तसेंच जामित्र हा शब्द जायामित्र यावरून निघाला आहे, असें मानितात. ही व्युत्पत्ति केवळ हठोत्पत्ति आहे, हें प्रथमदर्शनींच स्पष्ट होईल. सारांश–परकीय भाषेंतील शब्द खुशाल घ्यावे, हें पूर्वपरंपरेस सोडून नाहीं. मात्र असे शब्द घेतल्यावर त्यांना संस्कृतासारखें नीटनेटकें उपयोगक्षम असें रूप द्यावें. अमरकोशांत हिंगु, रामठ हे शब्द हिंगाचे वाचक दिले आहेत. टीकाकारांनीं तर हिंगु-चीसुद्धां व्युत्पत्ति दिली आहे. रेशमी वस्त्रांचा चीनांशुक हा शब्द संस्कृत काव्यांत भृशप्रयुक्त आहेच.

१६. **शुद्धिभ्रम**—उच्चारसौष्ठवाकरितां कांहीं कठीण संस्कृत शब्दांचें मराठींत सोपें रूप होतें. सूत्र–सूत, सप्त–सात, काल–काळ इ०. पण एवढ्यावरून कोणताही सुखोच्चार शब्द संस्कृत नसलाच पाहिजे अशी कल्पना करून घेऊं नये. या भ्रांत कल्पनेनें पुढील विषमोच्चार शब्द मराठींत रूढ होत आहेत; त्यांस खो द्यावा; म्हणजे ते मूळच्या शुद्ध सोप्या रूपानेंच वापरावे. धिक्कार, दुष्ट, वैयाकरण, पुंलिंग हींच रूपें शुद्ध आहेत. अर्थात् प्रचारांत वारंवार आढळणारीं एतद्–भिन्न रूपें त्याज्य होत. 'र-'वर्णाचा निर्देश रेफ यानें करणें योग्य आहे. क्वचित् 'र'कार असाही निर्देश क्षम्य होईल; 'फार' पुढें जोडून होणारें रूप सदोष होय.

१७. **शब्दयोग**—(किंवा Idiom) ह्या संबंधांतही शुद्धीची जरूरी भासते. एखादी गोष्ट **करणें** असें वक्तव्य असतांना तद्दर्शक नामापुढें अनुरूपक्रियेचा दर्शक शब्द योजणें नैसर्गिक आहे.उडी–फेकणें–टाकणें,पैज–बांधणें इ.

प्रयोगांत त्या-त्या धातूचे ऐवजीं मारणें धातूचा उपयोग चिन्त्य दिसतो. हा प्रघात कदाचित् परकीय भाषेंतून उचलला असणेचा संभव आहे. असें असल्यास मराठींत त्याचा उपयोग गैर आहे. कारण मराठींत त्याचें काम भागविणारे शब्द असून, त्यांना खो देऊन, मारणें हा अन्यथार्थक धातु घरांत घुसलेला दिसतो. मारणें हा रूपतः जरी संस्कृतोद्भव असला, तरी टाकणें, फेकणें इत्यादि अर्थांत त्याचा प्रयोग संस्कृत-सदृश नसून, परकीय भाषेच्या वळणावर गेलेला दिसतो. बुडी मारणें, हाक मारणें, बात मारणें ह्या प्रयोगांची संगतीही अशीच दुष्कर दिसते. करितां ह्या शब्दयोगांची शुद्धी करणें, तर हाक-फोडणें-करणें,बुडी घालणें-घेणें-करणें इ० प्रयोग युक्त दिसतील. परंतु वहिवाटीचा हक्कही उपेक्षणीय नसल्यानें, हे प्रयोग, घेतांना अशुद्ध असले तरी, सांप्रत चिर-रूढ म्हणून रक्षणार्ह आहेत. पदरीं पडलें पवित्र झालें-हें धोरण येथें ठेविलें पाहिजे. सारांश-अशुद्धतेला चिररूढी ग्राह्य करूं शकते.मारणें यास वरील व तादृश शब्दप्रयोगांत **करणें** हा नवीन अर्थ देऊन तो रूढीनें सर्वसंमत केला आहे. करितां आतां तो अबहिष्कार्य आहे. त्यास बहिष्कारणें आरंभींच शक्य होतें. जपणें तें वेळींच जपावें लागतें. मागून हाका मारण्यांत काय अर्थ? हाक मारणें हा प्रयोग तुकोबांनींहि केला आहे; करितां हाक करणें हा प्रयोग आतां केल्यास, त्याचा तुकोबांसारख्यांच्या कृतीशीं विसंवाद होणार; व संवाद हा तर भाषेचा आत्मा. करितां तो राखण्यास चिररूढ शब्दयोग आदरणेंच योग्य आहे.यापुढें, शब्दयोग शुद्ध राखावा, अशी दृढ इच्छा असेल तर हल्लीं इंग्रजी प्रयोगांचे धर्तीवर मराठींत उभारिल्या जाणाऱ्या शब्दयोगांत मराठींतील प्रयोगाशीं विसंवाद आढळल्यास तो टाळणें इष्ट आहे. ‘अमक्या कमिशनवर रा. लजपतराय यांची नेमणूक झाली आहे.’ ‘अमकें पुस्तक बक्षिस-पुस्तकांचे यादीवर घातलें आहे.’ असले प्रयोग मराठीशीं विसंवादी होत. शुद्ध मराठी कानास यानें इष्टार्थाचें द्योतन होणार नाहीं. कमिशनवर म्हणजे कमिशनाचा मुख्य म्हणून, यादीवर म्हणजे यादीच्या वहीच्या वरील पृष्ठावर असे अर्थ इंग्रजी न जाणणारा करील. सारांश-येथें, मराठींतील रूढीशीं विसंवादी म्हणून असले प्रयोग अशुद्ध होत. वहिवाटीचा हक्क चलावण्यापूर्वींच त्यांस बहिष्कृत केलें पाहिजे. प्रस्तुत प्रयोगांत कोणास कांहीं अपवादार्ह दिसत नसल्यास, आणखी पुढील प्रयोग त्यानें पहावे. ‘गाय वाघापासून

भिते, ' ' धनी चाकराशीं रागावला. ' हे प्रयोग–कोणीही अशुद्धच मानील–जर दूषणीय, तर ' कामिशनावर नेमणें ' हाही तसाच नव्हे काय ? इंग्रजी प्रयोगाचे छायेकडे इंग्रजी चष्म्यांतून न पाहतां, शुद्ध मराठी चष्म्यानें पाहिलें पाहिजे. वाघापासून भिते, हा प्रयोग कदाचित् (संस्कृतोद्भव) म्हणजे माहेरचा म्हणून मराठीस तितका अपवादार्ह वाटणार नाहीं, पण इंग्रजी ही कोण ? आई तर नाहींच, केवळ परकी. तिचा प्रयोग मराठीस कसा रुचावा ? ' कारखाना मोठ्या प्रमाणा**वर** काढिला पाहिजे ' इ. ठिकाणीं मराठी कानास **प्रमाणांत** हेंच शुद्ध लागतें. असले प्रयोग करणें सर्वथा टाळिलें पाहिजे. काळजी वाहणें (सर्व प्रकारची जबाबदारी घेणें), काळजी करणें (=परवा करणें) इ. प्रयोग मराठीला सर्वसंमत असून, अलीकडे इंग्रजी प्रयोगाची छाया म्हणून ' काळजी घेणें ' असा प्रयोग रूढ होऊं पहात आहे. येथें, असल्या शब्दयोगापासून काय बिघडतें ? असें कोणी विचारल्यास त्यास उत्तर, ' अशानें रूढीशीं विसंवाद येतो' हें होय. आजपर्यंत 'जपणें' यानें व्यक्त होणारा अर्थ, त्यास बाजूस सारून, 'काळजी घेणें' अशा बोजड प्रकारानें दर्शविणें म्हणजे मराठींतील आजपर्यंतच्या प्रयोगास, कांहीं फायदा नसतां, विनाकारण पदच्युत करणें होय. जपणें हा सुटसुटीत चिरपरिचित शब्द टाकून, काळजी घेणें–हा बाडगा पदयोग कां वापरावा ? नवीन अर्थ दाखविणें असेल, तर नवीन प्रयोग क्षम्य व इष्टही आहे. पण त्याच्या अभावीं रूढिपूत शब्द केवळ इंग्रजीचे अंधानुकरणानें टाकणें हें केव्हांही क्षम्य होणार नाहीं. सारांश–सर्वथानूतनार्थाचे प्रकाशनास नवीन शब्दयोग बनवा, परंतु तदभावीं केवळ आळसानें, आपला शब्दसंग्रह न तपासतां, इंग्रजी शब्दाचे भाषांतरांत त्याच्या अर्थाचे छायेनुसार शब्द योजणें, हें गर्हणीय आहे; चिन्तां वह्, कृ–इत्यादि प्रयोग संस्कृतांत आहेत; तदुद्भूत मराठींतही आहेत (कोण करील माझी चिंता ? । इ०). पण काळजी घेणें यास बिंबभूत असा प्रयोग दिसत नाहीं. निष्कारण कां होईना, अनुकरण करणेंच, तर संस्कृताचें करा, परकीय भाषेचें नको. कथा निवेदन करणें असले प्रयोग जरी सापवाद असले, तरी ते देशजात व रूढिपूत असल्यानें, त्यांस पदभ्रष्ट करणें योग्य नाहीं. असल्या प्रयोगास हिंदी या भगिनी-भाषेचाही दाखला आहे. " जो प्रयत्न आरंभ किया है " (केसरी ४–८–२५) हा असलाच प्रयोग होय.

१८ **वाक्यगत स्थान**—या संबंधांत इंग्रजी भाषेचा पगडा मराठीवर मुळींच बसलेला दिसत नाहीं. (१) संस्कृत पंडितांच्या प्रौढ भाषा बोलण्याच्या फाजील आवडीमुळें क्वचित् पुढीलसारखे प्रयोग आढळतात. 'विना स्वतः गेल्याशिवाय', 'विना केल्यानें' काम होणार नाहीं. अशा ठिकाणीं शिवाय, वांचून इ. एकाच शब्दानें काम भागत असून, पंडित वृथा पाल्हाळ लावितात, हें गैर आहे. पण त्यासंबंधीं विशेष विचार नको. असले साडंबर प्रयोग सर्वसामान्य जनतेंत नाहींत. पंडितांच्या तोंडांतूनही ते निघून जाण्याचेच बेतांत दिसतात. संस्कृतांत कधीं–कधीं **विना** हें अव्यय नियमिताचे पूर्वी ठेवितात; त्याच धर्तीवर मराठींतील वरील प्रयोग आहेत. (२) स न गतः । याचें भाषांतर 'तो न गेला' असें न करितां, 'तो गेला नाहीं' असें आज सर्व–संमत आहे. याच्या मुळाशीं कानडी भाषेचें अनुकरण आहे, असें म्हणतात. तसें असल्यास तें निंद्य होय. पण वहिवाटीचे हक्कानें आतां तें स्थाना-पासून अविचाल्य आहे. सारांश–पदक्रमाचे याबतींत या येथील दोनच गोष्टी मराठींतील सामान्य धोरणास विसंवादी आढळतात. एरवीं मराठीचा पदक्रम बहुधा निर्बाध राहिलेला दिसतो. करितां तो जास्त विचारणीय नाहीं.

१९. **निगमन**–मराठी भाषेचें शुद्धीकरण पाहिजे तें पुढील प्रकारांनीं घडवून आणावें.

(१) संस्कृतांत नसून मराठींत आलेले उच्चार दर्शविण्यास स्वतंत्र वर्णा-कारांची योजना.

(२) शब्दयोग (Idiom) इंग्रजी किंवा अन्य भाषेच्या छायेनें दूषित होऊं न देणें.

(३) भाषेंत इकडून–तिकडून जमणाऱ्या शब्दांची अर्थविभाग करून व्यवस्था लावणें.

(४) (Periodicals =) कालपत्रांतून, किंवा कालिकांतून वर्तमान-कालीं जरूर भासणाऱ्या इंग्रजी शब्दांचे पर्याय, मुख्यतः संस्कृताचे आधारें तयार करून, वेळोवेळीं प्रसिद्ध करणें.

या चार उपायांनीं इष्ट कार्य साधेल असें वाटतें.

२. मराठींतील शुद्धिभ्रम इत्यादि

१. **मथळ्याचा अर्थ**—कांहीं शब्द योग्य कारण नसतांही लोकांकडून वेडे–वांकडे उच्चारिले जातात; उदाहरणार्थ–सान्त्वन-चे जागीं शांतवन, कर्जत-चे जागीं कर्जत. अशा शब्दांची मूळरूपें उच्चारावीं, असा साहजिकच विद्वानांचा आग्रह पडतो; व तदनुसारें ते मूळरूपें प्रवृत्त करूं पाहतात. या प्रयत्नास भाषेच्या शुद्धीचा प्रयत्न असें म्हणतात. हा प्रयत्न कधीं-कधीं चुकीचे समजुतीवर आधारिलेला असतो; अशा प्रयत्नानें सुचविली किंवा केली जाणारी शुद्धि म्हणजे केवळ शुद्धिभ्रम होय. असा प्रकार प्रायः सर्वच भाषांत थोडाफार आढळतो. याचीं कांहीं उदाहरणें खालीं देण्याचें योजिलें आहे.

२. **रूपांतराचीं कारणें**—बदल हा सृष्टीचा एक दांडगा नियमच असल्यानें, शब्दांचे उच्चार, व तदनुसारें त्यांचीं रूपेंही नेहमीं थोडींफार हळूहळू बदलत असतात. याच प्रवृत्तीमुळें मराठींत अनुनासिकवाद माजून राहिला आहे. एके काळीं जे अनुनासिक स्पष्टोच्चारित होते ते आज **निभृत** होत चालले आहेत, व कालांतरानें पार अस्तंगतही होतील. विंशति-मधील अनुस्वाराचें रूपांतर प्रथम अनुनासिक झालें असलें पाहिजे. आज आपण त्याचें रूपांतर असलेला वीस हा शब्द सर्वथा निरनुनासिक असाच उच्चारितों व लिहितों. उच्चारांतील फरक वारंवार ऐकण्यांत येऊन, तो शिष्टसंमत झाला म्हणजे त्यास लेखनांत मान्यता मिळते; मग कोणी आग्रहानें उच्चारांतील तो फरक मान्य करोत वा न करोत. लोकमान्यांचे काळीं व त्यांचे लेखणींतून नेहमीं (ती) **जात्ये**, बोलत्ये अशीं य-कारविशिष्ट रूपें ऐकूं येत असत; तर आज तींच य-कारहीन उच्चारिलीं व लिहिलीं जातात. जी य-काराची गति येथें झाली, तीच अनुनासिकांची क्रमानें होणार. सावळा हा शब्द कोणी उलट आग्रह धरिला तरी आ निरनुनासिकच उच्चारला व लिहिला जाणार.

३. **उदाहरणें**—नैसर्गिक प्रवृत्तीस अनुसरून शब्दांचीं रूपांतरें नेहमींच होत राहणार. यास कोणी हरकत घेत नाहीं. पण अशीं रूपांतरें जेव्हां गैरसमजानें प्रवृत्त होतात, तेव्हां त्यांस विरोध करणें प्राप्त आहे. अशीं कांहीं उदाहरणें पुढील होत–

(१) शब्दात्मक–अंधकार, चरित, दुष्ट, धिक्कार, निद्रित, पुंलिंग, (तद्भव) ब्राह्मण, मशहूर, लाजहोम, रेफ, लागलेंच, वैयाकरण, शतक्रतु, संपुट, सीमान्तपूजन

इ०. या शब्दांचे ठिकाणीं क्रमशः अंधःकार, चरित्र, द्रुष्ट, धिःकार, निंद्रिस्त, पुंल्हिंग, ब्राह्मण, मह्शूर, लज्जाहोम, रफार, लागलीच, वैय्याकरण, शतकृत्य, संपुष्ट, श्रीमंतपूजन इ० असे शब्द येतात. हीं सर्वच उदाहरणें आक्षेप्य नाहींत. यांचा क्रमानें परीक्षा करूं. (क) अधःपात वगैरे कांहीं संस्कृत समास सविसर्ग असून, मराठींत आले आहेत. त्यांच्याशीं नसताच संबंध कल्पिण्यांत येऊन, अंधकार, धिक्कार, हाहाकार या शब्दांत विसर्ग मानण्यांत आला आहे. अर्थात् या शब्दांतील विसर्ग केवळ अज्ञानमूलक असल्यानें तो लोपार्ह आहे. (ख) मराठींतल्यापेक्षां संस्कृतांत जोडाक्षरें पुष्कळ अधिक असल्यानें दोन सदृश रूपांतील जोडाक्षरानें युक्त स्वरूप संस्कृत असलें पाहिजे असें मानण्यांत येऊन, चरित्र, द्रुष्ट, निंद्रिस्त हीं अपरूपें प्रचारांत आलीं आहेत. येथेंही रूपांतरास अज्ञानाव्यतिरिक्त कारण नसल्यानें, येथील रूपांतरें सर्वस्वीं त्याज्यच होत. संस्कृतांत-चरित म्हणजे जन्मापासून मरणापर्यंतचा इतिहास, एखाद्या व्यक्तीचा सर्व वृत्तान्त; आणि चरित्र म्हणजे चरिताची सरणी. त्र हा प्रत्यय धातूस करणार्थे लागतो, ज्यानें चरित ठरविलें जातें तें चरित्र. चरित हा शब्द कर्मबोधक, तर चरित्र हा शब्द करणबोधक आहे. मराठींत कर्मबोधकाचे जागीं, जोडाक्षरयुक्त शब्द संस्कृत असला पाहिजे अशा भ्रमानें, चरित्र हा करणबोधक शब्द आला आहे. अर्थात् तो भ्रममूलक, म्हणून त्याज्य आहे. पुंलिंग असा एकलकारात्मक संस्कृत शब्द असून, वरील भ्रमानें मराठींत तो पुंल्हिंग असा योजण्यांत येतो. संपुटचें संपुष्ट हें रूपांतरही वर्जनीयच होय. वैयाकरण यांत विनाकारण दोन य-कार लिहितात. सारांश—येथील शब्द चरित, दुष्ट, निंद्रित, पुंलिंग, वैयाकरण, संपुट असेच लिहिले पाहिजेत.

४. **समर्थनीय रूपांतरें**— संस्कृतांत कल्हार हा शब्द सोडून (ज्याचेंही कल्हार असें वैकल्पिक रूप आहेच) इतरत्र जोडाक्षरांत इतर व्यंजनाच्या (र सोडून, ज्याचेही बाबतींत दोन्ही प्रकार आहेत) **पूर्वीं हकार** येतो, नंतर येत नाहीं. अर्थात् ब्राह्मण अशा शब्दांत ह पूर्वीं उच्चारला जातो. पण हा उच्चार मराठी बोलणारांस फार कष्टप्रद वाटतो, व ते त्यांतील व्यंजनांची उलटापालट करितात. करितां **उच्चारसौकर्य** हें योग्य कारण मुळाशीं असल्यानें **ब्राम्हण** असेंच तद्भव रूप लिहिणें योग्य ठरतें. कोणी संस्कृताभिमानी ब्राह्मण असेंच लिहील व उच्चारील, तर त्यास मुभा आहेच; कारण हा प्रकार

मूलानुसारीच आहे. सीमान्तपूजन हा शब्द विवाहांतील एका समारंभाचा वाचक आहे. नवरदेव नवरी वरण्याकरितां तिचे गांवीं येतो, तेव्हां त्या गांवाचे सीमेचे प्रदेशीं (=सीमान्तीं) त्याचें पूजन करितात, त्यास सीमान्तपूजन म्हणतात. पूजन वराचें, तेव्हां ते श्रीमंती थाटाचेंच असणार. या आगंतुक पण **प्रशस्त कल्पनेनें** श्रीमंतपूजन हें रूप प्रचारांत आलें. हें आगंतुक कां होईना, पण इष्ट अशाच कल्पनेचें द्योतक असल्यानें, सर्वथा त्याज्य ठरत नाहीं. अशी स्थिति लाजहोमाचे जागीं प्रयुक्त होणाऱ्या लज्जाहोम या शब्दाची नाहीं. लाजहोम केल्यानें लज्जेचा होम होतो ही गृहीत कल्पनाच भ्रांत व आचरट आहे. करितां लज्जाहोम हा शब्द आक्षेपार्हच ठरतो. भूलोकाहून स्वर्ग श्रेष्ठ, तेथेंही सर्वांत इन्द्र श्रेष्ठ, इंद्राचें पद सर्व जगांत अत्यंत वैभवसंपन्न मानिलें जातें. तदर्थ करावयाचें कृत्यही मोठें, कष्टसाध्यच असणार. हें कृत्य म्हणजे शत क्रतु अथवा यज्ञ. हें शंभर यज्ञ पूर्ण करण्याचें कृत्य सामान्य नसल्यानें **शंभर कृत्यांत (मुख्य)** कृत्य गणलें जाण्यासारखें आहे. या कल्पनेनें शतक्रतु–चें रूपांतर शतकृत्य असें झालें. येथील रूपांतराचे मुळाशीं असलेली कल्पना, शब्दांचा अर्थ त्यांचे अवयवार्थावरून काढण्याचे प्रयत्नानें प्रवृत्त झाली असल्यानें, कांहींशी आदरणीयच वाटते. दिसते त्याचे पलीकडे जाण्याची माणसाची प्रवृत्तीच असते. इंद्रास इन्द्रपद मिळालें आहे तें कशानें ? शतकृत्यामुळें. मोठें वैभव मोठ्या अचाट कृत्यानें मिळणें, सुसंगत भासतें. तेव्हां इन्द्रपदाचे साधनीभूत कृत्यास शतकृत्य म्हणणें ओघानेंच प्राप्त झालें. सारांश–अवयवार्थांपासून शब्दार्थ काढण्याची प्रवृत्ति डोळस आहे, तेव्हां ती भ्रमाश्रित झाली तरी तितकीशी गर्हणीय नाहीं. यवनी शब्द **मशहूर** 'प्रसिद्ध' अशा अर्थाचा बोधक आहे. पण हा अर्थ या शब्दास कसा आला असावा ? असा प्रश्न मनांत उभा राहून, त्याचें समाधान अक्षरांच्या उलटापालटीनें सहज होण्यासारखें आहे हें पाहून, कोणी मराठी बोलणारानें त्याचें रूपांतर महशूर असें केलें. यांतील मह–चें वर्णदृष्ट्या महा--शीं नातें, व शूर याचा 'छातीचा' हा उन्नत, स्पृहणीय अर्थ,--या दोनही गोष्टी 'प्रसिद्ध' या विवक्षित अर्थाशीं संवादी असल्यानें, **महशूर** हें शब्दरूप राजमान्य झालें आहे. येथेंही **अवयवार्थनिष्कर्ष व कल्पनासंवाद** या द्विविध कारणास्तव महशूर हें रूपांतर संग्राह्यच ठरतें.

५. **हताः पाणिनिना वयम्**—(१) 'किल्ली दिली कीं घड्याळ लागलेंच चालू होईल,' असल्या वाक्यांत लागलेंच हें क्रियापदाचें विशेषण असल्यानें, यावच्छक्य त्याशीं समधर्म असणार; क्रियाविशेषण लिंगवचनांत क्रियापदाशीं मिलाफ पावतें. परंतु ही रीत 'लागलेंच' याचे बाबतींत कधीं-कधीं पाळण्यांत आलेली दिसत नाहीं. याचें कारण तर्खडकरकृत भाषांतरपाठमालेंतील **लागलीच** या शब्दाचा प्रयोग. **सामान्य ठिकाणीं नपुंसकलिंगाची प्राप्ति** उचित असल्यानें Immediately-चा मराठी पर्याय म्हणून **लागलेंच** हें रूप प्राप्त होतें.पण लहानपणापासून कर्त्यांचे तोंडीं बसलेल्या भाषेनुसार, लागलेंच याचे स्थानीं लागलीच हें रूप आलें;व तें विद्यार्थ्यांमध्यें, अर्थात् सुशिक्षित १।२ पिढ्यांत, बरेंचसें रूढ झालें आहे. यामुळें 'लागलेंच'-चे ठिकाणीं प्रामादिक लागलीच हें रूप प्रवृत्त झालें आहे. अर्थात् हें लेखकाचे संसर्गदोषामुळें उत्पन्न झालें असल्यानें, सर्वथा त्याज्य आहे. अशा रीतीनें ग्रंथकाराकडून चांगलें वळण लावण्याचे ऐवजीं वाईटच वळण लोकांपुढें ठेविलें गेलें आहे. ग्रंथकार उपकारकाचे ऐवजीं अपकारक (अर्थात् एवढ्या बाबीपुरता)ठरला आहे.भगवान् पाणिनीलाही मनस्*शब्दाचे लिंगाचे संबंधांत विनोदानें कांहींसा अशाच प्रकारचा दोष देण्यांत आला आहे.वर्णाचा उल्लेख **कार** हा प्रत्यय पुढें लावून करण्याचा संस्कृत व्याकरणाचा नियम आहे. यास अनुसरून च् हें व्यंजन च-कार म्हणून बोधित होतें. तसें, र् हें व्यंजन रकार म्हणून बोधित व्हावें; पण संस्कृतांत त्याचा उल्लेख रेफ या स्वतंत्र शब्दानें करण्यास व्याकरण सांगतें. तदनुरूप मराठींत तें **रेफ** या संज्ञेनें किंवा सामान्य नियमानुसार **रकार** या संज्ञेनें उल्लिखित व्हावें; पण कांहीं ग्रंथकार त्याचा उल्लेख रफार या संज्ञेनें करितात. हाही 'हताः पाणिनिना वयम्' याचाच एक नमुना, पण सर्वथा अनिष्ट नमुना आहे. भाषांतरपाठमालेंत upon या अव्ययाचे उपयोग सांगतांना टेकू शब्दाचा प्रयोग केला आहे; पण ग्राम्य मराठीचें कीं हा ग्राम्य शब्द विद्यार्थ्यांचे द्वारां शिष्ट भाषेंत रूढ झाला नाहीं. सारांश—ग्रंथकार व लेखक यांनीं शब्द योजणें ते फार जपून योजावे; नाहींतर वरीलप्रमाणें भाषादूषणाचे ते धनी व्हावयाचे.

---

*मनो नपुंसकमिति प्रियायै प्रहितं मया । हन्त तत्रैव रमते, हताः पाणिनिना वयम् ! ॥

अर्थ—(पाणिनि-सारख्या वैयाकरणाचे विधानावरून) मीं मन न. लिं. समजून प्रियेकडे पाठविलें. तें (बेटें) तेथेंच रममाण होतें. अरेरे ! अशा रीतीनें पाणिनानें आमची घात केला.

६. **प्रामादिक शब्दयोग**--[१] एखाद्या कामाकरितां कांहीं जमाव करावयाचा असला म्हणजे कांहीं लोक आपण नेमितों. या लोकांचा तो जमाव बनतो. येथें जमाव व लोक यांमध्यें व्यापक–व्याप्य, समावेशक–समावेश्य, अंगिन्–अंग अशा प्रकारचा संबंध असतो. या कळपांत २० गाई आहेत, या वर्गांत ३० मुलें आहेत, या **मंडळांत** १० मनुष्यें आहेत, असले शब्दप्रयोग आपण करितों. सारांश–' घटक जमावांत घातले ' अशी भाषा आपण योजणार; पण बरेच लोक, शिष्टसुद्धां, ' या कमिटी**वर**, कमिशन**वर** अमुक गृहस्थ नेमले आहेत ' अशी शब्दयोजना करितात, ही आक्षेप्य दिसते. **घटक आंत असतो**, ही गोष्ट मनांत वागवून येथें प्रयोग आंत-चा व्हावा, वर-चा करणें गैर आहे. येथें वर योजिल्यानें आणखी एक प्रमाद होतो; तो हा कीं, हा प्रयोग घोटाळा उत्पन्न करणारा होणार. कारण **कमिटीवर नेमला** या शब्दप्रयोगाचा मराठी वाचक असाच अर्थ करील कीं कमिटीवर मुख्य–अधिकारी म्हणून नेमिला; पण हा अर्थ तर येथें विवक्षित नाहीं. यामुळें येथें **मराठीभाषासरणीभंग** व **संदेहसंभव** असे दोन दोष उत्पन्न होतात. म्हणून 'कमिटींत अमक्यास नेमिलें' अशीच रचना त्या कमिटीचे घटकासंबंधानें करावी. (२) व्यायाम घेणें, काळजी घेणें, इत्यादि प्रयोगांत घे हा धातू आक्षेपार्ह आहे. संस्कृतांत व्यायामं कृ, चिन्तां कृ, असे प्रयोग होतात. 'कोण करील माझी चिंता ?। ' अशा ठिकाणीं जुन्या मराठी वाङ्मयांतही चिंता (काळजी) करणें असाच प्रयोग होतो; व्यायाम, काळजी, परिश्रम,–करणें असले प्रयोग शुद्ध मानावे; इतर अशुद्ध समजून टाकावे. ' कारखाना मोठ्या प्रमाणावर काढणें, ' येथें मला वाटतें, **प्रमाणांत काढणें** हेंच मराठींत उचित होईल.

७. **पेक्षां–पुढें अधिक–चा दुरुपयोग**—पाण्यापेक्षां पातळ, विषापेक्षां कडू, सोन्याहून पिवळें, दगडापेक्षां वीट मऊ, असे असंख्य प्रयोग मराठी वाङ्मयांत पदोपदीं आढळतात, व आपण बोलतांनाही करितों. पण येथें हून व पेक्षां यांच्या पुढें इंग्रजीच्या रिवाजाला अनुसरून वारंवार **अधिक** पदाचा उपयोग करण्यांत येतो. तो माझे मतें दूषणीय आहे; करितां सोनें रुप्यापेक्षां जड असतें, असाच प्रयोग करावा; त्यांत ' अधिक ' किंवा ' जास्त ' हें पद घालण्याचें कारण नाहीं.

८. **नादसाम्य हें प्रमादास कारण**— ही गोष्ट त्याला **हस्तामलक** (=अत्यंत सोपी) आहे. तळहातावरील (आमलक =) आवळा जसा सर्वतः पाहतां येतो व त्यामुळें तो पूर्णतः ज्ञात होतो,त्याचें आकलन सोपें जातें, तशी जी वस्तु सहज जाणतां येते, अत्यंत सुकर असते, अशा वस्तूस हस्तामलक अशी उपमा देतात. या उपमेनें त्या वस्तूचा सोपेपणा सूचित होतो. हाच अर्थ पुढील वाक्यांत आहे. ' विप्रेण शिरसि निहितकरा दासी प्राह–अहमद्य समस्त-वाङ्मयजातं **हस्तामलकवत्** पश्यामि ' (भोजप्रबन्ध, पान ६३). असल्या वाक्यांत, मला वाटतें, हस्तामलक याचा उच्चार, हातचा मळ असा अज्ञ जनांकडून केवळ ध्वनिसाम्यानें मानण्यांत येऊन, त्याच्या 'अत्यंत सोपी गोष्ट' अशा अर्थी **हातचा मळ** हा प्रयोग प्रचारांत आला आहे. हें रूपांतर केवळ प्रामादिकच असल्यानें, त्याचे जागीं मूळरूप वापरणें योग्य दिसतें. करितां हातचा मळ याचे ठिकाणीं हस्तामलक हाच प्रयोग करावा. **गाडगें** धुवून कढी करणें, ही कार्पण्यसूचक म्हण हल्लींच्या भलत्याच रूप-विपर्यासांतून काढून प्रचारांत आणण्यालायक आहे. येथील विपर्यासासही नादसाम्य हेंच कारण झालेलें दिसतें.

९. **व्याकरणांतील कांहीं संज्ञा**—(१) संस्कृतांत विभक्तिप्रत्ययांचा प्रत्याहार सुप् असा आहे; ज्यावरून विभक्तिपदास **सुबन्त** ही संज्ञा क्रमप्राप्तच ठरते. मराठींत असा सुप् प्रत्याहार नाहीं. करितां मराठींत विभक्तिपदास सुबन्त म्हणणें मूर्खपणाचें आहे. इंग्रजींतील going असल्या ing–प्रत्ययांत शब्दाला ऊन–प्रत्ययांत धातुसाधित अव्यय म्हणणें जितपत शोभेल, तितपतच मराठींतील विभक्तिपदास सुबन्त म्हणणें शोभेल. (२) इंग्रजींत कोशगत शब्द व वाक्यगत पद यांत फरक फारच थोडा होत असल्यानें, तेथें त्यांतील भेद मानीतच नाहींत, असें म्हटलें तरी चालेल. मराठींतील स्थिति निराळी आहे. करितां इंग्रजींत to go याला verb म्हणतात म्हणून, ' जा ' याला क्रिया-पद म्हणणें योग्य नाहीं; त्यास **धातूच** म्हटलें पाहिजे.सव्ययाचे भेद नाम, सर्व-नाम, विशेषण व धातू असेच संज्ञित केले पाहिजेत. (३) संस्कृत भाषेंत आपण पौरस्त्य आपल्या परोपकारी प्रवृत्तीस अनुसरून विशिष्टक्रमानें पुरुषसंज्ञा योजितों. संनिहित नसलेल्या माणसास, तो ती इत्यादिकांस, **प्रथम**पुरुष, तूं तुम्ही यांस **मध्यम**पुरुष, (असंनिहित किंवा पाहुणा व संबोध्य यांची सोय

झाल्यावर, मग आपली पाहणें बरें, या प्रवृत्तीस अनुसरून) मी, आम्ही यांस उत्तम (=शेवटला) पुरुष अशाच संज्ञा आहेत. पण मराठी व्याकरणकारांनीं, विशेषतः दादोबांनीं, त्या इंग्रजींतील पुरुषांशीं जुळत्या करण्याकरितां त्यांचा वेडावांकडा विपर्यास केला. तरीपण याचे मुळाशीं एक प्रकारची सोय असल्यानें ही नवीन संज्ञापद्धति रक्षणीय दिसते, ती बदलण्याचें कारण दिसत नाहीं.

---

३. मराठी आणि कानडी.

रा. शिंदे यांच्या मतांचें खंडन.

१–रा. शिंदे म्हणतात—(ज्ञानप्रकाश) ‘भूतकालीन कृदन्ताचा प्रत्यय संस्कृतांत **त**, बंगालींत व मराठींत **ल**, आणि कानडींत **द** आहे. द्–चे जागीं न, र, हेही येतात. यापुढें ते म्हणतात मराठी ‘ल’ कानडी ‘द’–वरून आला असावा.’

खंडन—वरील अनुमान पंगू दिसतें. जर संस्कृत त–पासून उद्भूत ल बंगालींत आहे, तर तसाच तो मराठींत कां असूं नये ? त्याला कानडी द्–ची जरूरी कां भासावी ! केवळ एखादे प्रकारांत दोन भाषांत साम्य आहे म्हणून, एकीनें दुसरीवरूनच तो उचलला असला पाहिजे,–असें अवांतर पुराव्याचे अभावीं निःसंदेह सिद्ध होत नाहीं. शिवाय प्रस्तुत प्रकाराविषयीं तर उलटच अनुमानास चांगली जागा आहे. संस्कृत त–चा तत्संभूत भाषांत ल होणें हें बंगालीचे उदाहरणावरून संमत ठरतें. करितां मराठी भूत–विशेषणाचा प्रत्यय हा कानडीचे द्वारां न येतां, स्वतंत्रपणें संस्कृत त–चें साक्षात् रूपान्तर ठरतो.

२ “संस्कृत क्रियापदांत लिंगाचें अस्तित्व नसतां मराठींतील क्रियापदांत, लिंगप्रादुर्भाव कानडीचे साहचर्यानें झाला आहे” हें विधानही अयुक्त दिसते. गोड पेरू, गोड साखर, गोड डाळिंब, अशा उदाहरणांवरून अकारान्त विशेषणाला मराठींत लिंग–विकार नाहीं; संस्कृत त–चा ल होऊन बनलेलें भूत विशेषण अकारान्त होणार; व गोड या विशेषणाप्रमाणें तेंही लिंग–विकारातीत व्हावें; म्हणून भूतविशेषणावरून बनलेलीं क्रियापदेंही निर्लिंग असावीं; करितां त्यांस प्राप्त झालेला लिंगविकार कानडीचे अनुकरणावांचून अन्यथा संभवत नाहीं, असें रा. शिंदे यांचें अनुमान आहे.

खंडन—वरील अनुमान कच्चें दिसतें. दादोबाकृत व्याकरणांत बकरा, मेंढा, अंबा हीं आकारान्त नामाचीं उदाहरणें आहेत. हीं सर्व बर्कर, मेढ्र, आम्र अशा संस्कृतांतील अकारान्त नामांवरून प्रवृत्त झालीं आहेत. जर अकारान्त संस्कृत नाम मराठींत आकारान्त बनतें तर विशेषणास तरी तसें होण्यास कां प्रतिबंध असावा ? बरा, काळा, भला हीं आकारान्त विशेषणेंही संस्कृत 'वर' 'काल' 'भद्र' या अकारान्त विशेषणांवरूनच साधलेलीं आहेत; तशीं भूत विशेषणेंही साधलीं असावीं, हें मला सरळ अनुमान वाटतें. एवढेंच नव्हे, तर मराठींतील आकारान्त पुंलिंगी नामें व विशेषणें यांचे मूळ अकारान्त शब्दांतच आहे, असें मी बिनधोक म्हणतों.

३. 'तीन विसा अन् दहा' असें (सत्तराऐवजीं) कुणबी लोक म्हणतात; तें कानडीचेंच अज्ञात अनुकरण होय असें रा. शिंदे यांचें विधान आहे.

खंडन—सामान्यतः संख्या व्यक्त करण्याला कोणत्याही भाषेंत **दहा** चिन्हांचा म्हणजेच आंकड्यांचा उपयोग करतात; पहिल्या दहा वस्तू प्रत्येकीं स्वतंत्र शब्दानें गणिल्या म्हणजे पुढील दहा वस्तू क्रमानें दहाचे वाचक शब्दांत एक, दोन अशी भर टाकून, तद्द्वारां मोजितात; व हें केवळ साहजिक आहे. मनुष्यास बोटेंच दहा आहेत व त्यांचा उपयोग मनुष्य मोजण्याकडे स्वभावतःच करितो. त्यामुळें सर्वच भाषांत संख्यांची उभारणी दहाचे पायावर झाली आहे. दहा बोटें आंत व बाहेर दोन्ही प्रकारांनीं मोजल्यास, वीस संख्या सिद्ध होते. तिचाही प्रचार स्वाभाविक दिसतो. मग असा स्वाभाविक प्रचार एका भाषेनें दुसरीपासून घेतला असावा हें म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. कानडी बोलणारास दहा बोटें, मराठी कुणब्यासंही तितकींच; त्यानें उलट–सुलट बोटें मोडून विसांची गणती केली, तशी यानेंही केली, दोघांचे व्यापारही निसर्गोपदिष्ट. करितां 'तीन विसा अन् दहा' इत्यादि संख्यानप्रकार कानडी–मूलक नसावे असें वाटतें.

४. थोडें विषयांतर करितों. मागें (लेख ५, पान ४०) मीं, उदच्, अवाच् या शब्दांचें रूढार्थ उत्तर, दक्षिण–यावरून असें अनुमानिलें होतें कीं, आपलें आर्यांचें मूलस्थान हिंदुस्थानांतच हिमालयाचे दक्षिणचे प्रदेशांत असावें. या अनुमानास रा. शिंदे यांचे लेखांतील माहितीवरून अतर्कितपणें पुष्टी मिळते.

तामिल भाषेचें मूलस्थान दक्षिण हिंदुस्थानांत म्हैसूरचे पूर्वेस असलेला किनाऱ्याकडील प्रदेश होय. या प्रदेशांतून एखादा मनुष्य किनाऱ्याकडे जाऊं लागला कीं, त्याचा मार्ग **उतरता** होणार व **पूर्वेकडे** वळणार. साहजिकपणें या भाषेंत 'एकेन तुल्ययोर्मिथस्तुल्यत्वम्' या भूमितिदृष्ट न्यायानें उतरता एतदर्थक शब्द पूर्व याचा व चढता एतदर्थक शब्द पश्चिम याचा पर्याय बनावा; हाच प्रकार तामिल भाषेंत आहे. वरलीकडे व खाललीकडे एतदर्थक शब्द पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे असे अर्थ व्यक्त करतात (शिंदे). सारांश-एखाद्या प्रदेशाच्या त्या-त्या दिशेला असलेल्या उंच-सखल भूभागावरून त्या प्रदेशांत तदनुरूप त्या-त्या दिशेस संज्ञा प्राप्त होते, हें माझें अनुमान दृढ होतें.

भाग ७ विविध.

१. कानाडोळा करणें.

१. प्राथमिक व लाक्षणिक अर्थ—'सकल' शब्दाचा प्राथमिक अर्थ कलांनीं युक्त, सोळाव्या अंशांनीं युक्त असा आहे. सांप्रत त्याचा उपयोग 'संपूर्ण' अशा अर्थीं करितात. हा उपयोग करितांना अंशांचा विचार मुळींच केला जात नाहीं. विवक्षित वस्तूला अंश असोत वा नसोत, ती संपूर्ण असली म्हणजे तिला सकल–सगळा हा शब्द लावण्यांत येतो. कलायुक्त-चा संपूर्ण-शीं अर्थात् काय संबंध आहे बरें? कलायुक्त याचा अर्थ संपूर्ण कां होऊं लागला असावा? सकल-चा कलायुक्त हा अर्थ प्राथमिक आहे, तर संपूण हा लाक्षणिक आहे. येथील अर्थांतर होण्यास अशी एखादी परिथिति असली पाहिजे कीं जींत प्राथमिक अर्थ अटीचे रूपाचा व लाक्षणिक अर्थ परिणामाचे रूपाचा आहे. प्राथमिक अर्थ विद्यमान असेल तरच लाक्षणिक अर्थ संभवेल, अशी स्थिति पांहिजे. **प्राथमिक अर्थ समय** (म्हणजेच अट) व **लाक्षणिक फल** (किंवा अटीचा परिणाम) **असला पाहिजे**.

दोन्ही अर्थांचें सहावस्थान—चंद्र संपूर्ण केव्हां असतो? तो पूर्ण असण्याला कसा असावा लागतो? चंद्राच्या सर्व कला जेव्हां विद्यमान असतात तेव्हां चंद्रास पूर्ण म्हणतात. चंद्राचे संबंधानें असें म्हणतां येईल कीं चंद्र, कलायुक्त असल्यास, पूर्ण असतो. येथें प्राथमिक अर्थ कलायुक्त हा, लाक्षणिक अर्थ संपूर्ण याचा, समय किंवा अट झाला आहे. सारांश-येथें कलायुक्त ही पूर्ण होण्याची अट आहे. अशा रीतीनें कधीं-कधीं प्राथमिक अर्थावरून लाक्षणिक अर्थ प्रवृत्त होत असतो. दोन अर्थांमध्यें संबंध असणारच. हा संबंध समय–फल किंवा अट–परिणाम, अशा रूपाचा कधीं कधीं असतो.

२. प्रस्तुत उक्तिविशेषाचे अर्थ—संस्कृतांत काण म्हणजे अंध. तरी पण हा शब्द एकच डोळा अंधळा असेल तर अशा डोळ्यास लावितात, लक्षणेनें एकडोळ्या माणसासही लावितात. शुक्रः काणः; धृतराष्ट्रः अन्धः

असे प्रयोग आढळतात. अवयवाचा विशेषणभूत असलेला हा शब्द येथें व्यक्तिस लाविला आहे. आतां, एखाद्या मनुष्यास एकच डोळा डोळस आहे, व दुसरा अंधळा आहे, अशा स्थितींत त्याला वस्तु पहावयाची असल्यास त्यानें त्या वस्तूकडे डोळस डोळा वळावला पाहिजे; जी पहावयाची नसेल तिच्याकडे काणा; एकाच वेळीं दोन्ही ठिकाणीं कमी-अधिक लक्ष्य ठेवणें कधीं-कधीं जरूर पडतें. अशा स्थितींत काणा, एक डोळ्याचा, मनुष्य काय करील बरें? ज्याची हेळसांड करणें, त्याकडे तो कानाडोळा करील. सारांश-कानाडोळा करणें याचें फल दुर्लक्ष्य ठरतें. तो कानाडोळा करतो म्हणजेच तो दुर्लक्ष्य करितो. प्राथमिक व लाक्षणिक अर्थ जेथें समानाधिकरण ठरतात अशी एखादी प्रसिद्ध, सर्वविदित गोष्ट मुळांत असते. ती गोष्ट आपल्या प्रसिद्धीमुळें, हा दोन अर्थां-तील संबंध श्रोत्याचे मनांत त्वरित, अनायासें भरवून देते व अशा रीतीनें प्राथमिकार्थवाचक शब्दाचा उपयोग लाक्षणिकार्थी राजरोस प्रवृत्त करिते. अशी गोष्ट एकडोळ्या हरिणीची आपल्या परिचयाची आहे. पण ती इसापनीतींतून आली असल्यानें, येथें दोन अनुमानें निघतात. तीं अशीं (१) या गोष्टीचे परिचयानंतर कानाडोळा करणें (=दुर्लक्ष्य करणें) हा उक्तिविशेष मराठींत प्रवृत्त झाला असावा, किंवा (२) तीच गोष्ट आपल्या लोककथांमध्यें कोणत्याना कोणत्या तरी रूपानें पूर्वींच प्रचलित असावी. कोणतेंही अनुमान केलें तरी अशी एकादी गोष्ट प्रस्तुत अर्थांतराचे मुळाशीं असावी हें निर्विवाद होय.

सारांश—एखाद्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष्य करावयाचें असल्यास, तें त्या वस्तू-कडे अंधळा डोळा वळविल्यानें साधतें, या वस्तुस्थितीस अनुलक्षून प्रस्तुत अर्थांतर प्रवृत्त झालेलें दिसतें.

---

२ तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्.
(चुकीचा अर्थ)

हें वचन पुष्कळ वेळां लोकांच्या बोलण्यांत येतें. त्याचा अर्थ बहुधा पूर्वा-पर संबंधास अनुसरून करण्यांत येत नाहीं. हें वचन ताकाची थोरवी गाणारे वारंवार पुढें आणितात. ताक गुणकारक असेल,–नाहीं, आहेही; पण त्याची ही थोरवी फाजील मानिली जाते. यास कारण पाश्चात्यांचें मत असावें असें दिसतें.

अलीकडे आपल्या लोकांत, अनेक कारणांमुळें, स्वतः विचार करण्याची संवयच दिसत नाहीं. अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स वगैरे पाश्चात्य देशांत अनेकविध शास्त्रीय व अनुभविक प्रयोग करून सत्यान्वेषण चालू असतें. अशा प्रयत्नांत ज्याच्या जें सत्य हातीं लागतें–मग तें ऐकान्तिक असो किंवा देशकालादींनीं मर्यादित असो–तें तो प्रकाशित करितो. त्यामुळें अनेक वेळां परस्परविरोधी गोष्टी सत्य म्हणून प्रतिपादिल्या जातात. आतां ब्रम्हाप्रमाणें सत्य हें केव्हांही अद्वैतच असणार; म्हणून या दोहोंतील एक किंवा दोन्हीही गोष्टी खोट्या असणार. परंतु स्वतंत्र विचाराची संवय, व प्रयोग करून पाहण्याचा दम, नसल्यानें अशा अन्योन्यविरुद्ध गोष्टींपैकीं ज्यास जी सोईवार वाटते तो त्या गोष्टीची, सत्य म्हणून, टिमकी वाजवितो.

आपले राजकीय पुढारी प्रजेचें मीठ कर वाढवून तोडलें म्हणून सरकारला दोष देतात, तर कित्येक शारीरशास्त्री म्हणवून घेणारे मीठ महागलें ही इष्टापत्ति मानितात. त्यांच्या मतें मीठ शरीरपोषणास उपाय करीत नसून अपाय करितें. अर्थात् या त्यांच्या ह्मणण्यास एखाद्या पाश्चात्य विद्वानाच्या मताचा आधार असेलच. जनतेनें एवढें मात्र लक्ष्यांत ठेवावें कीं, प्रकाशीकरणाच्या सौलभ्यामुळें, अपुऱ्या अनुभवावर वारंवार अनेक गोष्टी पश्चिमेकडे सत्य म्हणून सहज प्रतिपादिल्या जातात; व त्यांची कालांतरानें निवड होऊन,त्यांतील वस्तुतः सत्य असतील त्याच पुढें रूढ होतात. करितां अशा प्रत्यहीं 'उत्पद्यन्ते विलीयन्ते ' या कोटींतील गोष्टींच्या मागें धांवतांना दूरवर विचार करावा.

भाषेच्या दृष्टीनेंही या मतांतील उलथापालथी लक्षणीय आहेत. मीठ तोडणें, to prove true to the salt वगैरे विद्यमान पदयोगाचे अर्थही अशा नवीन पसरणाऱ्या ग्रहांनीं, ते कायम झाल्यास, बदलण्याचा संभव आहे. असा प्रसंग आजच्या मथळ्यांतील वचनावर आलेला दिसतो. हें वचन मूळ पुढील समस्यापूरणार्थक सुभाषितांत आढळतें. तें असें—

घृतं न श्रूयते कर्णे, दधि स्वप्नेऽपि नोच्यते, ।
मुग्धे ! दुग्धस्य का वार्ता ? तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥

एक भटजी गरीब यजमानाकडून जेऊन आला असतां, त्याची पत्नी त्यास विचारिते, ' भोजनाचा बेत कसा काय होता ? ' यावर भटजीनें उत्तरादाखल वरील श्लोक म्हटला. त्यांत यजमानाचें दारिद्र्य वर्णिलें आहे. त्यांत ' ताक

प्रत्यक्ष देवाचा राजा इंद्र यास सुद्धां मिळालें नसतें ' असें विधान आहे. यावरून उघड आहे कीं, ' तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ' या चरणांत ताकाचे गुण वर्णित नसून, केवळ दुभत्याच्या अभावाचें वर्णन आहे. करितां ताकाचे गुण वर्णितांना, हें प्रतीक उदाहृत करणें अज्ञानमूलक आहे, हें उघड आहे.

---

३. रामरक्षेविषयीं अधिक माहिती.

(१) शोधाअंतीं असें आढळतें कीं, ' मंत्ररामायण ' नांवाच्या संस्कृत ग्रंथांत ' नीलकंठ गोविंद चतुर्धर ' (महाभारताचा टीकाकार काय ?) यांनें रामरक्षास्तोत्रावर ' मंत्ररहस्यप्रकाशिका ' या नांवाची टीका लिहिली आहे. या ग्रंथाचे अंतीं पुढील भाग आहे—

' श्रीरामरक्षाव्याख्यानं मंत्ररामायणाभिधम् ।
व्याख्यातं, राघवस्तेन प्रीयतां करुणानिधिः ॥ '

इतिश्रीचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतिः स्वोद्धृतमंत्ररामायणव्याख्या मंत्ररहस्यप्रकाशिकाख्या समाप्तिमगमत् ।

(२) या ग्रंथाचे आरंभीं—

' रामायणद्रुमं नौमि रामरक्षानवाङ्कुरम् ।
गायत्रीबीजमाम्नायमूलं मोक्षमहाफलम् ॥ '

असा श्लोक असून पुढें खालील भाग आहे—" अत्र रामरक्षायाः रामायणद्रुमांकुरत्वं स्पष्टमवगम्यते । तत्स्थानां राघवादिपदानां क्रमेण रामायणार्थसूचकत्वात् " इत्यादि.

(३) (अ) यावरून रामरक्षामंत्रांत विशेषणांचा क्रमानें अर्थ केल्यास, त्यांत सर्व रामायणाचा सारांश वर्णिला आहे, या माझ्या ' रामरक्षाप्रभाव ' या पुस्तकांतील विधानास पुष्टि येते.

(आ) त्याचप्रमाणें, लोकपाठांत असलेलें " ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षः-कुलविनाशकृत् " हें श्लोकार्धही या ग्रंथांत उपलब्ध होत नाहीं; या गोष्टीनें, मीं हें अर्ध गाळिलें आहे तें योग्यच होय—अशाविषयीं प्रमाणांतराचा लाभ होतो.

(इ) शिवाय या टीकाकारानेंही विशेषणाचा संबंध अवयवाशीं जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ "सक्थिनी हनुमत्प्रभुः" याचे व्याख्यानांत 'प्रेमानें हनुमंतास मांडीवर बसवून त्याचे हनुवटीस हात लावणारा राम माझ्या मांड्यांचें रक्षण करो!' असा अभिप्राय टीकाकारानें काढिला आहे. भोळा बिचारा! त्याला कल्पनाही नाहीं कीं, पुढें विसाव्या शतकांत (केसरी...१४) अशा प्रकारच्या विशेषणांचें साभिप्रायत्व सिद्ध करण्याच्या प्रयत्नास लोक हास्यास्पद म्हणतील!' असो. मी या विशेषणाचा संबंध निराळ्या रीतीनें म्हणजे 'पुष्ट मांड्यांच्या मारुतीचा स्वामी माझ्या मांड्यांचें रक्षण करो!' असा लाविला आहे. ज्यास जो रुचेल तो त्यानें घ्यावा. मुद्दा म्हणून एवढाच कीं "स्तोत्रमंत्रांतील विशेषणें साभिप्राय लावण्याचा" पूर्वापर संप्रदायच मीं आपल्या 'रामरक्षा-प्रभाव' या पुस्तकांत अनुसरला आहे.

---

४ न्यू पूना कॉलेज़-चें नामांतर,—श्री परशुरामभाऊ कॉलेज़.

१ **नामांतर**—न्यू पूना कॉलेजास लवकरच 'सर परशुरामभाऊ कॉलेज' असें नांव मिळणार म्हणून ऐकतों. हें नामांतर ऐकतांक्षणींच वीरवर परशुराम-भाऊ पटवर्धन (पहिले) यांचें स्मरण होतें; परंतु दुसऱ्या क्षणीं नामांतील Sir हें पद लक्ष्यांत आलें म्हणजे थोडासा विषाद वाटतो. कॉलेजास पूर्ववीरपुरुषाचें नांव देण्यांत स्वाभिमान वाटतो, तर त्याचे बरोबरीची उपाधी आंग्लप्रभूचें वर्चस्व सुच-विते, यानें खेद होतो. एखाद्या साहेबाचें नांव न देतां आपल्या पूर्वजाचें नांव देण्यानें साधणारा स्वाभिमान, वरील इंग्रजी शब्दाचे साहचर्यानें फिक्का पडतो. ज्या परशुरामभाऊंनीं श्रीरंगपट्टणाचे स्वारींत इंग्रजांस (दोस्त या नात्यानें कां होईना) आपल्या सेनानीत्वाचें पाणी दाखविलें, त्यांचे नांवामागें इंग्रजवर्चस्व-द्योतक 'सर' हें पद लागलेलें पाहणें त्यांस कितपत रुचेल? आपल्या वंश-जांनीं कालमानानुसार इंग्रजांनीं दिलेली पदवी वापरावी हें कदाचित् त्यांसही सह्य वाटेल; पण तें भूषणभूत खास वाटणार नाहीं. नाइलाज असेल तेथें sir हा जोड योजा, पण जेथें तादृश जरूरी नाहीं तेथें हें शेंपूट कशाला? असेंच त्यास वाटणार. करितां आद्य परशुरामभाऊंच्या दृष्टीनें, व वर्तमान व भविष्यत् आपल्या पिढ्यांतील लोकांना सर्‌-चे अभावीं होणाऱ्या अदूषित, पूर्वजवीर-

मृतीचे दृष्टीनेंही, sir हा शब्द योजिलेल्या संज्ञेंतून गाळावा असें मी अत्यंत नम्रपणें सुचवितों–नव्हे-विनवितों.

Sir **व श्री**—Sir-चे स्थानीं श्री हें पद योजावें. सर् या पदानें उदित होणारी भावना वैभवाची द्योतक आहे, तर श्री साक्षात् वैभवपर्याय आहे. तेव्हां अर्थतः या दोन्ही पदांत संवाद आहे. Sir यांतील अंतिमवर्णद्वयाचा विपर्यय केल्यानें, श्री–चाच लाभ होतो आहे; तेव्हां वर्णतःही दोन्ही शब्द विरोधी नाहींत. वडिलांचें नांव चिरंतन करावें ही वर्तमान श्रीमंतांची इच्छाही सुचविलेल्या फरकानें प्रतिहन होत नाहीं. वडिलांस आजोबांनीं प्रेमानें ठेविलेलें परशुरामभाऊ हें नांव चिरंतन करण्यानें आजोबांचाही मान राखिला जाणार. परशुरामभाऊ या नांवांत ज्यानें वीरश्रीची जादू भरली त्या वीरसिंहाचें ऋणही Sir–नें अदूषित अशीच संज्ञा योजण्यानें अंशतः तरीं फिटणार. 'Sir परशुरामभाऊ' ही संज्ञा आद्यवीराचे स्मृतीस दूषक होणार; तर 'श्रीपरशुरामभाऊ' ही संज्ञा आद्यवीर व (तत्समनामक) श्रीमंतांचे वडील व आजोबा या तिघांविषयीं आदरपोषक होणार.

३. **अभिनंदनीय धोरण**—कॉलेजचें नांव एकाद्या व्यक्तीचे नांवाशीं पूर्वीं निगडित केलें नाहीं, यांत व्यवस्थापकांचें मोठें चातुर्य दिसून येतें. तसें नांव निगडित झालें असतें तर व्यक्तित्वाचा विचार नामांतर करण्याचे मार्गांत आड आला असता. हल्लीं 'पूना' या शब्दास खो मिळणार, पण तद्बोधित वस्तु, नांव बदलल्यास, व्यक्तित्वाचे अभावानें पुढें येणार नाहीं. शिवाय तिऱ्हाइतानें विचार केला तरी असेंच ठरणार कीं, पुणें नगरास आपले जागीं 'परशुरामभाऊ' हें पद आलें तरी वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. परशुरामभाऊंनीं पुण्यास पुष्कळ उपकृत करून ठेवलेंच आहे. तेव्हां कॉलेज-व्यवस्थापकांनीं प्रथम नांव दिलें, तें चल असेंच दिलें; यांत त्यांची दूरदर्शिताच दिसून येते. कदाचित् त्यांना प्रस्तुत प्रकारासारखें कांहींसें भविष्य आरंभींही स्फुरित झालें असेल. 'पूना' हा शब्द पूर्वजाभिमानाचा द्योतक असला तरी तद्बोधित वस्तू एक प्रकारें जड आहे. परशुरामभाऊनें द्योतित वस्तु व्यक्ति असल्यानें, अभिमानपोषक असूनही सचेतन वस्तू आहे; अर्थात् पूना–चे वर तिचा दर्जा आहे. तेव्हां नांव बदलण्यांत स्वाभिमान–पोषणच वृद्धिंगत होत असल्यानें प्रस्तुतचेंही कॉलेज–अधिकाऱ्यांचें धोरण प्रशस्यच ठरतें.

४. **श्रीमंतांचें व्यावहारौचित्य**—' एक पंथ दो काज ' या न्यायानें विद्यादान, व पूर्वजवीरस्मरण ह्या दोन्ही गोष्टी, प्रस्तुत कॉलेजास मदत देऊन, श्रीमंत साधीत आहेत. (जनकाची) आपल्या वडिलांची स्मृति शाश्वत करणें हा हेतुही 'श्री परशुरामभाऊ' या बदलानें सिद्ध होतच आहे. दोघेही परशुरामभाऊ व दोघेही वडील ! करितां 'श्रीपरशुरामभाऊ' असा फरक करून, आद्य परशुराम-भाऊ व जनक परशुरामभाऊ या दोघांच्या स्मृतींचें दृढ प्रतिष्ठापन श्रीमंतांनीं साधावें, यांत विद्यादान व जनानृण्य यांबरोबरच त्यांस पूर्वजांचें व एकप्रकारें अखिल महाराष्ट्र देशाचेंही आनृण्य साधेल. फार तर इंग्रजी संज्ञेंत sir शब्द ठेवावा, पण त्याचें मराठी रूपांतरांत, sir चें भाषांतर,–वाटल्यास रूपांतरही म्हणा–श्री शब्दानें करावें; जसें-Honourable-चें नामदार. अशा ठिकाणीं आपण भाषांतर करितोंच. शेवटीं कॉलेजचें नामांतर ' श्री. परशुरामभाऊ कॉलेज् ' असें करावें अशी श्रीमंतांस, व कॉलेजचे चालकांस व जनतेस साग्रह विनंति करितों.

---

५ समाजाचे बालपणचे अनुभव [पर्यायपरीक्षण].

' जें पिंडीं तें ब्रम्हांडीं ' या म्हणींत ग्रथित केलेल्या तत्वाप्रमाणें, ' यन्मनुजे तत्समाजे ' हें तत्वही खरें आहे, असें दिसून येईल. मुलांस लहानपणीं अग्नि भाजतो, पाणी बुडवितें, चाकू कापितो, मांजर चावतें इ. असंख्य गोष्टींची माहिती मिळवावयाची असते. यांपैकीं कांहीं थोड्याशा गोष्टी मात्र तो अनुभवानें जाणतो, बाकीच्या गोष्टींत तो आप्तवाक्य प्रमाण मानतो. 'अग्नि जाळतो' ही गोष्ट बहुधा प्रत्येकाला अनुभूत असते; पण 'विष मारतें' ही गोष्ट परप्रत्ययानेंच गृहीत धरिली जाते.

या सृष्टींत विधात्यानें अनेक वस्तू उत्पन्न केल्या आहेत, व त्यांचे ठिकाणीं असंख्य गुणधर्म ठेविले आहेत. या गुणधर्मांचें पुष्कळसें ज्ञान जरी मनुष्यास ऋषितुल्य महात्म्यांनीं रचिलेल्या ग्रंथांवरून, हल्लीं सहज होत असलें, तरी हें ज्ञान मिळविण्यास त्या महात्म्यांस प्रभूत श्रम व कालव्यय करावा लागला असेल.

' ग्रेटब्रिटन ' हें बेट आहे,–ही गोष्ट मराठी पांचवे यत्तेंतीलही मुलास सांप्रत ज्ञात असते; परंतु ती ठरविण्यास रोमन लोकांस पूर्वीं प्रत्यक्ष जलपर्यटनच

करावें लागलें. त्यांनीं एकवार सिद्ध केलेली ही गोष्ट हल्लीं गृहीत धरितात; तिचे सिद्धीकरितां फिरून श्रम न करितां मनुष्यें आपल्या कालाचा उपयोग दुसरें ज्ञान मिळविण्याकडे करितात. अशा रीतीनें एक पिढी पुढील पिढीची उपकर्त्री होते. अशाच पूर्व पिढीनें केलेल्या उपकारास ऋषि–ऋण असें नांव आहे. या ऋणाची फेड करणें म्हणजे पूर्वजांनीं मिळवून ठेविलेल्या ज्ञानांत स्वतः भर टाकून, तें पुढील पिढीचे हवालीं करणें हें होय. अशा रीतीनें उत्तरोत्तर या जगांत ज्ञानवृद्धि होत जाते.

या ज्ञानांपैकीं ईश्वरनिर्मित वस्तूंचें व त्यांच्या प्रकट धर्मांचें ज्ञान हें समाजानें बाल्यावस्थेंत, म्हणजे पहिल्या पिढींतच पैदा केलें. या ज्ञानाची नोंद भाषेनें आपल्या शब्दांत करून ठेविली आहे. आतां, प्रकृति–प्रत्यय–विभाग व त्यांच्या अर्थांचें निरूपण संस्कृताप्रमाणें इतर भाषांत बाहुल्यानें आढळत नाहीं. तेव्हां, वरील ज्ञानसंग्रह पाहणें हें संस्कृत शब्दांत विशेष सोईचें आहे. उदाहरणार्थ–पाण्याचे धर्म तद्वाचक संस्कृत शब्दांत काय आहेत तें पाहूं.

(१) मराठी शाळेंत दुसरे यत्तेंत शिकविल्या जाणाऱ्या नदीच्या व्याख्येंत 'उतरत्या जमिनीवरून वहात जाऊन' वगैरे मजकूर आहे. याची नोंद (नि–नीचैः, ईर्ते–गच्छति =) **नीर** या शब्दांत केली आहे.

(२) उन्हांत कासावीस झालेला मनुष्य थंड पदार्थाची, विशेषतः पाण्याची इच्छा करितो. हा पाण्याचा शीतत्वधर्म 'डलयोरभेदः' या न्यायानें (थंड म्ह० जड=) **जल** या शब्दांत ग्रथित आहे.

(३) धान्याची रास करितां येते, सामान्यतः घन पदार्थ ठेवल्या जागेंत राहतो; तशी पाण्याची स्थिति नाहीं, तें वाहतें म्हणून त्यास (सरति-तत्) **सलिल** असें नांव पडलें आहे.

(४) एखादें ओढाळ गुरूं एकाच दिशेनें, म्हणजे तोंड पुढें करून, पळत सुटतें; पाणी हें चारी दिशांनीं धावतें. इमारतीकरितां मातीचा गारा तयार करितांना, तींत पाणी घालून, ती कालवितात; त्या वेळीं या पाण्याच्या धर्माचा प्रत्यय येतो. द्रवबहुल अशा कढीची पाळ फुटते त्यास कारण तरी हाच धर्म होय. या धर्मास अनुलक्षून पाण्यास '**सर्वतोमुख**' असें म्हटलें आहे.

(५) ' नीर ' या संज्ञेंत दिसून येणारा (अव + अञ्च् + त्व) अवाक्त्व हा धर्म पाण्यांत आहेच. याच धर्माचें रूपांतर कधीं–कधीं उदक्त्व या धर्मामध्यें होतें, असें चर्मचक्षूंस दिसतें. Artesian well, म्ह. उदग्जलकूप, याच्या शक्यतेच्या मुळाशीं पाण्याचा अवाचीनत्व हा धर्म, किंवा जलाशयाचे स्थानाचे अज्ञानानें भासणारा उदीचीनत्व हा आरोपित धर्म, आहे. हा पाण्याचा भासमान धर्म पूर्वजांनीं उदक (उद्–अञ्चति तत्) या संज्ञेंत संगृहीत करून ठेविला आहे. येथें सांगितलेले उदग्जलकूप मारवाडांत पूर्वी असावे असें पुढील ' चारित्रवर्धन ' याचे टीकेवरून दिसतें—

' मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः–इत्यादि–रघुवंश ४–११

अर्थ—मारवाडांतील सपाट प्रदेश पाण्यानें डबडबलेले व ज्यांत तारवें चालतात अशा नद्या (पूल इत्यादि साधनांनीं) ओलांडण्यास सोप्या.

येथें ' उदम्भांसि–अतिखननव्यापारेण (खोल खणून)'–चारित्रवर्धन

(६) पिकें व हरएक वनस्पती उत्पन्न होण्यास पाण्याची जरूर असल्यानें, त्यास (भवत्यस्मात् वस्तुजातं) तत् ' **भुवनं** ' असेंही अभिधान आहे.

(७) मनुष्य बासुंदी झोकील, लिंबाचें सरबत ढोशील, दही मटकावलि, ताक पिईल, तरी स्वानुभवावरून आपणां सर्वांस ज्ञात आहे कीं पाण्याशिवाय **खरें** समाधान नाहीं; खरा पिण्याचा पदार्थ पाणीच होय; हेंच सत्य (पातुं योग्यं) **पानीय** या शब्दांत निगूढ आहे. आपल्या पूर्वजांनीं अनेक शतकां-पूर्वी जें सत्य सिद्ध केलें, तेंच आज पश्चिमखंडांतील लोक नव्यानें सिद्ध करित आहेत, व मद्य वर्ज्य ठरवून, त्याचे ऐवजीं पाण्याचा उपयोग प्रशस्त मानूं लागले आहेत.

(८) मनुष्यास प्रसंगीं अनेक कारणांनीं मूर्च्छा येते. या वेळीं कदाचित् त्याची स्थिति मृतासारखीही होते. तो या स्थितींतून पाण्याचे मदतीनें शुद्धीवर येतो; व पूर्वीप्रमाणें जीवनशक्तीनें युक्त होतो; म्हणून त्यास (जीवत्यनेन, जीवयति तत् वा) **जीवन** असें नांव साजतें. बेशुद्ध पडलेल्या मनुष्यास शुद्धीवर आणण्याकडे पाण्याचा उपयोग आज पुष्कळांस ठाऊक आहे. तो पूर्वजांस बऱ्याच प्रयोगांनीं व कालावधीनें कळून आला असला पाहिजे. या महत्त्वाचे शोधाची नोंदच त्यांनीं जीवन या शब्दांत करून ठेविली नाहीं काय?

(९) अतिमात्र उष्णतेनें किंवा श्रमानें एखादा मनुष्य आसन्नमरण होतो. अशा वेळीं त्याचें मृत किंवा मरण केवळ पाण्यानेंही टळणें शक्य असतें; व तें पाणी मिळालें म्हणजे मनुष्य मृताचा अमृत बनतो. हा अनुभव पूर्वजांना मिळण्यापूर्वी कांहीं प्राणहानि झाली असेल; अशी हानि पुढें न व्हावी म्हणून त्यांनीं पाण्याची ही अद्भुत शक्ति '**अमृत**' (अविद्यमानं-परिहृतं मृतं-मरणं यस्मात् तत्) या शब्दानें गाइली आहे.

अशा रीतीनें ईश्वरनिर्मित वस्तूंत आढळणारे-विशेषेंकरून शास्त्रीय उपकरणांवांचून प्रतीत होणारे-धर्म संस्कृत शब्दांत प्राचुर्यानें उपलब्ध होतात. तसे ते इतर भाषांत नाहींत. यावरून असें दिसतें कीं, दिव्याचे ज्योतीनें बोट भाजतें-हा दिव्याचा धर्म मुलास ज्या वयांत अनुभवानें कळतो, त्या वयांत आपली मानवजाति होती तेव्हां ही संस्कृत भाषा प्रचारांत असावी, व त्या वेळच्या लोकांनीं प्रथमच निदर्शनास आलेल्या एकेका-पूर्वपरिचित नसल्यामुळें कौतुकावह भासणाऱ्या-धर्माचा संग्रह तींत केला असावा.

एखादे वस्तूचा धर्म प्रथमच कळतो त्या वेळीं त्याकडे आपलें लक्ष्य वेधतें. पुढें-पुढें 'अतिपरिचयादवज्ञा' या न्यायानें आपणांस त्याचें कांहीं विशेष वाटत नाहीं. कुत्रे भोंकतांना आपण ऐकतों, तसेच ते Polynesia-मधील मूळच्या रहिवाशांनींही ऐकले. तेथें कुत्रे युरोपियन लोकांनीं आणिले. त्यापूर्वी चतुष्पाद प्राणी केवळ डुकर हाच त्यांस परिचित होता. या डुकराशीं नूतनागत पशूचे पायांचे संख्येंत साधर्म्य दिसलें, पण भोंकण्यांत विस्मयकारक वैधर्म्य आढळलें; व या वैधर्म्यास अनुलक्षून कुत्र्यांस 'Barking pigs' अशा अर्थाचें नांव तेथील रहिवाश्यांनीं दिलें आहे.

सारांश—वस्तूच्या अगदीं सामान्य धर्माचा तिचे नांवामध्यें समावेश-हा समाजाची बाल्यावस्था दर्शवितो; व परंपरेनें असेंही म्हणतां येईल कीं, एखाद्या भाषेंत वस्तूंचे संज्ञेमध्यें जसजसा या धर्माचा समावेश अधिकाधिक, तसतशी ती भाषा जुनी असावी. यावरूनही संस्कृत भाषेचें प्राचीनत्व, इतर भाषांतील शब्दसंग्रहाशीं तुलना केल्यास, दिसून येण्याचा संभव आहे.

अशा रीतीनें भाषेंतील शब्दांचें निरीक्षण करीत गेल्यानें, अनेकविध ज्ञान प्राप्त होऊन मनोरंजनही होतें; तरी विद्यार्थ्यांनीं अशी संवय लावून घ्यावी अशी इच्छा करून हा लेख संपवितों.

६ स्कन्द ब्रह्मचारी कीं गृहस्थ ?

म्हणजेच

स्कन्दपत्नी देवसेना वास्तविक कीं लाक्षणिक ?

१. शंकास्वरूप— विदर्भ देशच्या राजाची बहीण हिला अज पति मिळाला असतां देवसेना जशी स्कंदासह शोभली तशी ती शोभली. इत्यादि वर्णन रघुवंशांत आहे. तेथें शंका अशी कीं, देवसेना ही व्यक्तिदृष्ट्या स्त्री मानावी तर स्कन्दाचे ब्रह्मचारित्वास बाध येतो; न मानावी तर उपमा सम्यक् उपपन्न होत नाहीं. या शंकेचें समाधान पुढीलप्रमाणें—

२. मूर्तामूर्तोपमा—

मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् २।२
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या। २।२०
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्। १२।५८
तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि (कु. सं.) ६।७९
गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने (मृच्छकटिक)

इत्यादि अनेक ठिकाणीं मूर्त वस्तूचे वर्णनार्थ अमूर्त उपमानें योजिलीं आहेत. तेव्हां इंदुमती मूर्त असून तिला उपमान म्हणून देवांची सेना योजण्यांत कांहींच दोष दिसत नाहीं. उलट—अशा मूर्तामूर्तोपमेमुळें चमत्कृति उत्पन्न होऊन उपमा सरसच ठरते.

येथें घेतलेली **शंका**-देवांचें सैन्य मूर्त आहे, करितां येथील उपमान मूर्तच असावें. **समाधान**-देवांचें सैन्य, सैन्य या दृष्टीनें मूर्त आहे; पण तें पत्नी या दृष्टीनें अमूर्तच मानिलें पाहिजे. पत्नीत्व संहतत्वावर आश्रित आहे, व हें संहतत्व अमूर्तच असणार. म्हणजे येथें उपमान तत्त्वदृष्ट्या देवसेनेचें संहतत्व आहे व तें अमूर्तच आहे. मूर्तसाम्य सामान्य जनांसही दिसेल. तेंच केवळ वर्णिल्यास कवींचें वैशिष्ट्य तें काय? 'किं न पश्यन्ति कवयः?' या वचनांत कवींचें प्रतिभाक्षेत्र अमर्याद म्हणून वर्णिलें आहेच. नाहीं तेथें साम्य वर्णून मनाच्या भावना जागरित करून, त्यामुळें वाचकाचे मनास सात्विक आनंद देणें हा एक कवित्वाचा विलास आहे. हाच विलास

येथील अमूर्तांच्या उपमेंत प्रत्ययास येतो. पुढील उपमा तर अशाच कारणानें मनास एक प्रकारचा चटकाच लाविते. ती उपमा अशी—

कपयश्चेरुरार्तस्य रामस्येव मनोरथाः । १२।५९.

येथील उपमा,–जींत रामाचे हुरहुरणारे मनांतील चंचल विचार व राजा सुग्रीवाचे आज्ञेवरून सैरावैरा सर्व दिशांस धावणारीं चपल वानरें यांचें साम्य वर्णिलें आहे ती उपमा–वास्तव चक्षूस दृश्य नसली तरी कल्पनाचक्षूस अत्यंत समर्पक वाटून कोणत्या वाचकाचे मनास आनंद देणार नाहीं ? सारांश–मूर्तास अमूर्तांचें उपमान हें कवित्वपोषकच ठरतें.

३. **देवसेनेचें लाक्षणिकत्व**—(क) देवसेना ही भिन्नभिन्न अशा तीन पुरुषांची कन्या सांगितली आहे. ती जर खरोखरीचीच मुलगी असती तर तिचें पितृत्व असें विविध वर्णिलें नसतें. यावरूनच सूचित होतें कीं, ती मानीव होती; ज्यामुळें अर्थात्–ज्याला ज्याचें पितृत्व योग्य वाटलें त्यानें त्याला देवसेनेचा पिता म्हणून वर्णिलें आहे. **आधार**–

देवसेना ही प्रजापति,इन्द्र किंवा मृत्यु **यांची** कन्या आहे.(ज्ञा.प्र. २३-१०-३१)

(ख) स्कन्द सपुत्र म्हणूनही वर्णिला आहे; पण हें सपुत्रत्व कोणत्या स्त्रीमुळें ? पुत्रोत्पत्ति कशी झाली ? **वज्रप्रहारामुळें** स्कंदास मुलगे झाले (स्त्री–संभोगामुळें नव्हे). **आधार**—

वज्रप्रहारात् स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः । (२३–१०).

(ग) मुलगे व मुली यांनीं स्कन्दास कसा पिता मानिलें ? जनक कीं कृतक ? केवळ कृतक म्हणजे मानीव पिता मानिलें. **आधार**—

कुमारास्ते विशाखं च पितृत्वे **समकल्पयन्** ।

(घ) वराचें वय वधूपेक्षां अधिक असावें व असतें; पण येथें वधूचें—देवसेनेचें–वय स्कन्दापेक्षां अधिक सांगितलें आहे. अर्थात् देवसेना ही नेहमींच्या विवाहांतील वधू नसून मानीव विवाहांतील मानिली पाहिजे. **आधार**–

अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा । (१६–१०).

येथें विद्यमान वधूचा पती म्हणून पुढें जन्मणारा वीर अगाऊच वर योजण्यांत आला आहे; आणि हें योग्यच आहे. देवांचें सैन्य तयार होतेंच. केवळ त्यास योग्य नेता पाहिजे होता. त्यासाठीं शंकराची प्रार्थना करून देवांनीं तो मिळविला; इत्यादि गोष्टी प्रसिद्धच आहेत. ‘ जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ’

इत्यादि. यावरून 'देवसेना ही कोणी जन्मतः स्त्री होती' एतत्सिद्ध्यर्थ उपन्यस्त केलेल्या पुराव्यावरूनच देवसेना म्हणजे **देवांचें सैन्य**, ही गोष्ट स्पष्ट होते.

४. **एक शंका**–देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिरावृतः (२३–१०) इत्यादि ठिकाणीं–देवसेनापति देवांच्या सैन्यांकडून वेष्टिला गेला, असें वर्णन आहे. यावरून देवसेना निराळी, वेष्टणारीं सैन्यें निराळीं, असें अनुमान असंदिग्धपणें निघतेंच असें नाहीं. प्रथम, अभिषेक झाला तेव्हां, सेनापतित्व सिद्ध झालें. नंतर प्रत्यक्ष सेना त्याचे भोंवतीं जमल्या. ही गोष्ट केवळ साहजिकच आहे. येथें देवसेना म्हणजे देवचमूच ठरते. एक देवसेना कन्या व दुसऱ्या देवसेना देवचमू असें ठरविण्याकरितां दिलेलीं वचनें तितकींशीं निश्चयात्मक दिसत नाहींत.

५. **कवींचें मत**—' स्कन्देन **साक्षादिव** देवसेनाम् । ' या पद्यांत, विचार केल्यास असें दिसतें कीं, अलंकार उत्प्रेक्षा नसून उपमा आहे. येथें उपमान ' **साक्षात्** देवसेना ' असें आहे. कोणी स्त्री जर उपमान म्हणून कालिदासास विवक्षित असती तर त्यानें साक्षात् हें पद योजिलें नसतें. अमूर्त वस्तूंस मूर्त कल्पितांना साक्षात् हें पद योजिलेलें आढळतें. प्रत्यक्ष असलेल्या वस्तूस प्रत्यक्षार्थक विशेषण लावण्याचें प्रयोजनच नाहीं. तेव्हां कवीच्चे मतें सुद्धां उपमानभूत देवसेना ही देवांचे सैन्यापासून अभिन्नच ठरते.

६. **निगमन**—(१) मूर्तामूर्तोपमा सदोष नसून कविकौशलमूलक असल्यानें हृद्यच ठरते. (२) वधूचें वय अधिक, संतती वज्रप्रहारापासून उत्पन्न झालेली, स्कन्द हा पिता केवळ रूतक, असें वर्णन मिळतें. (३) ऐतिहासिक व्यक्तीचा एकच पिता असणार, पण देवसेनेचे पिते तीन सांगितले आहेत. हें विविधत्व काल्पनिक व्यक्तीचेच ठिकाणीं संभवणार. (४) कालिदासाचे मतें देवसेना अमूर्तच दिसते. अशा रीतीनें देवसेना ही लाक्षणिक पत्नी ठरते; ज्यावरून स्कंदाचें अविवाहित्व अबाधितच राहतें.

---

७. हरिहरांचें ऐक्य.

१. आपल्या पुराणांतून शिव व विष्णू हे दोघे मुख्य देव म्हणून वर्णिले आहेत. त्यांमध्यें भेद नसून, ते एकरूपच आहेत, असेंही मानण्यांत येतें. हें एकत्व सिद्ध करण्याचे प्रयत्न अनेक रीतींनीं करितात. भाषेची

सरणी सुद्धां हें ऐक्यपोषणाचें काम करिते, असें दिसतें. हें पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

२. एखाद्या मुलाचें नांव हरी असें ठेवण्यांत येतें. मोठेपणीं तो गृहस्थ बनल्यास त्यास हरिपंत म्हणतात. पण तोच जर भिक्षुक झाला, तर त्यास हरभट असें म्हणतात. यावरून **हरी तोच हर** हें सिद्ध होतें. शिवाय यांत उदरवृत्तीचे गुणानुरूपच हा नांवांतील फरक घडतो, असें दिसतें. विष्णूची राहणी गृहस्थी बाण्याची, तर शंकराची राहणी भिक्षुकी बाण्याची हें सर्व-संमत आहेच.

३. वरील ऐक्य हरी व हर या दोन नांवापुरतेंच मर्यादित न राहतां, तें महादेव व माधव यांतही दिसून येतें. महादेव गृहस्थ झाल्यास त्यास माधवराव, उलट माधव भिक्षुक झाल्यास त्यास महादेवभट असें म्हणतात. यावरून महादेवाचा माधव, व माधवाचा महादेव बनतांना आढळतो. अर्थात् असा फरक मुळांतील ऐक्यावरच प्रतिष्ठित असणार.

यावरून हरिहरांचें ऐक्य आपल्या भाषेच्या सरणीनेंही सिद्ध होतें. करितां आपण मराठी भाषा बोलणारांनीं शैव व वैष्णव या भेदांस थारा देतां कामा नये, हें उघडच आहे.

समाप्त.

१ सूची (सामान्य).

ज्ञातव्य—येथील आंकडे पानांचे दर्शक आहेत.

विषय. पृष्ठ.

विषय. पृष्ठ.

२ सूची (सहविचार्य गोष्टींची)

सूची ३ (व्युत्पत्तीसंबंधी)

याच लेखकाचीं इतर पुस्तकें

मराठी.

सामान्य	किंमत	पो. आ.
१. मुलांकरितां भंड्या	०-१-०	०॥
२. रामरक्षा (सार्थ व सटीप) ...	०-१-[illegible]	०॥
३. स्तोत्र-चिंतामणि (सार्थ स्तोत्रांचा संग्रह)	०-५-०	०॥
(विद्यार्थ्यांकरितां.)		
४. संस्कृताचा अभ्यास (इंग्रजी चौथ्या यत्तेसाठीं वर्ग्य पुस्तक) ...	०-१४-०	२
५. Apte's Guide To Sanskrit Composition या पुस्तकाचें मराठी भाषांतर	२-०-०	३
इंग्रजी.		
६. समास-मयूख (Treating of compounds in Sanskrit). ...	०-७-०	१॥
७. भाषान्तर-मयूख (A guide to translation into Sanskrit)	०-७-०	१॥
८. धातुनय-कल्पद्रुम (A hand-book teaching the formation of verbs and participles from roots in Sanskrit).	०-१०-०	१
९. Matriculation Sanskrit Papers solved.	०-८-०	०॥
(With the co-operation of M. P. Oka)		
१०. अयोध्याकाण्ड (Abbreviated and Annotated).	०-४-६	१
११. Exercises in Sanskrit Grammar and Translation for Matriculation students).	१-०-०	१॥
१२. Solutions of the above exercises	१-४-०	२

40